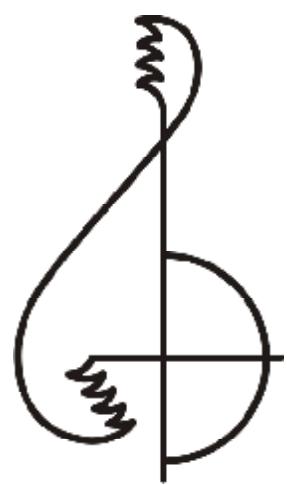

12+

10-11
2015

НАЦИЯ ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2015

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

Хъодзаты Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТАХ Хъазыбег

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КъАДЗАТЫ Станислав,
КЬУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2015

РАЗНЫХАС

Кәддәр нә Фысджыты үйди хорз агъдау: исқәцы фыссәг-иу йе ‘цәг дунемә куы аңыд, уәд-иу уйй хәдуәлвәд сарәттөй сәрмагонд къамис, мәрд фыссәгән хъумәй һәм литературанын бинтә чи бабиноның кодтаид, ахәм. Фәлә уызы фәтк фехәлд иу 40–50 азы размә, әмәне ‘хсән чи нал ис, уызы фысджытәй кәйдәртү сфералдыстад рохуаты баззад, иуәй-иутән та сә фәлләйттә хәләттәг фесты. Афтә рауди сәхъисмәт XX әнусы дыккаг әмбисы хуыздәр ирон поэт Цәрукуваты Алыксандры литературанын бинтән. Удәтгәстәй алчи йәхи кой кәнә, амәй-ай егъаудәр томтә фәд-фәдил уадзыныл сәхъи скодта, адәм сә кәсынц әви нә, уйй та сә фәсонәрхәдҗы дәр нәй. Хуыздәр уавәры не сты нә ныvgәндҗытә дәр: һә фадәттә кәмән куыд амонаңынц, амалхъомдәр сә чи у, уыдоны дзаджджын альбомтә дуканиты тәрхәдҗытыл схъәләй ләууынц. Нә разагъды ныvgәнәг әмәне адәмы фарныл цырензәрдәйә кусәг Тугъанты Махарбекән та абоны онг нывыл альбом дәр нәма федтам, кәд нә хицауд һә номыл сәрмагонд аз расидти, уәддәр.

Ницәмә дарәм зондҗын ләгтү ныхәстә дәр, зәгъәм, мәнәне адон:

*Фыдыбәстә уә дзырды сәр куы уа,
Фыццаг ныхас-иу мәрд хәстонаен раттут.*

Фәлә Цәрукуваты Алыксандры кой кодтон. Фарон декабры 1995 азы. Әмәне йын цымә чинигүраудын не ‘мбәлди? Ҙә раздәрү әмбырдгәндәм чи нә баңыд, ахәм әмдзәвгәтә, мысинаңтә әмәне әндәр әрмәг ын дзәвгар куы үйди газетты, журнал «Мах дуджы!» 2005 азы «Мах дуджы» фәндәм номыры Цәрукуваты Владимир фыста: «...фәндаг нәма ис Цәрукуваты Алыксандры әмбырдгонд «Иратаман»-ән дәр. Ҙә иннә аеппәт чингүйтәй уәлтәмәндәр чи у. Әмәне уыимә – һә фәззыгон най дәр...»

Владимир ноджы фыссы: «Агънианы уацмыстә әххастдәр әмбырдгондәй нә зынгә критиктәй әмә ахуыргәндәй ىалда-ры әвәрпәг рецензитимә нә түг, не стәг рауагъдады дзәвгар азты ләууынц, фәлә сә рауадзәг нәй... Цымә цавәр әфсон ис ахәм чиныг уромынән²»

Владимир аңы ныхастә джиппы куы рауагъта, уәдәй нырмә раңыди фындаәс азәй фылдәр. Фәлә «Иратаман»-ән йәк, йә хъәр дәр нәма и. Рохуаты бazzадысты Агънианы сәфәлдистадон бынтае дәр. Уыйхыгъд, загътон ма йә, курдиатпүх тәрныхты стыр томтә кәрәдзи фәдил гәпп кәнинц джиппы-уадзәнәй чингүиты тәрхәджытәм. Уыдәтты тыххәй иу әмә дыууә хатты нә дзырдтон төлеуынәнәй, фыстон газетты, журналты, фәлә ныхас никәйуал ныхсы, алчи йәхи гүйли бын әндзары.

Уымә гәсгә нә редакцийы кусджытә сәфәнд кодтой дзырды әвәджиау дәсны Цәрукъяты Дзукка (Дарий) – Агънианы сәфәлдистадон хәзнатә иумә әмбырдәй рауадзын. Уый тыххәй бахъуыди журналы дыууә номыры баиу кәнин.

ХЪОДЗАТЫ Ахсан

НÆ МАД АГЬНИАН

Агъниан – Агънаты Увæдзы чызг Дзукка, йæ аргъуыды чиниджы та – Дария, нæ фыд Цæрукъаты Хъэрæсseyи фырт Ибрагимы бинойнаг...

Агъниан йæ рухс дунейæ ахицæн... Йæ цард ныртækкæ мæнæн сси мысина... Йæ фæлмæн арфæвæрд цæстæнгас, йæ раст зонд æмæ сыгъдæг зæрдæйы конд бæззадысты мæ удыхъæды – амæйразмæ кæмай цардтæн, амæй фæстæмæ дæр мын фæндаг-сарæн чи бæззади...

Уый раджы уыд, мæ чысылы бонты. Къахтам картоф. Мæ мад афтæ: «...Үæдæ-иу нын мидæгхохы цы картоф зади, цы картоф! Губат фегом кæн, æмæ-иу дзы æнæхъæн сывæллæттæ-сывæллæттæ рагæпп ластой...» Ацы ныхас мæ зæрдyl бадардтон, кasti мæм цыдæр æнахуыр: цæстыл уадысты ставд, къух-джын æмæ къаҳджын, урс æмæ сырхбын картофтæ, æцæгæйдæр – цыма сывæллæттæ, Уый – нывæftyд ныхас, ныртækкæ мета-форæ кæй раҳониккam, ахæм.

Агънианы фæллындæгæ дзырдтæ, зондамонæнтæ, зæрдæагайæнтæ мæ риуы, суанг сывæллоны бонтæй райдай – цæндæвæрдæй бад-тысты. Скъоламæ бацæуыны агъоммæ мæ мады дзыххæй хъуистон алыхуызон аргъæуттæ. Ахсæв-иу мын, фынæй кæнныны размæ кодта аргъæуттæ, сывæллоны исты хъазæн ныхæстæ.

Амдзæвгæты хуызыл араэст ныхас дæр фыщæг хатт фехъуыс-тон мæ мадæй:

*Раджы фестæг – æвæсмон,
Гогызы мард – йæ фæсрон.*

Дзырдта-иу мын Къостайы уацмыстæ дæр, кæрæй-кæронмæ дзы æнæ къуызгæйæ бирæты зыдта: нæ фыд Ибрагим-иу «Ирон фæндыр» хъæræй куы кasti, уæд æм хъуиста. Мæ мад мын фæстæдæр загъта, Къостайы ныхæстæ кæй æрьихъуиста гыц-цил чызгæй дæр: дзырдтой сæ йæ фыд, йæ мад æмæ суанг йæ фыдымад Уырымон Уасиа дæр.

Агъниан йæ фырт Алыксандримæ.

Валодя.

Мæ мад-иу әппынæдзухдær, исты ми гæнгæйæ, исты хуый-тæйæ, йæхинымæры хъарæг кодта æмæ йæ цæссыг сæрфта. Әз æй иуахæмы бафарстон: «Цæуыл фæкæуыс?» – æмæ мын загъ-та: «Мæ чызджытыл хъарæг кæнын. Иу-ма мын дзы уæддær куы цæрид... Әххуыс мын кæнид...» Әз ацыдтæн цæхæрадонмæ, уым куыдтон хækъуырцæй, мæ цæссыг хъилхъæдуры сыйтыл гæр-гæр кодта. Уæд мыл цыдаид 6–7 азы.

Рынчынгæнаң кæй хаста, уый тыххæй-иу афтæ дзырдта, зæгъгæ, куы райгуырдис, уæд ыл нæ бацин кодтой, йæ мадæн æртыккаг чызг кæй рауд, уый тыххæй. Кæмдær æй фæсвæд нывæрдтой. Цæмæй амардаид, уый тыххæй йæм хæстæг ничи цыд, фæлæ сывæллон нæ марди. Уæд йæ мад Хадзыгуга кæуын-вæлладæй фын федта: сæ хæстæг Цæбиты Темболат сæм цыдæр зæды хуызы æрбацыд æмæ бартхъирæн кодта: «Ацы сывæлло-ны сисут! Кæсгæ-иу кæнүт, кæддæра йыл цытæ æрцæуид!» Сы-вæллоны систой, уæддæй фæстæмæ йæ рæвдауын байдытой. Фæлæ йæ буар лæмæгь æмæ низæмхиц раХаста. Әвæцæгæн, уыцы æбуалгъ æфхæрды аххосæй... Агъниан йæ царды фæстæг дыууиссæдз азы арвыста сæйгæйæ, хуыссæны.

Әз æмдзæвгæтæ фыссын райдыт顿 5-æм къласы. Цыдæ-риддær фыстон, – кастæн сæ мæ мадæн. Мæ ныхас раст кæм нæ бадти, уый мын-иу зæрдаиввæй бацамыдта... Нывæфтыд дзыр-ды сусæг тых мæ йæхимæ ласын байдытта Агънианмæ хъусгæйæ, Къостайы уацмыстæ куы нæма зыдтон, суанг уыцы рæстæгæй. Кæд арон ирон аив ныхасмæ исты бар дарын, уæд уый æппæтæ разæй – мæ мады фæрцы. Мæ фыстытæ иууылдær хонын Агъ-нианы дзырдæввæрæнæй ист, уый интонаци, æнкъарæнты бын-дурлы бид. Уый у мæнæн мæ дыккаг ниййард. Афтæ зæгъын мæ кæстæртæ Валодя æмæ Таймуразæй дæр.

Агъниан ирон æмæ уырыссаг фысджытæй бирæтæ фæсаууонмæ сæ койæ зыдта. Йæ сывæллæттæ-иу йæ цуры чингуыты кастысты, сæ уроктæ цæттæ кодтой, æмæ сæм хъуыста. Ирон фысджытæн сæ фылдæримæ фембæлд нæ хæдзары ныхасмæ дæр. Нæ культура-ны зыпгæ кусджытæй Агъниан хæстæгмæ зыдта Әмбалты Цоц-койы. 1935 азы Цоцко нæ хъæу Хъарманы сæмбæлди 120-аздзыд зæронд лæг Челæхсаты Сабанмæ. Уырдыгæй æрбацыд махмæ дæр, мæ фыд Ибрагимимæ лымæн уыд, Агъниан та – йæ хæстæг: Әмбалтæ æмæ Агънатæ æрвадæлтæ сты.

Агънианы сæрхицау Ибрагим – революционер, 1918 азæй фæстæмæ Ленины партийы уæнг – уыд ахуыргонд лæг, зыдта исто-

ри, литературә, аивад, әлхәедта алы зонәедтыл фыст чингуытә әмәе сә кости, уацмыстә фыссын дәр фәлвәрдта. Сә цот хъомыл кодтой ахәм атмосферәйи. Уышы атмосферә әмәе йә ләджы бархъомыс Агънианыл дәр әнәфәзынгә кәем уыдаиккөй.

Йәз зәххон, әрдзон зондәй зыдта тыңг бирә. Ахәмән схонән ис әнәхъән энциклопеди. Цәмәйфәндү дәр әй бафәрс – историон цаута, царды әңдәг хабәрттә, әрдзон фәзындәй... Агъниан рәестмә дзуапт әнәе раттә нә фәуыдаид. Зыдта әппәт кәрдәджыты әмәе дидинджыты, бәләсты, дурты, цынтуы, лыстәг хилджыты әмәе суанг тәнбазыр саскүты нәэмтә дәр, – ирон әвзагыл ном кәмәндәриддәр уыдис, уыдоны. Мах-иу йе ‘ххуыс арәх бахъуыди, чингуытә фысгәйә. Агъниан мын әрхъуыды кодта, әппиндәр чингуыты, стәй адәмы ‘хсән дәр чи никууима уыдис, ахәм нәэмтә: мигъы чызг – Къәвдаккә, дымгәйи чызг – Сонтәхъыз, галы чызг – Гуымыдзхан, гутоны чызг – Дзыргъана, кәрдәджы чызг – Халидәт, мысты ләппин – Мыстачье, мысты чызг – Къәдзила әмәе әндәртә. Агънианы куы фарстон, уәдә кәрчыты паддзах та цы хуыйндин, зәгъгә, уәд загъта: «Кәрчикило». Йәз ныхастәм гәсгә ныфыстон сывәлләттән чингуытә – «Мыстачье-усгур» (уым – нәэмтә, тагъддзуринаеттә), «Ләг әмәе хәйрәг» (нәэмтә, хәйрәджы сайән дзырдә), таурағ «Дыгуры нана» – адәмон легендә, фәләе йәз ныхасамад, йәз интонаци райстон Агънианәй. Иннае чиныг – «Сырдты әхсәвиуат» (мыхуыры нәма уыд). Дардәр – бирә әмдзәвгәттә – «Аллон-бillion», «Хъәд әмәе быдьры фәндырдзагъд», «Цынтуы загъд», «Мысәнтә саг әмәе къаппа-къуппайыл», «Чырттым әмәе золочъи», «Хъәдхой», «Авдәны зарәг», радзыр «Цы дзырдата хъазты хистәр Хъазджоро» әмәе әндәртә. Ёрмәст Агънианмә чи ‘мәбәлы, ахәм нәэмтә ма сты: «Тәфс», йәз фырттә – «Хуытъиса» әмәе «Фытъиса» (аргъяу «Тәфсы фырт Фәнныкуыз»); ноджы – «Амбет», «Умбет», «Арамбет», «Къәлеле», «Телдура»...

Агъниан уыди хәдәвзәрд курдиат, уникалон фәзынди. Ёрдз, цард әмәе йын хорз адәмты әндәвдад йә курдиат скодтой бирәвәрсыг, бирәкъабазджын. Уәлладжыры комы, стәй быдирмәе ралидзгәйә дәр – әппәтәй дәснүдәр фәндырдзәгъдажытәй иу... Хууыды кодта ног фәндырдзагъд, мелодитә. Хуудта сә – «Мәхи цәгъдထထာ». Мысыди зарджаитә әмәе сә фәндырәй дәр цагъта. Арах-иу ын сә хәдзары хъырныдта Агънаты Бибо («Лезийи зарәг» әмәе әнд.). Ёз наә хъәуы хистәртәй хъуистон

ахәм ныхәстә: «Дзукка йә фәндырәй цы бәрәгбон әмә цины нә арагътаид, уйй фидаугә дәр нәкодта», «Дзуккайы фәндыр-дзагъд әмә Цәбиты Гәткайы кафт иу къахы фындыл», «Дзуккайы фәндыр, адәймагау, дзургә кодта...»

Дәсны хүййәг, къухарәхст – судзин әмә әндахәй. Дзаумәтты – цухъхъаты, кәрциты, басылыхъхъыты, худты, сәракдзабырты, зәнгәйтты, сылгоймаджы алы уәздан дзаумайы – нывтә кәрдәг... Уйй тыххәй-иу дзырдой: «Дзуккайы сынк», «Дзуккайы хүйд», «Дзуккайы карст». Араэста хәрдгәбыдтә, алдымбыдтә, коцоратә, цылләйә хүиссәнәмбәрзәнтә, дамбацайы бостә, сахатәвәрәнтә, къулыл ауындызгә нывәфтыд дзаумәттә. Чызгәй кәй скодта, уыдоны иу хай баҳъахъәдта, әмә абон дәр сты әгас. Уйд дәсны тынуафәг. Араэста нывәфтыдтә орнаменттә дәр – дзаумайы уәлә әмә гәххәттәй.

Агъниан уйд дзырдәй, ныхәстәй уацмыстә аразәг: аргъәуттә, зарджытә, хъардҗытә әмә әндәртә. Дзырдта ритмикәйил араэст ныхәстә дәр. Max әмдәвгә, стих кәй хонәм, уыдон Агъниан йәхирдыгонау хүйдта «дзыгуыртә», «дзыгуыр-ныхәстә», рифмә та хүйдта «әргъавгә ныхәстә», «әмсәр дзырдтә». Кәсын-фыссын нә зонгәйә, йә уацмыстә кодта редакци: цы радзырдта, уйй-иу ын гәххәттыл фыстәй бакәс, әмә йәм хуыздәрхъуаг кәнәе рәедыд цы фәкастаид, уйй-иу ивын кодта.

Агънианы сфаәлдыстады равзәрәнтә: фольклор – йә фыды мад Уасиайә әмә иннәтәй кәй хъуиста, уыцы әрмәг; хи цәстәй кәй федта, цы бавзәрста, уыцы цаутә йәхи ‘взагәй нывәста, әвәрдта сә йәхи фантазийы агъуды, уәфта сә йә мысәнты тынуафәны, хаста сәм рәстәдҗы улаәфт, афтәмәй-иу сә рауади ног – йәхи әрхъуыдыгонд аргъәуттә, зарджытә, хъардҗытә, әмдәвгәтә, хъәзтыйтә («Хәдтахдҗытагәнәг әмә сызгъәринкүсәг», «Әлдараты Джугъесойы хүй», «Чырымады бадәг», «Субийы хъәд», «Уырымон Уасиа», «Әнхъәлмә кәсын», «Мә фәндыр», «Чызгәй тынта фәүәфтон», «Хәст раджы куы фәци», «Ме ‘ргъәу чырыны цытә ис», «Кәрдәгдзуан», «Чи цы куыста», «Әвзәры хин», «Олетә ‘мә оппытә» әмә бирә әндәртә).

Йә цот ың, ирон чинигәй уәлдай, бирә азты дәргы кастысты уырыссағ әмә дунеон классикә (кәсыны хәдуәлвәд тәлмац кәнгәйә). Уәлдай фылдәр ын кастыстәм адәмон сфаәлдыстады чингуытә. Дзырдта-иу уацмысты, чингуыты,

фысаджыты тыххәй йәх хұуыдтыә дәр. *Фәстаг чиныг уыд Руставелийи «Стайы қармдар».* Дзыңда дзы загъта: «Уый чи архұуыды кодта, уый диссаг уыди!.. Иронau әй чи ранывәзта, уый дәр хұымәтәджы ләг нәу».

Радиомә хұусгәйә, телепрограммәтәм кәсгәйә, Ағъниан фылдәр уарзта фәндүрдзәгъдтытә әмәе ирон ныхас. Радио, телеуынән ын хуыздәр кодтой йәх бастдзинад дунеимә. Телефон дәр афтә. Йәх ринчынфәрсджыты, әнәуи әрбафтәг адәмьи-иу фарста алцәмәйтү. Афтә цымыдис кодта қардыл, афтә бирә әнкъардта, зыдта, әмәе йәх дзырдән бафәрс, Уәлладжыры комы хъәутәй ма кәм қал қәрәджы ис әмәе чи сты, уәед сәзагътаид... Фәрсынмә дәр әм бирәтә цыд сә мыйгаджы, сә хәстәджыты рагон хабәрттә базоныны тыххәй.

Ағъниан уыд әнахуыр сыгъдәг зәрдәйи хицау. Цыдәриддәр араәзта, цыдәриддәр кодта – цыдисты йәх зәрдәйә. Қардис уды холлагәй. Искәй зындинад нымадта йәхи зындинадыл. Йәхи хорздзинад уәләмә нә уагъта, искәй чысыл хорздзинадәй та араәзта стыр әмәе цытджын хұуыддаг. Фырнымд, хәдәфсарм – йәх разәй мәрдтәм чи ацыд, уыданы хуыдта алцәмәй йәхицәй дәснүдәр – йәх нана Уасиайы, йәх мады, йәх фыды. Фәндүрәй қәгъдынмә, къухмимә та йәхицәй уәлдәр әвәрдата йәх хистәр хо Чабәйы, тынг дис ыл кодта. Ағъниан қәргә-қәрәнбонты иунәг мәнг ныхас дәр йәх дзыхәй никуы суагъта, никуы никәй бафхәрдта; хәләтгәмә знаджы қәстәй чи каст, фыд-зәрдә чи дардта, уыданәй дәр әвзәр никуы загъта. Әффхәрәгыл уәлахиз кодта йәх сыгъдәг уд әмәе раст зондәй.

Ағънианмә уыдис цыдәр хъару, зәрдәйи әндәвдадәй чи цыдис, әддагон адәймаджы ласта йәхимә; уый – ие ‘нәхәрам уды рәстдзинад, қәстуарзондинад әмәе тәригъаждәнйиңдинад. Иу хатт әм ләмбынәг чи байхъуыстаид, уый йәх никуыуал ферох кодтаид. Мәскуйы қәрәг Сечъинаты Дзәрәхы чызг Нинә, ахуыргонд, стыр дохтыр, Ирыстонмә сәфтгәйә, цылпар азы размә Ағънианмә ринчынфәрсәг әрбацыд. Қәрәдзи фыщаг хатт уәд федтой. Нинә уәдәй фәстәмә кәм писмотә фыста Ағънианмә, кәм телефонәй дзырдта, кәм тел қавта: дыууә адәймаджы, иу – стыр ахуыргонд, иннә – чиниджы бынтон нә зонгә, – уәеддәр сә удыконды стыр иудзинад разынд, әмәе әппиңәдзух қәрәдзи фарстой. Нинә уәд загъта: «Гъенир әй бамбәрстон, сымах әртә әфсынмәрәй дәр фыс-

джытә ңәмән раудыстут, нывтә дәр ңәмән кәнүт, – уә мад уә афтә скодта...» Йә мардыл ын Нинә тынг фәрыст, стыр әгъдәуттә ыйн фәкодта *Мәскуйә* ардәм.

Ағъниан дзырдән афтә аргъ кодта, әмә үәм кости удгой-маджы хуызән. Дзырды сыйғыдәгдинад әмә рәестдинад хъаҳъ-хъәдта, ногтуырд сывәллон хъаҳъхъәнәгай. Йә дзырдуат уыди тынг хъәздыг. Аз дзы бирә дзырдә райстон, никуы сә никәмә федтон.

Стыр аивад, әппәтдунеон аивад кәй хонәм, уйй дәр әмбәрста, әнкъарда тәзәрдәйи конд әмә интуицийә. Нә хәдзары қәддәридәр уыдысты стыр нывгәндҗытыл фыст чингуытә, сә нывты репродукцитә. Нә мад сә рагәй уынгә рацыд, иста сә тәзәрдәмә. Фылдәр-фылдәр уарзта Рафаэлы Мадымайрәм әмә чысыл Чырыстийи («Сиксты Мадымайрәм»), Тицианы Чырыстийи («Кесары динарий»). Аз 1976 азы Италийә цы альбомтә әмә чысыл къамтә әрбахастон, уыдон әм равдыстон, равзәрста дзы «Джокондә» әмә тәзәрдәтәй. Рахуыдта тәзәрдәтәй амондхәссәг сурәт, зәххон әмә уәларвон. Уйй мәм диссаг куыд нағ фәкастаид! – тәзәрдәтәй нағ фәсайдта, систа аивады шедевртән сә тәккә зынгәдәры, адәймагдзинады әмә курдиаты бәрzonдәр къәпхәнмә схизәг – Леонардо да Винчийи конд ныв.

Ағъниан хуымәтәджы адәймаг нағ уыди – уникалон, феноменалон тәзәрдәтәй. Йә ңәстәй қәд цы федта, тәзәрдәтәй нағ фәсайдта, систа аивады шедевртән сә тәккә зынгәдәры, адәймагдзинады әмә курдиаты бәрzonдәр къәпхәнмә схизәг – Леонардо да Винчийи конд ныв.

Хуыссәнуаты – стыр тухиты – сарәхсти тәзәрдәтәй нағ фәсайдта, систа аивады шедевртән сә тәккә зынгәдәры, адәймагдзинады әмә курдиаты бәрzonдәр къәпхәнмә схизәг – Леонардо да Винчийи конд ныв.

Йә низ, тәзәрдәтәй нағ фәсайдта, систа аивады шедевртән сә тәккә зынгәдәры, адәймагдзинады әмә курдиаты бәрzonдәр къәпхәнмә схизәг – Леонардо да Винчийи конд ныв.

Дис кодта цардыл, хурыскастыл, ног боны райгуырдыл. Райсомәй-иу раджи рудзынгәмбәрзәнтә фәйнәрдәм ассыдта, кости, бол рухсгәнгә куыд ивылы, уымә. Загъта-иу: «Сбон и, сбон... Ног бол та мыл әрцәуы!..» Азууңдыл адәм әмә дүнейи фарныл.

Ныр ыл йæ бон тар у...

Йæ ныгæнæн бон йæ мæрдон чырыны æнахуыр хуыз райста – аив æмæ æрыгон, каси мæм фынæйи хуызæн, цима зына-нæзына худти йæ мидбылты. Цыдæр зæгъинаг уыд, цыдæр сæйраг, цыдæр сусæгдзинад – нæ йæ загъта... Афтæмæй ацыд, афтæмæй бæzzад цæсты раз, афтæмæй бæzzади зæрдæйи. Иуæй, æвирхъау дард – æнæкæрон тыгъд, рæстæг æмæ æбæрæгдзинад не ‘хæн æрбадтысты; иннæмæй, хæрзхæстæг – бахызт мæ уды, мæ тугдадзинты, мæ цæстыты рухсы, мæ улæфт – мæ зæрдæйи тæлфты, мæ ныхасы, ме змæлды.

Йæ ныгæнæн бон, 1977 азы 19 майы, Иры хæхтæй æмæ бы-
дыртæй бирæ хуымæтæг адæм æрцид Агънианы мардмæ; хъы-
джы телтæ Хуссар Ирæй, Мæскуыйæ... (Саударæн митинджы
чи цы радзырдта, уыdon гæххæттыл фыст æрцидысты).
Мæрдзыгой адæмæн арфæгæнгæйæ, мæ ныхасы цы загътон,
уыцы хъуыдитæй иу ам дæр æрхæссон: кæд-иу искаð исты
рæдыд æруагътон, азымы-иу баçыдтæн, уæд уый уыд
æрмæстдæр уæд, æмæ-иу мæ мадмæ кæд нæ байхъуистон, йæ
коммæ кæд нæ бакастæн, æмæ абон мæ зæрдæйи ауындæгæй
бæzzад уыцы фæсмон..

Агънианæй мах – йæ цот – хæсджынæй бæzzадыстæм. Йæ
хæс ын фиддзыстæм йæ мæлæты фæстæ дæр, цалынмæ уæлæ-
уыл уæм, уæдмæ. «Хорз ракæн» – уыцы фæдзæхст нын ныу-
угъта æнусмæ фæндаггæн, æмæ йыл нæ уд хъардзыстæм.

Йе сфаélдыстадæй йын иу хай баçæттæ кодтам адæмы размæ
рахæссынмæ. Йæ царды фæстаг азты, фæстаг бонты тæгъд код-
та, зыдта, йæ кæрон кæй æрхæццæ, æмæ архайдта фылдæр ис-
тытæ радзурыныл, æмæ сæ фыссын кодта. Арæх-иу загъта:
«Уыdon раджы фыссын хъуыд, раджы...» Сынтæджы-иу рабадт,
йæ ныхас-иу хаттай фескъуыдзаг, аджих-иу зæхмæ кæсгæйæ,
йæ алфæмбылай-иу ахъахъæдта, цæуылдæр сагъæс кодта, мах
цы фыстам, ууыл нæ – æндæр цæуылдæр, зæгъгæ-иу æй нæ код-
та, фæлæ йæ цæстæнгасæй бæрæг уыд: цыдæр дзы рох кæны,
цыдæр фæдзæхсынмæ хъавы, йæ мидхъуыдты хицæн кæны
махæй, йæ уæлæуыл дунейæ... Афтæ мæм каси, цима иуцасдæр
рæстæг адæзгæл кæдæмдæр, æндæр дунемæ, махæй нал у, –
ахæм æнахуыр ахаст-иу равдиста йæ фæстаг бонты. Аз ын
афтæмæй цалдæр хатты йæ ныв скодтон – цалдæр эскизы.

Ам ныхасмæ рапастам сæйраг: Агънианæн йæ дзыхæйдзургæ

сфәлдыстад, әмәк кәд уый ирон дзырдәвәрәның исты әфтауы, хуыздәрәй йәз зынын кәнү, уәд ма уагәры уымәй дәснүидәртә чи уыди, наә мады чи сахуыр кодта, уыцы Уасиа әмәк иннәтә, – сә ныхас фыст кәмән не ‘рцыд, – уыдан та ңас хәзнатә ахастой семә!..

Әвгъяуг хъуыддаг: абоны онг дәр әххәст әмбырдгонд әмәз зынд наәу ирон адәмы сфәлдыстад, фәлгъуыд наәма у ирон аив дзырд кәронмә.

Хорз ракәнәм, әмәк йыл зәрдиагдәрәй бакусәм!

Мә ныхасы кәрон стыр зәрдиаг арфә кәнүн прозаик, поэт, ахуырадон әмәк педагогон күсәг Галуанты Андрейы чызг Нинәйән (Нига), – Агънианы сфәлдыстад, стәй йәз ңарды хабәрттәм әппәты фыщаг йәз хъус чи әрдәрдәтә әмәк мыхуры сә кой чи ракодта.

ЦӘРУКЪАТЫ Аликсандр

АРГЪÆУТТАÆ

ТÆФСЫ ФЫРТ ФÆНҮКГУЫЗ

Pаджыма-раджыма уыди Тæфс, æмæ ыйн уыд æртæ фырты: Хуытъиса, Фытъиса, уыдон кæстæр – Фæнүкгүйз. Уый алыбон фæнычы бадти.

Амарди Тæфс, æмæ Хуытъиса æмæ Фытъиса раудысты магусайæ цæлуарzon, сæ фыды фæллæйттæ фесты, ныммæгүйр сты.

Иубон Хуытъиса æмæ Фытъиса Фæнүкгүйзэн загътой:

- Цæй ахæтæм!
- Ахæтæм, – загъта Фæнүкгүйз.

Ацыдысты, æмæ баҳæццæ сты иу хъæумæ. Сæ хъустыл иу хæдзарæй зарын цæуы, иннае хæдзарæй – кæуын. Хистæр æфсымæртæ загътой:

- Зарын кæцæй цæуы, уырдæм бацæуæм: уым хæрд хуыздæр уыдзæн!
- Нæ, кæуын кæцæй цæуы, уырдæм бацæуæм! – не сразы Фæнүкгүйз.

Куынæ фидыттой, уæд Фæнүкгүйз загътая:

- Фат фехсдзынæн æмæ, цы хæдзары уæлкъæсæр ныссæдза, уырдæм бацæудзыстæм.

Фæнүкгүйз фат фехста æмæ, кæуын кæцæй цыд, уыци хæдзары уæлкъæсæр ныссагъд. Бацыдысты, æмæ æртæ усы кæуынц.

- Цы уыл æрциди, цæмæн афтæ кæнүт?

– Нæ лæгтæ балцы сты; куы ‘рцæуой. уæд нæ маргæ кæндзысты.

– Ма тæрсүт, нæ уæ амардзысты.

Мæгуырæн «ма тæрс» мæсиг у. Ђерсабыр сты устытæ. Хæринаг скодтой уазджытæн.

Куы баҳордтой, уæд Хуытъиса, хистæр, афтæ зæгъы:

– Се ‘рбацæуæн кæуылты у?

– Се ‘рбацæуæн уæртæ хидыл у, – бацамытой устытæ.

Хуытъиса йæхи арæвдз кодта, ацыд æмæ хиды бын бабадт уæйгуыты размæ. Иучысыл абадт æмæ фæстæмæ ссыди, йæ хуыссæны схуыссыд. Фæныкгуыз æй хъуыды дардта. Фестад æмæ йæхæдæг ацыд уæйгуыты размæ.

Бады хиды бын, хъаххъæны. Уалынмæ бæстæ ныссай и, нытталынг. Хиды размæ æрбахæццæ кæны Cay уæйыг. Бæх хиды хъусмæ куы ‘рбацæццæ, уæд йæ фæстæгтыл слæууыд, размæ нал цæуы. Йæ барæг æм æвзибы:

– Цæмæй тæрсис? Тæфсæн – æртæ фырты: Хуытъиса æмæ Фытъиса, уыдон кæстæр – Фæныкгуыз... Дæ размæ бады, цы?

Уызы дзырдмæ Фæныкгуыз рагæпп ласта æмæ йæ бæрзæйæ æриста Cay уæйиджы, æрфистæг æй кодта, йæ сæр ын акъуырдта. Cay дзаума, сай бæх, сай хотыхтæ рахаста, йæ фат æмæ æрдин-иу кæм æвæрдта, уым сæ нывæрдта æмæ схуыссыд.

Ныр та райсом куы сыйстадысты, уæд хæринаг скодтой, баҳордтой. Изæрмæ сыл рæстæг аивгъуыдта. Ђехсæвæры фæстæ Фытъисайы рад уыд. Ацыд, иучысыл абадт æмæ фæстæмæ раздæхт. Уый дæр федта Фæныкгуыз. Рацыд йæхæдæг, сбадт хиды бын. Цæуæг æнххъæлмæ кæссы.

Бæстæ ныссырх и! – ахæм сырх барæг æрбацæуы сырх бæхыл. Ђербахæццæ. Сырх бæх дæр ныллаууыд хиды хъусы. Барæг æм æвзибы:

– Дæ бындар фæдæ, цы кæнйис? Тæфсæн – æртæ фырты: Хуытъиса æмæ Фытъиса, уыдон кæстæр – Фæныкгуыз... Дæ размæ бады, цы?

Фæныкгуыз рагæпп ласта æмæ та сырх барæджы дæр æрфистæг кодта, йæ бæрзæйæ йын акъуырдта, хиды бынмæ йæ ныппæрста. Рахаста йын йæ дзаума, хотыхтæ, сырх бæхы ракодта. Cay дзаума æмæ сай бæх кæм уыдисты, уым сæ бамбæхста æмæ йæ хуыссæны схуыссыд.

Райсомæй та сыйстадысты æмæ син фысымтæ хæринаг скодтой. Баҳордтой. Изæрмæ фæбадтысты. Изæрæй æхсæвæры

фәстә Фәныкгуызы рад уыди. Хүйттиса әмәй йәм Фыттиса дзурынцى:

— Гъе, ныр дәй рад у, әмәй дәй бәрәг уыдзән!

Цымал мын уыдон сгуыхт уыдзысты!

Аңырд Фәныкгуыз, сбадт хиды бын әмәй цәуәг әнхъәлмә кәссы. Уалынмә бәстә ныррухс и, хуры тынтә фестад иууыл. Мәргүтә ратахтысты бон әнхъәләй, зарынцى Дидиндҗытә сәхи райхъәлдтой — афтә бәстә иууылдәр хуры тынтә фестади... Уый аәрбаңайцыйд Урс уәйыт.

Әрбахаңаңа хиды хъусмә. Йәй бәх размә нал комы, фәстәгтил сләүүүд. Барәг әм дзуры:

— Дәй бындар фәдә, цәмәй тәрсис? Тәфсән — артә фырты: Хүйттиса әмәй Фыттиса, уыдон кәстәр — Фәныкгуыз... Дәй размә бады, цы?

Уыцы дзырдмә Фәныкгуыз рагәпп ласы әмәй та аәртыккаг уәйиджы дәр аәрфистәг кәнны, йәй бәрзәй ийин акъуыры әмәй та хиды бынмә ныппары. Рахаста урс дзаумәттә, урс хотыхтә әмәй ракодта урс бәххү. Иннаетимә бамбәхста адонаи дәр. Схүйссыд йәй хүйссәнү.

Райсомәй та сәе фысымтә хорз федтой. Аәртә ‘фысымәры хәрзбон загътой устытән әмәй раңызысты сәе хәдзармә.

Фәныкгуыз та фәнычы сбадти. Иннаетә арты фарсмә бандоныл сбадтысты әмәй Фәныкгуызы ныхмә дзурынц, худынц ын йәй аәгуудаңыл.

Уалынмә фидиуәг хъәр кәнны:

— Алдар амарди! Къәхтыл цәуынхъом чи у, уый мардмә цәуәд! Аәртә боны ийин хъабахъ и. Хъабахъы ис сизгъәринго-цораджын чызг әмәй ләппу әмәй сизгъәрин порти. Чи йәй фергъәва, уый уыдзысты!

Аәфсымәртә сәхи рәвдз кәннымә фесты. Фәныкгуыз дәр базмәлыд уыцы фәдисмә. Йе ‘фысымәртә’ йәм дзурынц:

— Ды та цы кәнныс, цалынмә нае фәхудинаң кәнай, уәдмә нае нае ныууадздынә!

Уәд Фәныкгуыз ныууагъта йәй цәуын. Уыдон аңызысты.

Хъабахъ аәхсын райдытой, зәгъгә, куырайхъуист, уәд Фәныкгуыз йәй фәныкәйдзаг дарәстә акалдта, скодта Сау уәйиджы дзаумәттә, сбадт ын йәй бәххүл әмәй фатай атахт. Мәрдджынән тәфәрфәс ракодта.

Аәдем хъабахъ аәхстой әмәй йәй не ‘ргъәвтой’. Фәныкгуыз иунәт аәлвәст ныккодта йәй фат, әмәй хъабахъ цы фәзи, уый уынгә дәр

ничиуал акодта. Систа чызг әмәл ләппуыы, йә фәсарц сәл сәвәрдта, порти йә дзыпты нышпәрста, адәмән акуывта әмәл аңыд.

Адәм къәрдтә-къәрдтә кодтой: «Ай ңавәр хабар у? Ай чи у?»

Фәныкгуыз фәңғыди әмәл йә хәзнатә бафснайдта, раздәхт сәхимә, фәннычы та сбадт.

Уалынмә дын ие ‘фсымәртә әрңыздысты. Дзурынц Фәныкгуызмә:

– Ды ам фәннык змәнтыс, фәләе аборн хъабахъәхсәны цы ләппу уыд, уый ды күн федтаис!

Схүиссыдысты, әлдары хистәй әфсәстәй, бандоныл, сәл къәхтә сәл кәрәдзимә, сәл ңәнгтә сәл сәрты бын.

Райсомәй та фидиуәг хъәр кәнү:

– Аборн әлдары хъабахъән йә дыккаг бон у! Хъабахъы – сызгъәрингөцораджын чызг әмәл ләппу әмәл сызгъәрин порти. Мысан чи акъуыра, уый сәл рахәсдзән. Раңаут иууылдәр, ңәуынхъом чи у!

Хъабахъ әхсын күн байдытой, уәд Фәныкгуыз йә фәнныкәйдзаг дзауметтә акалдта, сырх дзаума скодта, сырх бәхыл сбадт әмәл фатау атакти. Мәрддженән тәфәрфәстә ракодта әмәл хъабахъы бын баләууыди. Систа йә фатәй. Рахаста сыгъзәрингөцораджын чызг әмәл ләппуыы, сыгъзәрин порти.

Адәмы дистән кәрөн наә уыд. Загътой: «Ай, күнд әлдар, афтәй ийн мәрдтәй дәр әмәл Хүңцауәй дәр әххүйс и!» Әлдары мард сәм диссаг нал каст, фәләе Фәныкгуызыл дис кодтой. Чи у, уый наә зыдтой.

Изәрәй та әрбаңыдысты йә дыууә әфсымәры әлдары хистәй әфсәстәй. Фәныкгуызы әрбайяфтой фәннычы бадгә. Сәл бандоныл әрбадтысты әмәл та Фәныкгуызы ныхмә дзурынц. Уый ницы дзуры. Уәдмә схүиссыдысты.

Райсом та күн сбон и, уәд фехъусти фидиуәджы сидт:

– Аборн у әлдары фәстаг бон. Әлдарән хъабахъ и, хъабахъы – сызгъәрингөцораджын чызг әмәл ләппу әмәл сызгъәрин порти, әмәл йә чи фергъәва, уый уыдзысты. Ңәуынхъом чи у, уыдон раңауәнт иууылдәр!

Аңыдысты та Хүйтъиса әмәл Фытъиса.

Хъабахъ әхсын күн байдытой, уәд Фәныкгуыз акалдта йә фәнныкәйдзаг дарәстә, урс дарәсты Урс уәйиджы бәхыл уым баләууыд. Бәстә ноджыдәр ныррухс и. Тәфәрфәс та ракодта мәрдджен бинонтән, фәзылд хъабахъырдәм, бахста йә әмәл хъабахъ уынгә дәр ничиуал акодта. Систа йә әмбылд – сызгъә-

рингоцораджын чызг әмә ләппу әмә сыйгъәрин порти әмә рафардәг. Адәм йә фәдыл кәсгәйә бazzадысты. Әлдары балыгәйтой. Дуне дзыллаэ загътой: «Әлдар кәй у, уымә гәсгәйин Хуыщауәй әмә мәрдтәй аххуыс и. Уыңы әртә барәджы дәр Хуыщауы ‘рыйст уыдысты».

Изәрәй та Хуытъиса әмә Фытъиса фәзындысты, Фәныкгузы цур әрбадтысты әмә дзы хъазынц:

– Абон уым ңы ләппу уыд, уый күү федтаис!

Фәныкгузы сәм фәныкәй рахъил:

– О, абон уыңы ләппу уыд, фәлә нә фыд күү фесәфти, уыңы бонәй аңы бонмә чи ңы фос скодта, уый аңы ‘хсәв күүд равдиса, афтә!

Хистәр әфсымәртә фыщаг фәкъуыхы сты, стәй загътой:

– Мәнә ды ңы равдисай, мах дәр – уый!

Фәныкгузы сыйстади әмә рахаста әртә чызджы, әртә ләппүйи әмә әртә портийи әмә әртә барәг-фәлысты. Әфсымәртә хъаҳхъәй бazzадысты. Фәныкгузы син загъта:

– Адон нын иумәйаг сты.

Фыщаг боны фәфос – Сау уәйиңдже бәх әмә рәвдз, сыйгъәрингоцораджын чызг әмә ләппу, сыйгъәрин портиимә радта хистәр әфсымәр Хуытъисайән, дыккаг боны фәфос – Сырх уәйиңдже сырх рәвдз әмә сырх бәх, сыйгъәрингоцораджын чызг әмә ләппу, сыйгъәрин портиимә – дыккаг әфсымәр Фытъисайән. Урс уәйиңдже фәлыст әмә бәх та, ңы хәзнатә ма йәм бazzад, уыдонимә райста йәхицән.

Афтәмәй цәрыйнта-хәрыйнта байдытой әртә ‘фсымәры. Цас фәцардаиккәй – ничи йә зоны.

Иубон күү уыд, уәд Тәфсы әртә фырты: Хуытъиса әмә Фытъиса, уыдон кәстәр – Фәныкгузы – сә бәхтыл сбадтысты әмә балцы араст сты. Бафтыдысты иу хъәдмә. Хъәды астәу Хуытъиса дзуры Фәныкгузымә:

– Дә кард-ма мәм авәр!

Авәрдта йәм Фәныкгузы йә кард. Хуытъиса уәлбәхмә Фәныкгузызән йә кардәй йә уәрдҗытә раџавта әмә Фәныкгузы әнәкъәхтәй аzzад.

– Хуыщау уын әй ма схатыр кәнәд! – загъта ма Фәныкгузы, фәлә йын райстой йә рәвдз, йә урс бәх әмә йә кард. Кәстәр әфсымәр уым бazzад хъәди. Хуытъиса әмә Фытъиса әрпцидысты сә хәдзармә әмә әнәмәт цардыл сбәндән сты. Искуы-иу сә исчи күү бафарста – «Фәныкгузы кәм и?», уәд-

иу загътой: «Фәныкгуыз раджы куы фесәфт, рәсәны аңыд амә нал әрыйздәх!»

Фәныкгуызыл бон изәр кәнүн байдыдта амә йәхиуыл тыхсы, уәдә ам куыд уыздынән, исты сырд мә куы бахәра аңы әвәрәзәй. Уалынмә хъусы: хъәды чидәр дзургә цәуы: «Хәрзәнәг хорз цәуылнә ары? Хәрзәнәг хорз цәуылнә ары?»

Фәныкгуыз ам ныхъхъәр кодта:

– Цы дә уый? Ауылты рацу!

Әрбаңыц иу әнәцәнгтә ләг.

Цы, дам, дән? Ме ‘фсымәртәй хуыздәр уытән, амә мын мә цәнгтә ракодтой.

Уәдә, дыууә мәгүры куы стәм, зәгъигә, сә зонд байу кодтой. Фәныкгуыз әнәцәнгтыл сбадти амә хъәд-хъәд фәцәуынц. Сә размә бәләстү бын фәзи иу ләг. Йә цәститыл хәңци. Змәлын куы айхъуыста, уәд ныхъхъәр кодта:

– Цы стут уый?

Баздахтысты йәм. Уыди әнәцәститә ләг.

– Ды цы дә?

– Цы-ма уон? Ме ‘фсымәртәй хуыздәр уытән: ардәм мә әрбасайдтой, мә цәститә мын скъахтой.

– Уәдә, ды дәр мах хуызән мәгүир куы дә!

Уый дәр семә бамбал. Фәныкгуыз сбадт әнәцәститә ләгтыл. Әнәцәнгтә ләг фәндаг сгары, афтәмәй цәуынц. Әхсәвиат агургә, бафтыдысты иу ләгәтмә. Әрфысым дзы кодтой.

Райсомәй куы ‘рбони, уәд сә исты аразын хъуыд. Уәддәр та Фәныкгуыз сәрәндәр кәм нә уыд! – амә фат амә ‘рдын скодта. Сбадти та әнәцәститә ләгтыл; әнәцонг фәд сгары, афтәмәй цуан кәнүнц. Исты куы амары Фәныкгуыз, уәд ай дзонгойил сәвәрынц амә йә әрхәссынц.

Чысылгай сәхиуыл фәхәцыдысты, фәсәрән сты. Сә лыстәнтә дәр сырдты цәрмиттәй сарәстәй.

Иубон куы уыд, уәд Фәныкгуыз әнәцәнгты ныууагъта амә загътая:

– Не ‘рцыдмә хәринаг скән!

Изәрәй куы ‘рыздәхтысты, уәд се ‘рцыдмә – ницы.

– Хәринаг цәуылнә скодтай?

– Мә сәр ристи.

Хорз. Ницы сдзырдта Фәныкгуыз, ныууагъта куырмы амә дзонгоимә аңыд. Фәстәмә куы ‘рцыдысты, уәд се ‘рцыдмә хәринаг нәй.

-
- Цәуылнә нын исты скодтай? – фәрсү Фәныкгуыз.
 - Мә губын ристи.

Әртыккаг бон Фәныкгуыз әнәцәстүтә ләджы сәвәрдта дзонгойы ақкөй, әмә сә арвыста цуаны, йәхәдәг ләгәты ныллауыд. Фәссихор хәринаң кәныныл баләуыд.

Кәсү, әмә... ләгәты къуымы дынджыр къәй схъил, сләсти дзы, йә иу ссыр – уәларвмә, иннае – дәларвмә, ахәм ус. Иуырдәм физонәгмә февналы, әмә ийн Фәныкгуыз йә билтән – дзәхст, иннәрдәм агмә фәныхилы, әмә ийн Фәныкгуыз ие ‘фәрән – х-хафт! Фәхъәбысәй-хъәбысмә сты, әмә йә Фәныкгуыз йә кардәй барәхуыста. Йе ‘мбәлттә күү ‘р҃цыдисты, уәд син хәринаң әрәвәрдта әмә амоны ссырджын усмә:

- Мәнә – уә губыннис, мәнә – уә сәрниз!

Уәд әнәкъұхтә къәпсыр-усы уәлә басирдта. Уый йәм фәләбурдта әмә ләджы аныхъуырдта. Фәныкгуыз әмә әнәцәстүтә кәрдтимә сәхи андәрстор къәпсырыл, уый әргәвдынәй фәтарст әмә дзонгойы цәнгтимә сәппәрста.

Ныр әнәцәст бакағыди усыл. Уый дәр та аныхъуырдта әмә йә Фәныкгуыз әмә ие ‘мбал кәрдтәй тъәппытә байдыдтой әмә син ус әнәцәсты цәстджынәй сәппәрста.

Фәныкгуыз баздахт ие ‘мбәлттәм:

– Ныр та мә рад у, әмә, аз уе уазәг, ма мә ныуудзут! Дзырд сә райста, ард син баһәрүн кодта, кәй не ‘үүәндүйд, уымә гәсгә, әмә Фәныкгуыз йәхи баппәрста усмә. Уый йә аныхъуырдта. Дыууә ләджы къәпсыр-усыл раләууыдисты – уый Фәныкгуызы әд уәрдҗытә сәппәрста. Фәныкгуыз усы сәр ралыг кодта, әмә дын дәлә сәр – гуыртт-гуыртт! – әмә къәйы бын хуынчыны ныммидәг.

- Әнә бабәрәг нәй амән! – загъя Фәныкгуыз.

Раздәр дзонгой чи уыд, уый бәндәныл дәләмә ауагътой, фәлә «Судзын! Судзын!» күү ныхъхъәр кодта, уәд ай фәстәмә сластой. Стәй ауагътой раздәрләр әнәцәсты. Уый дәр «Судзын! Судзын!» сәрдиаг кодта, әмә йә сластой.

Фәныкгуыз бәндән йә дәләртти әрбавәрдта әмә дзуры:

- «Судзын!» күү зәгъон, уәд-иу мә арфдәр ауадзут!

Ауагътой йә бынмә. Фәныкгуыз-иу «Судзын!» күү загъя, уәд-иу ай ноджы дәлдәр ауагътой, афтәмәй дәлдзәхмә ныххәңшә.

Дәлдзәхы йә размә фәци иу хәдзар. Кәуын дзы хъуысы. Фәныкгуыз баңыд әмә дзы – әртә чызджы. Бадынц хәдзары астәу, сә цуры – сәр, әмә ийил кәуынц.

— Цы кәнүт, цәуыл кәүт?

— Уәдә-ма кәуыны йеддәмә цы нә бон у? Ай нә мад уыд, хаста нә, ныр ай чидәр амардта әмә ма цы уыдзыстәм?..

Фәныкгуыз сын фәтәригъәд кодта. Әз уә ацызын ран нә ныуудаздынән, зәгъгә, сә ракодта йемә. Сә ис, сә мулк иууылдәр йемә рахаста әмә уәлдзәхмә схизәни бын арләү-уыдысты. Йе ‘мбәлттә сәм бәндән рауагътой әмә фыцлаг сластой хистәр хойы, стәй – астәуккаджы.

— Ныр та дәү рад у! – дзуры Фәныкгуыз
кәстәр хомә.

— Ды уал схиз, кәннод дә ам куы ныуудазой де ‘мбәлттә! –
загъта чызг.

Фәныкгуыз ницәй тыххәй сразы, чызджы әд мулк бафтыдта бәндәнүл. Чызг ма фәстәмә иу дзырд афтә фәкодта:

— Куы дә ныуудазой, уәд нә фәсдуар – иу нәл сәгъ, уый сыкъатыл дәхи ныццәв: кәд рахиз сыкъайыл фәхәст уай, уәд дә уәлдзәхы абадын кәндзән, кәд галиу сыкъайыл фәхәст уай, уәд дә ноджыдәр авд дәлдзәхмә фехсдзән.

Фәныкгуызы жәмбәлттә артә чызгимә әд мулк афардәг сты сә хәдзәрттәм. Бәргә ма ныккатаи кодта Фәныкгуыз, фәлә цы акодтаид! Баңыд фәсдуармә, нәл сәгъы сыкъатыл йәхи ныццавта, фәхәст галиу сыкъайыл әмә йә сәгъ ноджы авд дәлдзәхмә фехста!

Фәцәуы Фәныкгуыз авд дәлдзәхы бәстәй. Иу хъәумә бахәццә. Уынгты цыниуызмәләт нә зыны. Кәройнаг хәдзармә баңыд. Уым цард къулбадәг ус. Ныццинта и уазәгыл, цы хуыцау, дам, дә әрхаста ацы сәфты ранмә. Къулбадәг ус ссад алыштарста әмә арынджы мизынмә авадт.

— Уый цы ми кәнис?

— Уәдә дын кәрдзын цәмәй размәнтон? Авдсәрон Кәфхъуындар нә доны ныббадт әмә доң нәй.

— Мә дәс әнгүйләдил ма мын дәс чыбылайы әрбакән! –
загъта Фәныкгуыз. – Әз доң әрбадавон.

— У, аez дә мәрдты уазәг! Ма ацу, бахәрдзән дә, уымәй әгасәйничима раирвәст!

Нә бакоммә каст Фәныкгуыз. Донмә ныццыд әмә, цалынмә Авдсәрон Кәфхъуындар иннәрдәм здәхт, уәдмә дәс чыбылайы айдзаг кодта әмә сәхаста.

Къулбадәг ус цинәй марди. Әнгүйрстуанәй уарын байдыда-
та доң хъәубастән. Әлдарән та къәрттайыдзаг сәрвиста.

Фәныкгуыз та дәс чыбылаимә күй ныңцыд, уәд әм Кәфхұуындар радзырда:

– Уый дын уазәджы хатыр уыд, ныр дәхимә кәс!

Рафсәрста йәм, ләбуры дәндагәй, дзәрныхәй, фәлә ыйн Фәныкгуыз йә авд сәры дәр иугай-иугай ныллыг ласта. Дон тугәй сырх адардта. Фәдис фәңцид, күлбадәг усы уазәт Кәфхұуындары амардта, зәгъгә. Әлдар нае баууәндүд. Къәртайә дәр нае банозта, уый, дам, ай күлбадәг ус йә до-ныхуыппәй байдзаг кодта!

– Рауадзут-ма мә дыууә галы, уәд бәрәг уыдзән!

Әлдары дыууә галы күй рауагътой, уәд дзы иу фырдоннозтәй доныбыл атъәпп и, инна ма сә дуармә схәпциә әмә уым атында.

Фәныкгуызы схуытой әлдармә.

– Мә бәсты әлдариуәг кән. Адәмы сәр ды дә! Цы мәм ис, уыдан дәр – дәү.

– Мән ницы хъәуы, – загъта Фәныкгуыз, – әрмәст мә цәуын хъәуы Стыр уәлдзәхмә, мә хәдзар уым ис. Уымән мын баххуыс ут!

Тәрхон байдытой әлдары хъәуы адәм. Ничи сә зында уәлдзәхмә фәндаг.

Әлдар цәджджинаджы дзаг хъәбәрхор сғыхта, быдыры йә байтында. Кәм цы тәхәт маргъ уыд, уыдан әрәмбырд сты. Күй баҳордтой, уәд сә әлдар бафарста:

– Уәлдзәхмә фәндаг уә чи зоны?

Ничи сә зында:

– Махәй уәлдзәхмә фәндаг ничи зоны, фәлә уәлә иу ран хохы иу зәронд цәргәс цәры, уәларвмә Күрдаләгонмә кәрц кәрдымнә фәтәхы, әмә уый бафәрсдзыстәм.

Әлдар загъта:

– Әркәнүт уыцы цәргәс!

– Мәхәдәг әм фәңаудзынән! – зәгъты Фәныкгуыз. – Кәм и, уый мын бацамонут.

Бацамытой ыйн. Фәныкгуыз баҳәпциә, цәргәс кәм цард, уыцы хохмә. Хохы цъуппыл – ахстон-хәдзар. Уым – әртә чызджы, цәргәс бәдүлтә. Авд уыдысты, фәлә сә калм хәргә кодта, сә мад-иу уым күйнә уыдис, уәд, әмә ма сә әртә бazzад. Фәныкгуыз хохмә күй схызт, уәд фәтарстысты, калм та нәм әрбаләс, зәгъгә. Баууәндүн сә кодта йәхиуыл. Цәмән афтә тәрсынц, уый дәр сын базында.

Ныхас кәнның, стәй дын әхситт хъуысы. Чызджытә зыр-

зыр кәнүинц. Уый әрбаләсү калм. Фәныкгуызы ауыдта әмә тынгдәр бацин кодта:

– Чырийы сәрыл – цъупп: уый дәр ахәрдзынән.

– Мәнә уал уый авзар! – Фәныкгуыз ын кардәй йә сәр атәхын ласта. Равнәлдта, әмә, калм мидәмә күндә ләсти, афтәй йә кәрдәнтә кәнү. Сардзинтә йә самадта. уәддәр ма дыккаг бон дәр змәлгәе кодта.

Чызджытә күндә нә фәчин кодтаиккой!

Уалынмә тынгджын къәвда рацыд.

– Уый цы у?

– Уый – нә мад уәларв Күирдаләгонәй әртәхы, әнхъәл у, махәй та калм иуы баҳордта, әмә уый тыххәй кәуы, маст кәнү.

Уый фәстә бәстә ныттәвд, судзы, арауы.

– Уый та цы у, ныртәккә дәр ма къәвда күң уыд?

– Уый та – нә мад базыдта, ницы нын уыдис, уый, әмә цин кәнү, худы.

Ноджыдәр ма рәестәг цас рацыд, уый зонәг чи у? – фәлә ахәм дымгә цәүүн райдыдта, әмә къалабәләстә бындзарәй рәдывта, хохәй къәрттытә зғъәлди.

– Уәд уый та цы хабар у, ныртәккә дәр ма хур күң каст?

– Нә мад әрхәецә кәнү әмә йә базырты дымгә у, – загъеттә әртә хойы Фәныкгуызән. – Күнә дә бамбәхсәм, уәд дә фырцинай күң баҳәр...

Бамбәхстой йә.

Мад әрхәецә, йә базыртә әрәвәрдта әмә фәрсы:

– Чи уә фервәзын кодта, уый кәм и?

Чызджытә йә не ‘вдисынц.

– Равдисут әй, кәннод уә мәхәдәг хәрүн!

Уәд равдыстой Фәныкгуызы, ус-цәргәс дәр фырцинай аныхъуырдта уазәджы әмә йә сәппәрста, аныхъуырдта та йә әмә та йә сәппәрста... Цинтә кәнүнәй күң бафсәст, уәд бафарста Фәныкгуызы:

– Цы хорз дын фәуон? Мәнә адон әртә чызджы сты, әмә сә, кәд дә фәнды, уәд хотә скән, кәд дә фәнды, уәд та дзы, дә зәрдәмә чи хуыздәр цәуы, уый къайән равзар!

Фәныкгуыз радта дзуапп:

– Мәнән ис бинойнаг нәхимә – Стыр уәлдзәхы, хотә мын уыдзысты дә чызджытә. Цы дә агурын, уый та – уәлдзәхмә мә фәхәецә кән.

– Демә хицән зын у, – загъетта цәргәс, – фәлә дын «нә»

мæ бон нæу. Фæхæцæ дæ кæндзынæн дæ бæстæм. Фæлæ уæлдзæхмæ фæндагыл дыууадæс фæзилæны ис, алы фæзилæны дæр «Хъуахъхъ!» фækæндзынæн, æмæ мын мæ дзыхы галы мард, дзулы гуыдын æмæ ронджы лалым баппaryн хъæудзæн. Уыданæн куыд дæ зæрды ис?

Фæныкгуыз загъта:

– Аз сæ ссардзынæн.

Ацыд æлдармæ, загъта йын. Аэлдар æмæ йæ адæм февнæлдтой, рæвдз кæнынц çæргæсæн дыууадæс фæзилæны фаг асхъя-уæн, æргæвдынц, стигъынц галтæ, çæттæ кæнынц ронг æмæ мусы йас дзултæ. Сräвдз сты æппæт уыдæттæ.

Аэлдар æмæ йæ адæм иууылдæр – сывæллонæй зæронды онг – æрæмбырд сты, кастысты, Фæныкгуыз çæргæсы бæрзæйыл куыд сбадт, уымæ. Çæргæс йæ базыртæ тилын байдыдта, арвмæ систа йæхи. Адæм сæ къухтæ арвyrдæм ныттыгътой æмæ сæм цалынмæ Фæныкгуыз зынди, уæдмæ уыцы хуызæнæй фæлæууыдисты.

Çæргæс «Хъуахъхъ!» фækæны, æмæ йын Фæныкгуыз галы мард, мусыйас дзулы гуыдын æмæ ронджы лалым йæ хъæлæсы баппary. Афтæмæй тæхынц уæлдзæхмæ. Çæргæс ма фæстаг «Хъуахъхъ» куы фæкодта, уæд Фæныкгуызмæ ницыуал уыд æмæ йæ зæнджы хæцъæф фæльыг кодта æмæ уый баппæрста çæргæсы хъæлæсы. Çæргæс зæнджы хæцъæф йæ дæлæвзаг аурæдта.

Схæцæ сты уæлдзæхмæ. Лæппу раарфæ кодта çæргæсæн æмæ чиугæ фæцæуы. Уый йæ фærсы:

– Къуылых та çæмæн çæуыс?

– Дæ бæрзæйыл бадынæй мæ къах бахуыссыд, æмæ уымæн.

Уæд çæргæс йæ дæлæвзагæй зæнджы хæцъæф фелвæста æмæ йын æй йæ бынаты аныхæста. Стæй атахт йæ бæдултæм.

Фæныкгуыз сæхимæ бацыд. Дæ балгъитæг уый фенæд, нæ сæфты бæлцдон цы федта!

Йæ сызгъæрингоцораджын чызджы йын дæллаг цумайæн дардтой Хуытъиса ‘мæ Фытъиса, сызгъæрингоцораджын лæпшуйы скодтой фаджысмæрзæг æмæ къахæхсæг, сызгъæрин портийы та Хуытъиса ‘мæ Фытъисайы сывæллæттæ цыифты равдул-бавдul кодтой.

Фæныкгуыз адæмы æрæмбырд кодта æмæ сын куывд скодта. Фынджы уæлхъус ærlæууыд, фат æмæ æрдын систа æмæ скуывта:

– Мæнæ хорз адæм! Кæд æз ме ‘фсымæртæ Хуытъиса æмæ Фытъисайæн, хорз йеддæмæ, æвзæрæй исты кодтон, уæд мæнæ ацы фат уæларвмæ дыууæйæ фæцæуæд æмæ иуæй æрçæуæд æмæ мæ сæры астæу ныссæдзæд!

Кәд уыдан мәныл мәнгардәй рацыдысты, уәд аңы фат уәларв Күрдаләгонмә иуәй фәцәуәд әмә дыууәйә раздәхәд әмә ме ‘фсымәрты сәры астәу ныссәдзәд!

Фат уәларвмә иуәй фәңыд, Күрдаләгоны уырттыл йәхи ахафта әмә фәстәмә дыууәйә раздәхәт әмә ныссагъд Хүйтъиса әмә Фытъисайы сәрты.

Фәныкгуыз адәмимә куывды фәбадт иу абонәй иннәе абонма, фәдзырда сын йә диссәгтә, уый фәстә сә фәрныг хәдзәрттәм ныффардәг сты.

Фәныкгуыз та йә бинонтимә цәргәйә баззад әмә ма абон дәр цәры.

СЫЗГЪӘРИН КӘРЦ

Раджыма-раджыма цардысты ләг әмә ус. Уыданән уыд әртә чызджы. Әртә чызджы сын куы уыди, уәд ус иуафон фәрнынчын, әмә ләгмә фәдзырда:

— Ләгай, мәнәй дын пайда нал и: әз мәлгә кәнин. Фәлә ды мә фәстә ус ракур. Мәнә мә дзабыр әмә ме ‘нгуырстуан кәмән бәззой, уый-иу ракур. Цъәхдзаст, скъуыдчыил ма ракур: уәд – адәмәй дәр әнәхай, дә чызджытәй дәр – әнәхай...

Әмә ахицән. Ус йә уәләуыл ләгимә афтә хорз цард, әмә ләг йә фәстә ног бинонтә куринаң дәр нал уыд. Фәлә фәстагмә тыхсын райдырта. Әмә иубон куы уыд, уәд дзабыр әмә әнгуырстуан йә дзыппы нывәрдта әмә араст и.

Бахәцца әнәзонгә хъәумә. Фәцәуы уынгты, әмә йыл иу ус амбәлди.

— Дә бон хорз! – арфә ракодта ләг.

— Әгас цу! Дард бәлләнди хуызән дә.

— О, дард бәлләнди дән әз. Мә бинойнаг куы мард, уәд мын бафәдзәхста, чызджытәм кәсәг нәүег ус куыд архәссоң, әмә усгур дән.

— Әз та мойгәнәг дән!

Ләг әм дзабыр әмә әнгуырстуан радта, дә уәлә ма сә фен, зәгъгә. Хорз, акодта сә! Фәлә ус цъәхдзаст, скъуыдчыил уыди. Ахәм цъәхдзаст уыди, әмә дзы ләг йәхи уыдта; усән йә къахы скъуыдтәй та хәфсытә уасыди.

Ләг загъта:

— Әз цъәхдзаст, скъуыдчыил нә курын.

Раласта йæ дзабыр æмæ æнгүyrстуан. Фæцæуы дарддæр. Иу ус йæ размæ фæци. Лæг æй нал базыдта, фæлæ уый фыццаг ус уыди. Йæ цæстытæ сау сахуырста, йæ къахы скъуыдтæ хыссæйæ айсæрста, æндæр дзаумæттæ скодта.

Æгасцæуайтæ акодтой ног. Раныхæстæ кодтой. Ус авзæрста дзабыр æмæ æнгүyrстуан. Абадтысты йыл сæ гаччы.

Бафиidyтой. Лæг усы æркодта. Хуыцау дын ахæм авæра! Ног хуыфи – къулыл дыууæ боны! Сывæллæттæн дæр – алыхуызон хорз, лæгæн дæр. Ныр ын тæссаг нал у, зæгъгæ, уæд ус йæ цæстом сæвдыста. Йæ цæстыты ахуырст ссыд, йе счъилты сæрст æрызgъæлд.

Нывæрзæн здахаг у. Лæгыл дæр йæ бон цæуын райдыдта. Домы дзы ус:

- Дæ чызджыты фесаф!
- Куыд сæ фесафон?..
- Дæ чызджытæй нал фæразын, мæнæ-ма ‘ркæс: къонатæ сафынц!

Ныр афтæмæй ус йæхæдæг уыди чьизигæнæг.

«Уæдæ ныр куыд кæнон? Комы комыдзагæй сæ куы фæхастон, – лæг йæхимидæг тухæн кæны. – Куыд сæ фесафон, дуармæ кæуыл нæ лæууыдтæн, уыдоны куыдæй фесафон?..»

– Аñæ фесафгæ сын нæй!

...Лæг хъæдмæ ацыд. Фæткъуытæ æрхаста йæ зæнгæйтты.

– Рауай, хистæр чызг, зæнгой алас!

Уый хæстæг дæр не ‘рбацыд фыдмæ.

– Рауай, ды йæ алас, астæуккаг чызг!

Уый дæр нæ бакуымдта.

– Рауай ды, кæстæр!

Кæстæр мад æмæ фыдмæ хæстæгдæр у, уый фæтасыд. Бауд, раласта зæнгой... Фæткъуытæ æркалдысты. Чызджытæ сыл фæхæлæф кодтой.

– Баба, ацы фæткъуымæ-ма нæ фæхон!

Фыд загъта:

– Уый уын мæ быгъдуан, райсommæ уæхи цæттæ дарут.

Чызджытыл бон изæр нал кодта, æхсæв – бон, афтæ цин кодтой. Райсом куы сбон и, уæд сæ фыд уæрдоны бавæрдта æмæ сæ хъæдмæ аласта. Уым ын бæласы бын уæрм къахт уыд, уæрмы уæлæ – уæйлаг нымæт тыд.

Бæлас æрцагъта.

– Гъеныр баҳизут!

Бахызтысты әмәе әд фәткүуытәе, әд нымәт уәрмы ныххаудысты. Уәле ма сәе фыд нымбәрзта, куыд наэ сыл тагъдаид, афтәе, йәхәдәгәт йе ‘взәр усмәе рафардәг.

Уыдон та уәрмы цәрүн байдыдтой. Афәдзәй-афәдзмә афтәе хордтой: алчи дәр райсомәй – иу фәткүуы, сихорыл – иннәе, изәрәй – артыккаг. Дыккаг аз райдыдтой хәрүн әрддҗытәе. Кәсүнц сәе фәткүуытәм әмәе артыккаг аз фәткүуы артәе дихы райдыдтой. Иу фәткүуы әппәтән – бонваг.

Гъе, стәй уәд артәе азы сәххәст сты, сәе фәткүуытәе дәр фесты. Бахәринаң нал и, әмәе хистәр хо загъта:

– Куыд кәнәм?

Фәтәрхон кодтой изәрмә. Куы хуыссыдысты, уәд хистәр хо скүвтә:

– Хуыцәутты Хуыцау, кәд наэ истәмән скодтай, уәд ахсәв мә разы куыд феста әфсән къахән, әфсән бел әмәе әфсән уисой.

Райсомәй куы райхъал, уәд уыдон уыдисты сәе разы. Хистәр къахын байдыдта, астәүүккаг – беләй калгә, кәстәр – уисойә мәрзгә! Бирә фәкуыстой, әви чысыл – Хуыцау зоны. Уалынмәе рухс байгом и. Федтой зәхх.

Уый уыди әлдары зәхх. Змәләгыл сәе цәст никуы әрхәңцид. Уалынмәе иу ран федтой куырой. Куыроймә артәе чызджы рад скодтой. Цы ссадта, уый хастой сәе тунелмә, әмәе уымәй цардысты.

Әлдары әеххуырстытән сәе зәрдәе куыройыл худти. Әлдарән радзырдтой:

– Нәе куырой нын хастәуы!

Әлдар сын загъта:

– Иутәе мидәгәй бамбәхсәнт, иннәтәе дуар сәхгәнәнт әмәе раңауәнт... Әндәр ын базонән наэй.

Мидәгәй чи бамбәхст, уыдон цәүүәг әнхъәлмә кәсүнц, әмәе уалынмәе дуар байгом и. Әрбаңыд кәстәр хо. Әрцахстай йәе.

– Чи дәе, цы дә?

Уый радзырдта, куыдәй уым сты, цы ран цәрүнц...

– ...Рад скодтам, абор мә рад у, әмәе әрбаңыдтән ссад хәссынмәе.

Бацамыдта сәе цәрән бынат – уәрм дәр.

Аеххуырстытә аңыдысты, әлдарән хабар радзырдтой. Әлдар загъта:

– Аңаут әмәе сәе ракәнүт!

Әркодтой сә әлдармә. Әлдар хоты суазәг кодта, фәчин сыл кодта.

Цас бонтә рацыд, чи зоны, фәлә әлдары әрфәндыйд, хотәй кәмә цы миниуәг ис, уый базонын. Бафарста хистәр хойы.

— Хоры қәфой мәм куы раттай, уәд дә адәм әд фос афәдзәй-афәдзәй әфсәст уыдзысты.

Фәрсы астәүккаджы:

— Дәүмә та цы миниуәг ис?

— Хұуымады адли мәм куы раттай, уәд дын дәхи дәр әмә дә адәмы дәр къахәй-къухмә сഫәлындздзынән.

Дзуры кәстәр хомә дәр:

— Дәү миниуәг дәр базонәм.

Кәстәр хо ницы дзуры. Бафарста та йә. Уый та ницы дзуры. Уыңды изәр әй ныууагъта. Фәлә та йын дыккаг изәр дәр ницы схъәр кодта чызг. Уәд ын әртыккаг изәр әлдар загъта:

— Кәд дәм ницы миниуәг ис, уәд афтә зәгъ, әмә дә ныуудзон.

Уәд кәстәр хо әфсәрмыйтәгәнгә загъта:

— Ис мәм сызғъәрингоцораджын чызг әмә ләппу.

Әмә йә әлдар йә уатмә бакодта. Цәрынта систой.

Дыууә хойы сә кәстәры џардмә қәсынц ләмбынәг. Хәләг кәнен әм байдыдтой, әвзәр қәстәй кастысты сә хомә. Уый дәр сә бамбәрста. Фәлә йә әлдарән нае хъәр кодта.

Сывәллон арын афон куы әрәвваҳс, уәд әлдар балцы җәуын әрәмисыд. Аңауыны размә ныхас кәнен йә усимә. Дыууә хойы та сәм сусәтәй хъусгә кодтой.

Әлдарән йә ус афтә зәгъы:

— Мә арын куы у, ды ам куы нае уай, уәд куыд уыдзынән?..

Хо хойән рын куы у...

Әлдар:

— Мә бәх зондджын у. Хъуытаз-иу ныщцәгъд, уый йә фехъусдзән әмә фәстәмә зәхәдзынән.

Уый фехъусгәйә, дыууә хойы ауадысты, бәхы хъусты бәмбәг ныннадтой.

Әлдар араст йә балцы.

Ус тыхсын байдыдта. Хъуытъаз-иу рахаста, ныщцагъта-иу. Кәңәй йә фехъуыстаид къәрмәтхъус, бәмбәгәхгәд хайуан! Ницы әххуыс фәзында хәстбойнон усмә.

Гәнән ын нал уыд әмә йә дыууә хомә бауад:

— Мә мад мән куыд ныйгардта, уый нае федтат?

– Федтам! Пирән ахәсс әмәй йә дә быны авәр! Ди афтәмәй райгуырдә...

Ницызонаң хо афтәе бакодта, фәләе дыууә сывәллоны пирәнны фәйнәфәрсты әруадысты әмәе сын ницы уыди. Уәд дыууә хойы сыйгъәрингөцөраджын ләппү әмәе чызджы фелвәстөй, гадза күйдзы бын сәе авәрдтой, гадзайы дыууә хъәвдыны та сәе хойы бынмәе баҳастой. Мадрынчын уыд, цы йәе бон уыд?

Нәе сәе федта.

Күйдз систа дыууә сывәллоны, йәе дзыхы сәе ахаста әмәе сәе ләгәты нывәрдта хъәды. Хъахъхъәдта сәе знагәй.

Сывәлләттәе цалынмәе дзиңдиздай уыдысты, уәдмәе се 'нгүүлдзтәе дадтой. Күйдз сын йәе дзиңдзи нәе бадардта – уйй сәе хъахъхъәнгәе кодта.

Әлдар йәе балцәй әрциди. Дыууә хойы йәе размәе рауадысты. Фәрсү сәе:

- Гъы, уәе хо цы баңы?
 - Нәе хо сыл хъәвдын әмәе нәел хъәвдын ныййардта.
- Әлдар смәсты.
- Аңаут, галдзармы йәе баҳуыйут әмәе йәе фәсдуар нывәрут!

Хотә сәе кәстәрү галдзармы баҳуыйтой әмәе йәе фәсдуар нывәрдтой. Мидәмәе чи цыди, уйй Ыыл йәе къәхтәе сәрфта, тутәнгәе. Уазаң-иу күй әрбаңыд, уәд ыл уйй дәр ту кодта, ахәм әдзәсгом чи разынд, ууыл.

Рәестәг цыд, уәдәе цы ми кодтаид? Хуыщау дәр кости дәләмәе.

Күйдз чи у, уйй сывәлләттү хъахъхъәдта. Сәхәдәг змәлынхъом күй фесты, уәд хомәй бәзгәе кәрдәг хордтой. Изәрәй та-иу ләгәтмәе баңыдысты. Күйдз сын-иу әрцахста уәрццитә, бәләттәе әмәе сәе хызта фылбылызәй.

Ләппү уайтагъидәр фәсәрән. Фат әмәе әрдин скодта. Лыстәг җәрәгойтыл цуан кодта. Күйдфәстәмәе цуан райдытта стыр сырдатыл дәр. Зылди йәе хомәе, гадзайән йәе хәрзтәе фидын райдытта.

Җәрмттәй мусонг сарәстөй. Ныуугъитой сәе ләгәт. Сәе цардивы хуыздәрмәе.

Цас ма раңыдаид – иунәг Хуыщау дәсны, фәләе иухатт ләппү скуывта:

– Хуыцәутты Хуыщау, мәхи Хуыщау, уәдәе мәе кәд истәмән сഫәлдыстай, уәд ацы мусонг әфсән галуан күйд феста!..

Мусонг әфсән галуан фестад. Хо әмәе әфсымәр уырдәм баңыдысты. Гадза йәе алыварс зылди, хъахъхъәдта йәе, цыиу батәхәг әм нәе уагъта.

Чызг мәсүдікі зиләнтә кодта, ләппу цуаны цыди, сырда-
мал кодта.

Үәд дын, мә хур акәнай, әлдары цуанонтә раңыдысты.
Федтой тар хъәды әрдүз, әрдүзы астәу – әфсән галуан, йә
алыварс зили күйдз. Күйдзы базыдтой – уйй уыд сә гадза.
Дисы фәбадтысты.

Сә фәттә, се ‘рдынта дәләмә уагъд, афтәмәй әлдармә
әрпәдисты.

– Әлдар, диссаг федтам: нә зәххыл тар хъәды – әрдүз, әрдүзы
– әфсән галуан, йә алыварс зили гадза... Гадза – нә гадза!

Әлдар рамәсты:

– Махән нә гадзайы бирәгъ раджы куы ахаста, үәд мә
цәмән сайут?! Аңы сәйдтыйтәй мә бон куы нал у!

Фәсдзәунтән сә сәртә акыуырын кодта.

Уыңы ныхәстә фехъуыстай дыууә хойы. Хистәр ауда әмә
әфсән галуаны цур баләууыд. Гадза йә куы федта, үәд зама-
на кәны, йә уд исы, нә йә уадзы мидәмә. Фәлә дын ахәмы
чи баиргъәвдзәни! Чызгмә ныхас цәмәй баппара, уйй агуырдта,
әмәй йын бантысти.

– Мәнә цы зын ран дә! Мәнә цы мәгүүр ран дә! Ам күйд
уыдзынә? Мә цуры куы уаис!..

– Ме ‘фсымәры күйд ныуадзон?

– Де ‘фсымәр куы ‘р҃ауа, үәд-иу ын зәгъ: «Арвы кәрон –
Бузнаг нәл хүү; уйй ссыр нә галуанмә әрхәсс, ам ай нә
уәлкъәсәр ныссадздзыстәм әмә Сәууон стъалыйау әрт-
тивдзән».

Изәрәй ләппу куы ‘р҃ыд, үәд саджы мард әмә къала бәлас
әрәвәрдта. Йәх то йәм нә дзуры.

– Цәуылнә мәм дзурыс, цәуыл дә зәрдә фәхудти?

Уйй загъта:

– Арвы кәрон – Бузнаг нәл хүү; ды уйй ссыр куы ‘р҃аессис,
үәд ай нә уәлкъәсәр сәвәриккам әмә сәууон стъалыйау
әрттивид.

– Чи дә сардыдта, чи дын дә сәр дзәгъәл кәны?

– Бузнаг нәл хүййи ссыр мә нал ферох уыдзән...

Әфсымәр загъта:

– Уәдә мын ахәрынмә адджын, айсынмә рог – ахәм
фәндаггәйтә ракән.

Ракодта йын хо дәр ахәм хәринәгтә. Сызгъәрингоцора-
джын ләппу дәр йә араббаг бәххыл абадт. Араст и балцы.

Цәуы, цәуы әмә иу быдырмә бафтыд. Кәссы, әмә, йә иу ссыр уәларвмә, йә иннәе ссыр дәларвмә – ахәм ус әлвисгә әрбацәуы. Куыройы фыд – йә уәдәртт, аххәрәг – йе ‘лхуый. Йә цурмә куы бахәццә, уәд әм ләппу фәецарәхст:

–Дә бон хорз, Нагә цәра!

Уыңы ныхасмә зәронд фәзәрдәхәлд:

– Ә, хәххон дзиу, Нагәйы мәләтү бонтә куы уыдаид, әмә уыңы дзырд дә къухы куынә бафтыдаид әмә дә әз мә дәндагән схъяуән куы акодтаин!

Стәй йә фәрсү уәд:

– Гъы, кәдәм цәуыс?

– Арвы кәрон – Бузнаг нәл хуы; әз уый хъуамә рамарон, йе ‘ссыр ын әрхәссон, нә уәлкъәсәр әй әрәвәрон әмә сәүүон стъалыйай әрттива.

– Фыдәбон – де ‘сардауәджы хай! Уырдәм дәу хуызән хъуымыздзыхтә бирә аңыд, фәлә дзы фәстәмә нициуал әрыздахти. Гъенең ды цу... Раңаудзән дәм. Дардзән дәм йә гуыбын, йә фарс, йә къуди. Ма дзы фехс иуы дәр. Куы фехсай, уәд уым бazzадтә. Ды йын зәгъ: «Әз дәм хәстмә әрцидтән – равдис мәм дә сәры астәу де ‘ртә урс әрдуйы». Тыхсын әй кән. Чи зоны, стыхса, уәд дәм равдисдзән йә сәры астәу әртәе урс әрдуйы.

Ләппу зәронд усы фәдзәхст йә зәрдыл бадардта. Цәуы та йә фәндагыл. Йә бәхөн цәфхәдтә фондыссысәдз хатты раивта, – уыйас бирә фәцыди арвы кәрәттәм. Скардта Бузнаг нәл хуыны бадән.

Бузнаг хъәлдзәгәй раңыд йә размә, амәддаг мәмрагәй нал фәзында, зәгъгә.

– Цәв мын мә гуыбын, хъуымыздзых: фәлмән дын әнциондәр үйдзән!

– Әз дәм хәстмә әрцидтән – равдис мәм дә сәры астәу де ‘ртә урс әрдуйы!

– Цәв уәдә мә фарс! Дә фат хъәбәрән куынә у!

– Әз хәст агурын, хәст! Сәры астәу!..

– Уәд та мә къуди фехс!

– Дә сәры астәу де ‘ртә урс әрдуйы зәгъай!

Бузнаг нәл хуы «цәв», «фехс» кәнү, ләппу та – «сәры астәу, сәры астәу...» Хуы куы стыхсти, уәд йә сәр фәгуыбыр кодта әмә, ләппуылы йәхи куы ‘рбаугъта, уәд әй уый фатәй бахста, фат әртәе әрдуйы систа – Бузнагән йә хъару

фәдәлдзәх. Ракусарт әй кодта, йәе дәндаг ын фефтыдта әмәе йәе рахаста. Ныссагъта йәе сәе уәлкъәсәр, әмәе әрттывта сәү-уон стъалыйау.

Әлдары цуанонтә та раңдысты. Федтой та диссаг: сау хъәды – әрдүз, әрдүзы – әфсән галуан, йәе уәлкъәсәр сәу-уон стъалыйау әрттиви. Галуаны алыварс зилы гадза, цъиу батәхәг әм нәе уадзы... «Гадза – нәе гадза!» – әлдармә та хабар әрхастой.

Алдар смәсты:

– Махән нәе гадзайы бирәгъ раджы куы ахаста, уәд мә цәмәен сайут?

Адонән дәр сәе сәртә акъурын кодта. Хотә дәр та хабар фехъуыстой. Ҳистәр хо та сәпп ласта йәе сыйгъәрингоцораджын хәрәфыртмә. Гадза йәе уд исы, нәе йәе уадзы мидәмә. Фәлә та йын бантыст чызгмә бадзурын:

– Гье, кәсис? Уый дын әз дән, әз дын әххуыс кәнын. Кәй уәлкъәсәрыл ма ис ахәм стъал! Гъеныр арвы кәрон – Сыгъ-зәрин кәрп; ие ‘фәгготәй заргә кәны, йәе дыстәй – әмдзәгъд, йәе дымджытәй – кағғә; цынае сырд, цынае маргъы ‘взагәй зоны, иу ахәм нәй арвы бын, әмәе, кәй әвзагәй сәзура, уыцы маргъ кәнае сырд фестдзәни дә разы. Гье, уыцы кәрп дын куы ‘рхәссид де ‘фсымәр!..

Изәры әрцид ләппу цуанәй. Әрәвәрдта йәе саджы мард әмәе къала бәлас. Хо йәм нәе дзуры.

– Цы кәныс? Цәмәй та фәзәрдәхудт дә?

– Арвы кәрон цы әффәгготәй заргә, дыстәй әмдзәгъд-гәнгә, дымджытәй кағғә Сыгъәрин кәрп ис, уый куы әрхәссис, уый мә фәнды...

Афсымәр йәе къәхтыбынәй ныууләфыд әмәе афтә:

– Чи дә сардауы, уый ма мәнән дәр фенеин кән. Сыхаг нын куынае и, цәуәг нәм куынае и!

– Сыгъәрин кәрп мә хъәуы, әндәр ницы зонын!

– Уәдә мын хәссынән рог, хәрынән адҗын фәндагәгтә ракән!

Йәе чысыл араббагыл та абадт. Цәуы, цәуы. Уыцы ус та фәзи йәе размәе: иу ссыр – уәларвмә, йәе иннәе ссыр – дәларвмә; әлвисгә цәуы, куыройы фыд – йәе уәдәртт, аххәрәг – ие ‘лхүй.

Ләппу йәе ныхас цәттәйә дардта:

– Дәе бон хорз, Нагәе цәра!

– Әе, хәххон дзиу, Нагәйы мәләты бонтә куы уыдаид, әмәе

уыцы дзырд дæ къухы куынæ бафтыдаид æмæ дæ æз мæ дæндагæн схъауæн куы акодтайн! Кæдæм та цæуыс?

– Арвы кæрон Сызгъæрин кæрцмæ.

– Фыдæбон де сардауæджы фæу! Уырдæм дæу хуызæн дзиг-лотæ бирæ фæцыид, фæлæ дзы фæстæмæ ничима фæзынди. Чидæр дæ сафынвæнд скодта.

– Мæнæн æдзæугæ нæй! – зæгъы лæппу.

– Уæд ацу. Фыщаг хидмæ бахæццæ уыдзынæ, æмæ дæ уымæн хъæуы мыды лалым. Хид дæлæмæ-уæлæмæ кæны; мыды лалым ыл куы ауадзай, уæд æрæнцайдзæн. Стæй уæд фæткъуымæ ба-цæудзынæ. Ныддис ыл кæн: «Мæнæ цы рæсугъд у! Мæнæ цы хорз у!» Бахæр дзы, дæ дзыппытæ дзы байдзаг кæн. Кæннод йæ тæфæй дзыхъмард фæуыдзынæ; уый хъылма-фæткъуы у æмæ рæвдыд никуы федта. Уырдыгæй куы ацæуай, уæд та дыл туг-дзых сынтытæ амбырд уыдзысты æххормагæй, æмæ дæ уыдонæн луарæг хъæуы. Луарæг куы акалай, уæд баирвæтæ. Ныр та дыл. тугдзых бирæгътæ æххормагæй амбырд уыдзысты. Цæх-джын фæхсын сын аппар. Уый хæрыныл фæуыдзысты. Уæд баирвæтæ уырдыгæй дæр. Авд дуармæ бахæццæ дæ. Уыдонæн хъæуы нæл фысы дымæг – сæрдæн. Авд дуары хъæр кæнынц уæйыгмæ, уый сæ хъусы авд хохы фæстæ, цуангæнгæйæ. Байсæрд фыщаг дуар – фегом уыдзæн. Афтæ – иннæтæ дæр. Се ‘ппæтыл дæр куы ахизай, уæд февзæртæ Сызгъæрин кæрцы уатæн йæ тækкæ цур, фæлæ дын бахизæн нæй: дуармæ – ус, уæйыдджы мад, бады бæгъынæгæй, уазалæй ризы, ие ‘фсæрты къæрцц-къæрцц уæйыгмæ хъуысы... Уымæ бадзурын та дæхæдæт сарæхс, мæнæ мемæ куыд сарæхстæ, афтæ.

Лæппу рацьыди дарддæр. Уытæппæт хардз æй ссарын хъуыд æцæгæлон бæсты. Уым та æрмæст иунæг луарæджы гага уыд зæронд мысты уыгæны æмæ иунæг мыдыбындз сай хъæды астæу иу мæрайы. Ссардта сæ, барæвдыдта сæ, зилы сæм, æмæ йæм иуафон фæзынð луарæг-хоры хуым, мыды чыргъæдтæ. Рæстæджытæ куыд нæ ра-цьыдаид уæдмæ! Фæлæ уий ницы хордта, маст фæткъуыты йеддæмæ. Хор æмæ мыдæй куы сräвдз и, уæд рацуантæ кодта, скодта цæхдджынтæ; нæл фысы авд æддæгуæлæ чъапæ рапаста æмæ фæцæуы Сызгъæрин кæрцмæ.

Халон ратахт, нæл фысы дымæгæй комдзаг стыдта. Фæлæуу, фæстæмæ зæхгæйæ дын æз базондзынæн, зæгъгæ, йæм лæппу бартхъирæн кодта, ныр мæ не ‘вдæлы.

Уалынмæ бахæццæ хидмæ. Йæхи цæгъдын байдыдта хид;

мыды лалым ыл ауагъта әмә фенцад. Бахызт ыл ләппу әмә фәткүйибын февзәрд. Әвзәр тәфәй йә уд исыныл уыди, уәддәр дзуры: «Мәнә цы рәсугъд у! Мәнә цы хорз у! Мәнә цы аддҗын у!» Бахордта дзы, йә дзыппиты дәр нывәрдта.

Ныр ыл тугдзых сыйнтытә атыгуыр сты. Уыдонәй аирвәзт, фәлә та әххормаг тугдзых бирәгътә йә размә фесты. Фәйнә цәхдҗын фәхсыны син аппәрста. Баирвәзт авд дуармә. Хәэр кәнүнмә хъавынц уәйыгмә; ләппу авд әддәгуәлә дымәгәй хай стоны, дуар дзы айсәрды әмә уый дәр фегом вәйиы. Әвдәм дуарәй ма йын судзины быны йас әнәсәрстәй аzzад; халон фиуәй кәй стыдта, уымә гәсгә нал афаг. Йә размә – Сызгъәрин кәрцы уат. Бахизән әм нәй: къәсәрмә бәгънәгәй бады уәйиңджы мад, уазаләй ризы, йе ‘фәрсты къәрпү-къәрпү уәйыгмә хъуысы.

Ләппу йә нәл фысадзәрттәй кәрцы батыхта. Усы әфсәртә әрынцадысты. Ләппу Сызгъәрин кәрцы йә уәлныхты систа.

Фәлә ма әвдәм дуарәй әнәсәрст цы судзины быны йас аzzад, уый уәйыгмә ныхъхъәр кодта:

– Фәдис, уәйыг! Да цәрәнгәрзтә дын фәхастәуы!

Уәйыг рафаедис. Тәхгә-тәхын дзуры йә мадмә:

- Цы фәдә, мә мад? Бауром әй!
- Фәндарастан фод: мәнә мә хъармәй ныууагъта.
- Уә, мә авд әфсән дуары, цы фестут?
- Фәндарастан фод: сойәвдымләй нә ныууагъта.
- Мә тугдзых сыйнтытә?
- Фәндарастан фод: мәнә луарәгәй әфсәст стәм.
- Мә тугдзых бирәгътә?
- Фәндарастан фод: цәхдҗын фәхсынтәй әфсәст стәм.
- Уә, мә фәткүүрү!
- Фәндарастан фод: дисән мә фәхәссы.
- Уә, мә дәли-уәли хид, ды та цы фәдә?
- Фәндарастан фод: мыдәй әфсәст дән;

Ләппу рахаста Сызгъәрин кәрп. Фәндагыл дзы кәрцы цинәй халоны маңт дәр ферох, уыйеддәмә ма халон абор дәр скъәфән бәргәе нә кәнид.

Йә хәдзары кәрты әрәвәрдта йә хәзна. Хуыцау каст – әмә уыдоммә: хо әмә әфсымәр къәләтдҗынтыл бадынц, Сызгъәрин кәрп син алы диссәгтә кәнү. Кәй әвзагәй ныззары, уыцы маргъ әмә сырд йә разы фестынц. Афтәмәй цәрынц хо әмә әфсымәр.

Әлдары цуанәттә та раңыдышты. Іуангәнгәйә рауытой әфсән галуан йә алы диссәгтимә. Әрыздахтысты әлдармә. Афтә ‘мә афтә, зәгъынц, уым әмә уым, зәгъынц, федтам уый әмә уый. Мә цард, дам, фәлывд ныхасәй күү бабын, уәд мә цәмән сайут, гадзайы бирағы раджы күү ахаста, зәгъгә, әлдар смәстү, фәсдзәуинтән сә сәртә акъуырын кодта.

Хистәр хо та фехъуыста әлдар әмә фәсдзәуинты ныхас. Сгәпп та ласта әфсән галуанмә. Күйдә дәр та йә на баиргъавта.

– Гъер кәсис? Адон дын әз аразын! Ныр ма де ‘фсымәр Цады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызджы йәхицән усән күү ‘рхәссид...

Загъта ‘мә асыффыт ласта.

Әрцыди цуанәй ләппү әд саджы мард, әд къала бәлас. Хо йәм на дзуры.

– Цы кәнүс? Чи та дә сардытта? Иу хатт ма йә мәнән дәр фененин кән. Цәмән дәр ардауы, цы хъуаг ма стәм ныр та?

Хо загъта:

– Дунейил наем алцыдәр ис, фәлә уыдан цы сты әнә чындз? Цады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызджы дәхицән усән күү ‘рхәссис...

Ләппүйән ацы хатт хъиг нае уыд. Ракәнын кодта айсынмә рог, хәрынмә адджын фәндағгәйтә, бабадт йә чысыл араббаг бәхыл әмә фәңәуы. Цәуы, цәуы, әмә иу әнахуыр быдыры йә размә фәци уыңы ус: йә иу ссыр – уәларвмә, йә иннә ссыр – дәларвмә; әлвиси ‘мә йын әлхуыйән – аххәрәг, уәдәрттән – куыройы фыд.

Ләппү йәм дзуры:

– Дә бон хорз, Нагә цәра!

– Уә хәжхон дзигло, уый дә дзыхы күүнә бадид, уәд дә мә дәндаг асхъаин! Кәдәм цәуыс?

– Цады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызджы мәхицән усән хәссын.

Әмә йын загъта гъеуәд зәронд ус:

– Сағынвәнд дә счынди, фәлә дын мә бон ницыуал у. Цады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызгән цавдурәй, йә хәдзар кәм ис, уый дәр нал зыны, йә курдҗытә уыдысты, әмә сын афтә бакодта. Фәлә ацу, дә амонд бавзар. Кәд дәм хорз цәстәй ракәса, уәд дәу у. Кәд дәм зул цәстәй ракәса, уәд ды дәр йә дуармә цавдур фестдзынә.

Афтәе раудаң аңаң даң: Җады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызг әм әвзәр ңастанаң ракаст әмәй йәк къәсәрүүл ңавддур фестад ләпшү.

Әфсымәр нал зыны; чызг катай кәнүү – йәх хо. Сызгъәрин кәрцүү диссәгтә даң даң әндөвүнцүү. Уәд ын Сызгъәрин кәрцүү бацамында:

– Даң рахиз армытъяпәнү туас азил: кәд дзы туг ссәуя, уәд сәфт у де ‘фсымәр, кәд дзы ахсыр ссәуя, уәд ағас у.

Схъардта туг.

Чызг йәхин аәрбабәлдүүнүн кодта. Кәрцүү фәдзәхсүү:

– Зәгъ-иу ын афтә: «Җады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызг, хәстмәе дәм аәрцидтән әмәе мәм рәстмәе ракәс!» Науәд ды даң уым бazziйдзынæ.

Чызг ныңцыди, ие ‘фсымәрү цыртыл бандой кодта; бадзырдта:

– Җады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызг, хәстмәе дәм аәрцидтән әмәе мәм рәстмәе ракәс!

Җады Бадәг Цыыфдзаст Дзәргъы чызг дуар байгом кодта, йәе сыйгъәрин хил аәркалдта әмәе бәстәе змәләгүү сси: ңавддуртә сыйстадысты. Чызг сыл рахъәр кодта:

– Хәдзар кәмән и, уый йәх хәдзармә цәугәуәд!

Алкәмән йәе сәр йәе кой фәци әмәе лыгъди. Уәдә ма ус курыныл уыдышты!

Сыйгъәрингөораджын афсымәр әмәе хойы та мидәмә ба-хүйдта.

– Аз, сымах куы нәма райтуырдыстут, уәдәй нырмә даң абонма әнхъялмә кәсүн.

Уыдис аем, бәстәе уаргъ скән, уәд даң уәз куыд нәе кодта-ид, ахәм бәндән. «Йә ис, йәе бон сбаста». Хо әмәе афсымәр иемәе аәрцидышты сәх хәдзармә. Чындык аәрхастой.

Хуыщау кости уыдомнама. Әфсән галуан цъәх аәрдузы астәуу йәх хъәзнәй ракәл-ракәл кодта, йәе үәлкъәсәр сәууон стъалыяу аәрттывта, аәртә сыйгъәринхил адәймагаң Сызгъәрин кәрцүү ие ‘фәттотәй алы ‘взагәй зарыд, йәе дыстәй әмдзәгъүү кодта, йәе дымджытәй – кафгә. Алы дзәбәх маргъ галуаны фисынтыл аәрбадт әмәе йын хъырныдтой, алы диссаг сырд галуаны алыварс аәртихст, чепена кәнүү.

Уәд та дын, зәгъы, әлдары цуанонтә раңыдышты. Фәекастышты – кәрцүү даң, әнәүү цы ми кәнүнцүү, уымә. Дисгәнгә раздәхышты фәстәмә.

– Алдар цәра, диссаг дын рауыдтам абоң: аәрдузы астәуу – әфсән галуан, әмәе дзы ис сыйгъәрингөораджын чызг әмәе

ләппу, ләггад сын кәны сыйгъәринхил чында, сә уәлкъәсәр сәууон стъялыяу әрттиви; уым Сыйгъәрин кәрп йә дыстәй әмдзәгъд кәны, йә дымджытәй – кафгә, ие ‘фцәгготәй та алы ‘взагәй– заргә, дуне дзәбәх маргъын галуаны фисынтыл хъырның, сиртә кафынц әрдүзы; се ‘пәтү хъахъянәг – куыдз... Куыдз та мах куыдз у!

Әлдармә цыдәр әндәр зонд фәмидағ, йә бәхыл саргъ авәртә... Ныщцыд.

Гадза йә мидәмә нә уадзы.

Ләппу:

– Цәмән нә худинаң кәныс? Уазәджы мидәмә раудаз!

Әлдар мидәмә баңыд. Әрбадтысты, Гадза куыдзы әлдары уәле бүмбули базыл сбадын кодтой. Ныхас кәнның, дзырды фәдымл әзүү. Гадза куыдз дзуры хабәрттә, куыд уыдысты, афтә. Нывәнди сә сәрәй бынмае.

Стәй уәд әлдар загъта:

– Ныр мә цард дәр куыд фенат, афтә!

Ләппу йын:

– Махән ам дәр ницы у, дә цард фәрнәй кән!

Әлдар:

– Әнә афтә бакәнгә йәй.

Әрәджиау ләппу сразы.

Куы цыдышты, уәд ләппу хо әмә чындаән фәдзәхсү:

– Куы ныңдауәм, уәд уын сапон әмә дон рахәсдышты, уәхи ныхсүт, зәгъга. Фәлә-иу ма бакомут. Зәгъут-иу: «Гадза нын нә къұхтә әмә нә рустә астәрдта – уымәй сыйгъдәг сты!» Фәсдуар уә галдзармы хуыдыл ту кәнның кәндышты, әмә-иу ма бакомут.

Дардәр ләппу загъта:

– Ие, Хуыңаутты Хуыңау, кәд мә истәмән скодтай, уәд, мә мусонг ацы әфсән галуан куыд фестад, афтә ацы галуан әлдары кәрты фестәд!

Ныщцыдышты. Дыууә хойы дон әмә сапон, куыд вәййы, афтә уазджытән рахастой.

Үйдон:

– Нә!..

– Уәд та уәртә фәсдуар галдзармы бастыл уә къәхтә ныс-сәрфут, ныттутә йыл кәнүт!

Нә та бакуымтой.

Мидәмә баңдышты.

Ағымындар дзуры:

– Дон стәвд кәнүт!

Йә хо әмәй йә ус дон стәвд кодтой.

Ләппу афтә бакодта:

– Дәлә галдзармы баст мидәмә рахәссүт!

Дыгуә хойы фесхъиудтой, әмәй, дам, әй хәссын кәныс мидәмә, ууыл уә къәхтә ныссәрфут әмәй йыл нытту кәнүт.

Уәддәр ләппу арбахәссын кодта галдзармы баст. Райхәлдә та әмәй дзы сыйтад сыйгъәрингөраджын чызг әмәй ләппүйи мад, урсадалиджын.

– Мәнә цас фәфынәй кодтон!

Тас ын арәвәрдта, ныннадта – ныхасдта йә ләппу йә ус әмәй йә хоимә, стәй йә нымәтын ехсәй арцавта әмәй, цы уыди, уымәй авд хатты хуыздәр фестади.

Фәрсәй-фәрстәм рабадтысты. Гадза куызд дәр – ләппүйи фарсмә. Мад дзурын райдыдта, цы ‘рцыди, уыдон: куыд рафтыдисты артә хойә, куыд бафтыдисты әлдармә, сыйгъәрингөнораджын чызг әмәй йын ләппу куыд уыди, әмәй сын дыууә хойы цытә бавзарын кодтой.

Гадза куызд дәр әвдисән уыд.

– Уыдәттә әңәг сты? – фәрсү әлдар.

– Уәдә ма дәлә дә бәхы хъустә фен!

Әлдар аңыд әмәй йә бәхы хъустәй әгас хъуыны йас бәмбәг арбахаста.

Нырдиаг кодта әлдар:

– Уәдә ма адәмь дәгъәлы куы фесәфтон!..

– Ууыл ма тыхс! – зәгъә, ләппу йә нымәтын ехс систа, аңыд әмәй әлдары кусджыты райгас кодта.

Әлдар әнәдомд үүрсы къәдзилыл бабәттын кодта дыууә хистәр хойы. Баззад ма се стәгдар. Әлдар хәдзарән сыйнды үәрдөн арласын кодта әмәй сын сыйндын артыл басыгътой се стәгдартә. Се ‘ртхутәг та сын дымгәмә сдартой. Ныр дәр ма ногуард митыл бәрәг вәййи үүцү артхутәджы арттивән.

Йә кәртү ағымын галуан фестад әлдарән.

Йә бинонтан – йә сыйгъәрингөнораджын ләппу әмәй чызгән, йә чындзән нәртөн куыватә фәкодта иу абонәй иннәе абонмә.

Къурийи фәстаг бол адәм сә хәдзәрттәм фәңдиисты. Әлдар та йә сыйгъәрингөнораджын чызг әмәй ләппуимә цәргә баззад, әмәй цәрынц абон дәр.

Уыдонай сымах куыд ницы федтат, афтә маңы фенут рын-
сонәй дәр.

Аргъау-чъиппа та дәуыл.

Әндәр ницы.

ЛӘГТЫДЗУАРЫ ЦЪӘХ БӘХ

Ләг әмәе усән уыд, әхсәв уыдисиң чи рәэст, бон – уылынг,
ахәм ләппү.

Иухатт та хъуләй хъазыд ие ‘мәрттимә. Иә хъул ын ныкъ-
къуыртой әмәе ихы скъуыды ныххауд. Уый дәр иә фәдыл
ныггәпп ласта. Уым уыд дуар. Байтом әй кодта әмәе баңыд
мидәмә. Кәсү, әмә... къәсәры раз бастәй ләууы цъәх бәх.
Бәх дзуры ләппумә:

– Ләппу, цы хур, цы къәвда дә әрхаста? Аз дән Ләгты-
дзуары цъәх бәх. Ай та у уәййиджы хәдзар. Аз авд хохы
әдде Уазкъуыппыл хызтән, уәйыг уым цуан кодта әмәе мәе
раскъәфта. Ам мәе сбаста әмәе хәстмондагәй цъәх арт уа-
дзын... Уәйыг куы ‘р҃цәуя, уәд дә хәргә кәндзән.

– Аз цалынмә мәе хъул ссарон, уәдмә н’ацәудзынән.

Әмәе ләппу уым баззад. Уалынмә бәстәе къәр-къәр әмәе
туыр-гуыр сси.

– Уый цы у?

– Уый, цуанәй әрцәуы уәйыг, – загъта Ләгтыдзуары цъәх
бәх, – әмәе де сәфт у, аз дын куына баххуыс кәнон, уәд.
Хәстәгдәр мәм әрбауай!

Ләппу хәстәг баңыд әмәе йә бәх иә фындыхуынчыты
схуыррыйт ласта.

Уәйыг иә къала бәлас ие ‘ккожә әрәппәрста, саджы мард
әрәвәрдта. Мидәмә баңыд.

– Аллон-биллоны смаг мыл цәуы, цъәх бәх!

– Хәтәнты ды хәттыс, цәуәнты ды цәуыс, уәд мәнмәе цәй
аллон-биллоны смаг и? Аз мәнәе ам бастәй хәстмондагәй цъәх
арт куы уадзын.

Нә баууәндыд уәйыг, фәләе ницыуал сдзырдта, әхсәвәры
зиләнта кәнни. Стәй та фәрссы:

– Аллон-биллоны тәф мыл цәуы, цъәх бәх! Схъәр әй кән
әмәе саджы мардмәе ма ‘вналон.

– Мәнәе диссар! Цәуәнты уый цәуы, хәтәнты уый хәтты,

аллон-бilloны тæф та мæнмæ и! Аз ам хæстмондагæй цъæх арт куы уадзын, уæд мæ цы агурыс?

Къала бæласæй арт сæндзæрста уæйыг, саджы мард бакой кодта. Ахсæвæр баҳордта.

Амæ дзуры:

- Уæ цъæх бæх, цы дæм ис, уый равдис.
- Уæдæ мын де ‘нæном хойæ расомы кæн, кæй йын ницы кæндзынæ, уый тыххæй.

– Ме ‘нæном хойыстæн, ме ‘нæном хойыстæн: дзулы къæбæр, фыды комдзаг куы феста, уæддæр дын æм нæ бавналдзынæн.

Цъæх бæх йæ фынды хуынкъæй лæппуйы æрхуыррытт кодта. Уæйыг лæппуйы куы федта, уæд фырцинæй хæрдмæ хауди, авд кæрты марзта.

Зилынтæ байдыдта лæппумæ. Сыгъдæг саджы магъзæй йæ хаста. Авд къæбицы дæгъæлтæ дæр æм радта. Фыццаг къæбицы уыд æхсыры цад, дыккаджы – æвзисты цад, æртыккаджы – сизгъæрины цад; цыппæрæм дзаг уыд бæхы рæвдзæй, фæндзæм – хæцæн дзаумайæ, æхсæзæм – уæлæдарæсæй; æвдæмы та – йæ хор, йæ фос.

Æрмæст ын бафæдзæхста:

- Ма сæ байгом кæн: дæ афон нæма у!

Иуахæмы та уæйыг цуаны куы ацыд, уæд лæппу, йæ хъул агургæйæ, фæкомкоммæ æвзиист цады дуармæ. Бакодта йæ, æвзиист цады ие ‘нгуылдз атылдта æмæ йæ туг акалд. Лæгты-дзуары цъæх бæх бакатай. Бабаста туткалгæ æнгуылдз, дуар сæхgæнын кодта лæппуйæн. Бацамыдта йын, изæры уæйыгæн цы зæгъын хъæуы.

Изæрæй уæйыг фæрсы:

- Цы кодта де ‘нгуылдз?
- Ма дзы байрайай, де стыр кард ам ныууагътай æмæ дзы мæ къух алыг кодтон.

Уæйыг баууæндыд, æмæ та дарддæр сæ царды кой кодтой. Уæйыг цуаны хатти, лæппуйы саджы магъзæй хаста. Лæппуйæн та цъæх бæх амыдта, æмæ уый дæр хæдзары куыстытæ кодта. Аз азы ивта, бон болы.

Лæппу йæ лæджы бынатмæ куы ахæццæ, уæд ын бæх загъта:

- Гъеныр мæ суæгъд кæн!

Суæгъд æй кодта. Фыццаг бацыдисты æмæ æхсыры цады сæхи ныннадтой. Скодтой алы дзаума сæ уæлæ, бæх – бæхы рæвдз, лæг – лæджы рæвдз. Хæцæнгæрзтæ райста лæппу. Ныр

сәхи ныннадтой әвзист ңады әмә сыйғызарин ңады. Лидзыныл ныллаууыдысты.

Ләппү афтә зәгъы:

– Куыд лидзон, мә хъул куы нәма ссардтон?

Уәд әм бәх дзурьы:

– Хъул мәнмә ис. Ихы скъуыдәй йә әз мә фынды хуынкъмә әрбахуыррытт ластон, ңамай мәм ды әрцыдаис. Ди – мә ирвәзынгәнәг, әз – дә хәргәнәг.

Бараг йә бәхыл бабадт. Цәуынтә байдыдтой, цәуынтә. Сә алыварс алы маргъ уасынц, алыхуызон дидинәг йәхи райхәлдта. Фурды былмә бахаецца сты. Бәх дзуры йә барәгмә:

– Ахәм ңәф мын фәкән ехсәй, дә армытъәпәнәй чылбыс куыд фәхаяу, мә агъыфарсәй – уафсхор.

Фәкодта йын ахәм ңәф. Цъәх бәх фурды сәрты иу гәпп аласта.

– Ныр әз фынәй кәнин, азал-ауал азы мә ңәститә әддәгуәлә не ‘рәвәрдтон... Ди кәс әмә дәм тыгъыбыдыры хох куы фәзына, уәд уый зон, әмә нә уәйыг расуры. Мә дымәгәй хъис курдзән әмә-иу ын ма ратт.

Бәх бафынаәй. Бирә нә рацыд, афтә ләппү кәсы, әмә быдыры хох февзәрд. Уәйыг фурды былмә әрбахаецца. Хъэр кәнү:

– Цъәх бәхы хъис мын ратон, дурыл әй атух әмә йә мәнмә фехс! Саджы магъзәй дә куы фәхастон!

Ацы дзырдмәй йә зәрдә нә фәллауыд әмә ләппү хъис ратыдта, дурыл әй атыхта әмә йә фурды сәрты фехста. Иу хъәдүн хид фестад фурды сәрты. Уәйыг ыл әрбацәуы. Фурды астәумә куы ‘рбахаецца, уәд бәх фехъал, зәвәтәй нырри-үгүтә хид, уәйыг ныххауд әмә йә фурд аласта.

Араст та сты сә фәндагыл ләппү әмә Ләгтыдзуары цъәх бәх. Цәуынц. Сә алыварс алы маргъ суасынц, алыхуызон дидинәг йәхи рахәлиу кодта.

Уалынмә сәм хъәу зынын райдыдта. Фембәлдысты иу хуыгәсыл. Хуыгәс дуры сәр бады, куы зары, куы кәуы.

– Цәмән афтә кәнис? – бафарста йә ләппү.

– Абон әлдары чызджытә мәйттә кәнинц. Дзаджджын куывд ма байяфдзынән – афтә мәм куы фәкәсы, уәд зарын, нал байяфдзынән, – уәд кәуын.

– Уәдә ма тыхс. Мә бар фәуадз дә хуыты. Ацу, әз дәр фәстәдәр фәәуын. Ди – мә фысым, әз – дә уазәг.

— Аз дәу аккаг фысым нә дән. Аз зәд нә дән... Хуыгәсү уәләeftau — мә уәлә, гамхуд, мәңъын рон, арчъитә; ды та сыгъзәринәй аәрттивис.

— Хуыздәр фысым мә нә хъәуы. Ацу, иу къуым мын срәвдз кән.

Аәрәджиау хуыгәс сразы:

— Аәрмәст изәры хуытә хъәугәрон хидыл нә комдзысты, цалынмә син сә чыылдымтән апъа кәнай, уәдмә.

— Аәмә цы диссаг у, ды алыбон кәмән пъатә кәңыс, аәз уыдонән иу хатт куы апъа кәнон, уәд?

Хуыгәс ацыд. Ләгтыңзуары цъәх бәхы барәг изәры хуыты рәгъяу аскъәрдта. Хиды цур ныщәнд сты, агурынц рәвдый. Цәй фәстагән пъатә аәмә цәй цыдәр! Ләппу бәхы дымәгәй хъис рафтыдта, дзәхст! — аәмә атымбыл сты хуытә, уыцы-иу гәппәй фәфале сты.

Рәгъяумә фәңәуы хъәуы уынгты. Хуыщауы бафәндыд, аәмә аәрхуы мәсүдҗы бадәг кәстәр чызгимә кәрәдзийы ауыдтой...

Аәлдары кәрты — стыр аәмбырд. Аәлдар йәхи хуызән адәмимә куывды бады. Адәмы дзәбәх, усгурлы әвзаргә — сә алышварс.

— Баңаут аәмә хистәр чызджы ракәнүт! Ракодтой хистәр чызджы. Аәлдар аәм хай аәмә нуазән радта. Чызг аәрзылд адәмил, йәхихән мойаг равзәрста, радта йәм нуазән.

Дыккаг хо дәр афтә равзәрста мойаг.

Уәд кәстәр чызг раңыд. Хай, нуазән радтой уымә дәр. Фәзылди адәмил, фәлә сә никәмән саккаг кодта, йә фыды раз сә нытътъәпп ласта:

— Адәм ам куы нәма сты!

Аәлдар бәздәхт йә дәлдәртәм:

— Искуы ма уын исчи бazzади?

— Ничи, аәрмәст ма уәлә хуыгәс йә аәрчъийы бәттәентимә архайы.

— Ракәнүт аей!

Аәрхуытой хуыгәсү дәр. Аәлдары кәстәр чызг та хай аәмә нуазәнимә фәзылд адәмил, стәй сә фыщагәй карздәр ныщ-цивта йә фыды раз.

— Исчи ма бazzад әddә? — смәсты аәлдар дәр.

— Аәлдар цәра, никууал ничи ис, аәрмәст ма хуыгәсү уазәг, иу йәхи хуызән хъуындыых.

– Фәңгәут әм!

Әрбакодтой хуыгәсү уазәджы – хуыгәсү гамхуд, мәңгүн рон, әрчъитә йә уәлә. Чызг та раңыд әмә хай әмә нуазән уымә радта.

Әлдарән цыма йә сиукъ асаст, уйайу фәци. Уәddәр дзырд дзырд у, әмә радта йә чызджы хуыгәсү уазәгән.

Фидис кәнин райдытой дыууә хойы сә кәстәрән: «Хуыгәсү уазәгәй мой скодта! Хуыгәсү уазәгәй мой скодта!»

Хистәр сиәхстә дзәбәх цардысты, сә устытә сәм хорз зылдысты, әлдары җәсты әгад нә уылдысты, кәстәр сиахсәй та йә сәр гуыбырәй хаста. Мәстәй фәрынчын. Әмә иухатт ёрымысыд афтә.

Фәдзырда ие ‘ртә сиахсмә:

– Арвы кәрон – Бузнаг нәл хуы; уый игәртә мын чи әрхәсса, уый – ме сиәхсты хуыздәр.

Хорз срәвдә кодта йә хистәр сиәхсты, арвыста сә бон раздәр, бон фәстәдәр та арвыста хуыгәсү уазәджы әрәвдзәгүйдәгәй, гәбәр бәхыл. Хуыгәсү уазәг фәстәмә фездәхт, йә дарәс аивта, Ләгтыдзуары цъәх бәхыл абадт әмә арвы кәрон баләууыд. Амардта Бузнаг нәл хуыйы, систа йын йә игәртә, амардта ма Сау хуыйы дәр әмә уый игәртә дәр ра-хаста, афтәмәй, фәстәмә здәхгәйә, рамбәлди ие ‘мсиәх-стыл.

– Кәдәм җәут?

– Нә каис рынчын у. Уымән Бузнаг нәл хуыйы игәртәм.

– Әмә әндәр не ‘стут? Дыууәйән зын рамарән куы уа Бузнаг нәл хуы: фәрсмә та уын ай чи фәкәсүн кәндзән?

– Иу әвзәр әмсиахс ма нын ис, әмә уый афонмә дәр нәма раңауы.

Ләппү сүн загъта:

– Әнәнтист уәд, ләгәвзарәны фәсте чи баззад. Фәлә уын аэз куы ауәй кәнин Бузнаг нәл хуыйы игәртә, уәд куыд уайд? Мәнмә сты.

– Куыд сә уәй кәнис?

– Ратдзынән сә уе ‘рагъы гәрзытыл.

– Уый әгәр уыдзәни...

– Уәдә аңаут әмә ссарут уыцы игәртә.

Цәй, әнә рагъдзармәй дәр цәрән ис, зәгъгә, сразы сты, әмә сүн се рагъәй гәрзытә рауагъта, дәтгә та сүн ракодта Сау хуыйы игәртә.

Куыдәй дын сдзәбәх уыдаид әлдар, әмә та әримысынд әндәр хабар:

— Хъузы әхсыр мын чи әрхәсса, уый ме сиәхстән — сә хуыздәр.

Фыццаг куыд уыди, афтә та ныр дәр хистәр сиәхстә рәвәдзәй аңызысты бон раздәр, кәстәры та йә каис бон фәстәдәр арвыста гәбәр бәхыл. Уый та йәхирдыгон балц акотта, Хъузы әрдигъя, әрдигъя ма Сау сәгъы әхсыр дәр, афтәмәй сә размә куы фәуид.

— Уә фәндаг раст!

— Хорз цәр!

— Кәдәм та цәут?

— Нә каис Хъузы әхсыр куынә бацым, уәд нал фервәздән.

— Әмә куыдәй әрцахсдыстут Хъузы? Сымах — скъәрдҗытә, уә разыбадәг та кәм и? Кәнәе йә дуцгә та куыд әркәниккәт: иу сыйкъатыл хәцәд, иннәе — къәхтыл, дуцгә та — чи?

— Иу әвзәр әмбал ма нын ис, фәлә та фәсте кәмдәр йә хуыдзарм әрчъийыл схәц-схәц кәны, кәнәе йә гәбәррагъ бәхимә радгай кәрәдзийы хәссынц.

— Әнәнтыст уәд! Цәй, әз уын ауәй кәнон Хъузы әхсыр.

Ратәрхон ластой әмә сын сә къаҳбынтае уәфсытә ралыг кодта, радта сын Сау сәгъы әхсыр.

Алдар әвзәр әхсыр бацымдта.

Рацәй-та-рабон, әмә фәдзырдта йә сиәхстәм:

— Гъеныр ма арвы кәрон Адджен фәткъуы бавзарон. Чи мын ай әрхәсса, уый — ме сиәхсты хуыздәр.

Сә балцы әгъдау уыд фыццагау. Ләппу арвы кәрон әртыдта Адджен фәткъуы дәр әмә Маст фәткъуы дәр. Бәлпәттү размә фәци. Куы сә рафарста, уәд ын радзырдтой сә балцы сәр.

— Әмә ын цы кәндзыстут дыууәйә, сбырәнтә йәм куынә ис йә бәрzonдәй, ныуугъәнтә — йә фидарәй?

— Не ‘ртыккаг әмбал кәмдәр баззади, уымәй — дә гал әгәвдәс, дә хъуг — әххормаг.

— Аз уын ауәй кәндзынән Адджен фәткъуы.

— Куыд дзырдәй?

— Уә хъустә — мән, фәткъуы — сымах.

Амә сын сә хъустә дәр ныллыг кодта.

Ахастой Маст фәткъуы.

Алдар бахордта уымәй. Аерсади бинтондәр. Фәлә Маст фәткъумә Аддыйн фәткъуиы тәф дәр фәхәцә, иу хордзыны кәй уыдысты, уымә гәсгә әмә ма уый руаджы алдары уд мәңг әрдүйл дзедзырой кодта.

Иубон куы уыд, уәд ләппу йәхи дзаумайы бацыд алдармә. Алдар ныддис-бис кодта:

– Чи дә, сизгъәринәй куы ‘рттивыс?

– Аз дән хуыгәсы уазәг, дә чызджы дәхи номәй кәй тыххәй нал хоныс, дә чызджытә сә хойән фидис кәмәй кәнинц әмә дә хистәр сиәхстә кәуыл худынц, уый, әмә дын ләвәртә әрбахастон!

Систа, йәх хызыны цы уыд, уыдон:

– Адонәй скән саргъы exc. Мәнә дын уыдон та дә сәрак дзабыртән – уәлхуыйджытә, адон та дын дә сәрак дзабыртән – аразәнтә! – Амә йәм радта йе ‘мсиәхсты рагъдармы гәрзытә, къахы бындзәртә әмә хъустә. – Ныр мәнә бахәр Бузнаг нәл хуыйы игәр әмә Аддыйн фәткъуы, бацым Хъуазы әхсыр. Дәүән кәй радтой, уыдон уыдысты Сау хуыйы игәр, Сау сәгъы әхсыр әмә Маст фәткъуы...

– Уый та куыд хабар у!? – фәхъәр кодта алдар.

– Де сиәхстәм фәдзур.

Фәдзыртой сәм. Уыдон ләппуиы цур ныккука сты. Бамбәрста алдар аеппәт дәр.

Цас рәстәг рацыд, чи зоны, фәлә иу кәм уыд, уым фәдис фәңцид: «Алдармә Агуыры әфсад әрбацәуынц!»

Куыд нә батыхстаид алдар! Цалынмә уый масть кодта, рынчын кодта йә кәстәр сиахсы мәстәй, уәдмә йе ‘фсад сронбәгъдсты.

– Ма мәт кән! – зәгъы йын ныр хуыгәсы уазәг.

Ацыд әмә арәныл Агуыры әфсады размә әрләууыд. Бәхән цы әнтыст, уый – дәндагәй, зәвәтәй, ләппу – кардәй! Алдар ләппуиы карды хәцәнен зәлдаг бабаста, цәмәй къух ма рисса. Агуыры әфсад фәцагъды, сә гәлхәрд ма аирвәэт.

Алдар йә кәстәр сиахсән нәртон куыватә фәкодта. Аңдәр ын никуыуал ницы уыд. Цәркин райдыдта йемә ад әмә будәй.

Алцыдәр нывыл уыд, фәлә та Ләгтыңзуары цъәх бәх хәстмондагәй цъәх арт уадзын байдыдта. Иубон баздахт ләппумә:

– Ныр мәнән дәр цәуын афон у, мә къуылых хицау мә

агургә кәнү. Мәнә дә иухатты хъул айс: ләппу уын гуырдзән, әмәй йә уымән ратдзынә.

Әмәй арвы бәрзәндты цъиуау атахти Әрфән!

Ныр дәр ма әхсәвон арвыл йә фәд бәрәг күү у.

УӘЙЫДЖЫ ТЫЧЧЫ ДЕУҮКА, ЙЕ ‘ФСЫМӘР ӘНДОНӘХСАР ӘМӘ СӘ КЪӘБЫЛА АПХАНАКЪИБОЙЫ АРГЬАУ

Раджыма-раджыма уыди мад әмәй фырт. Уәйгүйтә сә цы дардтой, уый чи зоны? – фәләе иу хатт күү уыд, уәд мад әмәй фырт уәйгүиты хәдзармә әрцидысты әмәй фырт уәйгүиты ныппырх кодта.

Иу ма сә әрдәгмардәй дзыхтмә ныххауди фәскүүмы. Мад уыцы уәйыгмә сусәгәй зилүн байдыдта, иемәе царди. Әмәйин дзы райгуырди ләппу – Уәйыдҗы Тыччы^{*} Деуүка, зәгъгә, йә ном. Әфсән бәститәй йә нае урәдтой – ахәм гуырд рауда. Әмәй хәңциди усән йә фыщаг фырты фарс. Мад әмәй-иу уәйыг сусәгәй цы фәнд кодтой, уый-иу хистәр әфсымәрән загъта.

Иу хатт күү уыд, уәд уәйыг әмәй ләппүти мад сферәнд кодтой хистәр әфсымәрүү: хъумамәй йә амардтаиккой. Уәйыг усән загъта:

– Райсом цуаны күү ацәуа, уәд аз йә сәрмә мигъы цъупп фестдзынән әмәй йыл мәхи әрәппардзынән.

Уәйыдҗы Тыччы Деуүка авдәнү әфсән рәхистәй бастуыди, фәләе изәрәй йе ‘фсымәр йә размә күү баңыди, уәд ын Деуүка загъта:

– Марыны фәнд дә кәнүнц нә мад әмәй уәйыг. Райсом цуаны күү ацәуай, әмәй дә сәрмә мигъы цъупп күү феста, уәд уый хъуыды дар.

Дыккаг бон хистәр әфсымәр цуаны аңыд. Уалынмәй йә сәрмә мигъы цъупп сләууыд. Ләппу йә фатәй сәхста әмәй дзы әрхәуди уәйыг, ныппырх и зәххыл.

Уәд ус дәр ауади, уәйыдҗы фиутә фелвәста, әрбадавта сә әмәй дзы фиуджынтае акодта. Фәләе ын йә митәм авдәнәй

* Тыччы – ам ном, амоны: гыццыл ләппу, тыччыйы йас.

йә цәст дардта Уәйыджы Тыччы Деуыка. Йә хистәр әфсымәрән та аивәй бамбарын кодта:

– Уәйыджы фиуәй фыддожынта ақодта нә мад әмә дзы ма бахәр!

Әхсәвәрыл куы ‘рбадтысты, уәд мад цуанонән хәринәгтә тәүү’.*

– Ахәр, стонг уыдзына!

Уәд әм фырт дәр дзуры:

– Ды мә мад дә, әмә дзы ды хъуамә раздәр ахәрай!

Усән цы гәнән уыди? Иу комдзаг куы скодта, уәд йә иу цәст аңынд и, дыккаг комдзагән та иннә цәст аңынд и... Әртыккаг комдзагән йә уәд система.

Цәрнынтә райдытой дыууә ‘фсымәры сәхәдәг. Хистәр цуаны цыд, алы сырды мыггаг ңагъта, әмә уымәй хаста йәхи дәр әмә йә кәстәры дәр.

Иуахәмы йә къах нал рәстмә кодта: иу саджы фәстә-иу бафтыди, бон-изәрмә-иу хохы йә фәстә фәрацу-бацу кодта, стәй-иу саг къәдзәхы бын фәаууон. Рувасы хузы дәр-иу әм раңыди уыцы саг, әмә-иу әй уәд та ноджы тынгдәр фәмәстәймардта.

Афтә къорд боны куы раңыд, уәд әм авдәенон әфсымәр кәсиси нал бафәрәзта әмә загъта:

– Гъенyr әз дәр демә цәуын!

Ләппу йә нә уагъта:

– Ләуу уал, дәүүән дә афон нәма у.

Фәлә уый йә авдәны рәхьистә атында әмә сыйстад...

Дыууәйә аңысты цуаны. Сәмбәлдисты уыцы сагыл. Бирә сә фәрасай-басай кодта, фәмәстәймардта... Афтәмәй сыл байзәр. Саг, кәңәй раңыд, уырдәм фәстәмә башыд. Хохы дуар-иу фегом, уым йә хәдзар уыд, әмә та уым бамбәхсти.

– Ныр фәлладәй фынәй уыздән, әмә йын исты кәндзыистәм, – загъта Уәйыджы Тыччы Деуыка.

Саг әңәгәйдәр фынәй уыди әмә сыйтәджы хүйссыди: чызг фестад, йә сыйгъәрин хил зәхмә әркалдта, афтәмәй фынәй кодта. Уәйыджы Тыччы Деуыка чызджы йә сыйгъәрин дзыик-кутәй уайтагъд сыйтәджы къухмә абаста.

Уый фәстә йе ‘фсымәрмә баздәхт:

– Амән йә фыд, Сау хохы уәйыг, Сау хохы и. Әз уырдәм

* Тәүүин – стауын, аеппәльин.

цәуын. Ай куы райхъал уа, уәд дә сайдзән, «әз дәу дән» – зәгъздән, цәмәй йә суадзай. Ма йәм байхъус. Уадындзәй цәгъд, ууыл дәхи ирхәфс, чызджырдәм кәсгә дәр ма фәкән, мачердәм фезмәл.

Йәхәдәг чызджы хилтәй иу әвдисәнән ратында, йә къәбыла Апханакъибый та йемә айста әмә Cay хохмә араст и.

Къәбыла разәй згъордта, әмә уайтагъидәр сардта уәйиджы цәрән. Деуыка әрләүүүд къәсәрмә:

– Дуар бакән, стыр гәлдәрү хиңау! Уазәг дәм фәзынди.

Cay уәйыг әddәмә радзырдта:

– Чи куыздз, чи хәрәг хъыгдары мән?

Цыну атәхын, халон суасын куынә уәнды мәнәй?

– Куыздз дәр – дәхәдәг, хәрәг дәр – дәхәдәг! Дуар бакән! – әмә ләппү сферртт ласта дуар.

Бахаудис дынджыр къәй мидәмә, уәдә цы уыдаид. Уәйыг уырдыгәй ралиуырдта. Хъәбысәй хәцын райдынтоя әмә мәнә Cay уәйыг зәххы йә уәрдҗытәм аныгъуылд. Бамбәрста, ацы хатт ын афтәмән кәй нә рауайдзәни, уый. Дзуры Уәйиджы Тыччы Деуыкамә:

– Уәдә кәд афтә тыхджын дә, уәд ма, уәртә мә мидәттаг фәсдуар Мәләтон сырд – баст, әмә уый рауадз!

Деуыка бауд, дуар фегом кодта әмә Мәләтон сырды раугъта. Сырд Деуыкамә йәхі фәзылдта, фәлә йәм Апханакъибо цырд ләууыд, йә цәститәм ын фәләбүрдта әмә сырд ие ‘мбудтә зәххы афсәрста. Деуыка дәр ын йә къәдзилил фәхәст, ныzzылдта йә әмә йә зәххыл ныпъпуртт ласта. Сырд фәсур и.

Уәйыг хорзау нал уыд әмә загъта:

– Ныр уый акъәртт кән: йә хуылфы ис лагъз, лагъзы – әртә айчы; уыдонәй иу – мә тых, иннә – мә ныфс, әртыккаг – мә уд. Фәлә мын мә уд уәддәр ма сыскүүни.

Деуыка ракусарт ласта Мәләтон сырды, лагъз систа, лагъзәй – әртә айчы. Фыццаг айк зәххыл фехәлдта әмә уәйиджы тых фесәфт, дыккаг ныццавта әмә уәйигән йә ныфс асаст. Йә уд ын нәма аскъуыдта.

– Ныр ма дәм истытә уыдзәни, әмә уыдон әри!

– Уәдә мә маргә ма акән! Мә фыдәлтәй бazzади къухдарән; мә иунәг чызг чынды куы цәуа, уәдмә йә әвәрын.

– Уәдә дә чызг йә дзыккутәй сыйтәгмә баст у, ме ‘фсымәр ай хъаҳхъәнү, – мәнә дын йә хил.

— Уый дәүән ратдзынән, къухдарән дәр дәу у, сырды ссыртә дәр рафтау, әрмәст мә маргә ма акән!

Деуыка райста къухдарән, бауд Мәләтон сырды мардмәәмәй ийн ие ‘ссыртә рафтыдта.

— Исты ма дәм уыдзән!..

— Уәлә ма уәлкъәсәр ис нымәтын ехс...

Уыцы ехс уәйыг дәттынмә нә хъавыд, йәхицән ай ирвәзән хосән ауәрста, фәлә ләппу әртыккаг айк ныпъуртт әввонг йә къухы дардта, әмә уәйыг мәләтәй фәтарст. Ныр нымәтын ехс дәр райста ләппу, стәй бафарста:

— Адонмә цы миниуәг ис?

Уәйыг загъта:

— Къухдарән кәуылты әрзилай, уым фестдзән әфсаң галуантә. Ссыртә әрсадз уыцы галуаны къәсәры сәрмәәмә рухс кәндзысты цырагъяу, къухдарән сыл әркән, әмә дәм исқәцәй тыхгәнәг-әндәр куы ‘рбацәуа, уәд къухдарән змәлдзән: сис ай әмә дзы акәс – әмә фендзынә де ‘згаджы. Нымәтын ехсмәта ахәм миниуәг ис, әмә дзы кәй әрцәвай, уый, ды цы зәгъай, уый фестдзән – хорзәй дәр әмә әвзәрәй дәр...

Гъеуәд уәйыгән йә уәд сыскъуытта: нымәтын ехсәй йә әрцавта, әвдадур фест, зәгъгә, әмә уәйыг әвдадур фестад. Хохдуар ыл баҳгәдта әмә уым бazzад.

Уәйиджы Тыччы Деуыка рамбырд кодта йә хәзнатә, әрыздахт ие ‘фсымәр әмә сызгъәринхилджын чызджы цурмә.

Чызг куы базыдта, цы ‘рцыди, уыдәттә, уәд ын уыди тынг зын, тынг хъып. Уәгъд ай нәма кодтой дыууә ‘фсымәры, әллиномә дзы дзырд райстаиккой, уәдмә.

Фәрсынц ай:

— Ды та цы зәгъыс?

— Әз сымах дән. Ам ләуут уә дыууә дәр: мә ис, мә бон – уә бар.

Уыдан загътой:

— Махән афтә гәнән нәй. Мах хъуамә нәхи зәххыл цәрәм. Уый уал уадз, фәлә ам дәумә бирә әвдадуртә уыдзән, әмә кәм сты, уый-ма нын зәгъ!

Гәнән ын нал уыди әмә сә бацамыдта. Дыууә ‘фсымәры нымәтын ехсәй әвзын райдыттой, әвзын райдыттой әмә къуымтәй ракалди дуне адәм әд бәх, әд хәңгарз. Иу бәх дзы ахәм растади, әмә диссаг: йә ныхыл – стъалы, йә хил та – сызгъәрин.

- Да рувасдзарм та кәм и?
- Мә рувасдзармәй артә худы баҳуыдтон: артә ләппүйи мын уыдзән, амә – уыданән...

Баууәндүн сә кодта. Раңыздысты ләппүтә әмә иу дзәбәх ран сәхицән ағсән галуан әрзылдтой. Чызг дәр уым семә әрцарди. Йәхі на хъәр кодта, фәлә сыл әндәрырдәм күиста – галиумә.

Цавдуртә дәр иууылдәр ағсымәрты зәхмә әрцидысты әмә уым әрцардысты. Паддахы хуызән нымадтой ағсымәрты.

Иубон куы уыди, уәд Уәйыдҗы Тыччы Деуыка әмә ие ‘фсымәр ағсән галуаны сә фәллад уагътой фәсцуан, сырдәзәрмттыл бағынәй сты. Фыдсыл сәм баҳуызыд әмә сә нымәтүн ехсәй цавдуртә фестүн кодта. Әхсизгон уләфт скодта, йәхәдәг нымәтүн ехс уәлкъәсәрмә сәппәрста әмә йын уым бazzади.

Апханакъибо кәртү адәмимә хъазыди. Дзургә кәд на ходта, уәддәр алцы дәр әмбәрста. Кәсү, әмә урстуыбын-саубазыр зәрватыкк йә сәртү зилдух кәны, йәхі куы ныллағ әруадзы, куы бәрzonдәр сисы, цыыбар-цыыбур кәны... Апханакъибо бамбәрста, цыдәр кәй әрциди. Азгъордта зәрватыччи сидтмә. Галуаны къәсәрмә баҳаецца сты. Урстуыбын-саубазыр зәрватаукк уәлкъәсәрәй йә бырынкъәй нымәтүн ехс раппәрста. Апханакъибо йә фелвәста, Уәйыдҗы Тыччы Деуыкайы цавдурлыл әй баппәрста. Ләппу, раздәр цы уыди, уый фестади, ехс фелвәста, ие ‘фсымәры раз аләууыди:

– Әндөнәхсар фест, тыхгәнәг дын тых куыд на кәна... – зәгъгә, йә әрцавта нымәтүн ехсәй, әмә уый дәр, Деуыка куыд загъта, әңгәг ахәм фестад.

Уалынмә чызг фәзынди. Хабармә куы ‘ркаст, уәд сә разы ныззоныгуыл кодта:

– Ныххатыр мын кәнүт, афтә нал уыдзынән, сымах фәндиаг уыдзынән!..

Чи ма йыл баууәндүд? Әндөнәхсар нымәтүн ехс райста:

– Да зәрдәйи конд куыд уыдис, афтә нал уәд, фәлә да сизгъәрин хилтә какон сындытә фестәнт! – әмә йын – дзәхст! – Да хъусдзәджытә хәрәдҗы хъустә фестәнт! – әмә та йын – хафт! – Туаллаг пысыра – да хәринаг, цыымарадон – да нуазинаг! – әмә та ноджыдәр – хафт. Стәй йын йәхі рувасдзарм йә уәлә әрәвәрдта әмә загъта: – Хәрәдҗы саргъ әмә хәрәдҗы чъиппа дыл фестәд; кәй хъәуай, уымән кусынмә

цæттæ куыд уай, афтæ! – æмæ ма йæ иу цæф фæкодта нымæтын ехсæй.

Сыл хæрæг галуаны раз бастæй лæууыд цъымарайы уæлæ. Йæ фыщаджы зонд æмæ зæрдæ йæхимæ уыдысты, æмæ касти, кæй сæфта, уыдоны цардмæ, æмæ сыгъди мæстæй.

Иубон Уæйыджы Тыччы Деуыка кæртмæ рацыди æмæ бады бæласы бын. Бæлас та ахæм уыд æмæ йыл зади иунæг фæткъуы.

Бады Деуыка уыцы бæласы бын æмæ дын галуаны сæрмæ ссырыл конд къуходарæны змæлгæ куы ауынид. Райста йæ, акасти дзы æмæ ауыдта: æксинæг æрбатæхы фæткъуы хæссынмæ. Деуыка йыл фат суагъта, æксинæг фæткъуымæ нал бахæцæ – фат ыл сæмбæлд æмæ йæ пакъуы акалд. Афтæмæй удæгасæй аирвæз...

Лæппу та къуходарæнæй акаст æмæ федта: Хуры чызг йæ бинонты астæу дæргъæй лæууы, бинонтæ йыл кæуынц æмæ дзурынц: «Чи дæ фæцæф кодта, уымæн дæ бæргæ раттиккам, дзæбæх ма дæ куы скæнид, уæд...»

Æмæ уæд Уæйыджы Тыччы Деуыка фærсы Æндонæхсары:

– Куыд дæм кæссы ацы хабар? Ды мæ хистæр дæ æмæ йæм ды ацу.

Æндонæхсар ын загъта:

– Аз дæр искуы мæ амонд бавзардзынæн, фæлæ йæм дæхæдæг ацу æмæ йæ фервæзын кæн!

Æмæ уæд Деуыка йæ бæхмæ баздæхти.

Бæх ын загъта:

– Эртæ ахъаззаджы цæфы мæ фækæн æмæ дæ æз уæларвмæ схæццæ кæндзынæн.

Эртæ ахæм цæфы йын фæкодта лæппу дæр, æмæ йæ бæх уадидæгæн уæларвы балæууын кодта.

Бацыди Хуры бинонтæм Деуыка, фærсы сæ:

– Цы кæнүт?

– Мæнæ ай Уæйыджы Тыччы Деуыкайы фæткъуымæ ныццыди, лæппу йæ фæцæф кодта æмæ ныр мæлы... Чи йæ фæцæф кодта, уый йæ куы фервæзын кæнид, уæд ын ай раттиккам.

– Амæ йын цы хос и?

– Уыцы фæткъуийæ куы бахæрид æмæ йыл йæ бумбулитæ фæстæмæ куы сæмбæликкой, уæд фервæзид.

Уæд Уæйыджы Тыччы Деуыка бумбулитæ йæ дзыппæй систа æмæ сæ радта, стæй фæткъуийæ хæссынмæ рацыди фæстæмæ йæ бæхыл. Ахаста фæткъуийæ, æмæ чызг сдзæбæх.

Радтой йын Хуры чызджы. *Архуында* йæ, æмæ Хуры чызг æфсæн галуаны цæхæртæ калдта.

Иу æндæр бон куы уыди, уæд та *Æндонæхсар* кæсы, æмæ къухдарæн базмæлыц. Райста йæ *Æндонæхсар* æмæ дзы акаст. Акаст æмæ федта: иу зæронд лæг бады лæгæты дуармæ æмæ цæгъды хъисын фæндырæй «Ме 'фæндзых бирæгъты мын цавдуртæ чи фестын кæнид, æз мæ чызджы уымæн раттин. Ме 'вðсæрон уæйыгæн йæ сæртæ чи акъуырид, мæ чызджы уымæн раттин. Лæгæты дуармæ хъоргъæй цы фыцгæ дон æнхъизы, уый мын уазал их чи фестын кæнид, мæ чызджы уымæн раттин. Азмæцæн^{*} мын фæливиын чи næ бакома, ахæм уазæг куы фæзынид, уæд мæ чызджы уымæн раттин...»

Къухдарæн æруагъта *Æндонæхсар* æмæ зæгъы:

– Эз цæуын мæ амонд æвзарынмæ. Уæдæ ма *Æндонæхсар* цæмæн хуыйны!

Æмæ ацыд зæронд лæджы лæгæтмæ. Нымæтын ехсæй æрцавта æфсæндзых бирæгъты – цавдуртæ фестадысты. Ракодта уæйыгæн йæ авд сæры. Фыцгæ доны йæ къахы фындинд атылдта, æмæ дон уазал их фестад. Ныр фæцæуы лæгæты мидæмæ. Иу къуымæй йæм дзуры Азмæц:

– Эз дæн, æз, мæн ахæсс!

Æндонæхсар æй фаты бырынкъæй басхусыста æмæ Азмæц къуыдыр фестад æмæ кæдæмдæр атылди. Чызгæн хъахъхъæнæг нал уыди. Фæлæ уæддæр фыд чызджы раудзыныл къуылымпы кæнъы: тæрсы Денджызы паддзахæй. Уæд чызг лæгæтæй æддæмæ дзуры йæ фыдмæ:

– Уæ, мæ фыд! *Æндонæхсар* мæ амонд у æмæ мæ ауадз! Цы загътай, уыдон иууылдæр куы бакодта, уæд ма дзы цы агурыс² Ауадз мæ, талынджы мæ мауал дар, æмæ æз дæр рухс фенон!

Фыд æм дзуры:

– Къæсæрæй куы ахизай, уæд ма-иу фæстæмæ фækæс!

Фæлæ чызг нал фækасты, æмæ йын уæд фыд йæ фæсдзæуинты дæр йемæ хæзнатимæ парвыста. Чызг ма фæстæмæ куы фækастайд, уæд фыдбылызтæ иууылдæр, куыд уыдысты, афтæ сног уыдаиккой.

Æндонæхсар æд ус æрцид æфсæн галуанмæ.

* Азмæц – зин, дæлимон; фыны йæ бафæрсын чи бафæраза, уымæн цы зæгъа, уый æрцæудзæн – ахæм уырнындзинад уыдис ирæттæм.

Æмæ та цæрынц дыууæ ‘фсымæрæй.

Сæ паддзахад ныххъæздыг, ныппарахат. Цавддур чи уыд, æмæ чи фервæт, уыцы адæм дæр семæ бæззадысты æмдзæринæй. Се ‘ппат дæр уарзтой æфсымæрты æмæ сæм хъуыстстой. Сæ бæхты рæгъæуттæн та хицау сси стъалыных æмæ сызгъæринхил бæх. Æгас паддзахад хъаххъæнæг уыдысты къухдарæн æмæ Деуыкайы къæбыла Апханакъибо.

Афтæмæй цардысты дзæбæхæй.

Уæд та дын, зæгъы, рацæй-рабон, æмæ иухатт къухдарæн куы фæфæдис уайд: æрбабырсы Денджызы паддзах! Денджызы паддзах, дам, загъта: «Лæгæты чызджы чи ‘рхаста, уыдонæн æз нæ ныббардзынæн, куый-дур, куый-хъæд сæ бакæндзынæн!»

Бинонтæ йæм къухдарæнæй кæссынц. Хуры чызг баҳудти:

– Мæ бар ма йæ бауадзут!

Æмæ скывата уæларвмæ – йæ фыдмæ:

– Уæ, Хурты Хур, æртæ азы хардз судзгæ цæхæр уыцы-иу уагъд ракæн денджызмæ!

Уæларвæй æртæ азы хардз цæхæр судзгæ-уыраугæ рацыд, æмæ уыйадыл денджызы басур. Басыгъдис Денджызы паддзах йæ æфсæдтимæ.

Уымæй бирае рæстæг нæма аивгъуыдта, афтæ та дын фæдис куы фæцæуид: «Сау ногъа æрбафсæрынц!» Сау ногъа хъавыдисты бæхрæгъæуттæм, тынгдæр та сæ стъалыных æмæ сызгъæринхил бæх хъуыдис.

Уæйиджы Тыччы Деуыка æмæ Æндонæхсар сæхи рæвдз кæнынц хæстмæ. Уæд сæм бæх йæхæдæг дзуры:

– Уыдоны «хос» мæнмæ и! Æмæ скывата дымгæты бардуагмæ:

– Уæ, бæстæтæ дæлбаргæнæг Галæгон! Афæдзæй-афæдзмæ цы дыминаг дæ, уый аbon раудз!

Бæстыл ахæм дымгæ рацыд, æмæ дур дурыл нал бæззад, ныххæфта ногъайы æфсады, сæ къуыдиртæ сын цæндтæ-цæндтæ самадта æмæ ныууобæуттæ сты. Зæххы скъуыдты ма дзы цы иугæйттæ аzzад, уыдоныл та бæх йæхæдæг разылд Апханакъибоимæ æмæ сæ сау барçтæй уæлæмæ фæластой...

Уæдæй фæстæмæ ничиуал бахъыгдардта дыууæ æфсымæры.

Аbon дæр ма цæрынц дзæбæх, æнæнизиæй.

КАУНА

Сидзәр чызг әмәе ләппуйән фыдыус уыди. Ёргәвдынвәнд сәе скодта. Загъта сын:

— Изәры сылбикъ әмәе нәлбикъ ёргәвдзыстәм. Дон әрбахәссут.

Уыдон дон хәссын байдытой, дон хәссын байдытой. Къулбадәг ус сын амбәлд әмәе сәе фәрсы:

— Уә хорзәхәй, уыңы донәй цы кәнүт — абонсарәй йә куы хәссут?!

Кауна әмәе йе ‘фсымәр загътой:

— Изәры сылбикъ әмәе нәлбикъ ёргәвдзыстәм. Кусәртытән дон хъәудзән.

Уәд сын къулбадәг ус афтә:

— Уә фыдыус уә сафынвәнд скодта: сылбикъ әмәе нәлбикъ сымах стут. Уә сәр әфснайт!

Хо әмәе әфсымәр къәртатә феппәрстой, әмәе хъәд-хъәд лиздынта байдытой. Бирә фәлыгъдысты, әви чысыл, уый зонаёт чи у, фәлә иуафон ләппу сдойны. Дон та никуы уыд. Ёрмәст алы сырдты фәдьи бадти дондзастытә. Ләппу фәдәлгом кодта дон нуазынмә. Кауна йын армытъәпәнәй йә билтыл фәхәцыд:

— У, ма баназ! Бирәгты фәдәй куы баназай — бирәгъ фестдзынә, арсы фәдәй куы баназай — арс фестдзынә, хуыйы фәдәй куы баназай — хъәддаг хуы фестдзынә... Ёмә дә иунәг хо дзәгъәләй бazzайдзән.

Лидзынц та. Ләппу иу ран йәхи фәурәдта, фәдәй дон анызта, әмә... саг фестад.

Ныккуыдта, ныдздынәзта Кауна. Цы ма кодтаид? Зәлдаг бабаста саджы хъуырыл. Цәуынц. Рахәццә сты хъәды кәронмә. Уәдмә изәр дәр әрхәеццә. Кауна хъәды кәрон иу бәласы къалиумә бабаста саджы, йәхәдәг бәласы саджилыл сбадт. Күйдта әмәе йә цәссыг йә разы цәппузырау әнхъызт.

Райсомәй уыңы бәстаг әлдары цуанонтә әрбафтыдысты әмәе чызджы федтой.

— Цавәр дә, цы дә? Цы зәд, кәнәе цы дәлимон дә?

— Ёз зәд дәр нә дән әмәе дәлимон дәр. Ёз дән әнамонд Кауна!..

Ёмәе сын радзырдта йәхи әмәе йе ‘фсымәры әмбисонд.

Цуанәттә әлдармә ацыдысты фәрсынмә. Уый загъта: «Ракәнүт ай ардәм!»

Æлдары адәм Кауна әмәе саджы әркодтой æлдары хъәумә. Æлдары зәрдәмә куыд нә фәңғыдаид Каунайы хуызән чызг! Ракуырдта йә әмәе цәрын байдыдтой. Саджы дәр рәсугъд хәдзармә әркодтой. Зыдтой йә әмәе йә бирәе уарзтой æлдар әмәе йә фәсдзәүнтә дәр.

Æнәкъәм, әнәлазәй цардысты. Фәлә-иу Кауна арәх әнкъард кодта ие ‘фсымәры әнамондыл.

Цард дәр әмхуызон кәм хәссү? Уырдыгон къулбадәг ус йә цәгәрсәр чызджы базонгә кодта Каунаимә. Йә цәгәр сәрбәттәны бын – әмбәхст, ие скъуыд чъилтә – хыссәйә сәрст, йә ныхас – зәлдаг, әмәе йә цәмәй базыдтаид Кауна?

Къулбадәг ус цады снарц ныссагъта. Йә чызгән бацамыдта: «Найынмә йәрасай».

Къулбадәг усы цәгәрсәр чызг Каунаимә раңыд найынмә.

Сә дзаумәттә раластой. Кауна дзуры къулбадәг усы чызгмә:

– Ды уал багәпп кән: әз ацы доны никуыма ныннадтон.

– Нә, ды уал багәпп кән: ды нәм уазәт дә.

Кауна багәпп кодта цыймә. Снарц йә зәрдәйы сныхст.

Къулбадәг усы чызг ын йә дзаумәттә скодта. Аңыд әмәе æлдары уаты сбадт. Æлдар әй нә базыдта. Афтәмәй цәрынц. Къулбадәг усы чызг-иу йә цәгәрсәр куы сныхта, уәд-иу æлдар фәгәпп кодта:

– Уый цы у?

– Дәләе хус лалымы мыстытә хыртт-хыртт хәнынц, әндәр ницы!

Иу цыиу сагъуыд әмәе-иу рудзынгыл абадт:

– Уә, гәбәра-гәбәра,

Уә, цәгәра-хехына,

Кәй гобанәй – гобанджын,

Кәй бадәны бадыс?

Къулбадәг усы чызг әххуырстытән загъта:

– Уыцы цыиуы әрцахсүт әмәе ын йә къубал стонут!

Уыдон дәр цыиуы әрцахстор әмәе ын йә къубал стыдтой.

Стәй та афтә зәгъы къулбадәг усы чызг:

– Саджы аргәвдүт! Сындын арт скәнүт әмәе йә ууыл сфищүт!

– Цәмән әй әргәвдис? Бирәе йә куы уарзтай...

– Әргәвдин әй хъәуы, әндәр ницы. Ие снардмә ын кастән.

Цәттә кәнүн байдыдтой әргәвдинмә.

– Саг, мәгуыр, уыдаттә фехъуиста. Ныңцыд цады былмә, ныдззынәзта:

— Уә Кауна, Кауна! Ахсәв ме ‘ргәвдән әхсәв у, кәрдтә – цырғъ, фынгтә – әвәрд.

Уәд әм хо дәр ңадырының даңында:

— Каунайән ма йәе бон исты куы уаид, уәд ын доның әрәпкүйтә үәе дәләрттә әмәе йәе фәсхъусты ахстәттә не скодтаиккәй...

Сындызын арт гуыр-гуыр кәниси. Саджы сластой, әрәвәрдтой үәе әргәвдәныл, әмәе йын, а-ныр үәе хурхыл кард әрбаудзой, афтәе фәтәррәттә ласта, артың ңаңхары үәхі авдылдата әмәе ңаймә үәхі фехста, Каунайы донәй срәмыйгъта. Йәхәдәг ңынады, уымәй авд ахәм хуыздәр ләппү фестад.

Сындысты Кауна әмәе үе ‘фсымәр әллары хәдзармә. Әлдар хабар куы федта, уәд къулбадағ үс әмәе үәе чызджы әнәдомдұрысы дымәгтил бабаста. Дыууат тәригъәдджеңиң үырсы къуыппи-къуыппи, дзыхъхъи-дзыхъхъ бакодта, әрмәест ма сын се стәгдартә әрласта. Стәгдартә басыгътой сындызын артыл, се ‘ртхутағ сын дымгәмә сдардтой. Ныр дәр ма мит куы рауары, уәд се ‘ртхутәдже әрттивәнтә митү үәлә фәзының.

Әллары хәдзары ңаңхары баззадысты Кауна әмәе үе ‘фсымәр.

Үйдонәй аборнан куыд ницы федтам, афтәе рын-сонәй маңы фенут. Арғяу-чынппа та сымахыл.

МӘГҮҮР ЛӘГ ӘЕМӘ САУДЗИ

Мәгүүр ләг стонгәй марди. Әнәхсәвәрәй схуыссыд әмәе райсоммә фәратул-батул кодта. Райсомәй үәе йәе сыхаг, дзәбәх чи ңарди, ахәм бафарста:

— Куыд фәхүүссидтә?

— Әлларындаң нәе бафынәй кодтон.

Мәгүүр ләдженә үәе сыхаг сәхимә бахуыдта, хорз ай федта үәливиҳәй, дзыккайә. Стәй та үәе дыккаг райсом федта:

— Ныр та куыд хуыссидтә?

— Хорз бафынәй дән.

— Үәдә нәе фынәй кәнисиңиң дынажы тыххәй.

Үәд мәгүүр ләг афтә:

— Әмә мәе нал бафынәй кәнис?..

— Ңы ма дын кәнисиңиң, исты мәе Саудзийы хъуг ис.

Саудзи та се ‘ннәе сыхаг уыд, хъәздыг ләг. Мәгүүр ләгән-

иу хуырхы цъыртт-исты авәрдта, әндәр дзы ницы ‘нтысти.

Рувы мәгүыр ләг иубон йәх хуымы гәппәл. Тынг стыхсти, цы акодтаид фырстонгәй, уый нә зыдта. Йәх худ систа әмәй йәх хуымы кәрон әрәвәрдта: «Йа Хуыцау, ам мын исты нывәр!» Хуымы дәлгоммә схуиссыд әмәй бафынәй.

Куырайхъал, уәд йәх худмәе бауад әмәй дзы – цыдәр цәрәгой! Бахаста йәх хәдзармә әмәй йәм цы мур хауд, уый йын дәттын байдыдта. Әмәй йыл уәд цард хәңзын куы байдаид. Фос дәр әм фәзында, хор дәр әм фәзында. Йәх фист акалдта.

Уыцы цәрәгойы та никәмәе ‘вдыста әмәй йәх никәмәен хъәр кодта.

Саудзи, хәләг ләг, кәм нә бафиппайдтаид уый. Фәрсы мәгүыр ләджы:

– Дәе цард цәмәй хорз кәны? Куынае дәм хор уыд, куынае дәм фос уыд, кусгәе дәр куы ницыуал кәныс...

Хъәр кәнынмә ницы хъавыд мәгүыр ләг, фәләе йәх Саудзи куынал әмәе куынал уагъта, уәд ын радзырдта иухатты хабар.

Саудзи дәр аңыд, йәх хуымы кәрон йәх худ нывәрдта, Хуыцаумә скуывата: «О, Хуыцау, исты мын дзы нывәр!» Схуиссыд хуымы әмәе хорздзинады катайә фынәй дәр нә баци.

Куы систад, уәд худмәе бауад әмәй дзы уыди цыдәр цәрәгой. Бадавта йәх хәдзармә, къуымы йәх сәвәрдта, хәринаң ын нә радта. Йәхәдәг схуиссыд әмәе схъәздыгмә әнхъәлмә кәсес. Цәрәгой Саудзимә раңыд әмәе ын йәх тугәй баңырдта.

Афтәй ын кодта алы бон дәр, әмәе Саудзи нымпылди, ныммард.

ÆЛДАРАТЫ ДЖУГЬЕСОЙЫ ДЗАЕРГЪ

Æцәг хабармә гәсгәе кәй әримысыдтән, ахәм аргъау үйн ракәнен...

Рувас иу сәрдигон мәйрухс әхсәв хъәдбынты фәдиси фәецәйцыди. Арс ыл амбәлд әмәй йәх фәрсы:

– Цы хабар у?

– Дәләе Æлдараты Джугъесойы скъәтмә цуангәнгә бафтыдтән әмәй дзы стыр диссаг федтон! – загъта рувас әмәе дарддәр атахти.

Уәд арс сцымыдис: «Цәюон, фенон ай, уагәры цы уа?» – әмәе фәраст. Æлдараты Джугъесойы скъәтты фәмидағ, фәләе

әваст фәстәмә фәзылд әмә хъәдмә ныщавта. Мәнә йә размә фәзи стай, фәрсы йә:

— Уый ңавәр дугъ у? Цы ‘рцыд уагәры?

Арс ын афтә:

— Әлдараты Джугъесойы скъәты – әбуалгъ диссаг.

Уалынмә стай дәр уызы скъәтмә әрхәцә. Күйдәр дуарәй мидәмә бакаст, афтә фәстәмә фәзылд, цима йын йә билтә ракъуырдауда, әмә хъәдмә ниййарц и. Иу ран әй бирәгъ фәурәдта:

— Чи дә суры? Кәмәй лиձыс?

— Ничи мә суры. Дәлә Әлдараты Джугъесойы скъәты – әвирхъяу хъуыддаг!

Бирәгъ дәр уым ныммидәг, уәдә цы уыдаид. Скъәты дуарәй бахызт әмә ңавдурал ләугә аzzад, къәсәрыл әрхауд әмә бауадзы...

Цы дзы федтай, куы фәрсай, мә хур, уәд дзәргъ йә хъыбылты бахордта!

ХӘДТАӘХДЖЫТӘГӘНӘГ ӘМӘ СЫЗГЪӘРИНКУСӘГ

Әз, чиниджы кәй фыссың, уыдаettә нә зоныш, кәсисн-фыссын нә сахуыр дәп. Әз зонын аргъяуттә, әмә аргъяуттә та гәдүнүхәстә сты, зағының. Гәдүнүхәстә та кәй хъәуынц? Әмә кәд гәдүнүхәстә сты, уәддәр мәм әңәдҗы хуызән кәсисиң. Әвәццәгән искуы исты уыди. Хәдзары иунағәй куы баззайың, уәд мә ңастыл ңыдәртә уайын байдайы, ңыдәртә мәххицән фәмысын. Әмә уын иу әримысгә аргъяу ракәнен...

Иу сыхы ңардысты хәдтәхджытәгәнәг Хъазмәхәмәт әмә сизгъәринкусәг Әзибырынкъ. Әвәццәгән кәрәдзимә хәләг кодтой, үе та иуы ңаст иннәмән нә уарзта, әмә се ‘хсән сусәг быщәу рахаста.

Адәм, алы дард бәстәтәй әрцәуәг дзыллаётә, дис кодтой Әзибырынчы конд къүхдарәнтыл, хъусдзәдҗытыл, ционгдарәнтыл, камари рәттыл. Әлхәдтой сә, фәйнәрдәм сә хастой. Фәлә Хъазмәхәмәт дәр әнәдиссагдәр кәм уыдаид! Йә хәдтәхәг –

әргъау бәлоны хуызән, базыртәй пәр-пәр кодта әмә тахти. Ләг-иу йә мидәг абадти, йә фарсмә-иу искәйи дәр авәрдта әмә-иу кәм нә баләууыдаиккөй, ахәм ран нә уыди хохәй-быдырәй, денджызтә әмә-иу фурдты фале дәр фесты.

Иухатт сызгъәринкусәг Дзибырынкъ чысыл къопп сарәзта, мидәгәй дзы – айдәны хуызән әрттиваг ләгъз дур. Ныккас әм, уәд алцыдәр зынди, цы дә бафәндыйдаид, уый, – суанг, арвыл хур әмә мәйи чызджытә тыччытәй күүд хъазынц, уый дәр. Уәд хәйтәхдҗытәгәнәт Хъазмәхәмәт афтә зәгъы: «Аэз ахәм цъиу скәндзынаң, әмә хур әмә мәйи чызджыты ардыгәй уырдәм айдагъ уынгә нә, фәлә ма сын сә галуанмә дәр стәхдзынән!»

Афтәмәй дыууә әрмәсныйи скъубал сты. Рахәснаг кодтой, карз хәснаг: кәд не стәха – хәйтәхдҗытәгәнәдҗы дәсныядын сыйгъзәринкусәдҗы къухмә ләвәрд әрцәуәд, йәхәдәг та йын цумагәнәгәй күүд бazzайа. Кәд ахәм цъиу сараза әмә уәларвмә йәхи сиса, уәд та сызгъәринкусәдҗы дәсныядын уый бауәд, йәхәдәг дәр уымә күүд куса.

Дзибырынкъ катайы бацыд, Хъазмәхәмәтән әңгәт ахәм маргъ саразын йә къухы күү бафта, зәгъгә, әмә аивәй йә цәст дарын байдыдта йә сыхагмә. Сыхагән йә хәйтәхәг әмбисмә күү срәвдз, уәд сызгъәринкусәг бынтондәр старст әмә фыдбылыз кәнинвәнд скодта.

Хъазмәхәмәт әхсәв йә әрмадзы дуәрттә рахгәнъ, рай-сомәй әркәсү әмә йә аразинаң йә уагыл нал вәйий: лыстәг јлавасәнтә, ләсгәртә әмә йын йә телтә цыдәр адзәнгәл кәнъ.

Уәд иу әхсәв бабадт әмә иу афон йә хъусыл хъыс-хъыс әмә хыртт-хыртт ңәуы. Дзыппыдаргә фанар ссыгъта әмә федта: цъегъәдзифтыгъд мыст ләсгәртә лыг кәнъи йә хырх-дзыхәй. Цы базонын ай хъуыд: сыйгъзәринкусәг фыдбылыз сарәзта – әфсән мыстытә – әмә йәм сә раудазы. Хәйтәхдҗытәгәнәт баждәхт әмә стыр сау магнит тәккә әрбаләсәни – хуынчыы цур мидәгәй сәвәрдта. Афтәмәй әфсән мыстытә ахста, әмә магнитыл әндәгъдәй задысты.

Уәдмә цъиу-хәйтәхәг сцәттә, фәлә йә әдде кой нәма кодта.

Хъазмәхәмәтән уыд иунаг ләппү, астаздзыд. Баздәхт әмә, – ье уәндҗы цы хәйрәг фәмидаң, мәгъя, – әхсәвдалынгәй бинонты сусәгәй хәйтәхәдҗы күү абадид! Ратахти, уәдә цы уыдаид, әмә тәхынта байдыдта, тәхынта байдыдта. Тахтис әврәгъты сәрты, хъәдты әмә хәхты сәрты, дәттә әмә денджызты сәрты. Цас фәтахти, чи зоны; кәдәм,

кәңзырдәм – йәхәдәг дәр ын ницы ‘мбәрста. Иудзырдәй, фәдзәгъәл. Уәдмә иу ран ныууытта әрдүзтә, әрдүзты астәу – уәтәртә.

Ләппу әрәнцади хъәды къохы астәу. Уәтәртә уырдәм дард нае уыдисты. Йә алыварс – стыр бәләстә, уәйтүытау, ләууыдисты, хәдзары стәвдәнтә. Уәле сә къабузтә фәйнәрдәм ауагътой әмә цыма кәрәдзи къухтыл хәңзыдисты, афтә зынди. Бамбәрста, Җавәрдәр әнахуыр, әназонгә бәстә кәй у. Йә дур, йә зайәгхал – цыдәр әндәрхуызон. «Хәдтәхәт уал бәласы мәрайы бафснайон, мәхәдәг уәтәрмә цәуон», – загъта йәхицән.

Бафснайдта йә дзәбәх. Пыхсыты бын ай бакодта. Дәс азы дәр үә фәрсты цу – ничи үә сардтаид.

Цәуынта байдытта, цәуынта әмә иу ран әрдүзмә рахызти. Уәд кәңәйдәр куыйты раєйын ссыд, әмә уалынмә уәтәртә әрбазындысты. Куыйтә тынгәй-тынгдәр агъуыбынц. Иу ләг әм раздәр рауад ацы сывәллонмә. Гыщыл, әнахуыр адәймагмә әргүүбыр кодта әмә йыл цинтә кәнны. Әмә үә фәрсы уышы фыйайа:

– Махмә ам хъәу хәстәг куынә ис, тынг дард стәм, уәд наем ды кәңәй фәдә? Сыфтәры бынай әви искаңы дидинәджы къускәй рагәпп кодтай?

Ләппу загъта:

– Фәдзәгъәл дән.

Ләг дарддәр фәрсы:

– Әмә дә ном цы хуийны?

– Мә ном – Сагмарә.

– Гъе, дә хууыддаг раст уа, әңгәг саг куыд амарай әмә нын бур физонджытә куыд скәнай! Әмә чи дә, кәңәй дә уәддәр?

– Тынг дардәй... Мә хәдзар нал сардзынән.

– Мәнә уал махимә цәрдзынә, Сагмарә.

Ләппу, мәгууыр, бакатай кодта.

Уалынмә әризәр. Иу әхсәзы бәрц баисты фыйайәуттә.

Хистәр фыйайа ләппуийыл аудытта, үә цәст әм дардта.

Ләппу семә цәрнитә райдытта. Коммә касти. Донмә уад, фосмә зылд, суг хаста. Фыйайәуттәй искаңы бәстү дәр ма-иу фәраст и фосы фәдым. Әнәүүй та бакастәй ахәм уыд: хәрзконд, хәрзуынд.

Фыйайәуттән сәхицән та хицау уыд, – әлдар. Хицау сәм мәй иу цыд кодта. Фәлә үәм ләппуийы никүу равдыстой...

Ләппу уәд куы рахъомыл уаид!

Әлдар-хицау та сәм иуахәмәи бәрәггәнәг әрбаңайцыд.

Хұыматәджы бәхыл кәм бадтаид! Дәс сардзины ма йә хъуыд уәтәры дуармә, афтә ләппүй үә размә рауади. Райста әлдары бәх, бәхбәттәныл әй әрбаста.

Әлдар дисты баңыд, ңаңт әрәвәрдта йә хәрзкондыл, йә хәрзәгъдауыл: «Ай ңымә мә уәтәрмә қәңәй әрхауд?»

Әлдар дон әрцагуырдта. Ләппүй йәм къус йә пъланыл хәрза-ивәй радта. Къус әрттывдтытә-тәмәнәтә калдта. «Әвәңдәгән, уазәг-исты сәмбәлд әмә уал ам фәстиат қәнен», – банхъәлдта әлдар. Никәй бафарста ләппүй тыххәй. Изәрмә фәләууыд әнә исты зәгъгәйә.

Изәрәй иууылдәр әрәмбырд сты әмә сәм әлдар иугай-иугай сиды. Фәрсы сә. Уыдонәй алчидәр фәзәгъы: «Әз ын ницы зонын, әз дәр әй ам әrbайайәфтон. Уәртә нә хистәр фыйайуы бафәрс». Уәд та уымә дәр расидт әлдар. Ләппүй уыцы рәстәг зиләнтә қәнен, ләттәд қәнен. Сбадыны мыттаг ын дунеййыл нә уыдис. Әлдар хистәр фыйайуы фәрсы:

- Аңы ләппүй уын кәм уыд?
- Қәңәйдәр нәм әрәфтыд.
- Ахуыр та йә чи қәнен уыцы ләмбынәг? Сымах?
- Нә, мах не стәм. Исты ын куы фәзәгъәм – хуыздәр әй йә бакәнен. Бакәс-ма: нә бынат әрттывдтытә куыд калы!

Ләг сәрәй бынмә рахабар кодта, афтә әмә афтә әрбафтыди, куйтәй үәм куыд аләбүрдтой, йә хъәбысы йә куыд әрбаҳаста.

– Ныр ам ис әртыккаг аз. Дәуән дәр әй уый тыххәй не схъәр кодтам: бахъахъхъәнәм әй, – загъта ләг. – Йә мыттаг дәр дзы ферох.

Әлдар йәхимидағ бирә фәхъуыды кодта, уый фәстә афтә дзуры:

- Йәхи ма ын бафәрсүт, хъәуырдәм дә, зәгъ, нә фәндү?
- Фыйайәуттә ләппүй бафарстой, әмә хистәр афтә зәгъы:
- Нә, нә үә фәндү.

Әлдар уәд афтә:

- Уәдә, зәгъ, адонимә ңәр.
- Фыйайәуттән та ныффәдзәхстана:
- Хуыздәр ңәстәнгас әм дарут!

Әлдарән уыд әрмәст иунәг чызг. Фыд әй буң дардта. Чызг – нырма хәрз әрүргөн, фәлә рагаңау бәрәг уыд, суинаг қәй у, үә конд, үә уындағ – бәстү рәсугъд.

Куыд уыди, ңы уыди – иу боны сәр әлдар фәрынчын әмә

әруатон. Йә фос, йә адәммәй йә зәрдә җексайдта, әмәе әмбәлтимәй йә хәрәфырты фос бәрәггәнәг арвыста уәтәрмә.

Ләппу та фыццагай йә размә руади. Йәхи йеддәмә бынатауы ничи уыд. Сә бәхтә сын уәрдонәй феуәгъд кодта, бәхбәттәныл сә абаста, йәхәдәг зиләнтыл фәци. Арт акодта, дзиңза уәларт бафтыдта, физонәг дәр. Бәхтәм дәр-иу ауади, күң феуәгъд уой, зәгъгә.

Стыр ағъдауттә сын радта. Ерттывдтытә калдта йә бавнәлд, йә фезмәлдәй. Йә дзаума дәр – хәрзәхсад, хәрзәфснайд йәхи хъаруйә. Дон дәр-иу сын йәхи къухәй сыйдәг авәрдта.

Бафарстой ләппуны фыййәутты цардәй. Ницәмәй, никәмәй рахъаст кодта. Алцы йә уагыл – фос дәр, адәм дәр.

Ныр сә ләппу йәхәдәг дәр бафарста әлдарәй. Уыданын радзырдтой йә рынчыны хабар. Ләппу фенкъард: әлдар әм әвзәр Җәстәй нә ракаст әмәе уый тыххәй. Уый әнәфәфиппайгә нә фесты әмәе йын загътой:

– Цом немә әмәе фенай.

Ләппу не сразы, нәй гәнән, ам уәтәры бирә фәкәсинаң ис әмәе мәе на равдәлдән, зәгъгә. Уыдан уәддәр: «Уәдә нә күнд ағъдауәй бабәрәг кәндзынә?» Ләппу уый тыххәй ницы бәлвырд ныхас загъта.

Уәд уазджытә фәстәмә Җәстәйныл нылләууыдысты. Сагмарә рәвдә февнәлдта, сә бәхтә сын арәвдз кодта. Фәндагмә сын сә бричкәйи Җәстәх хос дәр авәрдта, әмәе уыдан дәр, фәстәмә фәкәс-фәкәсгәнгә, аивгъуыттой.

Әлдар йә хәрәфырты хабәрттәй бирә фәфарста. Уый дәр ын йә фосәй, йә адәмәй хорз йеддәмә цы загътаид. Гъе, стәй ләппуиә диссаджы әппәлдтытә фәкодта. Әлдар бафәдзәхста: «Цыдәридәр-куындариләр федтай, уый макәмән зәгъ!»

Уый фәстә чызг йә фыды цурмә баңыд, фәрсы йә, күндә, нәма фәдзәбәх кәнүн, зәгъгә, әмәе йын фәстагмә, уайдәзәфгәнәгай, афтә:

– Цыдәр мә әмбәхсис, уый бәрәг у.

– Әз – күңници. Мәнәе катай кәнүн, уәдә, зәгъын, кәд рахиздзынән мә сәйәндөнәй.

Чызг ай нал уадзы:

– Әмәе әз ныртәккә мәхі хъусәй күң фехъуыстон, цы дзырдат, уый. Мәнәй ма йә цы сусәг кәнүн?

Әлдарән гәнән нал уыд әмәе басаст. Чызг сәм әңгәй фәхъуыста дуары зыхъхырәй.

Цыбыр ныхасәй, ләппу чызджы зәрдәмә фәңыр фәссау-уонмә, әмә ләппу цәмәй хъәумә әрбафтыдаид, уый тыххәй сә исты әрхұуыды кәнин хъуыди. Әлдар уәдмә фәдзәбәх, фәлә балцы аңауын йә бөн нәма бауыдаид, әмә йә чызгән загъта: «Аңу, наелгоймаджы дарәс дә уәлә скән, афтәмәй. Әксәв дәр-иу уым бazzай».

Чызг афтә бакодта әмә сәм уайтәккә бәхыл схәццә. Фыйяуттә хәстәг хызытой әмә се ‘пәттә дәр иумә сәййәфта. Радзырттой ләппүйи хабәрттә, уәдә цы уыдаид. «Йе ‘хсәрдәс азмә бахызти», – загътой.

Чызг уәтәрмә фәңагайдта, әмә йәм ләппу йә бәх әффна-йынмә куы рауд, уәд чызг куылдәр бауадзыг, басур ләппүйи уындәй, сыйхұуисти ма дзы сыйнәг: «Дон...» Сагмарә йын дон раскъяфта. Ләппу дәр цәмәй базыдтаид чызджы, наелгоймаджы дарәсы уыд, әмә? Уазәг куы ‘рчыциздта, уәд зәгъы: «Мә бәх йә мидбынаты стыфтырыкъо әмә мә сәр уымәй разылд...»

Иуцасдәр куы аныхастә кодтой, уәд әй чызг хъәумә хо-ныныл ныллаууыд:

– Цом уал әмә хъәу фенай, горәт дәр. Ам дәр бирә фә-цардтә әмә дын фаг у.

Сагмарайән әңгәгдзинадәй йә зәрдә әнәхсайгә кәм уыдис, фәлә уәддәр нәма сразы хъәумә цәуыныл.

Афтәмәй чызг фәстәмә иунәгәй раздәхти.

Көрд боны рацыд, афтә та чызг ногәй цәуынвәнд скодта. Әлдар та сразы, уәдә цы, әмә йын йә хәрәфырты дәр йемә әмбалән әрвиста. Фәлә чызг, цәй әмбал мә хъәуы, зәгъгә, та иунәгәй фәраст и.

Әмә фыйяутты бынаты ләппүйи иунәгәй сәййәфта. Аңы хатт әм йәхі ахәм хуызы нал равдыста – ие ‘длаг дзаума фел-вәста әмә чызджы дарәсы йә разы әрләууыд. Ләппүйи цәстытә цәхәр куыд нә ақалтой, дисы куыд нә баңыдаид, ахәм хәрзаив чызг кәй разы февзәрди?! Бынат тыбар-тыбур кодта фырәфснайдәй. Фысым фыщаджы хуызән минас аңеттәе кодта әмә йә фынгыл әрәвәрдта. Цы бамбарын ма йын хъуыд, айғыщаджы барәг дәр аңы чызг кәй уыди.

Чызг фәрсү:

- Гәр, уәдә хъәумә амәй уәлдай нә баңаудзына?
- Мәгъя... Әмә кәннод цы хуызы баңауин, әниу?
- Уымән исты хос уыдзәни. Чиниджы зоныс?

Ләппу «о» загъта. Уәд чызг кәңәйдәр гәххәтт әмә къаран-

дас систа ёмæ дзы цытæ ныффииста – хæйрæг йæ зонæт. Аёмæ йæм æй радта. Ныффæдзæхста, æрмæст, дам, æй макæмæн фенын кæн.

Чызг сæхимæ куы рацыд, уæд лæппу гæххæтты фыстытæм æркаст. Фыстытæ амыдтой, цæвиттон, хъæумæ кæуылты цæугæ у, номыртæ фæрсын æй næ бахъæудзæн; бæрæг хæдзар кæм и ёмæ чызджы уатмæ кæуылты бахиздзæн, уыдæттæ иууылдæр.

Уæд, цæмæйдæриддæр хъуыдагæй, лæппуы хъæумæ цæуын æрфæндыд. Фыййæуттæн дæр æй загъта. Фарста сæ æфсонæн фæндагæй дæр, цыма æппындæр ницы зыдта.

Æвæццæгæн, хуыссын афон уыдаид, афтæ лæппу фыййæуттæй йæхи ракуырдта ёмæ фæсфæдты йæ хæдтæхæгмæ бацыд. Уыйразмæ дæр æй арæх бæрæг кодта, зылди йæм сусæгæй, ёмæ уыцы сыгъдæг ёмæ рæвдзæй лæууыд бæласы мæрайы пыхсы къалиуты бын. Абадтис дзы ёмæ атакти.

Æлдарæн уыди цыппаруæладзыгон галуан-хæдзар. Уым цыппæрæм уæладзыдкы царди æлдары чызг æргъæукъул уаты. Лæппу бахæццæ ie ‘мгъуыдмæ. Гæххæтты фыстымæ гæсгæ уайтагъд базыдта чызджы рудзынг. Хæдтæхæг галуаны сæрыл æнæхъæр, æнæхъистæй абадт. Зæххыл ын уадзæн næ уыд: бынай гæстæ хъахъæхъæнгæ кодтой, ёмæ йæ уыдон базоной, уый йæ næ фæндыд.

Лæппу уатмæ рудзынгыл багæпп кодта. Чызг æмрагæй æнхъæлмæ каст ёмæ куыд næ ныццин уыдаид ie ‘нафоны уазæгыл!. Фæныхас кодтой боныцъæхтæм. Лæппу цæуынвæнд скодта, фæллæ ма йæ чызг алы æфсæнттæй урæдта, нырма æхсæв у, зæгъгæ. «Куыд æхсæв у, дæлæе боныцъæх куы ‘rbazynä», – загъта лæппу. Чызг ын афтæ: «Уый боныцъæх næу, уый фурды сих йæ цъæх бæхыл æрвæрæтты зили ёмæ уый цъæх у».

Уæдæй фæстæмæ лæппу мæй цыппар-фондз хатты тæхын байдытта чызджы уатмæ. Йæ хæдтæхæг-иу хæдзары сæр фæздæгдзон трубайы аууон авæрдта. Хæдтæхæджы базыртæ-иу сæхи фæцъыллинг ластой ёмæ-иу хæдтæхæджы æмбуар абадтысты.

Афтæмæй-афтæмæй лæппу ёмæ чызг бынтондæр слымæн сты. Лæппу æхсæв йæ рæстæг чызгимæ æрвæиста, бон та-иу фæстæмæ ратахт.

Рацыд аз, æнæхъæн аз.

Фæллæ базонæн кæмæн næй, ахæм хъуыддаг та дунейыл кæм и? Бафиппайдтой гæстæ хæдтæхæджы, æрмæст цы у, чи у, уый næма зыдтой. Æлдарæн хабар загътой. Уый дæр дис кодта – цы уа, уæдæ, маргъ æви æндæр исты? Æлдары ус йæ лæгæн афтæ: «Цыфæндыйæ дæр хъуыддаг базон».

Сагмарә уәedmә фыййәуттән сәе сәр, сәе хистәр сси. Әлдарын дзаума ныр иннәты хуызән нал әлхәдта, фәлә – зынаргъдәр әмәе хуыздәр.

Уәд, мәе хур акәнай, әлдар аәбацәүәнты, баҳизәнты зәгәлтә ныкъкъуырдта. Әмәе иу райсом федтой: зәгәльлә дзаумайы гәбаз бazzади. «Ахәм дзаума кәуыл ис?» – фарстой. Әмә рабәрәг: ләппүйлә дзаумайы гәбаз у.

Хуылдаг иууылдәр куы базыдтой, уәд чызг ләппүйән иу аәхсәв загъта:

– Цәмәй ардыгәй аңауәм, уый бакән. Әнәфыдбылыз нә нә ныууадззысты. Дзурджытә мыл бирәе ис, әмәе нә сәе маst исдзысты.

Уәд ләппу цавәрдәр калонәмә батахт, ракуырдта фәтәген ави бензин цыдәр әмәе, фәстаг хатт чызгимә куы баңыд, уәд ай аәхсәвигон рахаста.

Уәтәры иу аәхсәв фесты. Бафәдзәхстор фыййәуттән: «Ма нә схъәр кәнүт».

Афтәмәй чызгимә рафардәг сты... Цәуынц, тәхынц...

Цас фәцыдлысты, цас фәтахтысты – Хуыцау йә зонәт, фәлә аәгәр куы сфаелмәцидысты, уәд загътой сәхицән: «Афтә кәдмә цәудзыстәм аәхсәвәй-бонәй? Исты кәрон скәнәм».

Аәхсәвы сәе бынмә рухсытә ныууыдтой, сәхи уырдаәм аруагътой әмәе аәрбадтысты. Уый разынди хъәу. Бадгә та аәркодтой иуварс быдры.

Хәдтәхәт бафәсвәд кодтой әмәе кәройнаг хәдзармә баңыдлысты. Уый уыд иунәт, цот кәмән нә уыд, ахәм усы хәдзар, хъәмпынсәр. Мәгуыр ус бәлләцөн адәммыл куыд нә бацин кодтайд, йә цәхх, йә кәрдзын сын нә бавгъяу кодта. Иунәт карк әм уыд әмәе йә аәргәвдымә хъавыд, фәлә йә ләппу нә баугъта.

Аәхсәвы уымә бazzадысты; афтәмәй Хуыцау нылдаәлә-уәләе кодта, әмәе чызгән йә арын уым аәрәййәфта. Мәгуыр ус ын аәвгъәдгәс фәләууыд, хионы хуызән фәндаггон тыхст сылгоймаджы бәрны баңыд. Әмәе хъәмпынсәр хәдзары уыщи ‘хсәв райгуырди ләппу.

Фысымы цинән кәрон нал уыди. Йә уазджыты фондз боны әмәе фондз аәхсәвы йәхимә баурәдта. Гье стәй цәуыныл систы, нал сын уыд бауromыны хос. Фәлә сывәллон семә хәссисимә нә хъавыдлысты: иуәй сәе фәндагыл хъыгдарданаид, иннәмәй та йә райгуырд аәгъдауыл нә уыд, әмәе катайы баңыдлысты. Ус йәе уазджыты хъынцъым куы бамбәрста, уәд афтә

зәгъы: «Мәгүир дән, уйй уынут уәхәдәг, фәлә уә сывәллоны мәнән куы ныуудзат, уәд ай сымахәй әвзәрдәр не схәсдзынән. Уәдәй йәм уә зәрдә дәр маңәмәй әхсайәд – уәхицәй йә әвзәрдәр нә бахъахъәндзынән».

Ус райста сывәллоны, йәхәдәг бәлләттән фәндаггәгтә рәвдә кәнынмә бавнәлдәт.

Әхсәв әмәе бон кәрәдзийә куыд хицән кодтой, афтә ацыдисты.

Ләппу фәндәгтыл бирә цәүджытыл әмбәлди әмәе фәргәфәрсгә әй хәдзар ссардта: сә кәрты әрбадти әмбисәхсәв.

Хәдтәхджытәгәнәт Хъазмәхәмәтес ус уынәр айхъуыста әмәе кәртмә рацыди, ай цы хабар у, зәгъгә, йә къухы цырагъ руҳс кодта, афтәмәй. Ләппу йә куыддәр ауыдта, афтә әй мады йә цәститәй базыдта. Райхәлдта йә билты баст, йә цәсгомәмбәрзән хәцъил. Мад дәр ай куыд нә базыдтаид, әмәе кәрәдзийән ныххъәбыс кодтой. Сә цәссыгтә нал баурәдтой... Ләппу загъта: «Мемә ма әмбал ис». Мад хәдзары тыргытәм фәстәмә фәзылд, әрдәгәдәр руҳс йә къухты сабыргай рахаста әмәе сылгоймагмә әркаст: уйй нырма бадти хәдтәхәдҗы мидәг. Бацин кодтой кәрәдзиуыл.

Сагмарә әмәе чызг мидәмә нә баңыдисты, кәрты ләууыдисты. Хәдзарәй зәронд усы хъәр цәуы:

– Уәртә ләг, мәнә дә фырт Сагмарә фәзынди! Уәләмә фест!

Ләдҗы хъәләс райхъуыст:

– Уйй та цы хоныс? Гъер дын уыңы ныхас чердәм цәуы? Кой дәр ай мауал скән!

Ус артә фәлтәрәнны скодта, уәддәр ләдҗы нә бауырныдта.

– Марадз, ләппу, дәхәдәг әм баңу, дәхи йәм равдис. Ләппу мидәмә нә уәндыйд, йә фыдәй тәрсгә кодта, кәддәр, әнәе бафәргәйә, хәдтәхәдҗы кәй атахт, уйй тыххәй.

Фәлә фыд йә фырты куы федта, уәд ма рагон маст әмәе уайдзәфтыл уыд? Фырцинәй дзы ферох сты. Ныббарста йын әй рәдыйд.

Райсомәй чидәр хәдзармә әрбахъәр кодта:

– Мәрдхуыст фәкодтай, дә куысты цәуылнә дә?

Ләппу хъәрмә фехъал. Кәсү, әмәе йә фыд хүйссәнәй фәтәрәтт ласта, әнәхсад әмәе әххормагәй уынджы бамидәг. Җәде әрбадзурәт ын ләдзәгәй иу хафт авәрдта, йә разәй әй айста.

Фырт йә мады бафарста, уйй цы хабар у, зәгъгә. Мад загъта:

– Да фыд фембылды, әмә дзы сыйгъэринкүсәг йәхицән цумагәнәг скодта. Ацы хатт аәтәр афынаң, дысон сымах цинәй йә хуыссәг фәкъахыр, – ныр ай уәләе хъиладзагъдәй фәтәры.

– Әмә ының цы фәкүсы?

– Дон хәссы, арт әндзары, күнц дымы, әфсайнәгтә сигәцил хафы... Ләгуәрдоны дәр ай сифтындзы.

Ләппу ссыд сыйгъэринкүсәдҗы хәдзармә әмә йәхи цәстәй федта, әңгә афтә кәй у.

Хицау ай наә зыдта, уымәй афтә – искаңај зәриндзаумәттә әлхәнәг әрцыд.

Ләппу сыйгъэринкүсәгән афтә:

– Рәхдҗы мә фыд әрбаңаудзән әмә дын цыдәртә аразын кәндзән. Мах дард бәстаг стәм. Ныр мын зәгъ, ацы ләдҗы цәуыл хурхәй марыс?

– Әмә да уымә та цы кәссы?

– Хъуыддаг мә ницы ис, фәләе махырдыгәй афтә наә фәкәнның...

Хицау ын хабәртә әркодта. Кәд ын сә чысыл раздәр йә мад фәдзырдта, уәддәр сәм ногай байхъуиста.

Ныр ай ләппу фәрсы:

– Әмә ахәм хәдтәхәг наә сарәзта, уый цәмәй зоныс?

– Кәм ис уәдә?..

– Хорз. Әмә дзы кәдәм тәхинаң уыд?

– Мәйи чызгмә.

– Уәдә йә базон: ахәм хәдтәхәг сарәзта әмә дзы йә фырт мәйи чызджы наә, фәләе хуры чызджы әрхаста... Сә фенени дә фәнды?

Хицау әнахуыр ләппумә рамәсты, цыдәр къулбадәг, дзәгъәлхәтәг әм фәкаст. Әгүист мә цәмән кәныс, зәгъгә, йыл фәтъәлланг кодта әмә дын хъяехъыаг куытты раугытта... Ләппу адымдта, әндәр ай куытә ныттуаратә кодтаиккой.

Сәхимә ныххәеццә, йә ног усы йә фарсмә хәдтәхәдҗы авәрдта әмә хәрдмә стахт. Сыйгъэринкүсәдҗы бәстыхәйтты сәртү йәхи хәрзнылләдҗыты бауагъта. Ахәм хъәр ай скәнин кодта, әмә дзы хъустә къуырма кодтой. Хәдзары агуыридуртә, бүмбулитау, фәйнәрдәм ныффутт ласта... Бырутә, саратә, куырдадз – иууылдәр сә ныффалгәрон кодта. Стәй кәртү сәрмә арвыл йәхи баураәтта, хәдтәхәдҗы хъәр бынтондәр ныссабыр кодта, йә бинойнатимә сә сәртә әддәмә радардтой, әмә ләппу бынмә хъәр кәнү:

— Гъеныр дәр дә нәма уырны? Скәс-ма!

Изәрәй фыд сәхимә күң ‘рцыд, уәд ләппүйән загъта:

— Бәргәе дзырдтон зәрдаивәй, мә сывәллоны, зәгъын, хурәмә мәйи чызджы галуанмә арвыстон. Цы йын зыдтон — цы фәдә, фәлә үәддәр дзырдтон... Фәләуу, әххәст арыздәх, зәгъгә, фәлә мәм кәм хъуыста! Әмә мә йә къәхтү бын ныккодта... Дыуудәс азы дәргүү мә хурхәй амардта. Хорзын бәсты нә цауы... Иухаттә аәм фәсденджызәй цавәрдәр сауциар адәм марынмә әрбаңысты. Кәмдәр сә асайдта — сыйгъәрины әфсон сә әрхүү әмә бур къалайә сәфәлыста... Бамбәхстон әй, мәхәдәг үүшү адәмы дард фәндагыл сардырдтон: «Гандзамә уәййәгтә фәласы». Уыдон үә фәдүүл ахәррәтт кодтой. Уый фәстә дзы мәхи бәргәе күирдтон, суадз мә, зәгъгә, — нә мә суагъта; ләдзәгәй мә ныххоста.

Фырт хатыркурәгау:

— Мән аххосәй бирә фыдәбәттә бавзәрстай, әгады раны уыдтә, фәлә ныр әз мәхи сраст кәндзынән. Алцыдәр үә гаччы сбадзән, дә күист фәстәмә райдайдзынә. Үүшү фыдтуырдаң ныр үә тәрхон конд у.

Дыккаг бон хабәрттә адәмым айхъуыстысты. Ләг стыр чызгъәрвист әмә чындызәхсәв үә ләппүйән иумә скодта.

Афтәмәй цәрпинтә байдыртой, цәрпинтә. Әстдәс азы сыл раңыд сә фыды хәдзары. Мад әмә фыд — әғас, фәлә сәхимидағ тынг әрхүүм кодтой, сә ләппү әмә чындызән цот кәй нә цыд, уымәй: «Нәхицән иу үәддәр уыд, амән та иу дәр күнә и».

Иу боны сәр ахәм кой сә фырт әмә чындызы цур сраедысты. Уыдон дәр сә хабәрттә сәрәй бынмә әрнимадтой... Кәмдәр сын иу мәгуыр усмә сывәллон кәй бazzад, үүшү хабар зәронд ләг әмә усы дзыхъхынног фестын кодта: «Тагъд агурынмә цауын хъәуү!»

Сагмара үәхи срәвдә кодта әмә даргъ балцы хәдтәхәгыл араст. Агурынта байдыртта, агурынта.

Ныр сывәллоны хъуыддаг афтә рауад, әмә мәгуыр усы къухы уал азы дәргүү сләг и, усгур сси.

Хуыцау ныддәлә-үәлә кодта әмә агурајджы үүшү хъәумә сарәзта. Ссарадта хәдзар, сә дуармә цы стыр цъәхснаг тъәпән дур уыдис, уымә гәстә. Дурыл кәддәр цыдәр дамгъәтә ныкъ-къахта, әмә афтәмәй ләууыдысты. Хәдзар хъәмпәй нал — агуриурәй әмбәрзт, үә сәрүл даргъ хъилил — тыр-тыраг араст, әмә дымгәйырдәм ие ‘ргом, афтәмәй тыр-тыр кодта.

Хәдтәхджытәгәнәджы фыртән усы цы базонын хъуыд, фәлә ус аәрбацәүәджы нә базыдта әмәй йәхинимәр дисы бафтыд: «Ацы уәздан аәрыгон ләппуләг ныл куыд барвәссый?»

Агурағ кәй агуырдта, уый – кәddәры сывәллон – уыцы бон хәдзары нә разында.

Уазәг усы фәрсъ:

– Иунәг дә әви? Иунәгәй афтә хъәздыг куыд дә?

Ус загъта:

– Хорзәй мын фәңәрәд мәй дарәг, мәй ләппу. Адон уый фыдәбәттә сты...

Әмәе зәронд ус хабәрттә сәрәй бынмә фәкодта: ләппу йәхи хъәбул кәй нау – кәйдәр у, хәсгә та йәй йәхәдәг скодта.

Әмәе ие схәсгә ләппу куры Гандзагъан-әлдары чызджы, фәлә уын әй нә дәттынц. Ныр дәр ләппу әддә и, устур.

Бәлләцон уал әй афтә бафарста:

– Уәд иед та... уә хәдзары сәр уыцы тыр-тыраг цы у?

– Уый мәй ләппу саразта... Әз ын дзыртон, кәddәр, зәгъын, иу ләг нә сәрты къухай конд маргъыл батахт, йә фындыл – стыр тыр-тыраг. Уый мәм йә мад әмәй йә фыд аәртахтысты кәddәр ахәм маргъыл әмәй гуыргә дәр мәй къуымы ракодта. Фәлә уын әй никуы схъәр кодтон... Әмәе мәй ләппу хәдзары сәр тыр-тыраг ныссагъта...

Бәлләцон та фәрсъ:

– Уәдәе уын Гандзагъан-әлдар йәч чызджы нә дәтты? Әмәе иәм цы фаяхәссы?

– Чызг әмәй мад ләппуи фарс бәргәе сты, әлдар та, дам, афтә: «Ай дзәгъәлзад у, мыггаг бәрәгә дәр ын куынә ис».

Хәдтәхджытәгәнәджы фырт фәмәсты, йә бынатәй фестад:

– Уәдәе ма сә мә бар уадз!.. Кәңүрдыгәй цәрү уыцы чызг?

Ус Гандзагъан-әлдары бәстә бацамыдта. Хәдтәхджытәгәнәджы фырт йәхәтәхәджы абадт әмәе уадидәгән әлдары кәрты баләууыд. Уазәгән әнәе мидәмә цәугә кәм уыд! Уым байяфта дыуудәс усгурь. Аәрбацәуәг арфәйи ныхәсты фәстә афтә: «Бахатыр кәнүт, уә хъуыддаг дардәр хәссут. Әз дәр уәм байхъусдынән».

Усгуртә радыгай әлдаримә дзурынц, әмәе иу иннәйи фәстә феддәдуар вәйиы әнәистәмәй, афтәмәй дзы иуәндәсән сәкй, сә дымгә дәр нал уыд.

Дыуудәсәймаг, се ‘ппәтәй аивдәр, хәрзкондәр, къуымы ләууы әмәй йәхъуыдигәнәг дәр нәй.

Уазәг бафарста:

– Бахатыр кәнүт, ацы ләппу фәстагмә цәмән бazzад?

Әлдары дзуапп:

– Уымән, әмән иннәтә бәрәг сты – чи кәй фырт у, фәләй – әнәфыд-әнәмад бәрәг. Әз мән чызджы ахәмән дәттын, цы? Мәсәр голладжы ис? Мәхи худинаң кәнын? Фәләудзән әмән та ахъуыдты уыдзән.

Сагмарә йәхъәбулы ныр бәлвырд бәрәг әрзыдта. Бакаст әм әхсизгонәй, зәрдә дзы рухс кодта, фәләй йә цин әddәмән нә равдыста. Әлдарән афтә:

– Бамбәрстон уә. Уәдә ма мын әххәст зәгъут, ләджыхъәдәй истәйаг у?

Әлдар – ницыгуал, фәләе иннәтәй чи хорз зәгъы, чи – әвзәр. Әлдары усмә дәр фарст әрхауд.

– Әз чызг схъомыл кодтон, әмән йә дәлә уыңы ләппуйән дәттын.

Чызджы дәр бафарстой. Загъта:

– Ай дзәгъәлзәд хонут, фәләе әрдәбоны хъилдзәуатәй қәмән йә фыд – цәгәрсәр, йәхәдәг – хәлиудзых, иннәмән йә фыд – тәбәксин, йәхәдәг – хәффындыкор, аннәмән йә фыд – гәлирхәмхудтә, йәхәдәг – суртәгәнаг... Әз никәмән комын, амәй әндәр!

Әлдар къәрттәй цъула не ‘ппары: «Нәй! Ницы хуызы! Нә уыдзән!»

Уазәг ныхасы бар ракуырдта, хәстәгдәр сәм баләууыди:

– Ацы ләппумә цәй тыххәй фая хәссүт, уый ма мын иу хатт зәгъут!

Алырдыгәй схор-хор кодтой:

– Нәе йә зонәм: чи, цы у!

– Мад, фыд ын нәй!

– Дзәгъәлзәд ай хоныңц...

Уазәг йәхъәбәй систа әмә:

– Уырны мә, кәй йә нә зонут. Фәләе йә ныртәккә әгәр дәр ма базондысту! Амән йә фыд ләууу уә разы! Әз – мәхәдәг!

Иууылдәр әрвдзәфай фесты. Сә цәстытә цәхәр акалдтой. Уазәг йәхихи әрцамыдта, әрдзырдта йәхъәрттә, йәхъуыддәгтә... Усгур ләппу фырцинаң скуюдта, ныхъхъәбыс кодта йә фыдән: «Куыд әрәтгмә мәм цыдтә?»

Бирә ракә-бакә дзы нал баҳъуыди. Бафидаңтой әмә чызг ләппуйы баци. Сагмарә се ‘ппәтмә дәр әрхатыдта:

— Мәе қаистә кәмдәр дард бәстү ңәрынц, Фенхъәлмә кәсүт, әмә сә ацы сахатыл ам чындахәссәгәй әрбаләуын қәнөн. Үйфәстә иууылдәр иумә, мә ләппүйи схъомылгәнәг зәронд усы дәр немә айсдыстәм, афтәмәй мә фыд Хъазмәхәмәты хәдзармә — фәндарастан!

Фысымтә дис қәнүнц: әндәр бәстәй афтә тагъд фездәхдән? Үйи сә фембәрста әмә рудзынгмә амоны:

— Уәртә мәм ме ‘фсургъ әнхъәлмә кәсү бәхбәттәныл бастәй.

Иууылдәр рудзынгмә сәхи бакалдтой, әмә ңәй бәх әмә ңәй әфсургъ? Ҳәдтәхәг ңәххәрадоны әддаг кәрон ңәрынц-хайы хуызән йә базыртә фәйнәрдәм ныпнака кодта...

Хъуылдәтгә ရәсүгъд әмә нывыл ацыдысты. Сарәзтой чындахәсәв әмә инна әгъдәуттә. Үйфәстә алчи йә хәдзармә ҳәдтәхәджы атахт. Кәрәдзи арәх бәрәг кодтой хәстәгдзинады охыл. Сагмарайы фырт ье схәссәг зәронд усы — йә дыккаг мады — нал ауагъта, әмә үйи дәр семә ңәргә базади.

Ҳәдтәхәджытәгәнәт Хъазмәхәмәт фәстәмә ңәхи күисты баызд — ҳәдтәхәджытә арәзта. Ныр сыйгъәринкусәг Әзизиринкъ уымә кусын райдыдта ңәххәдәг, уымән әмә рәстдзинад сәрәг әмә састы бынаты баззади.

Әзизиринчы бавнәлд хайыр нә уыди, барәй фыдбылызыл архайдта. Бавдәлд, әмә әрмадз динамитәй сифтыгъта, әмә յә сраемудзынмә күүд хъавыд, афтәмәй յә күү байиафик-ккой. Әрцахстый յә, фәлә сын әхсәвү күүдәр әгъдауәй алыгъди, ңидәр хәйрәг ын баххуыс кодта. Дым-далагъан әрба-ци. Кәдәм фәллыгъди, — Хуыщау — յә зонәг...

Гъе, ууыл мә аргъау фәдән. Әндәр ницы...

ГЫККЫЦА

Гыккыца авд әфсымәры хо уыди.

Әфсымәртә-иу ңуаны ацыдысты, хо хъахъхъәдта хәдзар, сә къонайы зынг хуыссын нә уагъта.

Әхсинджытә — Хуры чызг әмә Мәйи чызг әм-иу пәрпәргәнгә әртахтысты, сә базыртә-иу әрәвәрдтой, әмә Гыккыца семә тыччытәй ңәхи ирхәфста. Йә зынгән ахуыс-сынәй тарсти әмә-иу әм арәх фестад. Җәмәй Гыккыца арәх

фест-фест ма кәна, уый тыххәй Хуры чызг әмәе Мәйы чызг загътой:

– Рад скәнәем, әмәе әртәйә нә цәст дардзыстәм зын-джытәм.

Бакодтой афтә.

Иубон та сын бацайдагъ тыччытәй хъазт. Гыккыца йәе рады абәрәг кодта цәхәр. Абәрәг ей кодтой әхсинджытә дәр. Хъазт тынгәй-тынгәр кодта, әмәе Гыккыцайә цәхәр әрбайрох.

Иуафон фестъәлфыд.

Артмәе ауайон! – зәгъгә, фестынмә хъавы, фәләе йәе Мәйы чызг нә бауагъта:

– Әз дә бәсты ауайдзынән!

Ауад, әмәе ма – цәхәрәй иу зынг әрттиви. Йәе фарсмә йын цәппәрстә әвзист хъул, фездәхт әмәе Гыккыцайән зәгъы:

– Ницы йын у, судзы, хъазәм та.

Цас та рацыд, чи зоны. Гыккыца сдзырдта:

– Мәе арт бауазал уыдзән, цион әмәе йыл бафу кәнон!

Хуры чызг фәңырд:

– Әз әм ауайдзынән.

Ауад, әмәе – зынг раджы ахуыссыд. Хуры чызг фәнүчү сызгъәрин хъул цәппәрстә:

– Нырма куы судзы!

Хъазынц та тыччытәй Гыккыца әмәе әхсинджытә. Стәй Хуры чызг әмәе Мәйы чызг иуафон пәрпәргәнгә сфердәг сты сәе хәдзәрттәм.

– Мәе арт куы бауазал! – фәкодта Гыккыца. Фәнүк размәста. Рахауди дзы әвзист хъул әмәе сызгъәрин хъул... Йәе роны сәе ныппәрстә. Бамбәрстә хабар.

Ме ‘фсымәртә мәе мардзысты, куы ‘р҃әуой, уәд. Зынг агурын хъәүеу!

Кәссы, әмәе дард хохәй фәздәг цәуы. Уырдәм фәраст и зынгтур. Цәуы, цәуы әмәе йәем бахәццә. Куы разынид уәйиджы хәдзар! Уәйиг бады арты фарсмә, дынджыр фыдисәй цәдҗдҗинаң стауы.

– Зынг-ма мын авәр, хорз ләг!

– Әмәе дзы цы кәнүс?

– Мәе авд әфсымәрти цуаны сты, әз нә арт хъахъхъәдтон, әхсинджытимә тыччытәй хъазыныл фәдән, әмәе ахуыссыд... Куы ‘р҃әуой, уәд мәе бафхәрдзысты, әмәе мын – зынг!

– Әзәбәх гыкъына, әмәе дә дзигло-әфсымәртимә цәргә та кәм кәнүс?

- Фәздәг хәрдмә кәм цәуы, дур бынмә кәм тулы, уыңы ран.
- Уәдә уәлә хүйфий үәхәр авгән әмәй йә тигъгә-үигъгә ахәс, үәмәй дын ма ахуысса.

Райста зынг Гыккыша, аңыд, арт бандзәрста әмәй ‘фсы-мәртәм әнхъәлмә кәсиси. Уалынмә әрпүдисти. Базыдтой, сәхи зынгәй арт кәй нә судзы къонайы, ныппырх кодтой арт, әрпагътой әрпүккүсөн әмәй сәхи зынгәй бандзәрсторай.

Фыңынц әхсәвәр.

Куы баизәр, уәд уәйыг фәнүквәдил аңыд, ссардта Гыккыша әмәй авд әфсымәры хәдзар. Әмбырдәй сәй байяфта се ‘хәвәрьыл. Хорзау нал фесты, фәлә загътой:

– Мәнә – нә хистәр әфсымәр! Уәле сбад!

Уәйыг нә бакуымда:

– Әз Гыккышайы цур бадын.

Әрбадт әмәй йын йә хай ахордта, стәй нылхыскъ кодта чызджы. Уый ныккуыдта.

– Цы қәнис? – фәрсүнц авд әфсымәры сәй хойы.

Уәйыг фәкодта:

– Уәртәй йә уәны хай хъәуы!

Радтой Гыккышайән уәны хай.

Уәйыг әй аныхъуырдта. Гыккышайы кәуын та ссыд.

– Цы қәнис?

– Бәрзәйы хай йә хъәуы!

Бәрзәй әрләвәрдтой, әмәй та йә уәйыг ахордта. Гыккышайән ног әлхыскъ – фынджы кәрон ног хай. Афтәмәй диздатә иууылдәр уәйиджы хъәләсү аирвәэтысты.

Авд әфсымәры старстысты бынтондәр. Хистәр фестад:

– Цон, сугтә әрбадавон!..

Дыккаг:

– Цон, фәкәсөн әм!..

Афтәмәй әфсонәй-әфсонмә әхсәзәй федде сты.

– Күйд әрәгмә зынышц – зәгъгә, кәстәр әфсымәр дәр алыгъд.

Уәд уәйыг дәр фембәрста: «Ирвәзdzысты мын!» Гыккышайыл фәхъәр кодта:

– Me ‘рбаңыдмә уат бакән!

Асырдта әфсымәрты.

Гыккыша уат қәнис әмәй кәуы.

Къускәй йәм мыст рауади:

– Кәүгә ма қән, фәлә лалымы хъарм фәнүкдон акән, уый хуыссәни нывәр әмәй лидзгә!

Радта йәм мыст сау дур әмәе сәрвасән. Бацамыңда йын, цәмән хъәуынц, уйй дәр. Лидзынта байдыңта Гыккыңа.

Үәйыг хәдзармә әрбаздәхт. Гыккыңайы күн нал әрбайяфта, уәд ныфруттың ласта, расырдта йә. Бирә йә фәссырдта әмәе йәм иуафон баввәхстә и. Уәд чызг сау дур феппәрста: Гыккыңайә үәйиджы ‘хәен фестади хох, йә къәйдур – карды комәй цыргъдәр. Цалынмә үәйыг ууыл йә пырх калгә хызтис, уәдмә авд әфсымәры хо лизды, йә уд ирвәзыныл архайы. Фәлә та үәйыг ахызти хохыл дәр, фейяфы йә. Ныр чызг сәрвасән феппәрста: Гыккыңайә үәйиджы ‘хәен какон сындзәй әмбәрзт быйыртә фестади. Нәты үәйыг, әлгъиты, йә тут мизы, уәддәр размә ләгәрдь. Әйяфын та байдыңта Гыккыңайы.

Иу ран иу мәссыдҗы бады. Әлвисы, ие ‘лхуый зәхмә әривәзы.

- Дәхимә мә слас, кәннод сәфын.
- Уәдә дә разы дыууә мигәнәны цәссыгәй айдзаг кән! Гыккыңа дыууә мигәнәны йә цәссыгәй айдзаг кодта.
- Зәлдаг бәндән дәм ауадzon әви сәхъис бәндән?
- Мәнмә зәлдаг бәндән кәңәй хауы? Рауда, мәм сәхъис бәндән!

Зәронд ус әем раугъята зәлдаг бәндән. Чызг фәуәле. Уалынмә үәйыг дәр уырдәм баҳәццә:

- Уәләмә мә слас! Дә къәхтә дын әхсдзынән, мә дыууә армы дын фынгән дардзынән!

– Дә разы дыууә цәхгәры цәссыгәй айдзаг кән! Уәйыг дыууә мигәнәны хәффиндә әмәе сәтәй айдзаг кодта.

- Слас мә ныр!
- Зәлдаг бәндән дәм ауадzon әви сәхъис бәндән?
- Сәхъис бәндәнәй цы кәнүн? Рауда мәм зәлдаг бәндән!

Ус әем раугъята сәхъис бәндән, әмбисвәндагмә йә сласта, фескъуынта бәндән – үәйыг ныххауд әмәе атъәпп и!

Гыккыңа цәргә баззад зәронд усмә.

Иухатт дын әй уыцы хъәуы чызджытә акодтой мәцкъуы тонынмә. Иу мәцкъуы дәр не ‘рхаста, фәкуынта әмәе әрцид сәхимә.

Зәронд ус дис кодта:

- Уыдонмә нае кәсәм, фәлә иу гага күнд нае әрхастай?
- Хъәды къалиутә мын мә цәстытә хостой.
- Зәронд аләбурдта хъәдмә:
- Иунәг уйй рацәуы мә хәдзарәй, әмәе мын әй нае уадзыс!

— Кәд, уыңы чызг куы раңаицәуы, уәд мә къалиутә мәхимә не ‘рбакәнин, уәд мә къалиутә бампышой! – загъта хъәд.

Дыккаг хатт дәр та чызджытә Гыккыцайы семә ахуыдтой мәцкүүтә тонынмә. Гыккыща та фәкуыдта әмә ривадәй әрыйзәхт.

— Мигъ мыл ныббадти, әмә гагатә нал уыдтон.

Зәронд ус аләбурдта мигъмә:

— Уый иеддәмә мәм раңауәг куы нае и, уәд ай цәмән ағхәрыс²

— Кәд, уыңы чызг куы раңауы, уәд мәхи әврәгътәм нае сисын, уәд уады ‘хсарай фесәфон!

Чызджытә ёртыккаг хатт акодтой Гыккыцайы мәцкүүтәм. Ниңи та әрхаста, фәкуыдта әмә әрыйзәхт әнкъардәй.

— Цы та кодтай? Уыдомнә нае кәсәм, фәлә мын кәд зын нае вәййы дә афтидәй әрцид.

— Дымгә мә нае уагъта, мә къабазәй-иу мә ассыдта.

Зәронд ус аләбурдта дымгәмә:

— Үә, дымды фәуай, цәуылнае мын уадзыс мә чызджы, уый иеддәмә мә хәдзарәй раңауәг куы нал ис?

Дымгә зәгъы:

— Кәд, уыңы чызг куы раңауы, уәд мә дымән лалымы къуым нае ныздухын, уәд мә лалымы къуым фескъуий!

Уәдәй фәстәмә йә зәронд ус никуыуал арвыста мәцкүүти-дзуан. Сбадт-иу зәронд ус къуымы, хъарәг кодта йәхинимәры, йә цәссүг калдта. Цәмән, уый Гыккыща нае зыдта.

Иухатт ус балцы ацыд. Гыккыцамә авд къәбицы дәгъәлтә нынуагъта. Чызг әнкъард кодта әмә, къәбицы цы ис, уый фенон, зәгъгә, гом кәны иу дуар иннәйи фәстә. Алы къәбицы дәр уыди чызджы мард. Дис дәр куыд нае фәкодта Гыккыща әмә тәрсгә дәр! «Афтә куы фәзәгъынц, марды сызгъәрин хъуләй куы расәрфай, уәд райгас вәййы, – ахъуыды кодта Гыккыца. – Алә-ма, бавзарон!» Йә ронәй сызгъәрин хъул фелвәста, Хуры чызгәй йәм бazzад, мәрдтү дзы расәрфта әмә амәй-ай рәсугъудәр чызджытә авдәй рабадтысты.

Цинтә кәнүн райдытой Гыккыцайы, фәрсынц ай:

— Чи дә ацы дзәбәх? Нә мад та кәм и?

Зәронд ус йә бинонты әгасәй әрәйяфта, уәдә куыд! Йә цин арвы бын нае цыд. Адәммә әрсиити, куыватә кәнүн.

Бинонта фырцинәй Гыккыцайы зәххыл нал әвәрдтой, уый та әнкъардәй-әнкъарддәр кодта.

— Цы кәнүис, нае ирвәзынгәнәг? – әрхатынц әм.

Уәд сын загъта:

– Мә авд әфсымәры мын уәйыг баҳордта, әмә уымән дән әнкъард.

Зәронд ус – чызджыты мад – загъта, уыдон, дам, уәйыг куы баҳордтаид, уәд, куы фәтъәпп и, уәд йә хүайләй нә раҳаудаиккой? Әмә сегасдәр иумә фәңдисты Гыккыцайы ‘фсымәрты агурағ. Күнд нә фәзылдаиккой хәхбәсты әмә быдыры, Җәрәғ әмә әдзәрәғ ран? Никуы ‘мә ницы. Фәстәмә зәхынвәндтә райдытой. Уалынмә иу ран авд ләдҗы хос қәрдинц, сә зачъетә – уәрагмә, сә дзыккутә – сә зәвәттәм.

– Әххәст ма адонаи дәр бафәрсәм, – зәгъы зәронд ус.

– Җәмән афтә стут?

– Авд әфсымәры стәм, иу хо нын уыд, уәйыг нын әй ахаста: ууыл сау дарәм.

– Уәдә уый әз дән! – сдзырдта Гыккыца әмә сыл йәхи баппәрста.

Хо әмә әфсымәртә тынг фәчин кодтой қәрәдзиуыл. Әфсымәртә сәхи ныддастой, сә хо әмә уазджытимә фәңдисты сә хәдзармә. Сә ныңцыдмә хәдзар нырраууат, мыстытә дзы әхситт кодтой.

Фәлә та дзы ныр цард сәнхъызти. Авд әфсымәры ракуырдтой авд хойы. Амондажынәй Җәрынта байдытой. Абон дәр ма Җәрынц әмә хәрынц!

АЛДАРАТЫ ГУЫРГЬОХЪОЙЫ ЧЫЗДЖЫ КАЛМ КУҮД РАКУЫРДТА

Әлдар әмә әхсин уыди, әмә сын калм-ләппу уыди. Әхсәв – сызгъәрингөцораджын ләппу, бон – калм, әмә-иу къонайыл хүйссыд.

Йә ләдҗы бынатмә куы схәццә, уәд иубон дзуры:

– Дада Җәра, нана Җәра! Әлдараты Гуыргъохъойы чызджы мын ракурт!

Дада әмә нана сәхимидағ бахъуыр-хъуыр кодтой, цымә, дам, Гуыргъохъо йә чызджы калмән ратдзән. Фәтәрхон кодтой, әмә уәд әлдар йәхи хүyzәтты бафарста. Уыдон загътой: «Йә ныхас кәнгә у!» Әрбафәнд кодтой минаевәрттә әрвиштин. Минаевәртты бәхтә кәм уыдисты, калмән дәр уым бәх бабастой. Уый аләст, бәхы фәстаг къахыл сбырыд уәләмә,

саргъыл әрбатыхст әмәе саргъы гоппыл йәе сәр әрәвәрдта.

Араст сты. Үйдон бәхтә куыд цыдысты, калмы бәх дәр афтә се ‘мцыд кодта. Уалынмә Әлдараты Гуыргъохъойы кәртмә уазджытә баңдысты. Сә размә раңдысты йәе кәстая-гәнджитә. Бабастой бәхты. Мидәмә баҳуытой уазджыты. Сиахсән кәм әмбәлы, калм дәр йәхи уым – фәсдуар – батымбыл кодта.

Фынг сәттәе. Ныр сәм Гуыргъохъо әгасцуай кәнынмә раңды. Минәвәрттә бамбарын кодтой сә фәндон. Гуыргъохъо радта йәе чызджы.

Иу абонәй иннәе абонмә чындахсәв сарәзтой әлдар әмәе әхсин сә фыртән. Күүрийи фәсттә алчи йәе фәрныг хәдзармә араст.

Калм баләсти чынды уатмә, йәе хәрв аппәрста, рагъәнъыл әй әррауыгъта әмәе – сыйгъәрингөцораджын ләппу чындаzmә баңыд.

Райдытой цәрыйнта. Ләппу бон калмы хузызы цыд, әхсәв – адәймаджы. Әнәзәгъгә хорз цардысты.

Фәләе дын Гуыргъохъойы чызгмә уый фаг күинәуал кәсиid. Йәхимидағ стыр катайы баңыд: « Әхсәв әй цы хузызәнәй уынын, бон дәр әй афтәмәй иунәг хатт куы фенин... »

Иубон куы уыди, уәд къулбадағ усы бафарста. Уый иын бацамыдта:

– Изәры стыр арт бандзар. Йәхи куы рафистәг кәна, уәд цырд фәләуу, йәе калмы хәрв ын басудз.

Ус бон-изәрмә – суг сәттәе, арт әндзаргә, суг сәттәе, арт әндзаргә! Изәрәй та калм әрбаләст, йәе хәрв аппәрста, сыйгъәрингөцораджын ләппу фестад. Куы бафынәй, уәд ус хәрв арты баппәрста.

Ләппу йәе мидфынәй базмәлы:

- Уый цы у? Цы судзы?
- Дә сәр судзы, әмәе йәе не ‘мбарыс.

Ләппу рагәпп ласта.

– Мән дәр фесәфтәй әмәе дәхи дәр! Бирә мә куы нал хъуыдис... – зәгъгә, нырдиаг кодта.

Цыиу фестад, тохынайы стахти. Усмә ма иу дзырд әрбакодта:

– Бирә-иу мә фәцагур! Фәлвәрайы рахиз уәхскыл бадзинән, әмәе-иу мә бирә фәцагур!

Ус цы сарәзта, уый райсомәй фехъусын кодта. Күүрдадзмә баңыд, скәнен кодта әфсән джибынта, әфсән ләдзәг. Йә фәдджитә йәе астәуыл әрбатыхта әмәе агураләг араст.

Фәзылди хохы әмәе быдыры, ныннадта авд-авды фәндағтә,

басгәрста дәлзәхх әмә уәлзәхх, йә джибынта сә уәлфәйтәм схәццә сты, йә ләдзәг – ие ‘рмхәцәнмә, фәлә бындз тәхгә дәр никуы федта. Хъаймәты стад бакодта әмә иу къуиппил әрбадт. Кәуы, йәхи хәры фәсмонәй.

Уалынмә кәцәйдәр хохраебынәй фыйяуы әхситт ие хъусыл ауади. Уыцырдаәм ие ных сарәзта, әмә фыйяу куы разынид, кәй агуырда, уый.

Ләппу сұзырда:

– Аз дын афтә куы загътон: бирә мә фәцагур!

Амә дә куыд наә фәцагуырдан? Мә джибынта сә уәлфәйтәм куы схәццә сты, ме ‘фсән ләдзәг – ие ‘рмхәцәнмә, уәд дә куыд наә фәцагуырдан?

– Цалынмә дә джибынтай рыг дәр нал уыдаид, дә ләдзәджы әрмхәцән дә къухы батадаид, уәдмә дзырд дын уыди. Ныр мәнән демә аңауән нәма ис. Дә сылыхъәд әвзәрст цәуы дарддәр.

– Цы хъаймәты бон ма мыл ис ноджыдәр?

Ләппу загъта:

– Адон сты Фәлвәрайы фос. Аз сә хъумә фәтәрон бынатмә. Дауән мемә ңауән наәй. Гъа, мәнә ацы сай дур әмә сәрдасән айс, доны былмә сә ахәсс әмә скув: «Хуыцәутты Хуыцау, кәд мә истәмән скодтай, уәд ацы ран әртә әфсәйнаг бәласы фестын кән!» Куы фестой әртә әфсәйнаг бәласы, уәд сә иумә схиз. Тәссаг уыдзән дә удән. Дә сәрты маргъ тәхәг куы фәуа, уәд әм бахат: «Уә, мә уә дә фәххъау, Фәлвәрамә мын бадзур: «Дә уазәг сәфы, әмә йәм Амбет, Умбет, Арамбеты арвит!»

Ләппу аскъәрдта иә фос. Гуыргъохъойы чызг сай дур әмә сәрдасәнимә доны былмә ныщцыди. Скуывта Хуыцаумә:

– Хуыцәутты Хуыцау, кәд мә истәмән скодтай, уәд ацы ран әртә әфсән бәласы фестын кән!

Доны был фестад әртә бәласы.

Уалынмә Гуыргъохъойы чызг кәсы, әмә йәм донәй, ие иу ссыр дәларвмә, ие ‘инә ссыр уәларвмә, ахәм усхаирәг әрбаф-сәры. Чызг дур әмә сәрдасән феппәрста, кәройнаг бәласы цъупмә сбырыд.

Усхаирәг ма Гуыргъохъойы чызджы басырдта, фәлә – сәрдасән дурыл йәхи ңыргъ кәнгә әмә къәпсыры риуыгъгә, афтәмәй ие размә фәци, уәдмә чызг та бәласы цъуппил бадти. Кәд ай сәрдасән әмә дур тынг хъыгдардтой, уәддәр

усхәйрәг хәрдмә фәгәпп-фәгәпгәнгә зылди бәласы алыварс әмә дзы йе ссыртәй әрхъистә әфтыдта. Снарәг бәласы зәңг, ахауынмә йә бирә нал хъәуы.

Уышы афон ратахт халон. Чызг әм баҳаты:

– О уәлә халон, мә уд дә фәхъхъау, Фәлвәрамә мын бадзур: «Дә уазәг сәфы, әмә йәм Амбет, Умбет, Арамбеты арвิต!»

Халон та:

– Әз хәдмәл къахынмә тәхын, нә мә ‘вдәлү.

Бәлас фәцәйхәуы. Чызг иннә бәласмә багәпп кәнү. Уый дәр та әхсынынта байдайы усхәйрәг. Фәцәйдзәнгәл кәнү дыккаг әфсән бәласы дәр, ницы йын фәразы сәрдасән, әрмәст әй фәстиат, къуылымы кәнү.

Халон та ратахт.

– Уәлә халон, мә уд дә фәхъхъау, Фәлвәрамә мын бадзур...

– Әз фәллад әмә әфсәст дән: хәдмәл къахынәй здәхын.

Дыккаг бәлас куыд фәцәйфәлдәхти, афтә чызг багәпп ласта әртыккагмә. Уый дәр та әхсыны, әхсыны хәйрәг. Мәнгыл ма хәцы фәстаг бәлас.

Йә сәрты ратахт зәрватыкк. Калмы ус әм хъары:

– О уәлә зәрватыкк, мә уд дә фәхъхъау, Фәлвәрамә мын бадзур: «Дә уазәг сәфы, әмә йәм Амбет, Умбет, Арамбеты арвิต!»

Зәрватыкк ныңғыллинг ласта, Фәлвәрамә бадзырдта, цы ‘мәнди, уый. Фәлвәра дәр йә әртә аргъонахъы феуәгъед кодта, Амбет, Умбет әмә Арамбет доны был баләууыдсты әмә хәйрәджы акъабәзтә кодтой, хъунц дәр дзы нал фәуагътой.

Сә уазәджы хәдзармә схуыңтой. Куыд нә йыл фәцин кодтаид Фәлвәра дәр.

Иуафон Гуыргъохъойы чызг цәуыныл ныллаууыди. Ләппуу йын бацамыдта: «Ләвар дын кәндзән, ды-иу маңы баком, әрмәст ын зәгъ: «Дә фыстә әргәвдән кард мын ратт!»

Чызг куы цыди, уәд ын Фәлвәра зәгъы:

– Мә ис-мә бонәй дә цыдәриддәр хъәуы, уый – дә хай.

– Ницы ләвар мә хъәуы – дә фыстә әргәвдән кард мын ратт!

Фәлвәрайән йе уәнгтә барызтысты уышы ныхасмә, фәлә уәддәр йә дзырд фәсайын йә бон нә уыд әмә загъта:

– Мә фыстә әргәвдән кард – уый мәнә аңы ләппу у, – амоны йә рахиз уәхскыл ләппумә. – Цәй, уәдә, Хуыцау уә кәрәдзийән сഫәлдыста, әмә аңаут!

Бирә ләвәрттә ма сын радта әмә рафәндараст сты.

Се ‘рцыдмæ лæппуы мад æмæ фыд афтæ базæронд сты æмæ къонайы цурæй систынæн дæр нал уыдысты, сæ уæраджы сæртæ се уæхсчытæй бæрzonдdæр фесты. Сæ фырт сæ нымæтын ехсæй æрцавта: зæрæдтæ фыщагæй авд хатты хуыздæр фестадысты.

Хабар адæмыл айхъуыст. Ёрæмбырд та сты æмæ фыщагæй надæр чындæхсæвы næ фæбадтысты иу абонаæй иннабонмæ. Фæминас, фæарфæтæ кодтой æмæ сæ фæрныг хæдзæрттæм фæçыдысты.

Зæрæдтæ та сæ фырт æмæ сæ чындзимæ абор дæр цæрынц.

Уыдонæй куыд ницы федтат, афтæрын-сонæй мачи мацы фенæд; уыдоны ‘рцыдмæ дзæбæхæй фæцæрут!

СЫЗГЬÆРИН ФÆТКЪУЫ

Царди æртæ ‘фсымæры. Сæ фыдæй сын бæззад æртæ хæзнайы: æртыкъахыг сизгъæрин фынг, сизгъæрин цырагъдарæн æмæ сизгъæрин фæткъуы. Куыд сæ байуæрстаиккой, уый næ зыдтой, æмæ кæрæдзий хъуын хъисæй калдтой.

Иубон кæстæр æфсымæр цуаны рацыд. Ёртæ хæзнайы дæр къоппы æвæрдæй йемæ рахаста. Фæцæф кодта стай. Цæф сырды фæдил ацыд. Тутвæд æй баҳаста лæгæтмæ.

Лæгæтæн чызг уыд йæ хицау. Уый рацыд лæпшуы размæ. Зæгъы:

– Ды мæн фæцæф кодтай. Сæрæн лæппу дæ, æмæ мæ кæд æртæ дзырдмæ сдзурын кæнай, уæд дæу дæн, науæд ам бæззадтæ, æмæ дæ сæр фесæфт.

Уазæг систа йæ дзыппæй къопп – фынг йæ къæхтыл алæууыд, цырагъдарæн фынгыл абадт, фæткъуы фынджы былтыл зилы. Разилы æмæ та чызджы сæрьихъуынтæм бавналы, йæхиуыл сæ атухы. Фысым – цима уынгæ дæр, хъусгæ дæр ницы кæны. Уæд лæппу дзуры сизгъæрин фæткъуымæ:

– Цы зоныс, уый кæн.

Сизгъæрин фæткъуы ракодта аргъау:

– Раджима-раджима цард æртæ æфсымæры. Сæ фыдæй сын бæззад æртæ хæznайы: æртыкъахыг сизгъæрин фынг, сизгъæрин цырагъдарæн æмæ сизгъæрин фæткъуы. Куыд сæ байуарой, уый næ зонынц, æмæ кæрæдзий тут калынц.

– Цы сæ уарын хъæуы, – загъта чызг. – Фынг – хистæрæн, цырагъдарæн астæуыккагæн, фæткъуы – кæстæрæн.

Сизгъæрин фæткъуы кæны ног аргъау.

Раджима-раджы уыд пълондикк, сауджын æмæ хуийæг.

Цардысты иумә... Иубон пълондикк доны былмә ныңцыд, хәрис бәласәй ләджы ныв скодта. Уййфәстә хуыйәг ныңцыд, федта ләджы ныв әмәз загъта: «Мә удыбәстәйы тыххәй йыл дзаума куы скәенин ацы мардыл». Әмәз йыл дзаума скодта. Сауджын раңыд доны былмә. Федта ләджы мард: «Мәхицән удыбәстәйы тыххәй йыл куы саргъаин ацы мардыл». Саргъуытта йыл. Мард систади, раңыд сауджыны фәдым. Әртә лымәнәй алчидәр загъта: «Мән у!» Нәз йыл фидауынц әмәз кәрәдзий тут калынц.

Кәй сәе у ләппү?

– Пълондиччи у ләппү, – зәгъты та чызг. – Уйй ныв куы нә скодтаид, уәд хуыйәг дарәс кәуыл скодтаид, сауджын та – кәуыл саргъуыттаид?

Фәткүүти кәненә аәртүккаг аргъау:

– Раджыма-раджы доны был фыйайау фос хизы. Йә рәэсты фәңгүүти иу ус йә ләппүимә. Фыйайау усмә цыдәр сәзырдта. Уымән фәхъыг, йә ләгән загъта, әмәз уйй раләбурдта. Дыууә ләджы кәрәдзий амардтой, акъуырдтой кәрәдзий сәртә.

Мәрдтыл әмбырд кәненц халәттә. Гыңцыл ләппү ләппүн халәттәй иуы рацахста, йә къубал ын стонынмә хъавы. Халоны ләппүнән йә мад ныиффәдис кодта: «У-у, ма йә амар!» Ләппү: «Уәдә мын мардәгасгәнән суадонәй аәрхәс!»

Халон атахт, авдҗы аәрхаста мардәгастәнән суадонәй әмәз йә ләппүмә радта. Уйй баңыд әмәз мәрдты райгас кодта. Фәләйиин сәртә ивдзаг раудысты: усы ләгән йә гуыр фыйайауы сәримә фәци, йә сәр та – фыйайауы гуыримә. Усы ләгән йә сәр зәгъты: «Ус мән у!» Йә гуыр дәр дзуры: «Нәз, ус мән у!» Раст сәе чи у, уйй ма ды базон!

– Уйй дын зәгъдзынән! – фәңгүрд и чызг. – Ус у гуыры.

Ныр уазәг фәрсү фысымы:

– Нәз дзырд ма зоны?

– Зонын. Әртә хатты мә сәзурын кодтай, әмәз дәу дән.

Йә ис-йә бон ын ләппү тәххәг гауызыл сәвәрдта, сбадтысты әмәз аәртактысты ләппүйи хәдзармә. Дыууә ‘фысымәры’ хыл кодтой, сә удтә ма сә мидәг уыдысты, афтәмәй сә ный-йәфтой. Әртә ‘фысымәры’ чызджы дзырдмә гәсгә байуәрстой сә хәзнатә: аәртүкъахыг сыйгъәрин фынг – хистәрән, сыйгъәрин цырагъдарән – астәүккагән, сыйгъәрин фәткүүти – кәстәр аәфсымәрән. Афтәмәй дзәбәх цәргә бazzадысты.

Абон дәр ма цәрынц.

АЦЫРУХС

Ацырухсмæ курæг бирæ адæм фæцыди, тынг бирæ. Бæсты хæрзтæ йæ агуырдтой дунейы алы кæрæттæй. Фæлæ йæ йæ авд æфсымæры никæмæн саккаг кодтой.

Сæ хæдзары дуармæ зади арвæмбæрц гæдыбæлас. Усгур-иу куы фæзынд, уæд-иу æм туджы хъуывгъан æмæ æхсыры агуывзæ радтой. Уыдон-иу курæг хъуамæ æнæ æртакх æркалгæйæ бæлласы сæрмæ схастаид. Уый никæй бон уыди, æмæ-иу устурæн йæ сæр акъуырдтой æмæ-иу æй сæ быруйы михыл æрсагътой.

Сæ быруйæ ма сæр цух бæззад æрмæстдæр иу мих.

Адæм сæ бон базыдтой, æмæ сæ кæрты барæг никуыул æрфистæг.

Ацырухсмæ куы ничиуал зынд, уæд-иу рацыд сæ быруйы цурмæ, йæ цæнгтæ ивæзта сæртæм:

— Ацы адæмæй иу куыд нæ бæззыд мæнæн?.. Иу дзы мæн аккаг куыд нæ уыд?..

Йе ‘фсымæртыл йæ тæригъæд хъарын байдыдта.

Рацыди ма дзæвгæрттæ рæстæг. Ацырухсмæ фæзынд ног устур, мæгуыр лæппу, ницахæм сæрæн. Чызг уымæй размæ йæхицæн дзырд радта, ацы хатт ма чи фæзына, уымæй мой кæндзынæн, зæгъгæ. Йе ‘фсымæртæ хæтæны уыдисты, æмæ ныр йæхинымæр бацин кодта уазæгыл. Амоны йын сæ бæласмæ:

— Мæнæ уынны? Амæн йæ цъупмæ æнæ иу æртакх акалгæйæ хъуамæ схæссай туджы хъуывгъан æмæ æхсыры агуывзæ. Нæуæд дæ сæр къуырд уыдзæн, ме ‘фсымæртæ сæ быру дæуæй баххæст кæндзысты...

Радта йæм къухдарæн æмæ цæстыхау.

— ...Къухдарæн-иу хъуывгъаны ныппар, цæстыхау – æхсыры.

Изæры æфсымæртæ куы ‘рçыдисты, уæд бацин кодтой:

— Нæ быру сцæттæ!

Радтой устурмæ туджы хъуывгъан æмæ æхсыры агуывзæ. Уый дæр къухдарæн хъуывгъаны ныппæрста, цæстыхау – агуывзæйы. Туг æмæ æхсыр асалдисты, æмæ сæ схаста бæлласы цъупмæ.

Æфсымæрты бон ницыуал баци. Бакодтой йæ Ацырухсы уатмæ.

Цæрьинтæ байдыдтой Адырухс, авд æфсымæры æмæ се сиахс. Лæппутæ фылдæр цуаны хаттысты, сиахс-иу арæх бæззад хæдзары. Авд къæбицы дæгъæлтæ дæр уымæ уыдисты.

Иу бон куы уыд, уæд сиахс къæбицты дуæрттæ гом кæнын

куы райдаид. Дуне хәзңайә, дзаумайә цармә уыдисты сә иутә. Ииннәтәй кәм – әхсүры цад, кәм – әвзисты цад. Бакодта әвдәм дуар дәр: уым та разынд әвдсәрон уәйиг бастәй.

– Уәртә цы мәгуыр!.. Ам цы ми кәныс?

Уәйиг әм дзуры:

– Кәд мын тәригъәд кәныс, уәд мын уәртә әхсүры цадәй мә ных айсәрд.

Үйі сәрдгә нә, фәләй йыл къәртайы дзаг басәххәтт ласта. Уәйиг йә әфсән рәхыстә атыдта, ләппуйы къулыл азәкъән кодта, Ацырухсы йә уәлныхты фелвәста әмәй йә ахаста. (Уәйиг ардәм дәр Ацырухсы хәссынмә әрцид, әмәй йә әфсымәртә әрцихстой. Иу мәй йын фынәйи мәй уыд, инна та – хъалы мәй. Сиахс әй хъалы мәйи баййәфта).

Әфсымәртә куы ‘р҃цыдысты, уәд сиахс къулыл – зәкъән, Ацырухс – нал. Нымәтын ехсәй әрцавтой сиахсы әмә раздәр ницы уыд, фәләй ныр сәхицәй сәрәндәр ләг фестад. Рацыди уәйиджы агурағ.

Фыйяуттәй йыл амбәлдысты иу ран. Уыдон ын бацамыдтой, әвдсәрон уәйиг Ацырухсы кәдәм ахаста, уйи. Ацырухсы ләг уәйиджы әмбәхсәны алыварс зиле, тәрхәттә кәны. Әргом бацәуән ын нае уыд фыдбылызы уәйигмә: йә мәләт цәмәй у, уйи ничи зыдта, кард әй нае карста, арты нае сыгъд. Фәләй Ацырухсы ләгән бәлон-хәрзгәнәг уыд. Барвыста йә Ацырухсмә, уәйиджы мәләт, дам, мын базон.

Ацырухс йәхи афтә скодта, цыма йә уәйиг йеддәмәе ничи хъәуы. Афтә дын әй фәрсъ:

– Дауд та кәм и, әз әй рәвдауон?

– Даәләе дәлтъуры! – загъта уәйиг.

Ацырухс дәлтъуры сапонәвдыйлд, айкәвдыйлд кәны, кафы йә алыварс, зары йын. Уәйиджы уырнын байдытой йә цинтә, әмәй йын:

– Уым наәй, мәнәе цәджендзы и!

Ацырухс та цәджендзыл узәлын байдытада, сәрфтытә йә кәны, кафы йә алыварс. Уәйиджы бауырнында әмәе зәгъы:

– Уәдәе мәнән мәе уд уым наәй, фәләе авд уәләмхәст къәбицәй әппәтәи рәбинаджы. Уым ис хъәддаг цәрәгой, йә хүылфы – лагъз, лагъзы – әртә цыиусуры, сә иу – мә тых, инна – мә ныфс, әртүккаг та – мә уд.

Уәйигән йә фынәйи мәй әрхәццә. Ацырухс ын йә авд дәләвзагәй авд къәбици дәгъәлү систа. Фәхабар кодта йә

ләгмә. Уый амардта хъәддаг сырды, акъәртт әй кодта, система лагъз. Әрыхъал кодта уәйыджы дәр.

- Цыдәр әвзәр фынта уыдтон...
- Дә фын мәнә дә цуры! – зәгъгә, йәм дзуры ләппу. – Фест-ма, наә хәстә банимайәм!

– Ә хәххон дзигло, ды та ам кәцәй фәдә? – Уәйыг ләп-пумә, аныхъуырон әй, зәгъгә, куыд фәцәйәвнәлдта, афтә уый дәр цъиусуры къубал стыдта.

- Әллах, мә ныфс асаст!..

- Дә хәзнатә кәм сты?

Уәйыг наә дзуры. Ләппу стыдта инна цъиусуры къубал.

- Әллах, мә тых асаст!..

- Дә хәзнатә кәм сты, уый зәгъ!

Уәйыг наә дзырдта. Ләппуимә хъәбисәй хәцын райдыдтой. Уәйыг ләппуы фелвәста, зәххыл әй әр҆цавта, әмәе – ницы. Ләппу уәйыджы әр҆цавта әмәе йә зәххы йә астәумә асагъта. Уәд уәйыг схъәр кодта йә хәзнайы әвәрәнәт.

Ләппу уәйыгән йә уәд дәр сыскъуытта. Рахастой Аңырух-симә уәйыджы хәзнатә әмәе авд әфсымәрмә әр҆цыдысты.

МЫР-МЫРАГДЖЫН, ГӘНБИ ӘМӘЕ КЪУТУБИ РУВАС

Бирәгъ фәцәуы сыдәй мәлгә. Кәсү, әмәе дын уәртә – рувас. Йә къәдзилыл ихтә бабаста әмәе сә мырмыргәнгә әрбахәр-хәр кәнү.

– Ә мәнә гәдү рувас, ныр мын нал аирвәздзынә! Иухатт та маә цәмән асайдтай?

- Әз гәдү рувас куы наә дән. Әз мыр-мырагджын рувас дән.
- Әмә кәдәм цәуыс? Уый циу дә дымәгъыл?

– Абон Әлдаратә сә фос тәрдзысты. Фыстә мә фәдил згъордзысты, әмәе дзы бирә бахәрдзынән.

– Мәнән дәр ма ихтә бабәтт мә дымәгъыл, әз дәр бахәрон Әлдараты фосәй.

- Нә дын бабәтдзынән.

- Бабәтт-ма мын: дә мад әмәе мә мад хорз куы цардысты. Рувас загъта:

– Дәләе ихы сәр – гом. Дә дымәг нытътыс әмәе йә уым бадар. Бирәгъ дәр афтә бакодта. Йә дымәг ныссалд. Әлдаратә

сæ фос æрбаскъæрдтой. Бирæгъ схæц-схæц фæкодта, æмæ йæ дымæг уым аззад. Фос хæрыныл ма уыди?

Фæцæуы та дын иуахæмы. Мæнæ рувас гæн бийгæ æрбауайы.

– Ныр дæ мæ маст райсдзынæн, мыр-мырагджын рувас! Нал мын аиrvæздзынæ.

– Аэз мыр-мырагджын рувас куы нæ дæн, æз гæнби рувас дæн.

– Амæ дæ разы уый цы у? Кæдæм цæуыс?

– Уый та гæн у. Гæн сбийдзынæн, мæхи дзы фæсте бахуийдзынæн. Абон Аэлдаратæ фос скъæрдзысты. Иу хæрд дзы мæ къухы куы бафта, уæд æдзуходæр æфсæст уыдзынæн.

– Мæн ма дзы бахуий фæстейы. Аэз æдзух сыдæй куы мæлын. Иу хæрд ма мæ къухы куы бафта, уæд мын цæрæнбонмæ фаг уыдзæн. Бахуий мæ фæстейы!

– Нæ дæ бахуийдзынæн! Мæхи хъæуы!

– Бахуий мæ. Дæ фыд æмæ мæ фыд лымæнтæ куы уыдзысты.

Рувас гæн æндахæй бирæгъы фæсте бахуыдта. Уый дæр æнхъæлмæ кæсы, æнхъæлмæ кæсы, уæдæ Аэлдаратæ сæ фос кæд скъæрдзысты. Уалынмæ тышпыр кæнын байдыдта. Ныддымстї. Рауай-бауай кæны, рауай-бауай кæны. Йæ уд исынмæ йæ бирæ нал хъуыди. Цыргъ дурыл йæ фæстаг ахафта æмæ йæ пырх акалд.

Фæцæуы æнæдымæг, тæнтæхаудæй.

Йæ размæ та фæци уыцы рувас. Аэрбацæуы къуту бийгæ.

– Аэз мыр-мырагджын, гæнби рувас, ныр дæ хæргæ кæнын, цы фыдæбæттæ мын фенен кодтай, уыдон мастмæ.

– Аэз мыр-мырагджын æмæ гæнби рувас куы нæ дæн, æз къутуби рувас дæн.

– Амæ уымæй цы кæныс?

– Цы куы зæгъяй, уæд къуту мæхиуыл сбийдзынæн, Аэлдаратæ сæ фос куы ‘робацæйскъæрой, уæд мæныл цæудзысты æмæ дзы бирæ бахæрдзынæн.

– Мæныл ма йæ сбий, мæныл ма йæ сбий. Аэз тынг стонг дæн. Ди та дæхицæн сбийдзынæ.

– Нæ дыл æй сбийдзынæн.

– Сбий мыл æй; дæ фыдыфыд æмæ мæ фыдыфыд æрдхæрдтæ уыдзысты. Сæ къуту дæр иумæйаг уыд.

– Кæд афтæ у, уæд уæдæ фæуæд.

Бахизын кодта бираегъы æрдæгбыд къутумæ, æрбыдта йыл æй æмæ йæ Аэлдараты фосыскъæрæны ныуугъта.

Изæрæй Аэлдараты фыййæуттæ сæ фос æрбацæйскъæрдтой.

Бирәгъ фәләбуры – әмә къуту иуырдәм атулы. Фәләбуры – әмә къуту иннәрдәм атулы. Фыййәуттә дын уый ауыной: баудысты әмә йә уырдәм ныггәрах кодтой.

Афтәй йын бакыста мыр-мырагджын, гәнби әмә къутуби рувас.

ЦӘЕХХЫ МӘСЫГ ӘМӘ МЫДЫ МӘСЫГ

Уасәгмә цәеххы мәсый уыди, каркмә – мыды мәсый. Күывды цыдысты, әмә карк загъта уасәгән: – Хъа-хъа-хъа! Дә цәеххы мәсыйгәй ма мын авәр!

– Ардыгәй ракәнон – мә мад хәңдзән, ардыгәй ракәнон – мә фыд хәңдзән, ардыгәй ракәнон – мәхәдәг хәңдзынән.

Нә йын радта йә цәеххы мәсыйгәй.

Уасәджы баҳьюидис мыд.

– Хъри-хъри-хъо! Дә мыды мәсыйгәй ма мын авәр!

Карк ын зәгъы:

– Ардыгәй ракәнон – мә мад хәңдзән, ардыгәй ракәнон – мә фыд хәңдзән, ардыгәй ракәнон – мәхәдәг хәңдзынән.

Күывды ацыдысты чыритимә. Күывддоны куы ‘рбадтысты, уәд сил бирәгъ амбәлди.

– Цы ми кәнүт?

– Кувгә кәнәм.

– Аз дәр уемә бадын, оммен уын акәнон.

Карк кувы. Уасәг йә бырынкъәй чыри әркъуырцү кодта.

– Цәмән ай әркъуырдтай? – фәрсы бирәгъ.

– Мә цәст къахын әмә уымән.

– Уәдәә әз дәр мә цәст къахын! – зәгъгә, фәкодта бирәгъ, фәләбурдта әмә сәе каркәй, уасәгәй, чырийә – иууылдәр аныхъуырдта.

Уәддәр наә бафсәст. Фәсәпп ласта Әлдараты хъәумә. Скъәтмә фәңгәхъуызыд. Карк йә хуылфәй ныуусыд:

– Хъа-хъа-хъа, Әлдаратә, уә фосмә уын бирәгъ фәңгәуы!

Хъаҳхъәндҗытә рауадысты. Бирәгъ къутуйы фәстә амбәхст әмә йә нал ардтой.

Уәд уасәг ныхъхъәр кодта:

– Хъи-хъы-ри-хъо-хъо! Бирәгъ мәнәе къутуйы фәстә бамбәхсти-и!

Уырдәм әм баудысты хъаҳхъәндҗытә. Хъилтәй раләу-үйдисты бирәгъы фәрстыл. Дзәхст! – әмә йә хъәләсәй карк

ратахт. Дзәхст! – әмәе уасәг ратахт. Бирәгъән уым йәе кәрп
раластой: йәе царм йе ‘стджытәй фәхицән.

Карк әмәе уасәг ацыдысты әмәе загътой:

– Махән фидаугәйә у.

Балымән сты, иумәе әрцардысты.

Сә цәххы әмәе мыды мәсгүйтә дәр сын иумәйаг баисты.

СЫРДТАЙ ИРАӘД

Ләг уыди. Әмәе йын чызг уыди. Никәмән әй ләвәрдта.
Цыдысты усгуртә, цыдысты, әмәе сәе здәхта. Фәстагмә загъта:

– Мәнән мәе ираәд хъәддаг сырдтәй у.

Уәд иу мәгүыр ләг асапар ласта хъәдбынмә. Бадзырдта
тәрхъустәм:

– Үә нә тәппудтә, цы фестут, цы?

– Мәнәе стәм, уәдә цы фәуәм?

– Агуыры әфсад әрбацәуынц. Дзыхъхъытә къуышпытае кәнынц,
къуышпытае дзыхъхъытә кәнынц, саухъәд фәскъяу кәнынц.

– Әмәе уәд куыд кәнәм?

– Мәе фәдыл раңаут. Тәрхъустә рацыдысты йәе фәдыл.

Ракодта сәе рувәсты бадәныл.

– Үә нә мәнгәрдтә – рувәстә, цы фестут?

– Мәнәе стәм, уәдә цы фәуәм?

– Агуыры әфсад әрбацәуынц. Дзыхъхъытә къуышпытае
кәнынц, къуышпытае дзыхъхъытә кәнынц, саухъәд фәскъяу
кәнынц.

– Әмәе уәдә цы фәуәм?

– Мәе фәдыл раңаут!

Фәкәны мәгүыр ләг тәрхъустә ‘мәе рувәсты. Бахәццә сты
биräгъты бадәнтәм.

– Үә нә тыхджынта – биräгътә! Ам стут, цы!

– Ам стәм, уәдә цы фәуәм?

– Агуыры әфсад әрбацәуынц. Дзыхъхъытә къуышпытае
кәнынц, къуышпытае дзыхъхъытә кәнынц, саухъәд фәскъяу
кәнынц.

– Әмәе уәдә куыд кәнәм?

– Мәе фәдыл раңаут, Цәуынц мәгүыр ләджен фәстә тәр-
хъустә, рувәстә әмәе биräгътә.

Ныххәццә сты аәрсытәм. Мәгүыр ләг сәм бадзуры:

- Уә нә уәздәттә – әрситә! Ам стут?
- Ам стәм, уәдә кәдәм фәхаям?
- Агуыры әфсад әрбаңауынц! Дзыхъхъытә къуыштытә кәнынц, къуыштытә дзыхъхъытә кәнынц, саухъәд фәскъау кәнынц.
- Әмә уәдә күйд кәнәм?
- Мә фәдыл раңаут. Мәгүүр ләджы фәстә цәуынц тәрхъустә, рувәстә, бирәгътә, әрситә. Ныххәңә сты тигртәм.
- Уә нә тыхджындәртә, Агуыры әфсад әрбаңауынц! Дзыхъхъытә къуыштытә кәнынц, къуыштытә дзыхъхъытә кәнынц, саухъәд фәскъау кәнынц.
- Әмә уәдә күйд кәнәм?
- Мә фәдыл раңаут, сау ләджы мәсыйджы бамбәхсәм!

Раңысты әемгуышпәй әмә уыңы сау ләджы мәсыйғән йә бинаң уәладзыджы әртигүүр сты. Мәгүүр ләг сыл дуар күйдәр ахгәдта, афтә чызджы фыдмә схъәр кодта мәсыйджы сәрмә:

- Дәләмә әрхиз, мәнә дә сыртәй ирәд фен.
- Уый дәр уәд әрхызт әмә сыртты әндәрәнмә бахызт. Мәгүүр ләг ыл дуар ахгәдта:
 - Уәдә ды дәхәдәг дәр сырд дә, кәд дә хъәддаг сыртәй ирәд хъәуы, уәд!

Сыртә кәрәдзимә нал, фәлә чызджы фыдмә фәләбурдтой әмә йә апискъултә кодтой.

Мәгүүр ләг ын йә чызгимә мәсыйджы әрцарад.

АХСӘМӘР

I

Иу хъәдбыны цардысты әмә уыдысты бинонтә. Ләг хуынди Деба, ус хуынди Раңа, сәи иннәг фырт та – Ахсәмәр. Ахсәмәрыл фындаәс азы куы раңыд, уәд циан кәнын райдыңта.

Иухатт, цуаны къулты зилгәйә, тынг бастад әмә бағынәй үе ‘мном бәлас әхсәмәрәдҗы бын. Әмә федта фын: цыма сәгүүт әмә хуыргарчы мардимә суадоны цур әрләүүүд. Зәххыл сәи куындаәр әрәвәрдта, афтә сәгүүт агәпп ласта, хуыргарк стахт, сәгүүт дәрдзәф аләууыд әмә дзуры: «Цәмән нә цәгъдыс? Ди дәр әрдзы цотәй куы дә әмә маҳ

дәр...» Хуыргарк дәр фәскүүспәй әрбадзырда: «Абонай фәстәмә дын махән марыны хъомыс мауал уәд!» Әхсәмәр фехъал, әнкъардәй сәхимә рараст.

Кәссы, әмә – къудзиты астәу саг хүйссы... Цуаноны ауыдта, лиздынмә рахъавыд, фәлә сыйстын йәе бон нае баци. Нырдиаг кодта йәхирдыгонау, сагты әвзагы «Әз әнәеу дәр мард куы дән, – ныр ма мә ай дыккаг мард кәндзәни!» Ләппуыл та уыцы фынәй фәстәмә диссаг әрциди: сыртә әмә мәргүтү әмә әндәр алы ‘взаг әмбарын байдынта әмә сагмә дзуры: «Мәнәй әдас ут, мәнән сырд әмә маргъ марын нал фәтчы...» Уәд ын саг зәгъы: «Мәнүл бачъиттаг калм фәхәңыд, мә фазыл къорд бонты бырын хосы кәрдәг сымыхсымә. Уымәй, джиди, куы баҳордтаин, уәд ма фервәзин». – «Әмә кәм зайы сымыхсы?» Саг ын әй бацамынта. Хураныгуылдәй йәе раздәр әрбахәццә кодта Әхсәмәр. Саг баҳордта сымыхсы – уйидалы адәзәбәх әмә пыхсы фәуауон и.

Әхсәмәр изәрәй йәе хабәртә фәдзырда. Мад әмә фыд скуюдтой: «Табу не сфәлдисәгән. Уый цы фәнда – хорз фәуәд!»

Райсомәй Раццае йәе сәгътә дуцынмә рауади, фәлә хәдзары фәстәмә фәмидәг:

– Тагъд уәләмә сыйстут: саг фәрәтмә әрциди!

Деба рагәпп ласта, фәлә уый дәр фәстәмә фәзылди:

– Фест уәләмә, ләппу, дә цуаны хай дәм йәхи къахәй әркуыси!

Әхсәмәр дәр рауад әмә – әцәгәйдәр саг: кулдуарән әddәрдигәй хүйссы әмә сыйнәр цәгъды. Ләппу йәем хәстәгдәр куы бацыди, уәд саг йәе бынатәй фестад әмә дзуры адәймаджы дзыхәй:

– Зонизәр удхосы кәрдәг сымыхсы кәмән радтай, уый әз дән. Дә фәд-фәд ардәм әрцидтән. Мәнән ам йеддәмә, мә сәр кәм фәтъыссон, уый нәй – сыртә мә баҳәрдзысты, цуанон мә амардзән.

– Уый дәр равзардзыстәм, фәлә ма мын зәгъ: адәймаджы әвзагәй цәмән дзурыс?

– Әз кәддәр уыттан адәймаг, фәлә Хәлгъон-хәйрәджы хо – Къулбадәт усы кәләнтәй саг фестадтән, – сыртә әмә цуанәтты амәддаг мә бакодта. Загъта мын: «Ацы бәстыл дын хос бәргә нәй! Дә ирвәзынгәнәг – авд хохы, авд дендҗызы

фәстә, зәронд хъятуаты хәрәгсынд әмә каконы әхсән цы

урсыыф хъоло зайы, уый уидаг. Фәлә ды уырдәм никуы фәхәццә уыдзына!»

— Ахәм фыдми дын цәй тыххәй бакодта Хәлгъон-хәйрәджы хо Къулбадәг ус?

— Уый дәрдтыл дзуринаң у...

— Әмә ныр әз уыцы уидаг агураң куы аңауин, уәд куыд уайд?

— Уәд кәнә сәфгә фәкәнис, кәнә та, зәххыл чи нәма уыд, ахәм амонд әрхәссис мәнән дәр әмә дәхицән дәр.

Ләппүйә мад әмә йә фыдмә баздахт:

— Аңы саг хүымәтәдҗы саг нәу... Марән ын нәй... Ныр мәнән фәндаггәттә сәттә кәнүт — хәссынән рог, хәрынән аддҗын чи уа.

Әхсәмәр фәндагмә куы срәвдз, уәд кәрты астәу бәләсты зәнгтыл радыгай йә арм әрхаста:

— Аңы хъәддаг кәрдо әмә фәткүүи цалынмә сыфтәр әфтауой, уәдмә мын тас нәу. Кәд бахус уой, уәд зонут — әгас нал дән, әмә мын марды әгъдәуттә бакәнүт.

Әмә Әхсәмәр араст йә фәндагыл.

...Аивгъуыдта әртә азы. Хъәддаг кәрдо әмә фәткүүи сыфтәр әфтыдтой, дидинәг калдтой. Саг дәр царди хәдзары иннә фосимә. Райсомәй әмә-иу изәрәй әрхәй дон сдавта, къәртатә-иу йә сыкъатыл ацауыгъта, афтәмәй.

Фәлә цыппәрәм аз куы раләууыди, уәд бәләстә иу иннәйи фәстә хүс кәнүн райдыдтой, басәфтәг сты. Иуыл ма дзы цалдәр сыфтәрү зад әмә уыцы цъәх дардтой. Мад әмә фыд сәхи цәттә кодтой мардыкәндтәм.

* * *

Әхсәмәр сәхицәй куы рааст, уәд ахызти паддзах-фәндагмә. Фистәт адәм, бәхдҗынта әмә йыл уәрдондҗынта дыууәрдәм кодтой. Чи Гандзамә тындыыдта, чи та уырдыгәй здәхти. Фәндаджы файнә фәрсты фәллад адәм бонасадән кодтой.

Әхсәмәр иу бәласы бын әрбадти. Цалдәр ләдҗы дын куы бафынәй уаиккөй зәххы хъәбәрыл йә цуры. Бәгъяеввәдтә, гомуәрдҗытә, гомуәхсчытә. Әмә, комдаг куы скәнин зәгъгә, Әхсәмәр къәбәр йә дзыхмә куыддәр схаста, афтә дын уыдан дәр куы рабадиккой. Ныккастысты йәм әххормаг цәстытәй.

Уый сын йæ дзækъулæй систа фæйнæ кæрдзыны къæбæры æмæ цыхты муры. Сæ иуæн йæ къухы арм æмбисыл – хауд, иннæмæн иу цæст нæй, æртыккаг дары хъæдын къах. Ацы уæнгхъуæгты Äхсæмæр бафарста:

– Чи стут, цы стут?

Фыццаг загъта:

– Мæнмæ уыди самыр куыдз. Иу фæззыгон бон мæ цæхæра-
доны настæ тыдтон. Мæ бинойнаг дæр мæм рацыди сывæллоны
мидæгæй самыры æвджид фæуагъта. Куыдз та ахæм уыди: авдæн
узын зыдта... Äмæ æваст йæ рæйын æрыхъуысти. Скастæн: са-
мыр нæ къæсæрыл æддæмæ-мидæмæ кæны. Сызгъордтон, æмæ
дæ балгъитæг уый фенæд: авдæн – æппæрст, зæхх тугæй – дзаг.
Загътон: куыдз сæрра, нæ сывæллоны нын аргæвсга. Топмæ
фæлæбурдтон æмæ – гæрах! Авдæнмæ æркастæн – саби æгас,
цъæррæмыхст дæр ыл нæй. Уæдæ ай цæй туг у, зæгъгæ, æмæ –
калм. Цы бамбарын ма мын æй хъуыди: калм хæдзармæ балæ-
сти, куыдз йемæ схæçыд, сывæллонæн тæрсгæйæ, æмæ йыл
фæуæлахиз... Куыдз йæ туджы мæцы, мæнырдæм йæ гуыбыныл
быры. Äз – йæ марæт, уæддæр мæм æххуысма æнхъæлмæ ка-
сти... Нырдиаг кодтон, фæрæт фелвæстон, галиу къухæй
сугсæттæн къодахмæ мæ рахиз уæларм æрçавтон – армæн ие
‘мбис æд æнгуылдзтæ атахти... Нал саккаг кодтон уым цæрын,
ныууагътон мæ хæдзар. Мæхи сæнæтæригъæд кæныны тыххæй
алыхуызон хъуытаргъантимæ рухс кувæндæттыл зилын æмæ
фæндæгтыл схауæццаг дæн...

Дыккаг загъта:

– Зæххон хæрзтæн сæ сæр – хорз сylгоймаг. Ахæм уыди мæ
бинойнаг. Кæддæр мын афтæ: «Ныр дæ куы нал уарзин, уæд
цы кæнис?». Äз мæхи ныссай кодтон. Уый мын – уайдзæфтæ:
«Хъазгæйæ загътон, æдлы готлекк». Уæддæр йæ ныхас мæ
зæрдæйы уазал ихы къæрттæй бæззади. Ногбонты изæрæй нозт-
джынæй æрбацыдтæн. Усаймæ хъæрæй дзурын æмæ нæй нæдæр
хæдзары, нæдæр тыргъы. Сенæмæ дуары зыххъырæй бакастæн
– æмæ дзы нæлгоймаг: йæ уæлæ кæрц, худ, лæууыди мæм чьыл-
дымыздæхтæй. «Айфыццаджы ныхас дæр ын хъазын куынæ
уыди, куынæ...» Хъама фелвæстон, лæджы фарсы йæ фæтъыс-
тон. «Гъæ, готлекк, цы бакуыстай, æз хъазгæ куы кодтон», –
мæ къæхты бинæй ма иу дзырд скодта. Äркастæн æм æмæ –
мæ бинойнаг! Уый, мæтуыр, ног азы йæ уæлæ басылы майму-
лицæгстом бакодта мæн фæтæрсын кæнынæн... Äз фырадæргæй

мæ цæст акъахтон, куыд нæ йæ раиртæстон, зæгъгæ. Афтæмæй рацыдтæн æмæ дзæгъæлæй дунетыл зилын.

Æртыккаг загъта:

– Иу æлдар йæ фыртæн ус хаста. Чындæхсæвмæ æрхуыдта цæуынхъомты иууылдæр. Рааст дæн æз дæр, фæлæ мæ зæрдæ цыдæр мылаз æнкъардта, фæстæмæ мыл хæцыди. Къæхтæ уæддæр сæхигъдауæй цыдисты. Чындæхсæвы тынгыл æлдар фехъусын кодта: «Дугъ уадзын, стыр дугъ. Чи фæразæй уа, уымæн мæ хæзнатæй – худы дзаг». Алы рæттæй æрцæуæг уазджыты дугъон бæхты куы федтон, уæд æз дæр бацыбæл дæн. Бæх та мæм – æмбисонды араббаг бæх. Мæхи бæсты йыл мæ хæрæфырты сæвæрдтон: куы фæразæй уыдаид, уæд æй уымæн лæвар кодтон. Мæнон æнæхъæн æхстбæрц аразæй. Дугъæттæ хъæды аууон фесты æмæ иннæ фарсæй разындысты. Мæ бæх семæ нал уыди. Æз фæцагайдтон хъæды аууонмæ. Уый уым зæххыл хуыссы. Мæн куы федта, уæд сçæйстади, фæлæ йæ æз хъrimagæй багæрах кодтон, ды кæй фæфыдæнхъæл кодтай, зæгъгæ. Нæмыг йæ уæрагыл сæмбæлд. Иæ къæхтæ адаргъ кодта æмæ уæд федтон: йæ фæстаг сæфтæджы – фат сагъд. Хæлæггæнджытæй йæ чидæр фæсте бахста... Мæхицæн карз тæрхон скодтон: фæрæтæй мæ къах ахауын ластон, ды мæ рапастай уыцы æнæбайрайгæйы чындæхсæвмæ, зæгъгæ. Æз дæр уæд мæ хæдзарæй мæхи феддæсон кодтон.

Æксæмæр загъта:

– Уæдæ сымах тæригъæдджын стут. Фæлæ цы бакодтат, уый – рæдыдæй. Ныр уæхи сыгъдæг кæнүт. Фæлæ барæй, зонгæ-зонын, марæг чи у, давæг чи у, уыдонæй йæхицæн тæрхон куыд ничи хæссы?

Æмæ сын йæхи рапром кодта – чи у, кæдæм æмæ цæмæн цæуы.

Уыдон загътой:

– Гандзамæ-иу ма бацу, уый æнамонд ран у. Уым базары адæймаджы фосау ауæй кæнынц, тыхджынтæ фæндæгтыл адæмы æхсынц.

Æксæмæр нæ зыдта, тыхджын цы у. Тыхджынтæ уынгæ дæр никуы фæкодта.

– Æмæ куыд тыхджын сты?

– Дæс, фындандæс лæгæй дыл куы ‘рхæцой, уæд ма дæ бон цы суыздзани?

— Уыцы ләгтә уәртә ахәм бәлас әд уидәгтә стониккой? — ләппу йә къухәй азамыдта.

— Уый фондзыссәдз ләджы дәр не стондзысты.

— Ау? Фалә ма уәдә! — Әхсәмәр бәласырдаә фәраст әмә уайтагъд фәстәмә фәзылд; — Әвгъа мәм кәсы йе сраедувын.

Уыдон ныххудтысты. Әхсәмәрмә хардзау әркасти: йәхи цәстү бафтыдта.

— Әз хъәды схъомыл дән. Бәлас байсафын мәм тәригъәд кәсы, әндәра... — загъта әмә бацыди, бәләстү раз хицәнәй цы бындаәфхад зынди, уымә: сраемигъта йә. Бындаәфхадимә зәххәй әнәхъән уәтәруат гәбаз схауди.

Фәндагыл цәуәг адәмәй чидәр афтә:

— Уый әмбыд бындаәфхад у, әмә — ай-гъай!..

Ләппу рамасты:

— Сымахәй ма йә уәдә исчи йә бынатәй дәр фенкъуысын кәнәд!

Фәлә ници разынди ахәм. Уәд әй дәлвәндагмә ныссайдтой ноджыдәр йә тых әвзарынмә. Уым — хъәмпү рагты йас дур, йе ‘мбис зәххы нынныхсти. «Нә митә Нарты Сослан әмә Тыхы фырт Мукарайы хъәзтытау уайынц, фәлә, цәй, фәуәд афтә дәр!» — загъта йәхицән Әхсәмәр әмә дурыл йә синаегәй схәцыд. Дур схауд. Адәм хәлиудзыхәй бazzадысты.

— Уый Хъарабогъилимә куы рахәцид, уәд әй ләхъуг айкау зәххыл фехалид! — әrbайхъуист кәйдәр айуан ныхас.

Әхсәмәр уәнгхъуәгты бафарста:

— Уә хорзәхәй, чи у уыцы Хъарабогъли?

Загътой:

— Ис ахәм уәйыг Гандзайы...

— Мә хур, дә тыхы фәдыл макуы ацу. Тыхджынәй-тыхджендаәртә бирә ис, — фәрсырдыгәй йәм әрбадзырдауыд.

Әхсәмәр әм ракости. Зәххыл хүйссыди мәлләг урсрихи зәронд ләг.

— Сыдәй мәлын әмә мын — иу къәбәр!

Әхсәмәр та уәнгхъуәгты фәрсы:

— Ай чи у?

— Maxay — хәтәнхуаг, хауыли. Йә хәринаджы муртә йын къәрныхытә акъахтой, әмә сәнчы ‘фсон уәрццисой-кәрдәг баҳордта — емынә. Ныр мәлы...

Әхсәмәр ын йә хъуыры дон ауагъта, бадардта ын цыхт әмә кәрдзыны фәлмәнтә. Ләг рабадти.

— Тыхагур макуы ацу Нарты Сосланы хуызәен. Хъаруйә дыл куы ничи фәтых уа — хинәй дыл уәддәр раңаудзысты. Әз дәм райсомсарәй мә хъус дарын, кәд мә уд исын, уәддәр.

— Ныр дә нал бауадздзыстәм дә уд исын, фәлә ма мын зәгъ: чи дә, цы дә?

— Мә фыд уыди хъәздыг ләг. Әз мә чысыләй зәрдәргъәвд рахастон. Әндәр бәстәм мә ахуыр кәнынмә арвыстой. Фәстәмә әрызәдәхтән ас ләгәй. Мә фыд уәдмә амард, әмәйын йә ис, йә бон, йә зәххытә адәмән байуәрстон: «Уәхицән кусут әмә цәрут». Мәхәдәг галтыл хуым кодтон. Бондженәнтә мәм мәстү кәнын байдытой, мә цоты дәр мыл сардытой, әмә сных стәм. Әмә уәд мә мулк мә цотыл байуәрстон, мәхәдәг әд хызын, әд ләдзәг рараст дән. Фәндәгтыл адәмән дзырдтон: «Кәрәдзи ма хъыгдарут, мулчы тыххәй маргә ма кәнүт, давгә ма кәнүт. Уә дзых, уә зәрдәйы фыд-монцә әмә уә губыныл фәстәмә хәçтү». Афтә фәзылдән ссәдз азы. Фәстагмә әрәфтидән Гандзайы бәстәмә әмә мын уым саунад скодтой, ай, дам, Мәхәмәт-Пехуымпары зондыл хәст нәу, биринкъджыны фыд хәры... Әз уыдтән лечыр-хосгәнәг, мәхи уымәй дардтон. Ныр мәхәдәг әнә хосәй мәлын.

— Ды бирә федтай, бирә фехъуыстай. Зәгъ-ма, урссыф хъоло кәм зайы авд хохы, авд денджызы фале, йә уидаг әлутоны хос кәмән хонынц, уый?

— Әз әппәт нә федтон, әппәт нә фехъуыстон, алцы нә зонын... Искуы исты ис, уый уырниаг у. Ацы әнәкәрон дунейн цы нә разындәзени!.. Фәлә дә цәмән бахъуыди уыцы хъоло?

— Хәлгъон-хәйрәдҗы хо — Къулбадәг ус-иу адәймаджы сырд фестын кодта, әмәй йә хос уый у...

— Ысс! — йә дзыхыл ын фәххәцыд зәронд ләг. — Уый кой әргомәй ма кән, йә дзырдхәсдҗытә мәнә ам кәрдәдҗы бынты дәр әмбәхсынц, дә худы счыилы дәр дзы исчи сбаддзәни. Ацы кәләнтәй дәхи хъахъхъән... Мәнән та ныр мәлын афон у, мә нывы ма дәю фенын уыди фыст, әмә дә федтон. Мә ныгәнәг ды дә, ме ‘нусон бынат ам ис.

Уыйадыл зәронд ләг йәхи уәлгоммә ауагъта әмәй йә уд систа.

Әхсәмәр ын йә цәстүтыл бахәцыд. Әрдәбон цы бәласы бындағын сыйда, уым ын ингән сарапта әмәй йә бавәрдта.

Иу тала бæлас æд бын, æд сыджыт зæххæй сласта æмæ йæ ингæны цур ныссагъта: «Рухсаг у, ацы хъарман – дæ цырт, йæ цъупп арвмæ схæццæ уæд!»

Æксæмæр фæхицæн уæнгхъуаг мæгуыртæй æмæ Гандзамæ йæ ных сарæста. Кæсы: йæ комкоммæ иу зылындзаст лæг æрбацæйцыд æмæ æваст цыдæр æрбаци. Æксæмæр фæстæмæ фæкаст – æмæ уыцы зылындзаст ныр та йæ фæстæ цæуы, фæлæ та æрбайсæфт. Æксæмæр иуцасдæр куы ауад, уæд та зылындзаст лæг йæ разæй фæцæуы. Ногæй та æрбацыдæр! «Афтари фæу, ды ма мæ куы ныуудзай!» – загъта йæхинимæр. Бамбæрста, æлгъыстаджы фæнdagыл кæй рааст фыдбоны.

Фæндаджы был бæласы къалиуыл – дыууæ зæрватыччы. Сæ иу бауасыд:

– Абонардыстæн, ахсæвыстæн,
Ацы лæдджы фæдyl сих бафтыд,
Кæд мæнг зæгъын, кæд мæнг зæгъын,
Уæд куыройы æргъæсчы астæу

Мæ сæр – цъи-и-ист!

Иннаæ дæр бауасыд:

– Хур, дæуыстæн, мигъ, дæуыстæн,
Уый Хæлгъоны сихтæй у –
Кæд мæнг зæгъын, кæд мæнг зæгъын,
Уæд куыройы æргъæсчы астæу
Мæ сæр – цъи-и-ист!

Уæд сæм лæппу маргъы ‘взагæй дзуры:

– Сымах Хуыцауæй адæмы ‘хæн – минæвар, хæрзгæнæг. Бацамонут мын, цы амалæй фервæzon ацы сихæй?

Зæрватыччытæ бацьыбар-цъыбур кодтой:

– Тынг кæм батыхсай, уым дæм махæй исчи зындзæни. Уалынмæ бахæццæ, богæлттæ кæм хæцыдысты, уыцы ранмæ. Фæзы адæм цæлхæмбырд æристы, кæрæдзи сæрты богæлтты хæстмæ кæсынц. Кæй богал-иу фæуæлахиз, уый-иу стъолæй æхцаты барчъи систа. Фæстагмæ рахызт дынджыр хъуынджынриу лæг, хæбæццæ æрлæууыд æмæ ракæс-бакæс акодта. Фæлæ йæ ныхмæ рахæцæг нæ уыди, йæ ныфс æм ниши хаста.

Æксæмæры зæрдыл айфыццаджы ныхас æрлæууыди: «Уый Хъарабогълиимæ куы рахæцид, уæд æй лæхъуг айкау зæххыл фæкæнид». Уæдæ ай кæд Хъарабогъли у, гъе!

Хуыщау ныддәлә-үәлә кодта, әмәе Әхсәмәры дысыл чидәр куы рахәцид әмәе куы ныхъхъәр кәнид:

— Мәнәе, мәнәе ацы ләппу рахәцдзән!

Уый, әвәццәгән, Әхсәмәры стыр дур сфердахгә чи федта, ахәм уыд.

Әхсәмәр размәе раләууыди:

— Мәнәе хорз адәм, әз тыхәвзарәг нәе дән!

— Нәй, нәй! Рахәң!

Нал уыд гәнән, әмәе Әхсәмәр загъя:

— Мәе бәстү исчи әхца цыынды әрәвәрәд. Куы фәхәрды уон — мәе сәр мын акъуырәд. Кәд рамбулон — әхцайән йе ‘мбис мән, иннае әмбис та — мәе бәрнәхсты баңауәгән!

Иу бонджын ләг әхца стъолыл әркалдта. Әхсәмәрмәе бақаст әмәе йәк къухәй хурхмә азамыдта, ома — дәк къубал къуырд әр҆цәудзән, хъуыддаг куы фәгүүз уа, уәд.

Әхсәмәр та загъя:

— Әз иугәр мәе сәр фәрәтмәе кәм әвәрын, уым ма зәгъын: уә дыууэтәм дәр цыдәриддәр әхца ис, уыдон стъолыл әрәвәрут, кәннод хъуыддаг, әңгәр, хәлы.

Адәм дзы ахәм никуыма федтой, саралло кодтой:

— Әрәвәрут, әрәвәрут!

Әхцайы кәри стъоләй зәхмәе кәлын байдыдта. Әхсәмәр хъуыды кәны: «Мәе адзал ам әр҆цәуа?.. Ау, әмәе уый та куыд? Әмәе уәд урсыиф хъолойы уидаг та?»

Даргъ ставд рәхыс рахастой. Фыщаг хъуамәе уа рәхысәй хәст — фәйнәрдам ай иваздзысты, стәй рәхысы кәрәттәй кәрәдзи цәвдзысты. Уый фәстәе — хъәбысхәст... Рәхысы кәрәттәе сын сәе астәутыл әрбатыхтой. Фәйнәрдәм ахәцүны кой нәма уыди, фәләе Хъарабогъули йә тых, йә бонәй рәхыс йәхирдәм әрбатъәпп ласта, әмәе Әхсәмәр йе ‘мбүтә зәххы афсәрста. Фәгәпп кодта, йә къәхтыл аләууыд, ахъуыды кодта: «Ләхъуг айчы цәф, әвәццәгән, ай хуыдтой». Әмәе әрбариуыгъта дзургә дзурын:

— Тъәпп уәдә афтә — нәе, әндәр хуызы фәкәнынц!

Хъарабогъули сәрбихъуырәйттәе кәнгәе нәе бәлләнди къәхты бын скуыси, Әхсәмәр ай къахы фындузәй сцавта, әмәе болалән йә гүүпп фәстәмәе йә бынаты фәңзыд. Әрдәгмардәй йә галты дыууә цәдил аластой. Дардәр хәңзыны сәр дзы нал бахъуыди. Әхца бадих кодтой, куыд дзырд уыдышты, афтә.

Әхсәмәр адәймәгтәе уәйгәнән бынатмә фәстәмәе бацыди, баст адәмы балхәдта әмәе сын загъя:

– Абонәй фәстәмә стут мә къухы, фәлә уәз уәгъд кәнүн әмәе уә алчи, йә сәрәен цы зоны, уый кәнәд!

Йә зәнәгәй кәй фәхицән кодтой, уышы мады йемәе айста әмәе сывәллоны фәндагыл байиәфтой. Сәе ног хиңау сәе әртывәр аргыл фәстәмәе рауәй кодта. Әхсәмәр мадән дәр загъта:

– Цәугә, әз цалынмә ацы бәстыл әввахс уон, уәдмәе маңәмәй тәрс.

Әхсәмәрән йә кой дәрдтыл айхъуисти. Бәхджынты къорд ай әрбасырдтой: «Нә паддзах дәм сиды!» Әмә Гандзайы паддзахы галуаны баләууыд. Паддзах әм тызмәгәй дзуры:

– Алчи мәм йә гуыбыныл фәләсү, ды та мын дә сәрәй дәр куы наә акуыттай!

– Гуыбыныл ләсүнмә уаллон наә дән, сәрәй кувынмә та сусәнү бәх. Афтә мә наә сахуыр кодтой.

– Чи дә наә сахуыр кодта? Чи у дә хиңау?

– Мә ныйтардҗытә – әндәр хиңау мын наәй.

– Ныр дын әндәр хиңау уыдзән – әз!

– Уымәй бабайы афәрсын хъәуы. Дәхи дзы сайыс!

Паддзах Әхсәмәры рудзынгәй кәртмә ныккәсүн кодта: бынай – цыргь михтә, уәле сыл – сәрәикъуыдыртә сагъд.

Рудзынгыл зәрваттыккабадти, сцыыбар-цыыбур кодта: «Ардигәй дә нал ауадзәзысты. Әз дәумә тагъд кодтон, фәлә мә Хәлгъон-хәйрәт базыдта әмә мыл йә цыиусурты рауагъта. Цалынмә сәе фәдфәливаңтәй сайдтон, уәдмәе мын байрәджы ...» Зәрваттыкк йә зәгъинаг нал фәци: уышы цыиусуртәй ийл иу рудзынгмае йәхи ныццавта. Зәрваттыккагәпп ласта. Галуаны сәрмәе бәстә зилдүх сси. Уәд зәрваттыкк галуаны къулмәе комкоммәе йәхи арбахаста әмә әваст хәрдмәе фәзыйлди. Цыиусур йәхи нал баурәдта, къулыл – тъәпп, әмә мардәй бынмә ахауди.

– Де ‘хаты дзәкъул ам уадз, әмәе цәугә! – загъта паддзах, йәхәдәг иннәе уәттәй иуы фәмидағ.

Әхсәмәр бакатай кодта, асинтыл архызт әмәе бинаг къәпхәнүл сләууыд. Кәртү – сәркүүрән къодах, йә уәләе – фәрәт. Къуымәй йәм әфсәндэзыхи бирәгъы рауагътой. Уый ахуыр уыд: адәймаджы-иу сәркүүрән къодахмәе баскъәфта. Әхсәмәр ай ацахаста, зәххыл – тъәпп, әмәе бирәгъы ныттәбәекк. Хъалагъуртә сәе кәрдтә, сәе мыздыратә фәхъыл кодтой... Әхсәмәр зәххәй әфсән цәджындыстыдта, уымәй сыл раләууыд әмәе сәе куый-хъәд, куый-дур бакодта.

Падзах сә рудзынгәй уыдта әмә старст. Әхсәмәрмә әрәрвиста фәстәмә, ардәм раздәх, зәгъгә.

– Ам бazzай. Цы дә зәрдә базәгъя, уый дын уыдзән...

Әхсәмәр не сразы.

Уыцы сахат адәм әрбахастой хабар: Хъарабогъли амарди. Падзахән йә богал уыд әмә йыл исчи фәтых үздән, уый әнхъәл нә уыди. Фәлә падзах – хинайдзаг ләг – ахъуыды кодта әмә загъта:

– Мәнә де ‘хәйи чьисса айс... .Мәнәй дә цы ‘ххуыс хъәуы?’

– Уәдә мын афтә бакән – авд хохы, авд денджызы фалемә куыд фәхәецә уон.

– Наутә былгәрон – цәттә, сбад әмә дә фәндаг дар.

Фурды был Әхсәмәр наумә куыд фәцәйхызт, афтә йәм иу ләппу дзуры:

– Әз дәу зонын. Ды мах әртәйә фервәзын кодтай...

– Әмә де ‘инә дыууә ‘мбалы кәм сты?’

– Әрцахстый сә. Се ‘ууәнк ауәй кодтой әмә дә ныр ма-рынмә агурынц.

– Хорз ма ракән әмә фыд ма ссарай, – мәнгән нә бакә-нынц. Мәхицән хәләртты ‘фсон знәгтә бантыдтон... Әмә дә ныр мәнәй цы хъәуы?’

– Мән дәр демә ахон, кәннод мә әвыдәй нә ныуудаззысты... Әхсәмәр ләппүйи науы йемә сәвәрдта. Алenk кодтой Терк-Турчы бәстәмә. Дыккаг бон сә ныхмә дыууә әңгәлон науы әрләууыд, әнахуыр адәм дзы, сә цәсгәмтә сай хәцъил-ты тыхт, кәуыл та дзы цармай конд маймули-худ. Зыхъыр къәцәл дәндәгтә сын. Хъәр кәннынц:

– Уәхи әнәхъәр, әнәхъистәй раттут, кәннод уә доны бин-мә уыттырнытә әмә хъаҳъацутән хәринагән ауадззыстәм!..

Науы хицау бәлләңдон адәмы фәрсъ:

– Уә фәнд куыд у?

– Нәхи раттәм, әмә удәгас уәддәр бazzайдзыстәм!

Науы билтыл зылдәгәй кәрәй-кәрөнмә уыди ставд рәхыс баст, әмә йыл Әхсәмәры цәст куы ‘рхәцыди, уәд загъта:

– Уәдә афтә нә! Кәд хәңгә, уәд – хәңгә!

Адәмы науы фәйнәг-астәрдым тъәпән әрхуыссын кодта, йәхәдәг рәхыс райхәлдта, йә кәрөн ын стымбыл кодта әргъомыйас әмә тыхгәнджытәм бахъәр кодта:

– Ауадзут нә!

Уыдан арц-мыдзыра әрбахастой әмә Әхсәмәры къахуәлфады

ныссагъди. *Æхсәмәр* ай фефтыдта, сә мыңзыра сын сәхиуыл баҳста, әмәй йыл аәртә ләдҗы уәхстыл кондау аззадысты. Уый фәстә рәхисы кәрон тымбыл тыхтәй бавзылда әмәй сә әмбис фәкодта. Наутәй иуы фәрстә бацъәл сты әмәй дәлдон кәнын байдыдта. Иннае та лиձәг фәци.

Изәрдалынгты *Æхсәмәриты* аәрбаййәфта иу чысыл бәләгъ. Йәе мидәг – авд ләдҗы. Хъәр кәнынц;

– Max – де ‘уазә! Max – мәгуыртә, ралыгъдыстәм уацарәй!

Науы хиңау сәе нә уагъта, фәләй йын *Æхсәмәр* әхџа радта, әмәй уәд уый дәр ныххъус и.

... Бахәццәе сты Терк-Турчы бәстәмә. *Æхсәмәр* былмә аәрцәйхызыти, науы хиңау ын йә цонгыл фәхәңыд, загъта:

– Эз дән денджызон сәүдәдженер, хъаҳъхъәнағәй мәм ләуу! *Æхсәмәр* нәе бакуымдат. Уәд әм науы хиңау афтә дзуры:

– Дәе руаджы фырдылызәй фервәэтән... Мәнәй дә цы хорз хъәүү?

Æхсәмәр ын радзырдта йә къонайә цәмән рафтыд, уый.

Науы хиңау та:

– Мәе бон дын ницы у. Фәлә Уанкъары бәстәйил – дә фәндаг, әмәй уым фәрсгә-фәрсын ләгәтү ңәрәг дәсныйы ссар. Исты аеххуыс дын фәуыздән.

Æхсәмәр әмәй йе ‘мбал сә фәндаг дардтой. Фәсте сә уыцы мәгуыргуртә аәрбаййәфто, ләгъстә кәнынц;

– Max дәр уал уемә уадзут, цалынмә фәсте сурдҗытәй федас уәм, уәдмә...

Хъәдбыдыры доны бил аәрәңцадысты. Хуры ма йә ныгуыләнмә дыууә бәндәнү бәрц хъуыди, афтә *Æхсәмәр* бәласы бын фырфәлладәй тарф фынәй куы бауид. Иннаетә дәр фәйнә рәттү ныффәлдәхтысты.

Уәд фәдисон зәрватыкк къалиуыл абадти, сцъыбар-цъыбур кодта, фәлә *Æхсәмәр* нәе райхъал әмәй, зәрватыкк цы загъта, уый чи цәмәй базыдтаид!..

Афтәмәй аәрәхсәв.

– Этт, мәе хәсгә маәрдтә! – *Æхсәмәр* фесхъиудта, сонтәй йә къәхтыл аләууыд. Йәе риу астәрста – мыңзыра дзы әддәмә ныххъиль. Ратыдта йәе әмәй туг цыхцырәгәй нылләууыли. Уыцы минут мәй йәе был сцәйдардта, әмәй уый дыдзы рухсмә *Æхсәмәрән* цавәрдәр әндәрдҗытыл йәе цәст аәрхәңыд. Асырдата сәе, иуы дзы аәрцахста...

Цәвитон, Гандзайы паддзах *Æхсәмәры* фәдил дыууә науы

рарвыста; цæсгомæмбærзæн агъудтæ хастой. Марыны фадат сын фæци, Ахсæмæр бæласы бын куы бафынæй, уæд Марджытæй кæй æрцахстoy, уый кæд разынд, раздæр кæй суæгъд кодта, уыdonæй иу. Ахсæмæры раз ныр уыдысты дыууæйæ; сæ иу – знаг, иннаэ та – лымæн. Уæвгæ тæ сæ дыууæйæн дæр æмхуызон хорз фæци.

Фыдгæнæджы сбастой. Куы ‘рбон и, уæд Ахсæмæр ие ‘мба-лæн загъта:

– Йæ тæрхон – дæ бар. Цы йын кæныс, уый йын кæн.

Уый гадзрахатæй цæуæджы дард акодта æмæ йын йæ сæр дурæй дурмæ ныссаста. Лечьырдзинад зыдта æмæ Ахсæмæры дзæбæх кодта алы хосы кæрдæджытæй. Сæхи æмбæхстoy æддагон цæстæй, цалынмæ Ахсæмæрæн йæ риу, йæ къах не сдзæбæх сты, уæдмæ.

Ныр Уанкъары бæстæмæ лæгæтдзæрæт зæронды агураШ араст сты. Фæндаггон сыл амбæлд. Бæгъæввад, йæ къухы – лæдзæг, йе ‘фçæгыл рифтаг. Кæм ыл баталынг вæйы, уым æхсæвиuat бакæны. Ахсæмæр æй рафарста Уанкъары бæстæ æмæ лæгæтдзæрæт зæрондæй. Уый загъта:

– Ахизын уæ хъæуы тар хъæды.

Фæндагамонæг сын йæхæдæт фæци. Тар хъæды дзæвгар куы баудысты, уæд æвиппайды бæлæсты бынты зилгæдымгæ рас-тади, Ахсæмæры ие ‘мбалимæ зæххæй фелвæста æмæ сæ иу арф комы бавзылдта. Уым сай кæфхъуындар лæгæтæй йæ сæр радардта æмæ футтытæ систа. Фæндагамонæг æрбадæлдзæх.

Кæфхъуындар æддæмæ ралæст, сфуттытæ ласта æмæ Ахсæмæриты йæхирдæм баскъæфта. Стыр тулдз бæласыл ма фæхæст сты. Ахсæмæр ие ‘мбалмæ дзуры:

– Мæ астæуыл мын дæ дыууæ къухæй фидар хæц!

Кæфхъуындар та ногæй – футт, æмæ дыууæйæ дæр хъоргъ-хъæлæсы бамидæг сты. Кæфхъуындар æрхы донмæ æрбырыд æмæ нуазын байдыдта. Фæлæ дын æваст йæ гæндзæхтæ куы бацæгъ-дид. Адæргæй ма слæууыд йæ æмбисæй уæлæмæ йæ къæхтыл – раст гæдýбæлæсы йас, базыр-зыр кодта æмæ зæххыл – гуыпп!

Ахæм карст ын скодтой йæ хуылф Ахсæмæр æмæ ие ‘мбал! Йæ фарс ын ракъæртт ластой æмæ рапхызыты.

Тар хъæды кæрон сыл сæ фæндагамонæг куы амбæлид:

– Кæм дымд-далагъан фестут, уый мын чи нæ зæгъя!

– Мах та дæу нал ардтам... – дзуры Ахсæмæр. – Ныр дардæр куыд кæнæм?

Фæндагамонæг сæ фæстæмæ ууылты фæцæйкодта, æмæ та хъæды куы баудысты, уæд æм Ахсæмæр февнæлдта. Йæ лæдзæг

йæ къухæй фесхъиудта, æмæ лæг «Мæ лæдзæг! Мæ лæдзæг!» – сæрдиаг кодта. Ёхсæмæр æй йæ быны æрафсæрста, йæ цæстоммæ йын æркаст æмæ – фæдылдзог зылындзасты халдих!

– Мæ лæдзæг мын æрбадæттут, мæхиуыл схæсон!

Йæ лæдзæг йæ къух куылдæрилдæр ссаардта, афтæ лæг æрбатары. Цы базонын ма йæ хъуыд, уыцы лæдзæджы руаджы кæй архайдта, æнæ уымæй йæ кæлæндых сæфт уыди.

Терк-Туркæй Уанкъары бæстæмæ рафтыдысты æмæ, адæмы фæргæ-фæргæ, ссаардтой зæронд дæсныйы лæгæт. Бахъæр æм кодтой – дзуапдæттæг нæй. Мидæмæ бацыдысты æмæ сагъдæй бazzадысты: лæгæты тæрхæг-хуыссæныл – лæдджы стæгдар, сæры къуыдыр...

Раздæхтысты æнкъардæй.

Хæмпæлтæй сæм рахызт зæронд ус:

– У-у, ам мæ дзæгъæлæй ма ныууадзут, мæ къонатæ!

Кæсынц æм: йæ къухы лæдзæг, фæндагамонæгмæ чи уыди, раст ахæм.

– Рауай, рауай æввахсдæр! – зæгъгæ йæм Ёхсæмæр сиды. Зæронд чьеңре куылдæр йæ разы æрлæууыд, афтæ йын йæ лæдзæг йæ къухæй ратыдта. Ус нырдиаг кодта, йæ лæдзæгмæ фæстæмæ батомар кодта.

– Чи дæ, уый зæгъ, æмæ дæ удæгасæй ныууадзон!

Фыдæмбæлæг фæстагмæ басости, Хæлгъон-хæйрæджы сих кæй у. Йæ фист дзыккуты бын – уыцы дыууæ зылын цæсты! Ныр та йæм йæхи сылгоймаджы хуызы равдыста. Ёхсæмæры фæдыл æфтыд уыди Хæлгъоны ардыдæй: лæппу йæ хæдзарыл куыд нал сæмбæла, уый йын арæзта.

Ёхсæмæр æй æнцад кæм уадзы:

– Хæлгъон-хæйрæг кæм бады, йæ адзал цæмæй у, уый мын зæгъ.

– Йæ бадæн иу ран нæй, æмæ йæ не ссаардзыистут. Йæ адзал цæмæй у – нæ зонын, – сайдта.

Зындджы хай йæ бакæнæм зæгъгæ, дыууæ лæппуйы сугтæ æрбамбырд кодтой.

Сих дзуры:

– Басудзут мæ, æрмæст уæ курын: абабау, мæ лæдзæгæй мын мæ сæр ма æркъуырут – мæ уд дзæнæтмæ нæ фæтæхдзæн!

Уыцы дæлгоммæ ныхас Ёхсæмæр æнæ бамбаргæ нæ фæци, фæлæ ўе ‘мбал нал фæлæууыд, æмæ, фылдæр дын уа, дзæнæтмæ ма бахауай, зæгъгæ, сæрæн – къупп, æмæ зæронд ус бур мыст фестади æмæ зæххы скъуыды афардæг и.

Рахастой лæдзæг семæ.

Фәхәццә сты авд денджызы әмәе авд хохы фалемә. Цәуәгтә адәмы урссыф хъолойә фарстой, фәләе йын ници зыдта.

Донбыл бәласы аууон әрбадтысты, уййбәрц фәндәгтыл фәллайгә дәр күиниң бакодтаиккой! Әксәмәр дзуры йәхицән: «Нә фыдабаттә дзәгъәл сты, кәд уыңы уидаг әппүндәр никүы ис, уәддәр бәрәг наәй».

Бәласы цъуппыл цыдәр базмәлыд, Әксәмәры риуыл әрхайди сау бүмбули-сис. Райхъусты халоны уаст:

— Даң цы агурыс,
Хъуахъ!
Уый әз зонын,
Хъуахъ!
Ме уәнен кәссын,
Хъуахъ!
Уым алцыдәр фыст у,
Хъуахъ!

Әксәмәр:

— Бацамон әй,
Мәргұты хуыздәр,
Къахихсыд бадән,
Мәргұты рәсугъадәр,
Удәртау мыл нал и,
Мәргұты зондажындәр,
Цыкурайы фәрдыг дын –
мә ләвар, –
Кәлмитәй йә
байсдзынаң!

Халон:

— Цыкурайы фәрдыг? –
Цы мын у?!
Авәр уал мын
Дә иу цәст.
Әз әй мәхәдәг
Акъахон! –
Гъеуәд дын әй амонын!
Хъуахъ, хъуахъ, хъуахъ!

Әксәмәрән уыңы ныхәстәй йә зәрдә бауазал, дзуры йәм:

— Фәлтау афтәе наә: бацамон, цы агурын, уый, әмәе дә кой әмбисонды хорзән ацы зәххыл баззайдзән!

– Аз ләвар ницы кәнын. Тагъдәр, кәннод ма дын де ‘инә цәст дәр арцагурдзынаен!

Аксәмәр хъуыды кәнны: «Хәрабогъли, әфсәндзых бирәгъ амә сәркъуыртә, ноджы кәфхъуындар – уыдонәй әнәфыд-былызәй раирвәзтән... Уәд ныр мә иу цәст цы у? Айсәд әй! Уый хыгъд кәд мә къухы уыцы удхосы уидаг бафтид!»

– Рацу. Дәу фәүәд мә цәст!

Халон бындаер артахт, йә сау бырынкъ бәласы цонгыл ас-хъаудта амә ноджы хәстәгдәр йәхи исгә цәуы. Бынтон нәма архәцә, афтә зәрватыкк фәзынди, бинаң хус къалиуыл абадт амә Аксәмәрмә дзуры:

– Сайгә дә кәнны! Ләдзәгәй йә цәв амә, цы агурыс, уый ссаардзынае!..

Амә зәрватыкк амбәхст. Йе ‘взаг ын халон цәмәй әмбәрста?

Аксәмәр халонмә йә цәст цыма бацайтардта, фәлә ын әвип-пайды ләдзәгәй – хафт! Халон зәхмә архәуди, йә къәхтә хәрдмә хъиләй бazzадысты, зәрватыкк та йәхи равдыста амә загъта:

– Кәфхъуындары цурмә дәм рафәдис дән, фәлә та мыл Хәлгъон-хәйрәджы цъиусуртәй иу йәхи ныццавта амә ардәгмардәй цаханайы пыхсмә ныххаудтән... Ныр баздах, амә фыццагдәр цы суадонмә бахәцә уат, уым дә ләдзәг ныппарут, гъе стәй йә уә развәндагмә нынтьухут. Фәстәмә күы раздәхат, уәддәр та-иу әй уым нызвилут!

Бахәцә сты суадонмә, ләдзәг дзы ныппәрстой, уый фәстә йә нынтьыхтой – ләдзәг йә къахыл аләууыд амә, гәпп-гәппгәнгә, сә разәй фәцәүәт.

Иуцыбырныхасәй, фәхәцә сә кодта зәронд хъәууатмә. Уым иу ран алхуыйы хуызән зилин байдыдта. Хәрдмә-иу фәхауд амә та-иу зәххыл аләууыд, йә мидбынаты цыил фестад. Аксәмәрән йә зәрдә ныссәххәтт ласта, йә цәстстыыл не ‘ууәндыд. Аууәрста сә амә та – зәронд хъәууат, хәрәгсындз амә какон! Ләдзәджы цурмә бацыд, аркаст амә дзы әңгәгәйдәр урссыф хъоло!

Ракъахтой йә, сластой ын йә уидаг, дугъысыфты йә батыхтой амә сәхимә раздәхтысты. Суадонмә күы ‘рхәцә сты, уәд та дзы Аксәмәр ләдзәг нызвылтта. Ләдзәг бынмә аныгъуылд – хәрдмә сәгепп ласта, адәймаг фестад амә сурмә раздәхти.

Рахызтысты авд хохы амә авд денджызы сәрты сәхи бәстәмә. Фәндәгтыл артәйә цы тухитә федтой, уыдон нал фәнемайдзыстәм.

Ләппу-ләдзәг сә иуран фәхицән, Әксәмәрән арфәе рәкодта әмәе, кәңәй рафтыди, уыцырдаәм араст. Фәләе дзырдадтой, исқәдбон кәрәдзийи кәй бабәрәг кәндзысты, бахъуджы сахат кәрәдзийи кәй бацагурдзысты.

Әксәмәритә та дыууәйә бazzадысты. Йе ‘мбал ын афтәе зәгъы:

- Цәй, әз дәр аздәхон.
- Әмәе кәдәм фәңгүдзынә? Кәм и дә бәстә?
- Хъәды сырдтимә цәрдзынән.
- Афтәе нә: әз кәм цәрон, уым дәу фаг дәр бынат уыдзән.

Иумәе бирәе фыдәбон арвыстам... Әз иунәг дән, ды мын әфсымәрән бәzzыс.

Әксәмәр ай иемә акодта, уәдәе цы уыдаид. Куыннаә йыл бацин кодтаиккой Деба әмәе Рацца! Кәрты бәләстәе цъәх тәмән калдтой, сә къабәзты цард базмәлыд ногәй, Әксәмәр йәхі балцмә куы рәвдз кодта, уәд, кәдәм әмәе цәмән цәуы, уый никәмән загъта. Ныр дәр йә хабәрттәй ницима дзуры. Фәләе бафарста, саг кәм и, зәгъгәе.

Саг уыди хизынмә, әмәе изәрәй иннәе фосимә куы ‘рба-ләууыди сә кәрты, уәд ын Әксәмәр йә хъусы бадзырдана:

- Мәнәе уыцы уидаг әрхастон!

Әмәе йын ай йә дзыхмә бадардана. Саг ай ахордта әмә... фестади чызг! Диссәгти рәсүгүд чызг! Иууылдәр әм джихәй бazzадысты. Әксәмәр уыцы зын фәндәгтил никуы ницәмәй басости, ныр ын саг-чызджы уынд үе үәнгтә әрбаста. Хәдзары фәмидәг әмәе уырындыхъыл йәхі әруагъта. Чызг әм бациди, фәрсъ:

- Цы кәнис?
- Бафәлладтән...
- Әз зонын дә низ.
- Цы у?
- Ды тәрсис, әз ардыгәй куы аңауон... Кәд мә дәхицәй нә сурис, уәд әз никәдәмуал фәңгүиңдән... Мә ном хүйнди «Радинка», – загъта чызг әмәе йә хабәрттә сәрәй бынмә фәкодта...

Радинка йә ныййарджытән уыди сә зәнәдҗы хистәр. Йә фындаәс азы йәхі куы фесты, уәд ай иу уалдзыгон бон йә мад скъудамә Субийи хъәдмә Дагомәй акодта. Сә рәзты Къулбадәг ус әмәе йә фырт, Хъәриу-хочы бын, Хәйрәдҗыты Хъилдур кәй хонынц, уыцырдыгәй бызгъуырты мидәг әрцәй-

уадысты, хәрәгхәлмаг ныхтәе сын. Фәрсмә әрбакәстүтәе кодтой әмәе фәтары сты. Радинка әмәе йәе мад уәлдәр ссыдысты әмәе та сыл әндәр ахәмтә фембәлдисты – уыдан дәр мад әмәе фырт, сәе уәләе – рәсугъд дарәс. Сәхи семә ныхасгәнәг скодтой. Уалынмәе цондже хъултәе ныхынмәе февнәлдтой: къогъотә дам нәе хәрынц... Цы базонын ма сәе хъуыди – уыдан уыдысты уыцы Къулбадәг ус әмәе йәе фырт. Дыккаг бон Къулбадәг ус Радинкамәе йәе фырты тыххәй әрбаминавар кодта. Хъуыдагәй куы ницы рауди, уәед Халгъон-хәйрәгмәе йәе хъаст баҳаста, нәе, дам ныл барвәссыди. Халгъон-хәйрәг Къулбадәгән йе ‘фсымәр уыди, әмәе йәе хомә Җәйдәр саджил сәфтәг радта әмәе уыцы сәфтәг уый та Радинкайыл ныщавта. Радинка уыйадыл саг фестади. Куюиты йыл сардыңта, әмәе йәе уыдан дардмәе фәссырдтой.

Әхсәмәр хәдзарәй чызджы къухыл хәңгәе рахызт әмәе йәе ныйгардҗытән загъта:

– Абонәй фәстәмәе ацы адәймаг – уәе чынды! Скәндзыстәм чындахсәв, нәе алфамбылай цы Җәрдҗытәе ис, уыдонимә дәр кәрәдзи базондзыстәм, әрхондзыстәм сә!

* * *

Ацы дунейыл цынәе диссаг ис, цынәе сусәгдзинад! Фәләе бирәе сусәгдзинад әнәе рапромәй нәе баззайы! Иухат Әхсәмәр йе ‘мбалимәе хъәдь хуымәлләгмәе уыдысты. Әхсәртә, тәрситә уыгътой әмәе бәласы бынмәе бауыдтой иу зәронд бирәгъы. Уый хуыссыди кәрп әмәе ныматы гәппәлтыл. Бирәгъ хъарәг кодта:

Зымәг әрцәуы, сыйдәй мәлдзынән,
У-у, у-у, у-у!
Сыйдәй куынәе уа – уазал мәе мардзән,
У-у, у-у, у-у!
Уазал куынәе уа – цуанон мәе мардзән.
У-у, у-у, у-у!
Уәе мәгүыр мәе бон, ацы зәрондәй,
У-у, у-у, у-у!
Уәе мәгүыр мәе бон, ацырынчынәй!
У-у, у-у, у-у!

Әхсәмәр әм бацәйциди. Бирәгъ ай нырма ныр фәфишпайдта әмәе лиздәг фәци, фәләе йәм Әхсәмәр сырдты әвзагыл куы сдзырдта, уәед әрләууыди.

Бирæгъ загъта:

– Мæ хъæбулы мын кæд сымах ахастат!.. Ныр та мын мæхи марут?

– Цавæр хъæбулы? Мах ахæм не стæм, ма næ тæрс.

Ацы бирæгъæн кæддæр уыдис æртæ лæппыны. Иубон цуанай куы ‘рыздæхти, уæд йæ лæгæт афтидај ærbайяфта – йæ лæппынты йын ахастауыд. Адæймаджы алыхузыон къахвæдтæ дзы ссардта, зæххыл – тамакойы дымæнтае. Къахвæдтыл сæ фæсте расырдта. Бацæй-сæ-æйяфта. Лæгтæ йыл топпадзагъд систой. Йæ уд ма йæ къæхты руаджы аирвæзти бирæгъæн. Уæдæй фæстæмæ хъæутæм лæбурдта, цагъта фос – адæмæй йæ mast иста. Иу кæм уыд, уым та хъæды зæнгыл фæцæйцыди, æмæ йæ хъустыл цъæхахст ауди. Хъæрмæ фæзылд; бæласы бын уæрдоны гуыффæйы – сывæллон! Йæ дарджытæ дæлдæр хуымы картоф къахтой. Бирæгъмæ ныйгарæджы зæрдæйы уаг фæстæмæ æрцид, йæ хъæвдынты æрымысыд æмæ уыдон мондагæй кæйдæр сывæллоны йæхицæн ахаста. Хъæды æрбынат кодта. Уæдмæ зымæг дæр æрхæстæг. Бирæгъ кæйдæр зæронд уæтæрæй цыдæр бызгъуыртæ радавта, хъарм хуыссæн дзы сарæзта йæ лæгæты. Иу митуаргæ бон сывæллоны уым нал ссардта.

Æхсæмæр изæрæй сæхимæ бирæгъы диссæгтæ радзырдта... Йæ ныйгарджытæ – Деба æмæ Раццæ – таурæгъмæ банкъард сты. Цæмæн, уый та чи цæмæй зыдта? Æхсæмæр сæ бафарста, уæ сагъæс цæуыл у, зæгъгæ. Уыдон загътой: «Цом, фенæм уыцы бирæгъы». Æмæ хъæдмæ ссыдисты. Йæхи йын næ сæйяфтой, фæлæ бæласы бын уыцы кæрци æмæ нымæты хæррағътæм æркастысты æмæ сæ базыдтой: федтой ма сæ раджы кæддæр лæгæты... Деба æмæ Раццæ бирæ фæкуыдтой, æрæджиау сæ цæссыгтæ ныссæрфтой.

– Цы ма дын æй æмбæхсæм: ды мах фырт næ дæ.

– Уый та куыд?! – фæхъæр кодта Æхсæмæр æмæ йæ дыууæ къухæй йæ сæрьыл фæхæцыди. – Мæ зæрдæ уæ катаймæ дзæгъæл хуымæтæджы næ къæпп кодта... Ау, уæдæ æз чи дæн?

– Уый мах дæр næ зонæм... Ныр ацæудзынæ, мах ам ныуудаздзынæ æмæ ниугæ бæззайдзыстæм.

Мæгуыр лæг æмæ ус ракодтой ахæм хабар, Æхсæмæр фыны дæр æнхъæл кæмæн næ уыди...

Зымæгон бон лæгдзоныгъыл хъæдмæ ацыдисты. Сугтæ куы рацæйластой, уæд иу ран хъæды сæ дзоныгъ сласын næ фæрæстой æмæ йыл æрх-æрх уырдыгмæ ахæцыдисты. Цыдис-

ты, цыдысты, фәлә хъәдәй быдырмә нал хәецә кодтой. Уәдмәе аризәр, арталынгәрәттә, әмәе сырдтә ниуын байдыдтой. Мәгүүр ләг әмәе ус старстысты. Сәе дзоныгъ хъәды ныууагътой, сәе къухты фәйнә бәласы хус цонджы фәкодтой әмәе ратындзыдтой....

Уәд дын әвиппайды сәе хъустәе кәуын куы ацахсиккөй. Фыццаг сәм фәкасти рувасы уасыны хуызән, фәлә та ногәй цъәхахст әмәе «ыууа-ыууа» ссыд. Сүгдзаутә ләгәтгондмәе бакастысты, әмәе дзы – къуымбилтә әмәе сыйфәртү бын ссардтой афәдзэздыд сывәллон... Йә быны разынди уәйлаг нымәтү хәррәгъ, скъуытдә кәрцы зәронд. Мәгүүр ләг әмәе ус айтәүйтәе нал, фәлә сывәллоны уыцы кәрцы атыхтой, раҳастой йә. Цин кодтой: әнәзәнәг үүдисты, әмәе сын Хуыщу ныр әнәнхъәләджы стыр хорз ракодта. Сывәллон ноджы кәд уыди ләппу! Арфәтә фәкодтой зымәдҗы бардуаг Онгзырзыраң, сугмәе сәе чи раңауын кодта...

Әксәвү сәе хәдзар тынг схъарм кодтой, сывәллоны сәгъы ‘хырәй бафсастой, әмәе бафынаң, сәхәдәг артә чырийә зәдтә ‘мә дауджытән скуытвой. Уый фәстә тәрхон кәнын райдыдтой, цы номыл сәвәрәм зәгъгә. Әмәе сәе дзырд сиу: «Сывәллон чи у, цы у, – нае зонәм, ссардтам ай хъәды әмәе иыл сәвәрәм хъәддаг сырд кәнәе бәласы ном». Равзәрстой тәккәе стәмдәр әмәе фидардәр бәлас, сарт къәрттә кәмәй не ‘ппары, фәрәт цъула кәуыл кәнә, әфсәйнагау уәззая чи у, арты чи нае судзы, зәххы бын дәр чи не ‘мбийы, уыцы бәлас – әхсәмәрәг. Әмәе ләппуыл ном абадт «Әхсәмәр».

Уалдзәг куы ‘р҃цыди, уәд сәе цәрән къуым ныууагътой, сәе сәгъ әед сәнүикк – сәе разәй, сәе тәдү әмәе къәбыла – сәе фәстә, афтәмәй әндәр ранмәе фәлыгъдысты.

Гъе, ахәм ног диссаг базыдта Әхсәмәр йәхи тыххәй. Бәласы кәлдымыл арбадт әмәе ныссагъәс кодта. Йәхимидаң алы тәрхәттә хаста: «Чи мын у знат? Бирәгъ!.. Уый уыди, уый! Уый мәе фәхицән кодта ме ‘цәг ныйарджытәй... Чи сты, уый абон дәр нае зонын... Фәлә бирәгъ дәр цы аххосджын у? Йәхи йын къаддәр бафхәрдтой! Йәе ләппынты йын куы ахасты! Әмәе бирәгъ мән хәргә, мыйяг, куы нае бакодта, йәхихән мә хъәбулән куы хаста! Бирәгъы ләгәттәй мә Деба әмәе Раңае раҳастой, әмәе сәе фырт сән. Уәдәе аз адонаң алқамәен дәр дән йә хъәбул, йә хәсдарәг!»

Уыцы сагъәстә куы кодта, уәд бирәгъ фәзынди, куыдзау йәе фәстәгтүл дәрдзәф арбадти. Әхсәмәр әм баңыд, йәе

сәр ын әрсәрфта, бирәгъ тъәпән әрхуиссыд. Әхсәмәр ын загъта: «Дә сәфт хъәбул фәзынди. Уый әз дән. Дә уәлхъус ләууын...» Бирәгъ фестад, Әхсәмәры къухтәм басмыстытә кодта, йәхи йыл баппәрста. Фәстәмә зәххыл фәтъәпән әмә күйдзау хъис-хъис кәнин райдытта әмә дзырда: «Әгайтма мә дәхәдәг сардтай, ныр мын мәлын афон дәр у...» Әхсәмәр загъта: «Мәлгә цәмән? Рацу әмә махимә цәр».

Әрцидысты хъәдәй.

Бирәгъ уәдәй фәстәмә хәдзайраг сси. Сә кәддәры къәбыс ныр стыр күйдз уыди әмә бирәгъимә балымән, иумә хәдзар хъаҳъәдтой.

Раңай-рабон, әмә Әхсәмәр загъта:

— Әхсәв фынәй нае кәнин, бон әңцой нае арын: ме ‘цәг ныййарджыты баңагурон, кәд ма сәрәгас сты, уәд...

Әмә ацыди. Зылди хәхты, быдырты, уыдта алы бәстәтә, фарста цәүдҗыты, фәлә кәм цы сардтаид? — нәдәр сын сә нәмттә зыдта йә мад әмә йә фыдән, нәдәр сә хуыз — сә сурәт...

Афтәмәй йыл дыууә азы аивгүйдәт. Фәстәмә сәхимә сәргүбырәй раздәхти. Фәндагыл иу балгъондзы къутәры рәбүн хураууоны әрхуымәй әрбадти. Бирә фәкуыдта. Кәсү әмә йә разы — лыстәг донвәд, — уый равзәрд йә цәссүдҗы тәдзынәгәй. Йәхи әркъул кодта әмә уадидәгән афины.

Әмә федта фын: зәрватыкк әм әртакти, загъта йын: «Фың-цагдәр цы цәүгәдонмә бахәццә уай, ууыл инна фарсмә ма бахиз, фәлә йә билтыл уырдыгмә донимә әмдзу акән әмә истәуыл әмбәлдзын...»

Әхсәмәр әңгәгәйдәр иу цәүгәдонмә бахәццә әмә йә билгәрәтты уырдыгмә ныззылди. Изәрдалынгты цавәрдәр хъәумә хәстәг иу ләдҗы йә уәрдонимә архайтә байяфта: цалх рафтыдта әмә йә фәстәмә сәмәныл фидар кодта. Әхсәмәр февнәлдта, әмә уәрдон арәвдз и. Ләг Әхсәмәры сәхимә ражуыдта. Кусарт ын акодтой әмә, цалынмә әхсәвәр фыхти, уәдмә сын ныхас аңайдагъ. Әхсәмәр радзырдта, дыууә азы дәргъы йә ныййарджыты кәй агуры. Фысымты ләг хуынди Убәдз, ус та — Хадзыгуа. Бахъынцъым кодтой, әндәр сә бон цы уыди — никәй зыдтой, йә фырт кәмән фесәфт, ахәм. Убәдз фынгыл скүвшта:

— Дуне рафәлдисәг, ацы бәлләңонән баххуыс кән!

— Оммен! — загъта Хадзыгуа.

Әз нае зонын, исти ис, әви най, фәлә зонын: ацы дуне дзәгъәл наеу.

Æмæ фысымы куывад дунейы фарнмæ фехъуисти...

Фæсахсæвæр куы схуыссыдисты, уæд дæр ма фысымтæ æмæ уазæг ныхас кодтой. Æхсæмæр фарста:

– Æмæ сымахæн цот нæй?

– Иc, фæлæ ныртæккæ ам не сты. Нæ дыууæ хистæр фырты – æлдармæ æххуырсты, йæ фос ын хизынц, кæстæр лæппу æмæ чызг та сæ мадыхомæ фæрсаг хъæумæ ацыдисты...

Зæронд ус ма лæджы ныхасмæ уынгæг хъуырæй загъта:

– Се ‘пæты хистæры та нын бирæгъ баҳордта.

Бирæгъы коймæ Æхсæмæры буар ныддыз-дyz кодта, зæрдæ сабухта. Убæдз арф ныуулæфыд æмæ Хадзыгуайы дзырдтыл æфтауæнтæ кæнны:

– О, уæд нæ хъæдбын картоф къахтам, нæ сывæллоны бæласы бын уæрдоны гуыффæйы фæуагътам, æмæ дæ балгъитæг афтæ фæуæд: бирæгъы ма нæ цæсты кæронæй ацахстам, æндæр ницыуал...

Æхсæмæр хъавыд ныххъæр кæннымæ: «Уый æз дæн! Æгас дæн æз! Мæнæ стут сымах дæр, ссардтон уæ, ме ‘цæг ныййарджытæ!» Фæлæ йæхиуыл ныххæцыд.

– Æмæ йæ ном та цы хуынди, хъуыды ма йæ кæнүт?

– Йæ ном – «Хъанæмæт», мæгуыр, – загъта Хадзыгуа.

Æхсæмæрыл цыма ихджын доны къæртба бакалдæуыд, – хорзau нал фæци: «Exx, «Хъанæмæт» нæ, фæлæ «Æхсæмæр» цæуылнæ разынди йæ ном?...»

Цалдæр боны фæстæ йæ хæдзар ссардта. Йæ размæ хъæлдзæгæй разгъордтой: «Фырт дын куы рапыгуырди де ‘рцыдмæ!» Бæллæционæн йæ фæллад, йæ æрхуым æрбайсæфтысты. Хæдзарæй Радинка, йæ хъæбысы ноггуырд – хуры тыны къуыбылой, кæртмæ рахызт.

Фæлæ уæддæр Æхсæмæр йæ балцы хабæрттæ æнæ радзургæ кæм фæци. Ракодта Убæдз æмæ Хадзыгуайы кой дæр, сæ сабийы сæфты хабар – бирæгъ сын æй куыд ахаста.

– Бæргæ бацин кодтон, уый æз дæн зæгъгæ, фæлæ фæмæнг дæн: сывæллонæн йæ ном хуынди «Хъанæмæт».

Деба æмæ Раццæ сæ хъустæ фæхъил кодтой.

– «Хъанæмæт» зæгъыс? Æмæ кæд уый дæ ном у, уæд та!

– Куыд мæ ном? Æз Æхсæмæр куы дæн!

– Мах дæ бирæгъы лæгæты куы ссардтам, уæд дын дæ ном нæ зыдтам æмæ дæ схуыдтам «Æхсæмæр».

Æхсæмæр цалдæр боны фæстæ Убæдз æмæ Хадзыгуайы дуар

бахоста. Зәрәдтә йәм рауадысты, базыдтой сә иухатты уазәджы. Уыцы бон сә цот иууылдәр хәдзары уыдысты. Әхсәмәр загъта:

— Сымах — мәд әмә мә фыд, ме ‘фсымәртә, мә хо! Әз дән, сымахәй цы хъабул фесәфти, бирәгъ кәй ахаста, уый. Мә ном раджы хүнди «Хъанәмәт», ныр та — «Әхсәмәр».

Фәхъәбыстә кодта йә мад әмә йә фыдән, йә мадызәнәгән. Убәдз әмә Хадзыгуа сәхиуыл дзуәрттә әфтыдтой: «Табу дәүән, стыр Хуыцау! Уәдә цытә әр҆ңеуы ацы арвы бын!».

Әхсәмәр загъта:

— Сымах стут ме ‘цәг ныйгардҗытә, фәлә ма мын ис әндәр мад әмә фыд дәр — ме схәсджытә... Уә иуты дәр әмә уе ‘ниәты дәр аппаринағ наә дән, стәй бирәгъы дәр! Ныр афтә бакәнәм: мәнмә раңаут, систут әд бынтә. Уым ног хәдзәрттә сараздзыстәм, иу ран цәрдзыстәм.

Дардыл ма йә цы дзурәм, Әхсәмәры фәндыл дыууә наә загътой, әмә иу боны рады Деба әмә Раццәйы кәрты баләу-уыдысты. Кәрәдзиуыл куыд наә фәцин кодтаиккой!

Әхсәмәры ногтуырдән ном наәма уыди. Равзәрстой йын Әхсәмәры фыщаг ном — «Хъанәмәт». Әхсәмәримә дард бәстәй цы ‘мбал әр҆ңди, уый ном дәр бәрәг наә уыди. Әмә куыдәй уыдаид бәрәг, Гандзайы базары къухай къухмә кәй уәй кодтой! Ныр әй рахуыдтой «Гандзылыхъо», ома — Гандзайә әрәфтәг, гандзайаг.

Убәдз әмә Хадзыгуайы чызг Лубәйыл сәххәст әхсәрдәс азы. Гандзылыхъоимә кәрәдзи зәрдәмә фәңыдысты, әмә син чындарын сарәстөй, бабинонтә сты.

Фәстагмә, гъе, афтәтә рауадысты сә хабәрттә!

Радинка әнкъард кодта, мысыди уый дәр йә ныйгардҗыты. Әнә агуырдәй ма син әрмәст уыдон бazzадысты. Әмә Әхсәмәр әмә Радинка, сә сывәллон — сә хъабысы, афтәмәй агурағ араст сты. Цыдысты ныр та әндәр фәндәгтьыл. Кәңүр-дигәй сә агурын хъәуы, уый Радинка амыдта. Бирә фәзылдысты, бирә фәңагуырдтой. Сә сывәллон уыцы фәндәгтьыл байрәзти, сә хъабысәй зәхмә әрхызти әмә сә фәдил згъордта.

Скардтой Радинкайы ныйгардҗыты дәр — Дзукъа әмә Ибырхийы. Сәхи син куы ‘р҆цамыдтой, уәд ма уымәй диссагдәр әмә бакастаид адәймаг! Да чызг саг фестәд, фесәфәд әмә фәстәмә адәймагәй әрьиздәхәд!...

Дзукъа әмә Ибырхийән уыди цыппар фырты әмә әртә

чызджы, – хәдзарыдзаг, иуныхасәй. Әксәмәр әмә сын Радинка загътой:

– Ам уын уадзән нәй – Хәлгъон-хәйрәг әмә Къулбадәг усы бәстәй!

Әмә уыдон дәр әд мыстытә сыйтадысты. Иу боны сәр Деба әмә Раццәйы тыргъы баләууыдысты.

II

Хәстәг-хиуәттә цәрынта байдытой Раццә әмә Дебайы бәстыхәйтты. Ног уәладзгуытә аскъәрдтой Убәдз әмә Хадзыгуа әд цәүәт, Ибырхи әмә Дзукъа сә бинонтимә, Әксәмәр йә чысыл Хъанәмәт әмә Радинкаимә, Гандзылыхъо Лубәимә – әмә ма сын чи уыд, уыдон. Цәргә хъәу систы.

Цардысты ад әмә будәй. Бәстәе сын уыд зери: хор, фос – бирә, алы дыргъ әмә халсар тугыл скъуыди, алы маргъ цәхәрадәтты пәр-пәр кодта, алы дидинәг йәхи райхәлдта әмә ныппараҳат и.

Хистәртә уынафға кодтой, Әксәмәр әмә Гандзылыхъо цуаны цыдысты, Хъанәмәтән дәр чысыл әрдын әмә фатдон-сагъадахъ сарәзтой, әмә семә уади.

Иузаман куы уыди, уәд Әксәмәр загъта:

– Хъуамә Хәлгъон-хәйрәг әмә Къулбадәг усимә схәңон.

Йәхи срәвдз кодта әмә та ныр дәр кәрты астәу хъәддаг фәткүүс әмә кәрдо бәләсты зәңгтыл йә әрмиттә әруагъта:

– Адон куы бахус уой, уәд мә мәрдтыл нымайут...

Ацы хатт иунәг нал уыди, Гандзылыхъо йын әмбал. Бирәгъы дәр семә айстой: дәлнимонтимә хәсты бирәгъы бон бирәу, истәмән сын бабәздән.

...Сә ацыдәй артә азы фәстә бәләстә сатәгсау сәфтәг ныйийсты. Бинонтә сәхи әрцәттә кодтой марды әгъдәуттә кәнүнмә.

Уыцы рәстәг зәрватыкк бәласы къалиуыл агадти:

Ма ма сә ныгәнүт, сәрәгас ма сты!...

Кәд мәңг зәгъын, кәд мәңг зәгъын,

Уәд куыройы әргъәсчы астәу

Мә сәр – цыи-ист!

Фәлә йын йә ныхас чи бамбәрстаид! Зәрватыкк бәләсты къуыбыртәм йә бырынкъәй февналы, әмә сау фәнүкәй зәхмә әрызгъәлынц. Фәлә дзы иу къомбох уәddәр къалиуыл фидар хәңди. Зәрватыкк әм уасгәйә әркув-әркув кодта. Бинонтә

къомбохмә әркастысты, әмә мидәгәй йә цъәх әвзар әххәст нәма бавзалы.

Үәдә акәсәм ныр Әксәмәриты фәдыл дәр... Цәуынтә байдытой, агурынта байдытой Хәлгъон-хәйрәджы. Кәддәр дзы дәсны зәронд ләг цы загъта, уый рох нә уыди: «Дзырахәсджытә ыны бирә ис, мәнә ам кәрдәджы бын дәр әмбәхсынц, дә худы счыилы дәр дзы исчи сбадзәни». Әмә Хәлгъон-хәйрәг рагаңау, ай-гъай, зыдта, чи йәм әр҆ңүү әмә цәмән.

Иу ран фәндагыл сә разәй цыдәр къуыбылой фәтулы. Әрбайсәфы әмә та ног рагәпп ласы әмә тулы... Әксәмәр бирәгъөн загъта:

— Цу, бауром ай!

Бирәгъ ай байяәфта, фәлә үә цәст фәныкъуылдта, әмә къуыбылой әрбадәлдзәх. Уый үәдә хүымәтәджы къуыбылой нә уыди, на!

Тар хъәды дымәгмә сыл әрталынг. Гуыргуырон арт сәндзәрстор къодәхтә әмә бәләсты бындзәфхәдтәй. Уалынмә арты хъарммә бафынәй сты.

Әксәмәрмә үә фыны зәрватыкк әртакт әмә дзуры: «Тагъд фехъал у, кәннод байрәджы уыздән». Үә цәстытә райгом кодта әмә уыны: пехцелдзыкку сау зәронд ус үә армытъәпәнтә артмә дары, үәхи тавы. Уалынмә үә ронәй әлхүй систа, үә уәрагыл ай ныzzыррыйт ласта. Үә хъәбисы тәбын къуыбыләйттә абадт, әмә үә ахснуды, афтәмәй зары:

*Афынәй кәнүт, мәрдфынәй,
Ацы тәбын – уә бәттән,
Үе уәнгтыл ай ыздухон,
Әргъом баст уә ыскәнон,
Хәлгъонмә уә ахәссон.
Фыры сыкъайы уә ныздуха,
Әмүрнад уә ныккәна,
Әмүрәндәгъд, аемырдур!..*

Сә разәй цы тулгә къуыбылой федтой – үә тәккә халдих уәртә усы хъәбисы! Ацы къәппәгмә дәр сә үә фәстә уый әрбасайдта, үәдә, гъе!

Сау къәпсыр ахснуды, зары, әмә фынәйтә тарфәй-тарфдәр кәннынц. Фәлә Әксәмәрән зәрватыкк әххүйс кодта әмә райхъал. Бирәгъ үә дәлфәдтәм хүиссы. Әксәмәр ай үә

къахәй басхуыста. Бирәгъ фехъал әмә усыл йәхи андзәрста. Ус хъәды лиздәг фәци, йә хъәр кәмтәе арында. Уйын уыди Хәлгъон-хәйрәджы хо, Къулбадәг ус – Рыныхъыз. Райсомәй зәххыл йә дзыккутә ‘мә дзаумәттә лыстәг туаратәй ләуудысты. Бирәгъ әй ныфәскъау кодта, әмә йын йә пырхәнтә хъәддаг гәдитә, сәлавыртә әмә уырытә фәхастой. Бирәгъ Рыныхъызы сәр Әксәмәрмә әрбахаста. Әксәмәр сәркүүидыр тәвд фәнүк әмә фәздәгмә схус кодта, әмә күнүхъхъәбәр, уәд әй хъилыл әрсагъта. Къобола ләдзәг дзы рауад әмә йә йемә райста.

Сә фәндаг иу ран фәсаджилтә, әртә къабазы фәци әртыкъухыг сагойау. Галиу фәндаг цыди дәлдзәхмә – хәйрәджы паддзахы бәстәмә, йә былыл – мыды боцкъа; астәүккаг – уәлдзәх бынәттәм, йә былыл – хъәдуры аг; рахиз фәндаг та – уәлмигъ хәтәнтәм, йә былыл – хуырхы тъәпәнәг. Әксәмәритә мыдәй сәхи хорз федтой әмә араст сты галиуырдәм. Адзалы фәндагыл, дам, мыд ныччынди – ахәм ныхас дзәгъәлы на баззад.

Хәйрәджыты бәстә базмәлыйди: «Зәххон ләг нәм хәңцинмә әрпәуы!» Айдагъ Хәлгъон-хәйрәг нә, фәлә ма сә паддзах дәр йәхи әрпәттә кодта, алышыбылызтә калын байдытой: зәххы зыххъыртәй сә размә кәлмитә хъәдуры хъилты хуызән сә къәдзилтыл сләуудысты, гәнәй арахдәр. Әксәмәр сә әхсаргардәй цыччытә кәнин райдынта, фәлә иу калмы бынаты дыууә февзәры. Зәрватыкк әрбацъыллинг ласта. Әмә Әксәмәрмә дзуры: «Уә ләдзәг цы фәци?» Әксәмәр ныхас бамбәрста, кәлмитәм сәркъобола ләдзәгәй февзыста, әмә цыдәр әрбаисты. Уйын фәстә сәм тар хъәдәй ракалдысты әфсәндзых домбәйттә. Уыдоны дәр та ләдзәгәй нырриуыгъета, әмә әрбадәлдзәх сты. Уалынма сәм зәронд уәлмәрдәй раләбурдтой стәг бәхтыл адәймаджы стәгдартә дзәхстәзәхстәнгә әмә къәрцц-къәрцгәнгә. Әксәмәр та адонмә дәр сәркъобола ләдзәг фелвәста, әмә дымд-далагъан фесты.

Дыууә сау әнахуыр барәджы арвы кәронәй әрбазындысты, ныллајдыты цәргәстәу әрбатәхынц. Сә иу уыди дұхъ-бәлдо сәр, бадти халамәрзәнен әмә әфсургъәй тағъддәр уади. Иннә барәг – дзәгуда-мысалгъ сәр, бадти сагойыл. Дыууә барәджы әртыгай архъантә раппәрстой Әксәмәр, Гандзылыхъо әмә бирәгъыл, фәлә сә Әксәмәр әхсаргардәй ныңъцъыкк ласта, әмә архъантә зәххыл абадтысты, гәккуурийы къәдзилтау

хәрдмә фәхай-фәхай кодтой. Уәд та сәм ногәй разылдысты, сә цирхъытәй әрриуыгътой, – Әксәмәр сәм йе ‘харгард фәдардта әмә син сә тәгәлтә ахауын ласта.

Әксәмәрән уыңы әхсаргард хоры Уациллайә әрцыди. Цәвиттон хъуыддагәй, Әксәмәр райгуырд Уациллайы бон, әмәй йын үәларвон зәд Җалдәр азы фәстә парвыста әхсаргард: иу къәвда рәстәжды йә арвәрттывды җәхәримә раппәрста, әмә сә хәдзары къәсәрыл ныссагъди. Никәмән күымдта сәфтауын – наәдәр Дебайән, наәдәр Раццәйән. (Уәд ма адонимә Җарди, йе ‘цәг ныййарджыты наәма зыдта.) Фәләй йәм Әксәмәр күйдәр бавнәлдта, афтә къәсәрәй феуәгъд и.

Сау барджытә фәстәмә арвы кәронмә сәхи айстой.

Әрталынг. Бәлләттә иу бәласы бын әртдзых бакодтой. Кәңәйдәр доны сәр-сәр цыди. Әксәмәр дон әрбадавон, зәгъгә, ауади. Уәд дын быдыры цъәх артытә күы ссузид, се ‘хән адәм фынгтыл бадынц, хъазты кафынц. Әксәмәрыл сәхи әрбакалтой: «Уазәг – Хуыщауы уазәг, наә чындахсәвмә саккаг кән!» – «Чи стут, цы стут?» – «Әфсатийы фырт ус әрхаста». Симды йә сә тәккә рәсугъдәр чызгимә әрхәцын кодтой. Әксәмәр ын йә къәхтәм күы ‘ркасти, уәд йә зәрдә бакуыддәр: чызгән йә зәвәттә уыдысты разырдәм. Цы бамбарын ма йын әй хъуыди, хәйрәджыты къухмә кәй баҳаудта! Йә симын фәуагъта, фәләй йәм үәдмә дзәбидыры сыйқа әрбадартой, нуазән дам. Әксәмәр нуазән зәххыл ныщавта, йе ‘харгардмә февнәлдта, фәләй йә алыварс ницыуал – артәй, әндәргәй фәдәлдзәх сты!

Йе ‘мәлләттәм әрәджиау, боныңъәхыл, әрбахәццә. Уыңы ран, Гандзылыхъо әмә бирәгъы цур, иу хәйрәджытә ләугә бай-йәфта, йә къухтә – баст.

Үй та афтә рауд, әмә хәйрәджытә Әксәмәры симыныл күы бафтыдтой, уәд загътой: ныр сайд у бынтон, әмәй йын йе ‘мәлләтты әххәст фәсайәм. Фәләй син уымәй ницы рауд: ацы хәйрәгмә бирәгъ йә ком фәхәлиу кодта, афтәмәй йәм ныдздзагъыр, йә цәст нал фәныкъуылдта. Уәдмәй йә Гандзылыхъо дәр әрбәстүтә ласта. Үй фәстә йын йә сәры фахс әхсаргардәй адастой әмә уыйадыл хәйрәгән дәлдзәхмә фәндаг нал уыди, адәмәй хәйрәджыты астәу бazzади хъодығондай: хәйрәджытә йә сәхимә нал бауадззысты.

Әксәмәр ын йә бәстүтә суагъта. Фәрсы:

– Дәлдзәхмә күйд ныххизәм?

Уый афтә:

— Уырдәм зәххон адәймагән удағасәй ныфтән ис әрмәст Хъәбызары руаджы. Уыңы Хъәбызар та цәрү хәйрәджыты хъоргъы, дуры бын. Уыңы дур та ис ацы фәндагыл. Дыууә бонцауы ма акәнүт әмәй йәм уәд баҳәттәе уыдзыстут.

Әксәмәр, цәхәр ахуыссын кәнөн, зәгъгәе, артдзәстмә күү фәзыйлд әмәй зынджыты та күү ауыдта, уәд бауадзыг, зәххыл адәргъ и әмәй дзургә дәр — нал, кәсгәе дәр. Гандзылыхъо хъодыгонд хәйрәгән йә сәрү бәләгътәе әрхаста, бирәгъ та йәм дәндәгтәе фәзыхъыр кодта, ай йын цы сарәзтай, зәгъгәе. Уәд хәйрәг загъта:

— Сайды чысылдәр чи фәвәййы, уый арты зынджыты уындај афтә уадзыг кәнәи. Кәд уәм истиң цыргъяг ис, йә уәләе — хатиаг фыстытә, уәд ын ай йә нывәрзән авәрут.

Әксәмәры аәхсаргардмә әркастысты, әмәй йыл аәцәгәйдәр хатиаг фыстытә. Йә нывәрзәны йын ай нывәрдтой — Әксәмәр әрчъицидта әмәй систади...

Хәйрәг загъта:

— Ауадзут мәй ныр.

— Әмәй дә чи нае уадзы? Цу, фесәф! Азимаг фәу, афтари!

— Кәнәе мын «гәррәтт» зәгъут — фәдәлдзәх уон, кәнәе уә бирәгъ йә цәст фәныкъуләд — әрбайсәфон.

Әксәмәр бирәгъян:

— Ауадз ай!

Бирәгъ йә цәститәе әрныкъуылдта әмәй хъодыгонд хәйрәг фәтар и.

Әксәмәритә баҳәттәе сты хәйрәгләсән хъоргъма. Иу дур дзы — цыртдзәвәны хуызән, хыил сау дур. Әксәмәр хъәр кәнәи:

— Хъәбызар, әddәмә мәм ракәс!

Фәлә әddәмә ракәсәг нае уыди. Әксәмәр дур йә зәвәтәй батъяпп ласта. Дур ныддыз-диз кодта, уәддәр сәмничи рацыди. Дуры рәбын стыр къәй сыгом кодтой, уырдыгәй хәдзармә ныххызысты. Мидәгәй змәләт нае разынди. Уырыйы хуынчы хуызән — әddәмә фәрсаг; акастыты дзы, әмәй уәртә маймуллыг рәгъяу иу бәхджын йә разәй әрбатәры, ехсәй сәе ныцъ-цъыкк ласы, фәлә барәг йәхәдәт нае зыны. Уый уыди Хъәбызар. Уәлдзәхон адәмәй әрдәгхәйрәг чи вәййы, уыдон цәмәй әххәст хәйрәджыты суой, уый тыххәй сәе хууыди ацы дуры цъуппай сәрмисындзәгмә әппарын. Хъәбызар сәе фәд-фәдыл раппәрста, уый фәстәе сәе зәххы бынмә хухуләджы ауагъта.

Уазджытә къуымы бамбәхстысты әмә уырдыгәй кастысты. Хъәбызар дзуры:

– Ам аллон-биллоны смаг ڈәуы! Чи дә, дәхи дзәбәхәй равдис!

Æксәмәритә йәем се ‘мбәхсәнтәй рацыдысты, уый сыл схъәртә кодта, мә хәдзармә әнә мәхи цәмән әрбакуыты стут, зәгъгә әмә, йә къухы цы exc уыди, уымәй нә, фәлә йә фәсронәй әндәр фелвәста әмә сә уымәй әрцъыкк ласта. Æксәмәр әмә Гандзылыхъо сәхи фәсайдой; ехсы дзәхст бирәгъыл әруади, әмә бирәгъ стәджы саст фестади. Дыккаг цәф та әрцәйкодта, фәлә йын Æксәмәр exc йә къухәй стыдта. Хъәбызар – уылынг-ләг, зәххәй зынгә дәр нә кодта. Æксәмәр ай йә къухы систа әмә йәм бирә фәкасти...

Хъәбызар кәддәр уәйыг уыди, фәлә йә уд хәйрәждыты бар бакодта, әмә йә уыдон нымпышын, нырруайын кодтой. Адәмы ныхмә сын әххуысгәнает сси, әмә йә уый тыххәй сәрзиләдж-джынтаен хицау нывәрдтой; йә бон уыдоныл цыди. Уәйыдҗы йас ма күү уыди, уәды хъару йәхимә бazzади. Хъәбызары хъомыс рәститә әмә әмбаргәтәм нә хәщәккә кодта. Æрмәст хин әмә кәләнәй, йә фәсроны тыйст ехсыты руаджы бирә фыдбылызтә арәзта ацы уылынг-ләг. Æрдәг адәймаг, әрдәг хәйрәг.

Æксәмәр ай Гандзылыхъомә радта, әмә дзы уый хъазын байдыдта, йә рихитәй-иу ай сәппәрста әмә та-иу ай рацахста.

Бирәгъән афтә уадзән нә уыд, әмә Æксәмәр Хъәбызарән загъта:

– Фәстәмә йә райгас кән, кәннод дын дә къубал стон-дзынән!

Уылынг-ләг афтә:

– Ертә ехсы мәм ис: нәмән exc, сау exc әмә урс exc. Сауәй кәй ныщәвай – фестдзәни, цы дә бафәнда, уый. Урс ехсы цыкк та йә фәстәмә әрәгас кәндән.

Æксәмәр стәг урс excәй әркъуырдта – бирәгъ, цы уыди, уый фәстәмә фестади.

Хъәбызар цыдәр хәтәләи Хәлгъон-хәйрәгмә ныдзәзырдта әнахуыр гъуыл-гъуыл әевзагәй, йәхәдәг хәдзары хатәнү дуар бакодта әмә Æксәмәрән загъта:

– Уәртә уыцы асинтыл суай, әмә дә уым бәндәныл дәлдзәхмә ауадззысты бәтман-тәсчүү мидәг. Æрмәст – дәхәдәг, иннатән бар нәй.

– Әмә уыдон та?

— Уыдан лыстәг дуртә фестын кәндзыстәм әмә сә дә дзыппы айсдынә.

— Цәмәй? Сау ехсәй?

— Кәнә уымәй, кәнә та — мәнә дын дәлдзәх бадәг кәфхүүндары ссыр, әмә сыл ай расәрф, цы дә фәнда, уый дәхинимәр зәгъ, әмә ахәм фестдзысты.

Æксәмәр кәфхүүндары ссыр райста әмә уал ын ай йәхи-уыл асәрфта — Хъәбызар хәлцион фестади, цармы хәлур, хъулдон чыссайы хуызән, әмә йә къулыл сауыгъта. Сәркъобола ләдзәг дәр ын йә цуры сауыгъта — дәлдзәхмә ын хәссән нә уыди: Хәлгъон-хәйрәг ай ма фена — йә хойы базондзән.

Уый фәстә әртәйә дәр хатәны бахызтысты. Асинтыл хәрдмә цәуын байдыңтой әмә йә цүупмә куы схәццә сты, уәд бәстә хъәр әмә гуыр-гуыр сси. Къәхты бын зәххы тымбыләг йә мидбынат әрзылди, әмә бәлләттә кәмдәр баләу-уыдысты. Уый дәр — тыгъд быдир, къәдзәхтә, хъәд ... Фәлә — нәдәр хур, нәдәр арв, бәстә — уыңы тар фәлм. Ай дәлдзәх у, зәгъгә, загътой, уәдә әндәр хъуамә цы уа?

Сә размә иу хәдзар фәци, зәронд ләг сәм рауади, мидәмә сын зәгъы, фәлә нә бакуымдой. Бахәццә сты әндәр хәдзармә, рауади сәм әрыгон чызг әмә сә мидәмә хоны — уымә дәр нә баңыдысты. Æрләууыдысты иу кәлдзаг хъәмпүнсәр хәдзары цур, мәгүүр ләг сәм ракасти быйгъуырты мидәг әмә загъта:

— Хорздзинадәй нәм ницы ис, фәлә уын уәддәр еблаугъә зәгъын.

Æксәмәр ацы хатт фәсастзәрдә. Фысым разәй бахызт, Æксәмәр йә фәстә. Мидәгәй — царәй, зәххәй, къуләй — боцкъайау әмдымбыл әмә уырынгтә, куыд фалдәр — тәссар-мәссар әмә нарәгдәр. Мәгүүр ләг әваст әрбайсәфт. Æксәмәр фәстәмә фәкаст, әмә ие ‘мбәлттәй йә фәдыл — ници; дуар әхгәд, раңауен дзы — нал. Гандзылыхъо әмә бирәгъ әдде бazzадысты.

Әмә уый та афтә куыдәй рауадис? Куыдәй куы зәгъай, уәд — Хъәбызар дәлдзәхмә Хәлгъон-хәйрәгмә ныдздырдта, әмә сын уый сә размә рарвыста әртә сихы — хъәздыг зәронд ләг, әрыгон чызг әмә мәгүүр ләджы хәдзармә куы бахызти, уәд къан-ци баҳауд, — уый уыди фыры сыйқъа, әмә дзы ахсты фәци. Әмә йә Хәлгъон-хәйрәг йә фарсыл әрцауыгъта. Сыкъайы мидәг

Æксәмәр алъамийы хъаппы хуызән әмымрахгәдәй бazzади. Фәстәдәр хъумәе уым дурхъәбәр ныууыдаид.

«Æксәмәр ахст у, о, фәлә Хәлгъон-хәйрәг Гандзылыхъо әмәе бирәгъән та цы кәна? Æксәмәримә сә иу сыкъайы баздухид, әмәе әртәйә сә уд фервәзынән исты куы саразой. Иннәе сыкъайы сә бакәнын хъәуы.

Фәлә бәлләәх уый у, әмәе иннәе фыры сыкъа хәйрәджыты паддзахмә ис. Æмә Хәлгъон-хәйрәг әрхъуыды кодта афтә: хәйрәджыты паддзахы сардыцта, Гандзылыхъо әмәе бирәгъ дә фыбылыз сты, фыры сыкъайы сә баздух әмәе дә хъомыс фәфылдәр уыдзәни, хуыздәрәй нын паддзахиуәг кәндзынә, зәгъыг. Ныр ын йәхәдәг та цәмәе хъавы, уыйничима зоны!..

Æмә йә ардың рәестмә рауди. Рәеджы Гандзылыхъо әмәе бирәгъ дәр ахәсты фесты. Уыдоныл та сайд мәнәе афтәмәй әрциди. Æксәмәры агурын байдыдтой. Цәмәй зыдтой, сыкъайы хуылфы ис! Æксәмәр йәхәдәг дәр нае зыдта, цы ын бачынди. Гъе, әмәе йә агурынта байдыдтой. Иухатт хъәр әрхъуыстор – Æксәмәры хъәләс: «Раңаут, мәнәе дән!». Æмә иу ләгәтмә бакастысты әмәе йә уым фынгыл бадгә бауыдтой, фырцинәй ыыл сәхи баппәрстор. Ләгәтты дуар фехгәди. Æксәмәр цыдәр әрбаци. Уый хәйрәджыты паддзахы әрвист сих Æксәмәры агъуды бацыди; уыйадыл уыдан дәр къанцы бахаудысты. Уый та разынди иннәе сыкъа, әмәе сә уым нытътъистор. Ныр уышы сыкъа хәйрәджыты паддзах әрцауыгъта йә фарсы.

Хәйрәджытә сәхи цәттәе кодтой бәрәгәхсәвмә – Хәйрәджыты әхсәвмә. Уәд ацы дыууә фыры сыкъайы хъумә тәвд фәннычы банордой, әмәе сә мидәг цы цәрәг удтә ис, уыдан ныххус уой, уый фәстә чырызмастау ныдтур уой. Æмәе ахәм цәндтур сыкъайә цы ныщәвай, уымән сай фәннык әнәе фестгә наә, – ахәм тых сә бацаудзән!

Хәйрәджыты паддзах Хачъе-Мачъе Хәмпәлзачъејән йә галуан уыди стәгдарты цәндтәй; стджытә кәрәдзиуыл ныхәст уыдисты сай писийә; галуаны бирә – ләсәнтае. Æддәмә-иу рацыди куызд кәнәе калмы цъары, мидәмә та-иу батыффитт ласта уыг кәнәе гәдыйы хуызы.

Йә къәләтдженыл куы ‘рбадти, уәд-иу йә әцәг хәрвы бацыди: ләтуынсәр, йә иу цәст – калмы цәст, иннәе – уыджы, зачъетә – фысы фисты зәбулты хуызән, уәрджытәм хәецә кодтой, фынз – сәгъы сыкъайау, әрмәст хәрдмә нә, фәлә уырдыгмә.

Хачье-Мачье Хәмпәлзачьең уәлдзәх дәр бирәе әмбәх-сәнтә үйдә: ләгәтты, бәласы мәрайы, цыыфдзаст ңәдтү, хъуынайы бын, дзәгъдзәгъаджы къусчы, сәтәләдҗы хъузджы, насы хәтәлү.

Рагонәй та афтәе рагон үйдә, әмәе йәе буарыл къозотә әрзади: сынчытың үйлә, әмәе-иу скәлм сты, фәләе дардта әрмахуыр халәттә, әмәе үйн сәе үйдон афонәй-афонимә әхсәстөй...

Йә дәлдәр хәйрәдҗытән сәе тыхдҗындәртәй, сәе карздәртәй чи сырдты фәдүл әфтың үйди, чи мәргүтү, чи бындзыты, чи кәлмыты.

Үйдонән сәе налатдәр әмәе хиндәр – Хәлгъон-хәйрәг, йе ‘цәг ном – Хихи-Пихи Фәскъаурихи, – үйди адәмьы фәдүл әфтың. Әнәуи дәр йәе равзәрды үйдис адәймаджы хъәстә, гуыргә дәр ракодта адәймаджы къонайыл, әмәе уый хуызәнничи арәхст адәймаджы уд бәттың-бийынмә. Әмәе Хихи-Пихи Фәскъаурихи әрхъавыд хәйрәдҗыты паддзахы бынатмә.

Цалдәр мин азы әнхъәлмә фәкасти, уәдәе кәд Хачье-Мачье Хәмпәлзачье бынтон нымпылид, фәләе уый та не ‘мпылди. Йә галуаны бын – цад, уым-иу йәхи анадта әмәе та-иу дзыхъ-хъынногәй агәпп ласта. Әмәе йәем Хәлгъон-хәйрәг – Хихи-Пихи Фәскъаурихи – мәстәй хәлди.

Иухатт йәе мад Хәфсыккәйи фәрсүнмә баңыди, кәддәра мын цы фәнд бакәнид, зәгъигә. Фәләе йәе мад ахәм ран үйди, әмәе фырзәрондәй ныссәфтәг, дзылыны иас нышци. Йә ләгәтти тәрхәгыл бадти, нал уынгә, нал дзургә. Уәд ай йәе фырт карз әлдигъы ныудәста, сондон ыл аскъаерта, сымәдҗы йәе сәвдыйдта, нарвы йәе әрнадта, ңәлласәныл ай әрәвәрзта, нарвы йәе әрәууәрста әмәе уәд зәронд туллаччы мур ныдымсти, йәе фыщаджы ныв сардата. Ныр хъусәй хъусы, ңәстәй үйны, дзыхәй дзуры.

– Цы дә хъәүү? Цы хорздзинад мын әрхастай?

Хәлгъон-хәйрәг зәгъы:

– Бацамон мын, куыдәй спаддзах уон?

– Дә митә дә ферох сты?

– Җавәр митә?

– Дә усимә мын мә биларәфтауән фәрдыг куы раңайхастат әмәе мын үә зылын сәфтдҗытәй мә тыл куы баппәрстат!...

Хәлгъон тыңг ныллағъстә кодта, паддзах куы суон, уәд дә буц дардзынән, тәрхәдҗы бәсты авдҗын галуаны баддзынә, дә хуыссән – теуайы хъусалгъән йәе мидәггаг хъуынәй... Били-цъиуысис дә сәры хъуынты тъыст...

Зәронд сәфтәг загъта:

— Спадзах уәвүнән дә бакәнын хъәуы ахәм хъуыддәгтә: Фәлвәрайы уәлыгәсән мә чызджы чызджы ракурын кән, зәххон адәмы рәсугъдәр сылгоймаджы хайуан фестын кән, бирәгты хъомылгонд ләппуиы фыры сыкъайы баздух, уым ай ныннодар кән.

Фәлә Хәлгъон-хәйрәг Хихи-Пихи Фәскъаурихийы фәндтә нә рәстмә кодтой. Кәдәр Фәлвәрайы уәлыгәсы ләдзәг бәргә фестын кодта, йә хойы чызджы йын кәй нә ракуырда, уый мәстәй, фәлә Әхсәмәры руаджы фәстәмә адәймаг фестади. Бәстыра-сугъд Радинкайы саг фестын кодта, — уый дәр фәстәмә адәймаг сси. Хәлгъон-хәйрәг Әхсәмәрән йәхи — бирәгты хъомылгонд ләппуиы — хъуамә фыры сыкъайы баздыхтаид, әмә йын цынә фыдбылызтә арәзта! Зәрватыкк ын әххуыс кодта Әхсәмәрән. Хәлгъон-хәйрәг Әхсәмәрмә мәстәй тъәндҗыгытә хауд, йә хъуыд-дәгтә йын кәй ныссүй кодта, уый тыххәй. Фәлә йә цыфыддәр знат — зәрватыкк: Әхсәмәрән уый күүнә әххуыс кодтаид, уәд Хәлгъоны фәндтә нә ныддәлджиныг уыдаиккөй. Зәрватыккимә тарагай изгард рахастой. Уый афтә уыди: Хәлгъон уәлдзәх йә цыымара бадәнәй раләст әмә бәласы бын комхәлиуәй бафынәй. Зәрватыкк йә сәртты әрбаңайтахт, әмә йын йә дзыхы йә фаджысы мур нышпәрста. Хәлгъон фехъал, ауытда зәрватычы, фәлә ма йын цы акодтаид — атахти! Уәд ыл Хәлгъон ие ‘фсады раздог Артъиуызы бацардыдта. Уышы рәстәдҗы Хуыщау зәрватыкмә фәсидти, Нарты адәммә йә минәварәй арвииста, цәуылнауал ын күүнүц, уый базонынмә. Зәрватыкк Хуыщауы бәстыхайттәй фәстәмә раңайтахти. Артъиуыз йә размә — гәпп, кардәй йә ныңцыцьыкк ласта. Зәрватыкк йәхи фәсайдта, карды цәф къәдзилыл әруади, әмә маргъ саджилдымәгәй аzzади; абон дәр ма афтә у... Хуыщау Артъиуызмә смәсты, әмә йә арвастана мәйи уәлә къәдзәхтыл сбәттын кодта. Абон дәр ма уым рәхисбастәй ләууы...

О, әмә зәрватыкк та адәмән хәрзгәнәгәй бazzад.

* * *

Ныр Хәлгъон-хәйрәг падзахы бынатыл йә зәрдә иучысыл фәдардта. Йә мад Хәффыккәйи амындәй уал иу — сә зындәр — йә күухы бафтыди: Әхсәмәры — бирәгты схәсгә ләппуиы — әрцахста. Фәлә саг-чызг әмә ләппу-ләдзәг аирвәзтысты, әмә Хәффыккәйи ныхасән әр҆ауән най.

Падзах Хачье-Мачье Хәмпәлзачье гурыысхо байдыдта

Хәлгъоныл. Иухатт әм йә дәләсин хәйрәджытәй чидәр дзых баҳаста:

— Хәлгъон дын дә ңады ныбырыд, йәхи дзы надта, цъәпп-цъәппүл схәңцид әмәз зарыди:

Аз Хәлгъон дән – дәлимон:

Куы мә фәнда – уәлион,

Куы мә фәнда – дәлион!

Аңды ңады фәлион,

Арфәр ма дзы ныххизон,

Дзыссы кәнен, фәмизон!

Паддзахмә ноджыдәр баҳастой афтә: «Хәлгъон ма дә загъита: ам, дам, йе смаг кәдмә калдзән, кәд ныххъәндәл уыдзән?» Уәд дын Хачъе-Мачъе бавдәлд әмәз йә ңады сусәгәй ауагъта алы низтә: ңәгәр, гәбәр, таләу, емына, къоти, хъотыр, хъипы, хъылма, рын, сон, есыка, фадынәг, гуыбыннис, халер, тиф, әхснырсәг, гәгәвду, титтыби, михъырда, богъырдахъ, диз-дзырма, хәбуз, таппуз, ризәг, егъгъәу, тәғызыкк, сынкъадәгъ, рудыкк, тъәнгә, хъихъуыфәг, доннис, сафрон, манхъя, хәрағәхәлмаг, къуыдилы, түгнис, тарнис, әндиснәг, тәппәләг, хъихъира, бохъырда, сутыр, иғәрнис, къуәрәх, бынцъырттәг, хъуырнис, рондза, фәзгъәрәг, ңудына, омына, нозтахъыл, уыдырны, цъәммонд... Әмә та Хәлгъон ңады куы басирдата, уәд ыл уыңы низтә ныххәңдисты. Әнә сәфгә ыннал уыди, фәлә ма йә амонд аңыд иу хъуыддагәй: хәйрәджыты паддзахмә нә уыди былар-нис; быларәftауән фәрдиг Хәлгъонән йәхимә уыди, ңады йә ныппәрста – былар бафтыдта иннә низтыл, сә тых сын фәсаста әмә та нә амарди. Фәлә ыннын аслам нә рауади: рәхдҗы Хәлгъон йәхи ныхгә, хъәрзгә, смаг калгә әмә туг омгә әрбаңыд.

— Цы кодтай, Хәлгъон?

— Булчыы къәдзил баҳордтон мә фыны.

Хәйрәджыты паддзах йә риҳитә базмәлын кодта, баҳудти. Ценнә йә бауырныңтаид, йә ңады ын кәй ныбырыди. Ныр ма ын йә ныххәстә дәр әххәст хи хъусәй куы фехъусид.

Әмә Хачъе-Мачъе Хәмпәлзачъе Хәлгъоны ракъахынмә барвыста Мурдзылыф-хәйрәджы, йә дзыппы ыннис сусәгхъусән нывәрдта, иннә сусәгхъусән та йәхи базы бын бамбәхста. Әмә йәм уырдыгәй сә ныхас сыйхуыст:

— Нә паддзах фәрнычын. Мәлгә кәнен.

— Дә дзыхәй мыд ахәрай! Цом, йә ңастытыл ын баҳәцион!

-
- Нæ, нæ! Йæ цурмæ цæуын нæ уадзы, йæ уд уал сиса.
 - Сисæд, сисæд, йæ уд! Нырмæ цæуылнæ ныхъхъандзal цымæ?
 - Күyд уыдзыстæм, цы уыдзыстæм?... Йæ бæсты чи спад-
дзах уыдзæн?

– Мæнæ æз!
Падзах чи уа,
Мæн йеддæмæ?
– Мачи, мачи!
Дæхи хъахъхъæн,
Лæгүын къоппа
Хачье-Мачье! –
Фæцæуы дæм
Хæлгъон-хæйрæг
Хихи-Пихи:
Къуымых кардæй
Дастæ кæндзæн
Дæ бур рихи!

Ныронг дæр мæнæн æмбæлди! Уымæ иунæг сгуыхтдинад
дæр най! Мæнмæ та цас и, цас!

– Уагæры дæм цытæ ис?

– Уæлдзæх адæмы змæнтын. Кæрæдзиуыл сæ ардауын, æмæ
схæцынц. Арахъхыыл, тамакойыл дæр сæ æз бафтыдтон. Хæй-
рæджджын сæ кæнын, нæхирдæм сæ æнтоj кæнын. Чырыстийы
сын амарын кодтон. Сырдоны Нартимæ сызнаг кодтон, æмæ сæ
фесæфта...

– Ау, æмæ нæ падзахмæ æппын ницы лæгдзинад разындзæн?

– Мурдæр ницы! Махческаг Саккатæ йæ сæ хосгæрсты
мæцъыйæ куы сбастой. Аннæ хатт ын Инджынtag Цæрукъя йæ
зæххы гæбаз куы рацъортт ласта!

Уыдæттæ йæхи хъусæй фехъуыста æмæ уыцы бонæй
фæстæмæ Хачье-Мачье Хæмпæлзачье хъуыды кæнын райдыд-
та, уæдæ Хæлгъонæн цы фыдбылыз сараза, фæлæ йæ зонд ни-
цыма æрцахста.

Уæдмæты хæйрæджыты æхсæв дæр æрхæстæг. Уыцы æхсæв
хъуамæ усбиræгтæ, кæлæнгæнджытæ куырысмæ фæцыдаик-
кой æмæ дзы алы низ раскъæфтаиккой æмæ сæ адæмыл нык-
калтаиккой, рæстыты галиу хъисыны сбадын кодтаиккой, сайд
удтæй къæйдуртыл хуым кодтаиккой. Уыцы æхсæв артмæ фыры
дыууæ сыкъайы ныхъхъæбæр-ныддур кодтаиккой, сæ мидæг –
Æхсæмæр, Гандзылыхто æмæ бирæгъ, афтæмæй.

Æмæ бæræгæхсæвы хæдразмæ хæйрæджыты падзах Хачье-Мачье Хæмпæлзачье йæ дæлæсин æххуысгæнджытæм æрбасидти, уынаффæйæн æй хъуыдысты. Хæлгъон-хæйрæг Хихи-Пихи Фæскъаурихи дæр падзахы бадæн уаты дуармæ æрлæууыди, райхæлдта йæ сыкъа йæ астæуай æмæ йæ падзахы сыкъайы сæрмæ ædde къуыл бærzonдгомау æрцауыгъта – ома дзы æз уæлдæр æрбадыны аккаг дæн, йæхæдæг мидæмæ бахызт. Падзахимæ кæрæдзимæ фыдгулы цæстæй бакастысты, дыууæ цæстæнгасы кæрæдзи скъуырдтой, топпы хъæр фæкодтой, æмæ сæ цæхæр фæйнæрдæм акалди.

Цæй, афтæ уал сæ ныуудзæм æмæ уæлдзæхмæ скæсæм.

* * *

Æхсæмæры бинонтыл хæйрæджыты азар бафтыди: Хæлгъон син сæ фос ныккуынæг кодта, кæрчытыл рын систади, картоф хъугдæй хордта – къæйыл сула цæмæй скодтаиккой, уый фаг дæр син нал уыди; цæхæрайы зулкъ æхсыдта, нартхор цъæмæл æфсираЙæй бæzzади. Хор фæци голмандзы, цъурунагæрдæг æмæ цывзæгæсы бын. Зæхх лыстæг калм æмæ бындæй байдзаг. Æхсæв хæдзары тохнайæ бынмæ гæдитæ æмæ уыгтæ уасыдысты.

Кæрты бæлæстæ сатæгсау афæлдæхтысты, æрмæст ма дзы, кæддæр зæрватыкк кæй асгæрста, уыщы къомбохы хуылфы цъæх æвзар зынди.. Æхсæмæритæ ма удмидаeт уыдысты, уый бæræг уыд, фæлæ сыл цы бæллæх сæмбæлд, уый ничи зыдта. Йæ базонын уыд æрмæст зæрватыччы бон, фæлæ уый йæхæдæг дæр минасы нæ бадти, мыйяг: Хæлгъон-хæйрæг æй марынмæ агуырдта!

Зæрватыкк сбæрæг кодта, Æхсæмæритæ дæлдзæхмæ дæлимонты бæстæмæ кæй ныфтыдысты, фыдбылыз дæр сыл уым кæй æрцыди. Уæларвон зæдтæм стахт, ныллæгъстæ син кодта: «Сызгъæрин къалиутыл фæбадат, баххуыс мын кæнут!» Зæдтæй иу Хоры Уациллайы чызг уыди, Æхсæмæрæн кæддæр æхсаргард чи раппæрста, уыщы чызг. Æмæ зæрватыччы къахыл уæларв тæхæг бæх Æрфæны барцы хъистæй иу абаста æмæ загъта: «Ацы хъис дын дæлдзæхмæ фæндаг фестдæни, дæхи йыл бынмæ ауадзæдзынæ. Фæлæ уымæй раздæр Хæлгъоны мад Хæфсыккæйæн дæхи фыны фенеын кæн, ракъах æй, æмæ дын исты бацамондзæн».

Зæрватыкк Хæфсыккæйæн йæхи фыны фенеын кодта. Зæронд хъебре тæрхæгыл зокъойæ бадт. Зæрватыкк ын загъта:

– Ды бæсты рæсугъдæр куы дæ,

Ды тæригъæды куы никуы бацыдтæ...

Кәд мәңг зәгъын, уәд куыройы әргъәсчы астәү
Дә сәр – цыи-и ист!

Цәмәй схъуына дә? Дә сәр та цы кәны?

Хәфсыккә хъаст кәны:

– Мә фырт Хихи-Пихи Фәскъаурихи мә ферох кодта, мә сәр дәр мын уый аскъуытда... Ныр ай әрхъуыди, паддзах, дам, куыдәй суон, уый мын зәгъ, әмә дә буцәй дардзынән. Әз ын ай бацамыңтон, фәлә та мә ферох кодта, әмә фәстәмә ныззокъо дән.

– Бәсты зонддожындәр, уәдә ардәм уәлдзәхәй цы әртә бәлләңдоны әрцыд, уыдан та цы фесты?

Хәфсыккә йын загты:

– Фыры сыкъайы.

– Даесниты даеснитәр, уәдә-ма зәгъ, куыдәй ма раирвәзиккой?

– Даууә сыкъайы кәрәдзиуыл бакъуырцц кән, әмә рагәпп ласдзысты.

Зәрватыкк зәйтән радзырдта фыны хабар әмә йын Хоры Уациллайы чызг афтә:

– Дәлдзәхмә куы цәуай, уәд дә дзыхы булчы къәдзил ахәсс, кәннод әнә фыбылыз наэ баззайдзынә.

Фәстәмә бәргә раздәхти зәйтәй, фәлә йыл мәнә сау халәттә сәхи ныккалдтой. Бәстә баталынг. Зәрватыкк йәхі фәсайдта әмә ралыгъди. Ныр та йыл цыиусуртә сәхи ныщавтой, бәстә цъәх мылазон адардта. Зәрватыкк уыданәй дәр атылиф әмә фәтәхы. Цух ай куы нал уагътой, уәд йәхі зәхмә әруягъта әмә Әхсәмәры бинонты раздзәхәрадоны булчы хуымы астәү абадти, сыйты бын амбәхст.

Цыиусуртән булчы хуыммә бацәуыны хъомыс наэ уыд. Йә алыварс әртыгуыр сты, әнхъәлмә кәсын байдытой: «Искүс дә уәддәр рацәуын наэ хъәуы, әви? Ныр та ма нын кәдәм ирвәздзынә?»

Уалынмә хәдзарәй куызд рауд әмә цыиусурты ауыдта, афтәмәй сыл йәхі куы андзарид – иу дәр дзы нал аzzад, әрбайсәфтысты.

Уыдан Хәлгъон-хәйрәджы фосы хатт уыдысты, гъе!

Зәрватыкк булчы хуымы къахын байдытта, булчы къәдзил йә бырынкъәй фәлыйг кодта, йә дзыхы йә рахаста. Әрфәны барцы хъис ын дәлдзәхмә фәндаг фестади.

Булчы къәдзил йә дзыхы, афтәмәй хәйрәджыты паддзахы

галуаны рудзынгыл батахти. Рудзынгәс дыууæ хæйрæджы булчын къæдзилы уындæй фæтары сты.

Зæрватыччы фæзынд раст уыцы уысм раййæфта, æмæ хæйрæджытæ æмбырдæй куы бадтысты. Мидæгæй хъæлæба, гуыппытæ цыди, æмæ уыцы хъæрæй зæрватыччы батахт ници бафиппайдта. Зæрватыкк фыры сыкъатæ къулыл ауыгъдæй ауыдта. Уæллаг сыкъайы былыл абадти æмæ йын йæ бос халын байдыта. Уæллаг сыкъарагъæнæй феуæгъди, бинагыл æрхауди, сыкъатæ ныкъкъæрцç кодтой, æмæ сæ хуылфæй рагæппытæ ластой Æхсæмæр, Гандзылыхъо æмæ бирæгъ.

Æхсæмæр дуары зыххъырæй бакасти стыр уатмæ. Хæйрæджытæ æмæ магъылытæ кæрæдзи сæрты хаудысты, цæвæг-марæг, нæмæг-иргъæвæт бæрæг дзы нал уыди.

Уый та уымæн афтæ, æмæ сæ паддзах Хачъе-Мачъе Хæмпæлзачье Хæлгъонимæ куы фемдзаст сты æмæ сæ цæхæр куы акалди, уæд афтæ сdzырдта:

— Ахсæв нæ бæрæгæхсæв у... Æмæ уæ иуæн стæрхон кодтон: йе рагъæй йын ныртæккæ гæрзытæ рауадззынæн æмæ йæ стыгъдæй атæрдзынæн!

Алырдыгæй схъæр кодтой:

- Уый цы у? Уый кæцы у?
- Уый мæнæ Хæлгъон, Хихи-Пихи Фæскъаурихи!

Хæлгъон-хæйрæг фæгæпп ласта æмæ Хачъе-Мачъе Хæмпæлзачъейыл йæхи ныффиyrкъа кодта. Кæрæдзи хурхытæ ацахстой. Мурдзылыф æмæ сæ иннæтæ фæйнæрдæм ивазынц, фæлæ сæ бон ницы уыди.

Зæрватыкк дæр сæм раст гье уыцы дзолгъойы сахат батахт, Æхсæмæр дæр дуары зыххъырæй, гье, уæд бакасти...

Æхсæмæр айтæ-уыйтæ нал, фæлæ йе ‘хсаrгард фæцъортт ласта, æмæ æртæйæ дæр мидæмæ æмырцъæгæй багæпп кодтой. Бирæгъ йæ цæстытæ ныдзdzагъыр кодта — Æхсæмæрмæ фæдзæхстонд æхсаргард хатиаг фыстытимæ, æмæ йемæ хæцын сæ бон нæу. Зæрватыкк дæр сæм бамидаег, йæ дзыхы — булчын къæдзил, æмæ уымæн дæр сæ бон ницыуал у. Булчын къæдзилы кой, хæрæджы уаст «охъи-охъи!» æмæ хæрæгмæ æвзидаен ныхас «кокыс» æмæ ма ноджы гæррæтт — уыдонæй хæйрæг дæлдзæхмæ лизды, фæлæ сын ныр дæлдзæхгæнæн нал ис: бирæгъ сæм йæхи ныдзdzагъыр кодта. Дæлдзæхтæ авд сты, фæлæ хæйрæджытæн дæлдæр алидзæн нал уыд.

Æхсæмæр фæрсы:

— Мах фыры сыйкъайы чи бакодта, — кәцы у?

Дәлимонтә Хәлгъон әмә паддзахырдәм амонынц. Әксәмәр сәм бакаст әмә афтә:

— Ай мә зонгәтә куы стут! Иухатт ныл архъантә дәр сымах куы раппәрстат!...

Әхсаргардәй – цыкк, әмә Хәлгъоны сәр зәххыл атылди. Цыкк – әмә та Хачье-Мачье Хәмпәлзачъейы сәры тъупп дәр фәңзыди.

Дыууә сәры кәрәдзимә фәләбурдтой; кәрәдзи – хойгә, дәндагәй – ләбургә! Әхсәмәр сә рудзынгәй разывытт кодта, уәddәр сә хыл нә уагътой әмә уызы хылгәнгә афтари фесты. Зәххастәу абон дәр кәрәдзи нә уадзынц. Тынг куы схыл вәййынц, уәд зәхх әнкъуысын байдайы.

Әхсәмәр Гандзылыхъойы къухы Хъәбыйзары сау ехс фәсагъта, әмә уый дәр цыкк ласы алышадәм. Хәйрәджытәй чи стәджы схъис фестади, чи дуры къәртт. Әхсәмәр та сыл кәфхъуындары ссыр ауагъта.

Үәд Мурдзылыф – налат хәйрәг – бирәгъы цәсты фәмидағ, әмә ма йын йә цәст әнә ‘рныкъулгә цы гәнән уыди! Уыйадыл хәйрәджытә, иблистә әrbaisæftystы, әвдәм дәлдзәхы скүиси сты.

Әхсәмәр әмә йе’мбәлттә къуымты разылдысты. Иу хатәнны дуар байтом кодтой, әмә дзы – быгъдәг быдыр. Уым алы рәттүи цыдәр цәрәгтойтә змәльдисты, әдде бакәстгәйә – адәймаджы хуызән. Уыдон уыдысты, уәлдзәәх адәмәй хәйрәджытимә чи байу, ахәм уdtә, әмә хъизәмар кодтой. Иу ләгыл гуыбын нәй, афтәмәй йә дзыхы хәринағ ауадзы әмә уый зәхмә әркәлы, әмә сыйдәй мәлүн, зәгъгә, нырдиаг ласы.

— Цы кодтай?

— Адәмы астәу зыд кодтон, әфсис нә зыдтон... Мә уд хәйрәджыты быгъдуан бакодтон...

Иннаә ләгән йе’взагыл калм ныххәңзыд әмә йә гәндзәхтә тилы.

Әхсәмәр ай фәрсү:

— Цы кодтай?

— Адәмы ‘хсән хахуыртә уагътон...

Иннаә ләгән йә цәстытә рахауынц, уый сә фәстәмә сә бынаты авәры.

— Цы кодтай?

— Хәләттәнаг әмәе әдзәстуарzon уыдтаен...

Фалдәр әндәр ләг йәе буарәй гәбаз ралыг кәны әмәе йәе ахәры.

— Цы кодтай?

— Искәй фәллой давтон...

Уый фале иннәе йәе сывәлләтты кардәй әргәвды.

— Цы кодтай?

— Бирәе хорз ләгты фесафын кодтон, алыш туттәе сыл мысыдтаен, мәнәй хуыздәр кәй уыдисты, уый тыххәй. Сәе әт мән аххосәй сидзәртәй бazzадысты...

Уый фарсмәе әндәр йәе сәры кәхцү сиси әмәе дзы йәхи ми-зынцъаг нуазы.

— Цы кодтай?

— Арахъхъ анцъухын йеддәмә ницы күистон, бинонты хъилиәй хостон.

Әксәмәр фәстәмәе раздәхт, уыдон әм хъәр кәнынц;

— Фервәзын нае кән!

— Сымахән ницыуал хос и!...

Әксәмәритә әндәр хатәны дуар бакодтой, әмәе уым та — әндәр тәригъәдджынтае. Афтә — алыш хатәны дәр уыд хицән фәлтәр. Тәригъәдджынтае иунәг дәр әввид нае бazzад, алчидәр фыста йәе хәс, суанг мәлдзыг чи амардта, уыдон дәр. Уыдоны диссәгтән кәрон нае, әмәе уын сәе әндәр хатт фәдзур-дзынән.

Ныр та уал Әксәмәр әмәе йе ‘мбәлттә галуанәй әddәмәе рахызтысты, иуварсәй йәм бакәстытәе кодтой әмәе загътой: «Басудзәм аей!» Стджытә әмәе сәрыкъуыдыштәй амад галуаныл сәндзәрстый, хәйрәдҗиты къона хәрзхәлд фәци.

Уый та уын Хәйрәдҗиты әхсәв әнәе иу дәлимон, иу сайтан, иу магъылы, иу мамма, иу сих, иу әвдиу, иу зикъуыр, иу усбирағъ, иу азмәц әмәе әнәе иу куырысдауаей!

Райсомәй Әксәмәритә уәлдзәхмә фәндаг агурын байдыдтой. Скардтой Хъәбызыры хухуләг. Зәрватыкк загъта:

— Әз мәе хъис-фәндагыл фәңәуын әмәе уәм уәле әнхъәлмә кәсдзынән.

Уыдон хухуләджы сфардәг сты Хъәбызыры хәдзармә. Къуылъыл хәлционмә скастысты, әмәе ма дзы цыдәр чысыл муртә бazzади: мыстытә йәе баҳордтой. Къулбадәг усы сәры былыхъхъы дәр рувәстә, сәлавыртә бамбис кодтой. Бәлләттәе сәе уәддәр

диссагән семә рахастой, семә райстой екситә әмә кәфхұуындары ссыр дәр. Күнділ вәйиы, цы вәйиы, истәмән та күн баҳтәуой...

Сә хәдзармә рафардәг сты. Бинонты иууылдәр сәрәгасәй әрәййәфтой. Цард та сын баңайдагъ. Бәләстә цъәх-цъәхид фестадысты: уыцы иу къомбох цард аскъуынын нә баугъата.

Хәйрәдҗытә бынтон бындағыд не ‘р҃цыдысты, фәлә сәхи нал әргом кәнинц.

Æксәмәр зәрватыккән загъта:

– Махимә цәр, нә къәсәры сәрмә мидәгәй дәхицән ахстон сараз.

– Амә зәрватыкк уәдәй абонмә адәмимә цәр, әрмәст се ‘ппәтимә нә, фәлә сә хуыздәртимә – Æксәмәры хәдзарвәндаг әмә йә къабәстимә.

Бирәгъән иу бон йә адзал әрцид әмә Æксәмәрмә дзуры:

– Эз дәр дын мад әйяфын. Уә цәхәрадоны кәрон-иу мә банағән, судзгә цәссиг мыл әрәппар.

Бирәгъ амард, банағәдтой йә, әмә йыл Æксәмәр йә цәссиг йах-йахәй ныккалдта – цыма хъәбул йә ныйярағыл; бирәгъән йә уд уыйадыл ингәнәй урс цыиуы хуызы рахызт әмә арвмә йәхи систа. Арвы астәу стъалы фестад.

Абон дәр ма йә «Бирәгъы стъалы» хонәм.

МАДЫ КЪУХ МӘРДТӘЙ ДӘР АЕХХУЫС У

Фыдыусмә дыууә чызджы уыд: иу – йәхи чызг, иннае – йә ләдҗы чызг. Йәхионмә хорз зылди, уәддәр бонәй-бон фыдуындағ кодта. Сидзәр чызгән әвзәр уыди, фәлә уый та уәддәр бонәй-бон хәрзуындағ кәны, рәсугъадәр кәны.

Къулбадәг усмә фәрсынмә фәңди фыдыус, афтә ‘мә афтә. Къулбадәг ус ын радзырдта:

– Дә сидзәр чызгән йә мад күн марди, уәд йә цонг ралыг кодта, йә хъәбулән әй радта. Уымәй йә цәсгом асәрфы әмә уымән хәрзхуыз әмә цәрдхуыз вәйиы.

Фыдыус уәд әмбәхст цонг ссаердта әмә йә доны баппәрста. Сидзәр кәүгә рацу-бацу кәны доны был. Донбеттыртә йә зыдтой, радтой ын йә мады цонг, чызгыл сыйгъәринтә әрцауыгътой әмә йә парвыстой.

Фыдыус та йæ хæдзары цин кодта. Уæд дын куызд ниугæ-
рæйгæ афтæ зæгъы:

– Сидзæр чызг – сызгъæрины тыхт! Сидзæр чызг – сызгъæ-
рины тыхт!

Ус æм рамæсты:

– Аæ, бирæгъы амæддаг фæуай! Афтæ хъæр кæн: «Сидзæр
чызг – хæрæджы бæркъуыйы тыхт!»

Уæддæр куызд йæхион кæны.

Уалынмæ сидзæр чызг æрттывдтытæ калгæ схæццæ ис. Ус
ын сызгъæрин ие ‘фæгæй ратоны, фæлæ та сызгъæрины бына-
ты æндæр сызгъæрин февзæры.

Уæд йæхи цонг ралыг кодта йæ чызгæн, йæ цæсгом ын дзы
асæрфта. Фæлæ уый нæ фæрæсугъддæр. Мæстæй хæлгæ цонг доны
баппæрста, уый фæстæ йæм йæ чызджы фервыста. Донбеттыртæ
радтой цонг чызгæн, йæхиуыл та йын бæркъуытæ баныхæстой.

Ие ссыдмæ мад æнхъæлмæ кæсъ: уæдæ сызгъærintæ схæсдзæн.

Куызд афтæ ниуы-рæйы:

– Мадджаин-фыддджын хæрæджы бæркъуыты, куызды
бæркъуыты тыхтæй ссæуы!

Ус æм рагæпп ласта:

– Афтæ ма ниу! Ниу афтæ: «Нæ чызг сызгъærintæй мыр-
мыргæнгæ ссæуы!»

Чызг дæр дын схæццæ æцæг бæркъуыты тыхтæй. Мад дзы
иу ратоны, æмæ та йæ бынаты æндæр февзæры!

Æмæ ус мæстæй атъæпп и.

КАРД – ДÆ ТЬЫЛ, ДÆ ФИСТОН!

Иу лæтгæ фæндыр уыд. Фæндыр ахæм уыд; ацагътай дзы,
уæд дæ разы фестдзæн, цæй кой дзы кæныс, уый – де ‘фсин, дæ
сыхаг, дæ гæды, суанг ма дæ мыстытæ дæр.

Цагътта лæг уыцы фæндырæй æмæ царди хъæлдзæгæй, амонд-
джынæй.

Уалынмæ иу хъæумæ куы бафтид. Йæ фысым æй куыннæ
сбуц кодтаид. Ныккалдта хæрд-минас фынгыл. Хъуыста фæнды-
ры цæгъдтытæм, æмæ йæ тынг æрфæндыд, уымæ дæр ахæм
фæндыр куы уайд.

– Рауæй мын æй кæн, – зæгъы.

– Цытæ дзурыс? Мæнмæ уымæй хæзнадæр куы ницы ис дунейыл.

- Мæ хæдзар, мæ фос дæр дын ратдзынæн.
- Нæй, мæ хур. Мæнæн мæ фæндыр мард не ‘тас кæны, æндæр цы нæ кæны, ахæмæй ницы ис.

Ницæуыл бафидыдтой. Фæссихор фысым сусæгæй сæ кæрчытæй иу æрбæргæвста, йæ туг ын гуцъайы ныккодта аэмæйæ усы дæллагхъуыр тæбынæй бабаста. Гъестæй уазæджы цур усмæ фæлæбурдта, маргæ дæ кæнын, зæгъга. Аердæргъ æй ласта хæдзары астæу, кард ын йæ хурхыл «æрбæвæрдта». Ус дæр марды ‘фсон йæхи ауагъта. Туг кæлы.

Уазæг скатай:

- Уый цы бакодтай, мæнæн дæр мæ цард куы фенад!..
- Рауай-бауай кæны, иу ран нал бады.
- Куы йæ райгас кæнин, уæд цы уаид?
- Уæд дын цыфæнды дæр нæ бавгъяу кæнин...
- Дæ фæндыр дæр?
- O!
- Уæдæ йæ æз ныртæккæ райгас кæндзынæн! – аэмæ аердæлгом йæ усыл, кард ыл радау-бадау кæны, дзуры: «Кард – дæ тъыл, дæ фистон! Кард – дæ тъыл, дæ фистон!»

Ус дын æцағæй куы рабадид.

Уазæг радта йæ фæндыр. Раздæхт сæхимæ.

Йæ ус æй фærсы:

- Кæм и дæ фæндыр?
- Кардыл æй баивтон.
- Мæ хæдзар куыд фехæлд! Ныр ма цы уыдзыстæм?
- Дзургæ бирæ ма кæн, фæлæ ма афтæ æрхуысс, æз дын, мард куыд æгасгæнгæ у, уый фенеын кæнон.

Æрбæрста йæ усы, кард ын йæ хурхыл æрбауагъта. Уый фæстæ кард радау-бадау кæны мардыл аэмæ дзуры: «Кард – дæ тъыл, дæ фистон! Кард – дæ тъыл, дæ фистон!.. Гъеныр сыст!»

Кæцæй ма дын систадаид хурхæргæвст адæймаг?

Йæ ДЗУАППЫ – Йæ МæЛæТ

Иу хæдзары лæгмæ ахæм миниуæг уыд; куы худа, уæд æй ма бафæрс, цæуыл худыс, зæгъгæ. Йæ дзуаппы йæ мæлæт уыди.

Усыл æхсæв-бонмæ хуыссæг нæ хæцыд, тынг æй фæндыд лæджы диссаг базонын. Аэмæ йæ бонæй-бонмæ тыхсын кодта.

Фәңыд къулбадәг усмә. Үйй үйн бацамында:

– Йә тылыл ын дә арм сәвәр, афтәмәй йә әртындәс хатты фәд-фәдым бафәрс әмә уәд срәдиңзән. Әрмәст дын дзуапп куы радта, уәд ын әнә амәлгә хос нәй.

– Кәдәм мәлә? Күй үә зәгъя, уәд иумә худдзыстәм, әндәр дзы цы уыдзән?

Фәтындзында сәхимә.

Мәнә та ләг ныррухс и, худы.

– Цәуыл худыс?

...Хәдзары фос ләдҗы хъахъхъәнгә кодтой.

Гал үә сынар ңәгъдын ныуагъта әмә әнкъардәй ләууы. Уасәг кауы сәрмә стахт әмә ныууасыд. Гал әм дзуры:

– Ныр ңәуыл уасыс, уәртә нә хицау мәлгә куы кәнү, уәд?

– Куыд мәлә?

Гал хабәртә хуыздәр зыдта әмә сә радзырдта уасәгән.

– Мәнән фондзыссәдз усы ис, әмә сә алкәмә куы хъусон, уәд мыл хъуын куы нал бazzайдән, – загъта уасәг. – Зәгъ ын әмә үә әртыскәнәй ныңъцъәл-ныммур кәнәд.

Гал мидәмә бауасыд, ләгән бамбарын кодта уасәдҗы фәнд.

– ...Цәуыл худыс? Цәуыл худыс?

– Дәлә мәм әртыскән әрбадәтт әмә дын әй зәгъон.

Ус әртыскән радта, әмә куылдәр әртындәсәймаг хатт фәңәйфарста, афтә үйн дзы ләг үә сәр әрдаудта, гъестәй үәм растад әмә үә ахъаззаг ныңъцъәл-ныммур кодта.

Үйй фәстә ног ус әрхаста әмә ма абор дәр ңәры.

Худгә та-иу ңәуыл кодта, үйй үйн зәгъон? Зыдта алы ңәрәгедүй әвзаг дәр әмә-иу хъуиста –

уасәг каркән цы дзуры,

уырс ефсән цы зәгъы,

фыр далысы куыд сайы,

ңәу сәгъы куыд куры,

үәнныг дыгәрдигыл куыд узәлы...

Иу ңыбыр ныхасәй, нәлүд сүлүдән къуырфынәй цы фәдзуры, уыдан хъуиста ләг әмә-иу дзы гәдү ныхас кәм уыд, уым-иу ныххудти.

ТАУРÆГЬТАЕ

СÆНÆХЪЫЗ

Yæ,

мæ бон, сылгоймаг æнамонд уыд, æнамонд, раджыты. Сæнæхъызы æмбисонд чысылæй федтон æмæ йæ никуы рох кæнын.

Сæнæхъызы мæ фыд Увæдзы хо уыди. Уый рæсугъдæн, уый хæрзкондæн мадæй бирæ нæ райгуырд. Уæд хуыйынмæ, уæд фæндырай цæгъдынмæ зæгъ. Тынг къухджын æмæ зæрдæджын. Дагомы чызджытæ йæм иууылдæр хæлæг кодтой.

Ахæм зæды къалиуы курджытæ куыд нæ уыдаид! Лæвæрд уыди Хъараты Микъолозæн. Ирæд дæр ист уыди – гал, хъуг, фæндыр. Хуынтæ дæр ын фæхастой. Хъуылдаг рæхджы чындзæхсæвмæ цыди.

Фæлæ бæллæх рауд Микъолоз æмæ йе ‘фсымæр Бæтæ бïдыры хуымы фæдæрзæг сты стъаршинимæ. Цæуылдæр фæхыл сты. Цæуыл, уый дæр нæ зонын, фæлæ афтæ уыди. Микъолоз æмæ Бæтæйыл хъадамантæ сæвæрдтой æмæ сæ Сыбырмæ катырыжнæмæ ахастой. Фындаæс азы фындаæс боны не сты, мæ хуртæ!

Уый стыр мæтуырыбон уыди Сæнæхъызын, æппат Агънатæн æмæ Хъаратæн. Энхъæлмæ кæсын, бадын байдыдта мæ фыды хо. Күирд куыд уыди, уымæ гæсгæйæм Хъаратæ ми кæнинағ хастой – цухъхъа хуинаг, хæргæбыдтæ кæнинағ, сæрак дзабирағ – алцы. Хастой йæм Хъараты

хәдзар әмәе хъәубәстә дәр. Тынг дәсны уыд къухәй, фәндирәй, дзыхәй. Ахәм дыууә къухы бирәйыл наә уыд. Рәстәг күйд цыди, афтә дәсныдәр кодта.

Фәлә Микъолоз зынәг наә әмәе наәй. Тыхстысты дыууә мыг-гаджы дәр. Хъараты Тепса номдзыд ләг уыд, ахуыргонд. Уәдән наә зонын, фәлә фәстәдәр хъәуихицауәй күиста. Әмә-иу Тепса араә дзырда: ныр ссәудзысты, уәд ссәудзысты Микъолоз әмәе Бәтә. Писмотә дәр-иу сәрвистой хаст әфсымәртә. Къамтә дәр цыди. Әдзух сә махән хъусын кодтой, җәмәй әнхъәлмә кәсәм, хәдзарән йә зәрдә әндәрырдәм ма саджил кәна, Сәнәхъыз җәмәй фәраза. Хъараты тынг фәндыйд, сә хәстәгдинад Ағынатимә күйд наә фехәла.

Бирә бонтә рацыди. Сәнәхъыз тад әмәе руад. Мә җәсттыты раз ис ныртәккә дәр... Фәхъязыдаид-иу сывәлләттимә, фәхудтаид. Фәндирәй-иу уынгәг фәцагътаид. Әмә та-иу хуыссәныл ныддәлгом уыдаид. Афтә әдзәмәй ләууыд бирә, бирә. Цалынмә-иу әм нана не ‘рбаңыд әмә-иу әй исты амәлтәй не ‘рнывыл кодта, уәдмә. Тынг тыхсти нана – мә фыды мад. Араә-иу бакодта: «Уәрыччы тыххәй дыууә ләджы фесәфәнт...» Нә зонын, Җавәр уәрыкк уыди. Фидауәггаг хъуыди, әви йә стъаршинәй байстой, йе сә гәртам агуырдәуыд, тәрхоны заман – наә хъуыды қәнин, фәлә нанайы зәрдә Хъаратыл худти, әмәе уыңы хуызы уыди йә ныхас.

Цыди ма дзы худы кой дәр. Нә зонын – күйд хуызы, цы хуызы, фәлә дзы худы кой цыди. Сәнәхъызән йәхи зарәджы дәр ис уыңы худ.

Афтә уынгәдженең бол уыди Сәнәхъызыл, әмәе йын кувидмә, хъазтмә җәуын не ‘мбәлд. Әфсәрмы кодта. Хъаратә наә разы Җардысты, араә наәм цыдысты хәстәдженең охыл, хуыдтой наә бәрәгбәттәм сәхимә. Әдзух сыл әмбәлдыстәм, әнәуи дәр хъуыддаг адәмы җәстывәрд уыди, әмәе йе ‘змәләнтә цыбыр уыдысты Сәнәхъызән.

Иухатт наә мусы хъазт сарәэтой. Сәнәхъыз уырдәм әрцид. Мә фыдән уый хъыг уыд. Әрбаздәхын әй кодта хъазтәй әмәе йәм җәңид. Не ‘мбәлд афтә, күирд кәй уыд, уымә гәсгә.

Гъе, уәд рацәй-рабон әмәе мә фыды җәстәр әфсымәр Бәтә доннизәй амард. Сәнәхъыз йе ‘фсымәры марды цурмә наә баңыд:

Хъаратә дәр уым змәләйдисты әмәе уыдонәй әфсәрмы кодта. Сәнәхъызмә адәм ҳицән уатмә цыдысты.

Хәрүнән әмә цәрүнән нал уыд Сәнәхъыз. Зарәг скодта йәхиуыл:

*Нал фәразын фатеры бадын...
Ма байрайат уә сикъо галәй,
Ма байрайат уә сохъхъыр хъугәй!..
Нал фәразын фатеры бадын...
Дәлә машинә, кәдәм сә ласыс
Сау хъадамантимә?..
Машинәйи будкә зәгәлтыл ләууы.
Мәнән Микъолоз мә зәрдил ләууы.
Ма байрайай дә нымәтхудәй...
Нал фәразын фатеры бадын...*

Йә фәндүрү мидәг әдзүх уыцы зарәг бадти. Айхъуист зарәг. Адәм айстой. Ахәцца Къуыдармә, Дыгурмә, Кәсәгмә. Әз дәр-иу ай мә заманы мә фәндүрәй кодтон...

Сәнәхъызы зарәг ныр дәр фехъусын радиойә, йә ныхастә дзы нал вәййынц, афтәмәй.

Ихсыд, удхарәй тади чызг. Йәхимә хъуыста, йә хүлфмә каст. Нанайы катай та дыккаг уыди. Уый хуызән ничи рысти Сәнәхъызы әмбисондыл. Чызг-иу дәлгәмтә күү райдыдта, уәд ын-иу нана «сәгъы сыкъатә», сырх сәкәр әмә әхсүр сfyxta әмә-иу ын уыцы хуыппаг хосән дардта. Черчесты Никъолозы дуканийә-иу сә хаста Цъамадәй – сәкәр әмә «сәгъы сыкъа».

Адәм әмбисондән авд азы күү бакәнынц. Аивгъуыдтой уыдон дәр. Уәеддәр Микъолоз зынәт нәма ис. Агънатәм Сәнәхъызмә курджытә цәуын райдыдтой. Фәзындысты-иу скъафджытә дәр. Аллах-биллахтәй сә-иу фервәзти. Нана наә дуармә көрепи – дынджыр наэзы быщәу – сәвәрдта.

Бонтә ма раңыд, әмә мә фыды хо Сәнәхъызы ксуртаг Баскаты Додыкк ракуырдта. Фарастан азы кәй схастам, ахәм тохъыл наәм уыди, – уый аргәвстам, уәдә ма ын цы кодтаиккам? Сәнәхъыз фәңцид Ксуртмә – Баскатәм. Мах та быдымрә ра-лыгъыстәм. Фәрныг Агънатә – Тебо, Сабан, Зауырбек, Ҳадәхц, Тәтәри ма мах фәстә хохы бирә рәстәг бazzадысты. Хъараты Микъолозы бинонтә цалдәр әмә әртиссәдз уыдысты. Байуәрстый. Сә иутә уыдонән дәр быдымрә алыгъысты.

Фынндаес азы күү ахицән, уәд Микъолоз әмә Бәтә ссы-дысты. Хохәй махмә – Урсдоны доны былмә раңыд Микъолоз, нанайән раҳаста хъулон кәлмәрзән. Уәд ай фыцца хатт

федтон (мæ чысылæй дæр ма йæ федтаин, фæлæ йæ уæдæй нæ хъуыды кæннын). Рæсугъд, бæрzonд, бурхил лæг уыди, цъæхдзаст. Нана æргомæй куыдта, Микъолоз та сусæгæй. Мæ хо Кæдийи федта. Æвæццаæтæн æй уæддæр махимæ хæстæг фæндыд. Фæлæ йын уæдмæ Черчесты чызг, цъамадон, куырд уыди. Хæстæ дæр æй æркодта уый фæстæ.

Уæдмæты Дагомы Агънаты Тебо амард. Сæнæхъыз мæрдзыгиомæ æрцыд Ксуртæй. Зианы бон Микъолозимæ фыщæг хатт федтой кæрæдзи. Æгасцуай ракодтой. Микъолоз райста Сæнæхъызы къух æмæ уйайдыл йæ зæрдæйи уидаг аскъуыд. Къурийи бонмæ Микъолоз амард. Сæнæхъыз дæр, сæхимæ куы ссыд, уæд æрхуыссыд æмæ нал систад. Æртæ мæйи йеддæмæ нал ахаста.

Цæрæнбон нал саккаг кодтой сæ дыууæ дæр.

УÆРÆДА

Мæ фыдымад Уырымон Уасиа мын æй куыд дзырдта, афтæмæй.

...Раджы кæддæр Иры æфсад æмæ се знаг æфсад ныхæй-ныхмæ æристы. Иры æфсады раздзог размæ ралæууыд æмæ загътæ:

— Max бахъуыди зæхх, азмæлæн — быдыртæ, фосхизæнтæ, сымах дæр хъæуы. Æмæ ныр скъубал стæм. Цæмæй дыууæрдигæй дæр туг æнахъазы ма ныккæла, уый тыххæй афтæ бауынаффæ кæнæм: дыууæ æфсадæн дæр сæ раздзæуджытæ астæумæ рацæуæнт æмæ хъæбысæй рахæцæнт. Чи фæбынæй уа, уый састы бинаты баззайæд, уæле чи фæуа, уый та — уæлахиз. Æфсадтæй дæр иу иннæуыл бафтæд, æмæ бани уæнт.

Æмæ уынаффæ ууыл алыг. Рацыд астæумæ Иры æфсады раздзæуæт, иннæ та иннæрдыгæй рахызт.

Æмæ хъæбысæст райдыдта. Бирæ фæхæцыдысты... Гъе, стæй иуафон ирон ие знаджы зæххы хъæбæрыл ныщавта, æрбырста йæ.

Æфсад хъæр-хъæлæба систой дыууæрдигæй дæр: иутæ цин кодтой, иннæтæ — мæсты; сæ мыдзыратæ, сæ цирхътæ тылдтой. Фæлæ мæнæ Иры раздзог фæхъæр кодта: «Æлла! Сайдæй мыл рацыд!» — æмæ фæрсырдæм зæххыл æрфæлдæхт.

Цæмæйдæриддæр, ие знаг æй бинæй хæрдмæ кардæй срæхуыста. Амард, уæдæ цы уыдаид. Уыцы фыдми иннæ æфсады зæрдæмæ дæр нæ фæцыд — дзырд фæсайын æмæ мæнгарддзинад хатыр нæ кодтой уыдон дæр. Бирæтæ дзы ираетты фарс фесты.

Æмæ мард банигæныны размæ фæндтæ кæнын байдытой, йæ ном куыд нæ ферох уа, уæлæуыл цæргæ куыд баззайа.

Æмæ загътой:

- Стыр цырт ын ныссадзæм!
- Зæппадз ын скæнæм!
- Хох ын йæ номæй рахонæм!
- Доныл йæ ном сæвæрæм!

Сæ ныхас иу ранмæ нæ цыд, быцæу кæнын райдытой.

Уæд сæ иу зæронд лæг ныссабыр кодта æмæ загътa:

– Цырт ницы у, зæппадз дæр... Уыдон æнусон не сты, искæд ныррыг, ныффæнык уыдзысты... Нæ цæугæ царды æндæр бы-
дыртæм афтæзыстæм, æмæ сæ махæй дæр, нæ цотæй дæрничи-
уал зондзæн. Хох æмæ дон дæр афтæ – хох ныллæгъз уыдзæн,
дон байсысдзæн... Æмæ йæ ном семæ фесæфдзæн... Фæлæ афтæ
бакæнæм: зарæг ыл скæнæм, уыцы зарæг немæ цæудзæн
кæдæмдæриддæр, мах фæстæ та нæ фæстагæттимæ цæрдзæн.

Иууылдæр йемæ сразы сты. Уыцы зæронд лæг уыд зарæггæнæг.
Йæ фарсыл – фæндыр баст, райхæлдта йæ æмæ цæгъдын æмæ
зарын райдытa:

- «–Не ‘ндон æхсар, нæ нæртон уарт...
уый чи уыди?
- Уый – Уæрæда, уæй, Уæрæда!
 - Нæртон уæздан, фæлмæн зæрдæ...
уый чи уыди?
 - Уый – Уæрæда, уæй, Уæрæда!
 - Нæ хур батар, арв ныл рахауд...
уый чи уыди?
 - Уый – Уæрæда, уæй, Уæрæда!

Цæмæйдæриддæр хъуылдагæй, Иры æфсады раздзæуæг хуынд
Уæрæда. Зарæггæнæджы ныхас здæхт уыдис адæмырдæм, фар-
сты уагыл арæзт, æмæ йын æфсад дзуапп лæвæрдтой: «Уый –
Уæрæда, уæй, Уæрæда!» Дзырдтой сæ мард раздзоджы ном.

Афтæмæй марды систой æмæ йæ сæ уæлныхты ныгæнынмæ
заргæ ахастой.

Уыцы зарæг тынг даргъ уыд, æнæхъæн кадæг. Фæлæ ма дзы
абонмæ æрхæцæ æрмæст зыбыты иунæг дзырд «Уæрæйдæ», –
Уæрæдайы бæсты «Уæрæйдæ». Ныр бирæ æндæр зарджытæм дæр
бацыд.

Афтæмæй Уæрæдайы ном æцæгæйдæр цæргæ баззади.

МАДЫ АЛГЫСТ

Мæ фыд Увæдзæй йæ æрыхъуистон... Фыдæлтæ, дам, куыд дзырдтой, афтæмæй Хъæрæгъæцы, уымæй уæлæмæ – Урсдоны доны фæйнæфарс, Фадау æмæ Соппæры тъæпæнты раздæр Ногъа цардысты. Кæд уыди – мæгъя. Уæд Ир, æвæцæгæн, ацы рæтты нæма уыдисты.

Гæмæ, çæмæйдæридæр, иухатт Ногъайæн сæ чындзытæй иуы судзgæ маst бацыди: авдæнмæй иын йæ сывæллоны къухмæ чидæр гækкуырийы мard баппæрста, æмæ йæ уый дæр йæ дзыхы бакодта. Афтæмæй йæ хъуыры фæбадт æмæ амарди. Мад æй никæмæн схъæр кодта, бамбæхста йæ.

Сусæгæй Хуыщаумæ йæ тæригъæтæ фæхъардта, кæмæн цы кодтон, зæгъгæ, стæй донмæ рацыд. Йæ гогоны дон систа æмæ ралгыста: «Ацы зæххыл абонæй фæстæмæ лæппу усгур ма кæнæд, чызg – чындзdzон чызg, рæуæд гал ма суæд... Ацы зæхх авд хатты хъæуут фæуæд!» – йæхæдæг дон асæххæтт ласта. Хæдзармæ афтид гогонимæ баздæхт.

Æхæвы ие ‘дзард сывæллоны йæ хъæбысы систа æмæ, цы фæци, уый бæрæг нал сси.

Зæрæдтæ-иу, æцæгдæр, дзырдтой: «Ацы зæхх æлгыист у, авд хатты хъæуут фæци – авд адæмы фæлтæры дзы æрцард æмæ сыл дзы цард никуы ‘рхæцыд. Æмæ-иу фæлтыгъдысты...»

Ногъайæн ма ныр дæр сæ мæсыг æмæ сæ зæппæдзтæ Къорайы сæрмæ Фадауы рагъыл зынынц.

Мады æлгыист цæуаг у.

Гъе, ахæм таурæгъ дæр ис.

ЧЬЫРАМАДЫ БАДÆГ

Уæлладжыры комы, Чьырамад кæй хонынц, уым иу уацай-раг лæг бадти, Особайы заман уыд, æмæ йæ кæм æрцахстой, иунæг Хуыщау – йæ зонæг; искаæцы дард бæстаг уыдаид...

Уыцы лæг къухæй ахæм дæсны разынð, æмæ алцыдæр арæзта, ирæттæ дæр æй, æвæцæгæн, уый тыххæй æртæлæтт кодтой. Скодта адæймаджы ныв хъæд æмæ æфсæн хъандзалтæй, æмæ æрмæст дзургæ нæ кодта, æндæр йæ къæхтæй цыди. Сарæзта æрдын, йæ фат-иу сырд кæнæ маргъ фæцæф кодта æмæ-иу фæстæмæ къæхты бынмæ раздæхти. Сарæзта цъиу дæр, æмæ тахти.

Уацайраджы әddәmә уадзын райдытой. Кусын әй кодтой куырдадзы әмә әрмадзы, әрмәст йәк къәхтыл уыд хъадамантә әвәрд; лидзынәй йын тарстысты.

Фәлә уалынмә ләг цыдәр әrbaci. Бәлцөн адәм хабар әrbахастой: «Хъәды сәрты базырджын ләг тәхгә федтам».

Күнд рабәрәг, афтәмәй уацайраг базыртә скодта әмә сә әмбәхстәй дардта. Иубон фос зәйи бын фесты, әмә адәм уыцы фәдиси куыдәр аивылдысты, афтә уый та әд хъадамантә Чырамады сәрәй йәк кәнгә базыртыл атахти. Базыртә, дам, конд уыдисты әфсәнцъәттә, сусхъәд фәйнәг әмә маргъы сисәй.

Ахәм ныхас дәр уәдәй бazzади: «Чырамады бадәджы диссәгтә.»

ФӘЙНӘГФАРС САБИ, КӘНӘ КЪУЫТТЫ КУҮД СДЗЫРДТА

Цәрәнбонты къуытты чи уыди, иу ахәм ләг хүйссы сә уәлхәдзар. Хүйссы, әмә дын йә уәлә куы гәккуырийы мард әрхауы, куы – калмы мард... Ай цы диссаг уа, зәгъгә, йә сәр схъил кодта, фәйнәрдәм ахъаххъәдта әмә сыхәгты уәлхәдзар федта диссаг: авдәны сывәллоны хъәләсү – дынджыр калмы сәр, саби калмән йә бәрзәйыл хәцы әмә хиләг ратасбатас кәнү, йә къәдзиләй цыччытә ласы.

Къуыттыйән йә уд сәйхәуд әмә әнәнхъәлгә әваст куы ныххъәр кәнид: «Сывәллон!.. Сывәллоны калм баҳордта! Фәдис!»

Адәм ракалдысты, уәдә цы уыдаид! Иутә къуыттымә тахтысты, ай куыд сдзырдта, зәгъгә, дистә кәнгә, иннәтә – авдәнмә.

Уәдмә саби калмы сәр стыдта әмә та йә фехста фаллаг уәлхәдзармә.

Адәм йә алыварс куы амбырд сты, уәд сывәллон йә уд систа...

Дәсны ләгтә – зәрәдтә йәм әркастысты әмә загътой: «Ай уыди фәйнәгфарс, әмә йә мәләт әрцид, адәм әй әгәр ради кәй базыдтой, уый фыдәй. Йә афонмә куы ацыдаид, уәд адәмән хорз уыдаид, сәфтаид фыдбылызтә».

Иблис, дам, ай зыдта, йәхицән дзы тарсти әмәе йә феса-фыныл куиста, әлгъяг цәрәгойты дәр әм уымән әрвиста. Фәләе сын сывәллон сәе уdtæ скъуыдта.

ТӘРИГЪӘД ИС...

Елхоты А-тәм иу әрыгон ус сидзәргәсәй бazzад. Йә туу әмәе йә әйнустын кодтой хәдзарәй. Иунәг ләппу йын уыд, әмәе, дам, уый дәр демәе акән, кәнәе та йә уадз, – бар дә ис.

Дыгууә бинонтәе иу хәдзары цардысты, хицән бацәуәнтә – сын. Тиу агъуыстытә, зәхх – иууылдәр йәхи бакәнүнмә хъа-вид, әмәе сидзәргәсөн тухийә мардтой. Зәххыл иу ахәм фыд-былыз нал бazzад, уымән кәй нә бавзарын кодтой. Йә хуым-тә йын хәлдтой, йә муртә йын хастой; фосәй-иу әм цы ран-тыст, уый-иу ын сагойә ныррахуистой әмәе-иу тәригъәдда-джы мардәй амард. Цыдәр мәгүүр капеччытә йәм уыд, йә ләппүйи авдәны сәе гобаны бын дардта. Уыдон әм сәе хистәр сывәллоны барвыстай авдән узыны әфсон әмәе, мад цәмәдәр куы рауад, уәд ын сәе ахаста. Сәе хәңгүй ма сын әрбайяфта авдәны раз пъолыл.

Иухатт әм ләг топпимә марынмә дәр баләбурдта, фәләе чындз скъяты дуар йәхиуыл ахтәдта әмәе фервәзт.

Чындз йәхи ныффидар кодта, афтәмәй, тухитәгәнгә, хас-та йә иунәдҗы. Фыдхуыз ын уыд, рынчынаваст. Файнууст-иу әй әлгъыста: «Мәнән дзы иу куы амәла, уәддәр ма мын әхсәз уыдзысты, фәләе дәүүән дә хәдмәл куы әрбамәла, уәд гаф-футтәй аzzайдзынә!..»

Фәләе Хуыцау афтәе наэ загъта. Хууыддаг уымә разылд, әмәе файнусты авдәй иу дәр нал ис, иууылдәр амардысты; ус дәр, ләг дәр – амардысты.

Сидзәргәсән йә фырт байрәзт, хорз ләг сси, ахуыргонд, әфсады фәци сгуыхтәй. Ныр ацәргә у. Әз әй мәхәдәг дәр фендтытә кодтон: йә мадмәе-иу әрбауда рынчынфәрсәг; цы-дысты йә дыгууә чызджы дәр.

Уышы усимә мах та иу уаты хуыссыдистәм рынчындоны.

Тәригъәд ис зәххыл, тәригъәд... Әфхәрын никәй хъәуы.

ТУЧЧЕРИ ДӘМ ФӘЦӘҮЙ..

(Цуанон Хәсанә)

Иры хәхты уымәй цуанондәр никуыма уыди. Цъиуы әвест нә ивгъуыдта йә хъримагәй, әнә Әфсатий ләвар йә хәдзармә никуы аәрыздахт. Йә бинонты хаста маргъ әмә сырды фыдай. Йә куыватә-бәрәгбәтты дәр хъәддаг фос аәргәвста. Хәдзары фәлышт иууылдәр – бүмбулийә, сырды хъуын әмә сырды цармәй, бандәттә, сыйтәджытә – саг әмә дзәбидыры сыйкъатәй.

Йә куызд Къибо дәр – йәхимә гәсгә. Тәхгә маргъ-иу рацах-стайд, арсы-иу аәрурәдта, хъәддаг нәл хуыйы рагъыл-иу абадт.

Гъемә та дың, мә хур акәнай, иубон цуаны куы рааст уайд Хәсанә. Ацы хатт әм йә зәрдә цы сдзырдта, уый ничи зоны, фәлә, афынай уал кәнон, зәгъгә, тулдз бәласы бын йәхи аәр-уагъта хъәды астәү. Къибо дәр аәрхүиссыд йә дәлфәйтәм. Рафт-бафт кәнене цуанон, хүиссәг ыл нә хәцы. Йә катайә куызды дәр зәвәтәй басхуиста, зыст әм сдзырдта: «Фалә-ма, дәуәй дәр мә бон нал у!» Къибо фестад әмә тәргайә кәдәмдәр ныщавта.

Ныр сә рувас та уәдәйсарәй хъуыды дары. Къибойы тәргай куы федта, уәд Хәсанәмә әввахс бабырыд әмә дзуры бәттән-бийән ныхас: «Мәрдфынәй бау!.. Мәрдфынәй бау!..»

Әмә ләт, әцәгәйдәр, тарф фынай баци. Афтәмәй йыл сырдәй, маргъәй аәрәмбырд сты. Бавдәлдысты әмә йә тулдз бәласы уәлдзән уидәгтәм мәцкъор әмә уәрдәхәй фидар ныбастой, йә хъәләсүсүйин хъәмп ныннадтой. Уый фәстә ма бәргә райхъал нә цуанон, фәлә байраҗы...

Кәсү әмә цы уыны?

Арс ын йә хъримаджы хәтәл бәласы саггомыл ныззылын кодта. Рувас ын йә топпыхосыл йә доныхуыпп ауагъта. Тәрхъус ын ие здинәмгуыты къәсса равдәлон кодта әмә дзы йә багатә нывләдта. Сынт ын йә кард ахаста әмә йә доны ныппәрста. Сәгүйт ын ие зныгъ әмә аәрцыйккысхон сәфтәгвәдү ныннадта. Сычъи ын цыргъ сыйкъатәй йә куырат аәрфарин ласта.

Цуанон хъусы, әмә цы хъусы?

Бирәгъ:

– Нә, әз ын ай адзәнгәл кәнон: йә цот мән цармәй кәрпүтә дарынц!

Рувас:

— Йә тугәй йын аназон: мыттагыскъуыд мах фәкодта.

Халон:

— Йә цәст ын сәппарон: кәд мәм топпәй нал хъавид!

Цәргәс:

— Йә игәр ын стонон: арв дәр йәхи бакодта!

Дзәбидыр:

— Йә тыл ын баппарон: йә нуазәнтә мән сыйкайә фәаразы!

Хъәддаг хүү:

— Йә тъәнгтә йын ракалон: физонджытә мә мауал кәна!

Саг:

— Йә хүылфыдзаумәттә йын фелвасон мәсиутыл: аегъгъәд сә фәдардта рагъәнтә әмә синтәджытән!

...Уынгәдҗы бон әркодта Хәсанәйыл. Алчидәр дзы йә хәс әрцагуырдта. Кусарт кәнүн әй чи райдайа, ууыл ма наэ фидытой әрмәст.

Арс сын загъята:

— Цәй, кәй мыттагәй фылдәр бакайдта, уый баннымайәм, әмә йә уыдан раргәвдзисты.

Нымайынта байдытой, нымайынта байдытой, әмә... бынтондәр нал фидытой:

— Әмә тәрхъусы ләппыны саджы родимә иу кәнүт?

— Иу арс ссәдз рувасәй хъазардәр куы у!..

— Стай бирәгъяу арәх наеу!..

Сә быңау йә тынгыл уыдис, афтә дын арвы нәрдау куы әрбахъәрчындәуид: «Хәсанә, чысыл ма сә фәуром: Түччери^{*} дәм фәңәу!»

Уый дын айхъусой, цы! — цәстыфәныкъуылдмә сырдәй, маргъәй фәтары сты.

Уый Къибо сарәзта, уый әрбахъәр ласта. Йә тәргай куы ссыд, уәд үәх ҳицаумә раздәхт әмә үәх фервәзын кодта.

Хәсанә та уәдәй фәстәмә үәх цуан ныууагъята.

ХӘЙРӘГ ӘЙ РАЛГЪЫСТА

Әмбалты Дударыхъо Цъәззиуы үә фос хызта, әмә хәйрәт үә рәзты әрбацәйлыгъд — бирәгъ әй фәсте сырдта. Хабар афтә уыд, әмә бирәгъ үәх үәст куы фәныкъуылдтаид, уәд хәйрәт үәх адзаләй фервәзтаид: фәдәлдзәх уыдаид. Фәлә

* Түччери — бардуаг, цәрү сырдаты тугәй.

бирағъ уыцы бәгъгъитт әмәе зынгқәстәй йә фәстә сәррәтт кодта. Бынтондәр әм куы баҳәстәг, уәд хәйрәг дзуры:

— Гъе, Дударыхъо! «Гъәй!» йын зәгъ бирағъән әмәе дын арфә ракәенон!

Дударыхъо ницы сдзырдта, әнцад йәхицән ләууыд ләдзәджы әнцой. Куы сдзырдтаид, уәд бирағъ йә цәст фәныкъуылттаид, бәргә.

Хәйрәг ма йәм дыууә хатты әрбахъәр кодта, уәддәр Дударыхъойы дзыхәй сипп дәр не схауди.

Хәйрәг әй ралгъиста:

— Уәдә мә тәригъәдәй иуәй-иумә фәңәут!

Бирағъ хәйрәджы дәләуәз, фахсыл, ныййәфта әмәе йә акъабәзтә кодта.

Дударыхъо уый фәстә уырдәм ныццыд әмәе федта: хәйрәг уыди сыл-хәйрәг, йә сызгъәрин дзыкутә зәххыл пырхытә әмәе сүйтәй ләууыдысты.

Әмәе Дударыхъойы хәдзарвәндаг нәлгоймагстәгәй, әңгәдәр, иуәй-иумә рацыдысты.

УСБИРӘГЪ

Дзобатәй иу ләг фыйяу уыд. Йә фосмәе йын иу мәйрухс әхсәв бирағъ баләбурдта. Уый дәр әй топпәй фехста. Бирағъ фәңәф, куыройрәм ныйтарц, нучы йәхи ауагъта әмәе донмарәны сылгоймаг фестад.

Уый уыди усбирәгъ.

Ус ма тыхамәлтәй сә хәдзармә фәхәңцә, әрхуыссыд әмәе мәләнын къаҳыл ныллаууыд.

Фыйяумә арвыста, рынчынфәрсәг мәм әрцу, зәгъгә. Йәхимә йә сайдта. Фыйяу нә зынд. Ус та йәм ногәй хонәг арвыста: «Рацу, мәлгә кәнүн әмәе ма дә цәстәй уәддәр фенон!»

Уәд әрцыди фыйяу, топп йә къухы, афтәмәй хәдзары къәсәрәй мидаәмә бахызт әмәе фәсдуар әрләууыд.

Ус әм дзуры:

— Топп аппар әмәе мә размә әрбацу. Ләг топп фәсдуар әрәвәрдта, бакъаҳдзәфтә кодта әмәе та хәдзары астәү цәджынды фарсмә әрләууыд. Ус ләгъзтә кәнүн, «әвваҳсәр!», зәгъгә, — ләг нә комы.

Куы нә, уәд ус йәх хүйссәны рабадт әмәе йыл рату ласта. Фәләе фыййау йәхи ңәджындзы фәстә фәкодта, ту ңәджын-дзыл сәмбәлд – әмәе дзы схъис фәхауд!

Схъисы бынат ңәджындзыл бирә заманты дәр ма бәрәг дардта.

ИНДЖЫНТЫ ХЪӘЕУ КУҮД РАВЗӘРД

Цъамадон фыййау йәх фос хызта, ныр хъәу – Индҗынта кәм и, уыцы ран. Хәрьинафон фысы әрдигъта, хъәзын къус әрәвәрдта къутәры рәбын әмәе йәх хызынәй қәрдзын исы. Цалынмае йәх хызынимә архайдта, уәдмә әхсыр бацахст. Къусы уыди индҗын цыхт.

– Ай ңәрынән диссаджы ран куы у! – загъта фыййау.

Аәмәе уырдаә әрлыгъд әд бинонтә.

Уыцы фыййау уыди Җәрукъатәй. Йәх фәдыл әрцыдысты иннәтә дәр. Җәрукъатә сәх хъәу схуыдтой Индҗынта. Семә ма Индҗынты ңардысты Зембаттә дәр. Уыдон иу фыдәләй раңдысты. Әфсымәр ма сын сты Тәбәхсәутә, Хъайыртә, Быгъуылитә.

ҖӘРУКЪА ХӘЙРӘДЖЫ ХУЫМ КУҮД РАСАЙДТА

Җәрукъатән хуым уыдис Хъәриуы әддаг фарс, Куырттаты ‘рдигәй. Уыцы зәхх сәх рагон фыдәл расайдта хәйрәтәй.

Уый афтә уыд. Җәрукъа йәхи хуымы гәппәләй армыздаг сыйджыт систа, сәүүәрста йәх әмәе йәх дзабыры хъусты ныккодта. Фәңид хәйрәдҗы зәхмә әмәе йыл бәрәгтәнәнтә садзы йәхицән.

Хәйрәг йәх уәлхъус аләууыд:

– Ай мән зәхх у!

Уәд Җәрукъа хуымән йәх дзабәхыл зилы, къахдзәфтә кәнүү, сыйджыт дзабыры хъустәй куыд згъәла, афтә, әмәе дзуры:

– Кәд аәз мәхи сыйджытыл нәе ңәуын, кәд мәхи уырзтәй әүүәрст нәеу, уәд мын ды авд дәлдзәхы фәуай!

Аәмәе хәйрәг фәтары.

АГЬНАТЫ УÆЙЫГ ГАГЫДЗО ÆМÆ СÆ МÆСЫГ

Раджы, Особайы заманы, алы мыггаг дæр амадтой мæсгуытæ. Æмæ мæ цæгат Агънатæ дæр Дагомы сфæнд кодтой мæсыг амайын. Мæсыгæн дур кæрдын æмæ æftauц кæннын райдытой.

Бынæй, комы дзыхы, ссардтой иу стыр уираг села, дыууæрдигæй дæр зырнæй хафты хуызæн, тъæпæн æмæ æмлæгъз. Хорз уыди мæссыджы быны æвæрынæн, бындуруæн. Фæлæ йын уæлрагъмæ схæссынæн ницы фæрæстой: галты сæдæ цæды бон дæр ын ницы баци, гуыппырсартæ æмæ фæйнæгфæрстæ дæр ницы схæцыдисты.

Агънатæ сæ бадæн ныхасы катай кодтой, уæдæ æххуысагур кæмæ фæдзырдæуа, зæгтгæ. Æмæ бауынаффæ кодтой: «Æддагæттæн нæ, фæлæ зæгтвæм нæхионтæн – не ‘рвад мыггæттæн. Зæнджиатæн, Æмбалтæн, Цæбитæн, Цæхилтæн».

Уыцы сахат фæсивæд кæронæй лæууыдисты æмæ æндæр цæуылдæр дзырдтой, хъæлæба кодтой. Хистæртæй сæм чидæр йæ уайдзæф баппæрста: «Ахæм фæныкуызтæ кæмæ уа, уыдон куыд нæ самайдысты мæсыг!».

Мыггаджы æхсæн ныронг æппындæр зынгæ дæр чи нæ кодта, хæхты æдзух фыййау чи цыди, Агънатæй иу ахæм лæппу уым фæци, йæ ном – Гагыдзо, æмæ уый дæр фæсивæдимæ лæууыди. Ныр адæмы астæумæ рапхызт æмæ æфхæрæгæн загъта: «Стыр ныхас хъæдбыны дæр нæ фидауы. Уыцы æфхæрд кæд мæнмæ дæр хауы, уæд æй æз мæхимæ нæ уадзын». Лæппуы фыд дæр уым хистæртимæ бадти æмæ йæ фыртæн афтæ: «Иуварс æнцад слæуу, ницы æфсарм дæ ис».

Лæппу та загъта:

– Макуыдæм цæут æххуысагур. Агънатæ сæхæдæг цы нæ скæнной, уый ничи!

О, ды дзы куы нæ схæцай! – баҳудтысты йыл ныхасы адæм.

Лæппу фæрсы:

– Субийы хъæдмæ фæндаг стыр къæдзæхы къæртт куы ныхгæтта æмæ йыл баҳизæн куы нал уыди, Хъалгъæнты суадоныл къæдзæхы фæсхъ куы ‘рхауди æмæ дзы дон исæн куы нал уыди, уæд уыдон чи аиуварс кодта?

Адæм ныххъус стыр абоны онг ничи зыдта, уыцы къæдзæх-къуылдыхтæ чи аппæрста.

Лæппу загъта:

— Уәдә сәз азывывитт ластон, әмәй йәе абоңај фәстәмә зонут! Мә мад әмәй мын мә фыд дәсныйы амындәй загътой: «Дәхи ма схъәр кән, цалынмә дыл әстдәс азы рацәуа, кәннод дын цәрәнбон нә уыдзәни». Мәныл цыд әхсәрдәс азы, нырта — нудәс! Цомут, уә села мын бацамонут!

Комы нарағмәй йәе ныккодтой. Уыцы дур разындис әнәхъән симән фәзы йас, әнәхъән уәзәг! Ләппу афтә: «Аңаут ныр. Райсом-иу мәсүдҗы бынатмәссәут».

Адәм райсомәй әфтауцдонмә әрәмбырд сты әмәй цы федтой: рындыл дур тъәпәнәвәрдәй ләууы, ләппу йәе уәлә бады, йе ‘рчъитә хурмә хус кәнүү, къухты тугәрхәмттә әмәй цъәррәмыхстыыл дугъы сыфтә әвәры. Дис ыл кодтой, фәләй үәддәр әнаә фәджыгъыгәнгә нә фесты:

— Ау, иунәгәй йәе куыд фәүәлхох кодтай? Чи дә федта?

Ләппумә хыыг фәкаст:

— Нә уә уырны, уәд әй ныртәккә фәстәмә коммә нывзилдзынән әмә-иу әй уәхәдәг схәссүт!

Уәд ничиуал ницы сәзирдата.

Самадтой Агънатә стыр мәсүг. Уәлладжыры комы йын әмбал нә уыди. Дардыл акой Гагыздозы хабар дәр — Агънаты уәйыг, зәгъгә.

Әмәй йәем иухатт Сау Ногъайә иу богал тыхәвзарәт әрбахәццә. Уый кәуыл нә фәтих и, ахәм нал бazzади. Ләппу хәңцин нә күымдта, фәлә Агънатә загътой: «Рахәц, әрмәст нын нә мыггаг ма фәхудинаң кән!» Ләппу загъта: «Хорз уын бәстү нә цәуы... Фәлә йәе уәддәр рауадзут». Әмә ногъайагән йәе къух райста: «Дә цәрәнбон бирә, мән чи абәрәг кодта, әз мәнә ам әнцад бадынәй әндзыг куы бадән!» Уыцы ныхәстимә йын йәе арм әрәлхъывта, асгәрста йын йәе цонг әмәй богалы цондҗы стдҗытә фәмур сты.

— Цу, дәхи сәзәбәх кән, әмәй уәд әңәг хәст ракәндзыстәм, — загъта уәйыг-ләппу Гагыздзо.

Богал аңыди, фәлә уәдәй фәстәмә йәе кой, йәе хъәр фесәфт.

Иухатт Агънаты мыггаг сәе ног мәсүдҗы рәбын куывд кодтой. Хистәртә уәле дәләмә кәстәрты хуыздәрты номыл сгуыйы хай әмәй дзәбидыры сыкъа нуазән раләвәрдтой. Уырдыгыстәг сәе, кәмән нысангонд уыдысты, уый къухы фәсагъта, фәлә уәйыг-ләппуы хъуыды дәр не ‘ркодтой. Фынтыл бадджытә йыл бахудтысты, әмәй йәем бынтондәр хардзау әркасти.

Чидәр хъәрәй афтә: «Хай әмә нуазәны аккаг ам Агънаты уәйыг-ләппүйи йеддәмә ници ис!»

Гагыдзо загъта: «Уә сәрән низ ма кәнүт. Әз уыцы әгъдауы аккаг куы уыдаин, уәд әй хистәртә мәнмә дәттын дәр зыдтой. Әз аbon дән әгәдә бынаты, цәстү әфтыд әрцыйтән. Ныр мын әй маst исынмә ма бамбарут, фәлә нә хъуыддаг уәзданәй алыг кәнәм...»

Куывды адәм сәхъустә схъил кодтой, уәдәй йәм цы фәнд әрцыйди, зәгъгәе. Уый та загъта: «Ләгдәр әмә хуыздәр чи у, уый ма гъенеир ацы мәсиг йә бынатәй фенкъуысын кәнәд!»

Хистәртә сәхъустә схъил бамбәрстой, сәхи йәм фәләгъз кодтой, фәлә әгәр байрәдҗы. Ләппу хосы мәкъуылы йас дур дәлвәндагәй сдавта, мәсигтыл әй цалдәр фәртты фәкодта. Мәсиг фенкъуыст, әмә йыл уәд йә сынәгәй ахәцыд. Мәсигрындзәй дәлджинәгмә ныххауд; комы бын ныффәсхъытә, чырынхәст къәрттүтәй фәхауди. Йә бындуры села дур аbon дәр ма әгас у, әрмәст доны хуыры бын фәци. Йә тигъ ма куызынди, уәд әй әз дәр федтон – мә фыд Увәдз мын әй амыдта. Мәныл уәд цыди цыппар-фондз азы.

Мә фыд уыцы ләппүйән уыди йә фыннадәсәм фәлтәр.

ДОН ӘМӘ КӘРДЗЫН

Ацы таурәгъ дәр мән йеддәмә никәмәй фехъусдзынә, мәхиконд у.

Раджы, Особайы заманы размә, Дагомы ләгтә дард балцы араст сты. Хур кәцәй скәсү, уыцы бәстәйи, дам, къәдзәхы фарсәй ахәм цыхцырәт уайы: рынчын дзы банизта – адзәбәх вәйи, зәронд адәймаг – сног вәйи. Адон дзы хъумә семә лалымты дәр ма рахастаиккой.

Фәндагагән сәхъустә уәливыхтә әмә арахъхъ, иннә цәхәраджынта әмә сән, әртүккаг – картофджынта әмә бәгәны, цыппарәм – насджынта әмә къуымәл, фәндәзәм, се ‘пәнеты кәстәр – хъәбәрхоры кәрдзынта әмә дон. Фыщаг ба-хордтой уәливыхты. Иу хәрд сын әнәхъзән мәйваг кодта, ахәм хәрзад хәринаектә уыдисты. Уәд сәхъустә афтә зәгъынц: «Цәмән нә хъәуынц, әрвәсгә сиң куыни кәнәр? Уәзы хос – әндәр ницы». Әмә кәрдзынты хордзен иу суадоны был бәласы

цонгыл сауыгътой, дон та калгә ақодтой. Дард бәстәмә фәхәецә сты. Фәлә уәдмә сә хәринәгтә дәр фесты, бazzади ма сәм әрмәст насджынта... Цы цыхцыр агуырдтой, уымән йә кой, йә хъәр дәр никүр разынди, әмә сә фыдаған фәдзәгъәл и.

Фәстәмә раздәхтысты. Сә нығс асасти, уәдә цы! Сә насджынта дәр баҳордтой әмә сәм ницыуал бazzади, Җәуын та ма сә бирә хъуыди. Къахтой үидәгтә, тыйтой кәрдәг, дыргы гага. Әмә сәфты къахыл күй ныллаууиккөй. Җәуын сә бон нал уыди, губыныл ләсисин байдыртой, зәххыл фәйнә рәтты дыдәгътәй бazzадысты. Иуән дзы йә дзабыр ахауд, әмә йын иннәе йә сәрак аразәнтә баууылдта... Фәлә ма уәддәр сә кәстәр бирый әмә бирый. Иуафон сәм йә хъәр райхъуысти. Цы дзырдта, уййничи бамбәрста. Хабар та афтә рауад, әмә кәстәр, сә кәрдзынта кәуыл сауыгътой, уыцы бәласмә баҳәцә. Әриста сә, суадонәй йә лалымы ныккодта әмә үе ‘мбәлттән сә хъуыры фәйнә хъуыртты әмә кәрдзыны мурлы ауагъта. Ләгтә ма удмидағ үйдисты, рабадтысты, әрбахылдысты хордзены цурмә, кәрдзын донимә баҳордтой.

Уйй уыди сә царды хуыздәр хәрд, хуыздәр минас – мәләттәй сә чи фервәзын кодта.

ЛӘГӘН ЙӘ РАЙГУЫРД ӘМӘ ЙӘ АМАЕЛӘТ

Иу усән йә арыны афон әрләууыд, әмә бинонтә фәдзырдтой әвгъәдгәс-дәснүмә. Әндәр хохаг хъәуы царди уыцы зәронд ус, әмә ратагъыд кодта сидтмә.

Хъәумә әеххаст нәма баҳәцә, афтә йә размә фәци иу әнахуыр гыццыл зәронд ләг урс-урсид дарәсты; йә зачье, йә сәрүхил дәр – урс.

– Кәдәм тындзгә уайыс, ацы дзәбәх ус?

– А хъәуы хоныңц зынәвгъәд арағ сылгоймаг, фәдзырдтой мәм, фәкас, дам, әм, әмә – уымә.

– О, уйй хъуыддаг у. Фәлә ма мәнмә дәр әрбайхъус: дәлә кәройнаг хәдзармә күй ныххәцә уай, уәд ма-иу рудзынгәй мидәмә бакәс...

...Күй ныххәцә, уәд бакасти әвгъәдгәс уыцы хәдзары рудзынгәй, әмә... йә зәрдә бауазал: федта дзы иу әхсәрдәсаз-

дзыд ләппуыйы цармә хурхауыгъдәй...

Зәрдәхәлдәй сәмбәлд әңхъәлцау, хәстбойнон сылгой-магмә, баләтгад ын кодта, райста ногтуырды, цынадта йә, ба-баста йә авдәны... Цәсты арфәтә фәкодта, алырын әмә сонәй йә бафәдзәхста...

Раздәхти, ләппуыйы мардыл сагъәсгәнгә.

Мәнә та йә размә – уыңы зәронд ләг:

– Цәй, күүд сты дә хабәрттә?

Зәронд ус радзырдта, стәй йәхәдәгәт дәр бафарста:

– Уыңы цәрринхъуаг та чи уыд? Йәхи цәмән амардта?

– Уый йәхи ничи амардта, фәлә ды цы сабийы райстай, уый амардзән йәхи, ўе ‘хсәрдәс азы йәхи күү фәуой, уәд...

– Ау, күүд ничи?.. – ус зәгъинаг уыд, мәхи цәстәй йә федтон, дәлә уыңы хәдзары цармә бәндәныл әфтыдәй, зәгъгә, фәкаст фәстәмә, күүхәй дәр ацәйамыдта, фәлә ма цәй хәдзар әмә цәй әндәр – агъуист йә бынаты нал уыд. Зәронд ләг йәхәдәгәт дәр фәтары.

Дәсны ус бирә фәцарди, рох наә кодта әмбисонд, хъахъ-хъәдта бонтә, афәдзтә, әмә федта: ләппуыйыл әхсәрдәс азы күү сәххәст, уәд йәхи әрҼауыгъта...

Ләгән йә райгуырды сахат йә нывы фыст вәййы йә амәләтү уысм дәр.

Мә нана Уырымон Уасиа мын дзырдта ацы әмбисонд. 100 азы фәцарди, фәстаг дыууә азы – күүрмәй. Ныгәд та у Хъарманы зәронд уәлмәрдты.

САРСАКЪАЙЫ ТАУРӘГЬ

*Ацы таурәгъ әнахуыр у. Кәронмә мәх-
хи зонды дәр нәма бацахст, фәлә мә
зәрдәйы ныттымбылтә, тыхсын мә кәнен-
йә раптүрүнүл, әмә йә радзурон.*

Ағъниан

Сарсакъа адәмән цыд фыйяу, бәхтгәс, хъомгәс, хуыгәс дәр. Чи уыд, цы уыд – бәрәг нәү. Иу цуанон ай хохрабын ссардта әмә йә хъәумә әрхаста. Дзырдтой, бирәгъы ләгәтәй дам радзәгъәл, бирәгъ ай хъомыл кодта. Цыд ныхас афтә

дәр: цавәрдәр ус йәзәгъәлзад сывәллоны хъәды ныууагъта, амәе йын сыртимә сахуыр.

Сарсакъайыл афтәмәй фындаәс азы куы сәххәст, уәд йә миниуджытә зынын байдытой: йәзәст алкәмәй дардәр уытта, йә зонд фылдаәр ахста, фынта-иу райхәлдта, кәрдәгәй хостә кодта. Рацыдис-иу ахсәв фынәйә хъәугәронмә, рацыдис-иу хъаләй дәр.

Адәм ын уый базытой, амәе иу бон чидәртә йә фәстә ахъуызысты. Уый үәлмәрдты астәумә базылд, әрдәлгом, цыдәр сусу-бусутә кәнү. Уый фәстә та обәутты цур әрләү-уыд, йәхи уәлгоммә әруагъта амәе арвмә касти... Адәм ай уыцы ран байяфтоң амәе йә бафарстой, ам цы ми кәнүс зәгъиг. Фыццаг нә саст, стәй загъта, куы йә әрцәфта кодто, уәд:

— Әз мәрдтимә ныхас кодтон. Обәуттәй мәем рахызысты барджытә амәе мемә дзырдтой. Стъалытәм кастән амәе сәм хъуыстон... Әз хъуамә базонон дунейи сусәгдзинәдтә амәе сә адәмән бацамонон. Нырма мәе бон наема у уый аххәстәй.

Фәлә, кәд афтә дзырдта, уәедәр йәе бон бирә уыд...

Дзуары бын куывдзаутә нал фидытой, дыууә къорды фесты, хылгәнгә. Сарсакъа уым нә уыди, нә йә уагътой йә «хәйрәдҗәкынмә» гәсгә, фәлә ныр әваст фәзынди:

— Әз уын цы зәгъон, уый кәнүт!

Амәе кодто. Әппәтү кәстәрү къухыл йә рахиз армәй әрхәңцид, уыцы ләппүйи къухыл — иннае, уый әдде та — әндәр, амәе сә афтәмәй ахал кодта фәстаг куывдзауы онг. Йә галиу къухы ән-гуылдзәй зәхх къахәгүа кәнү амәе дзуры, арвмә кәсгәйе:

— Уәләрвтәй уәм **рахиз** цәуы! Уәләрвтәй уәм **рахиз** цәуы!
Зәхмә кәсгәйә та афтә дзуры:

— Афтари уәд уә **галиу!** Афтари уәд уә **галиу!**

Амәе уәдәй фәстәмә дзуары бын никуыуалничи фәхыл: нә фәтчы.

Цавәрдәр кәрдәдҗытә әд уидаг әртыдта амәе сә сау къәйи уәлә басыгъта, адон, дам, әрбафтәггаджы зианхәссәг хал сты, сафын сә хъәуы.

Кәмәе куыста, уыцы ләгән афтә:

— Дысон мәем мәрдтәй де ‘фсымәр рацыд, амәе дәм фәдзәхста: «Мә къәхтә сийынц — де ‘фсин мын ме ‘рчыитә куыздзән аппәрста».

Ләг куыздзы хуыссәнәй әцәгдәр аууылд әрчыитә систа.

Әндәр хатт хъәуы хистәртән загъта:

— Дысон мәм Бәхгәсты Обауәй барәг рахызт әмә дзуры: «Ацы зәххытә мән сты, сымах сыл ңәрут, фәлә мын мә ном никүы ссардтат».

Хистәртә бамбәрстой уыцы ныхас, әмә рагон мәрдтән фынжыздаг ныххәлар кодтой.

— Стъалиты әвәрдәй бәрәг у, ацы бәстәм кәцәйдәр емынә әрхастәуыд, әмә дзы уәхи хъахъхъәнүт!

— Әмә дзы куыд бахъахъхъәнәм?

— Уыди ма раздәр: адәм ләгәты алы хәзна дзаумәттәс ссардтой, фәхәләф сыл кодтой, уыйадыл емынә сыстад, әмә дзыллае цагъды фесты. Уыцы хәзнатыл уыди низәфтыд. Чи ма дзы фервәзт, уыдон арахъхы хъәстә әмә сау булчыы донәй сә буар сәрфтой; давон, хъәдындәз әмә нурыйә уысмәй-уысмәхәфтой сәхи. Сә дон сын хәеццәйә нуазгә дәр кодтой.

Ләппүйән йә цәстмә бадардтой:

— Хәзнайы әвәрәнтә кәд фәзоныс, уәд нын сә цәуылнә бацамоныс?

— Әз дәр әппәт нә зонын... Фәлә уый зонын, әмә алы хәзна дәр фыдбылызхъәстә у. Алкәмән дәр дзы тәссаг у. Фәдзәхст әмә табугонд хәзнаты фыдбылызәй та фервәзән никәмән ис. Кәddәрәгон марды хәзнамә кәмыйдәрәгон цәрәг дәр куы бавнала, уәд ын барст нә уыдзән. Йә удәй йә бафидзән йәххәдәг, йә цот, йә къабаз. Әз дәр әппәт нә зонын. Әппәтничи зоны. Әппәт Хуыщау дәр нә зоны. Цард ногәй ногмә әвзәры, әмә йын развәлгъяу бамбарән най.

Иухатт хъомгәсты цурмә ривәдгәнгә йә дзуг баскъәрдта әмә дзуры:

— Уалә-ма скәсүт: рагъыл дунейы рәстуд әрхизы.

Скастысты, фәлә ницы федтой, бәләстә үеддәмә.

Уәд та ногәй:

— Хъусут-ма: бәхы цәфхәдты хъәр уәлмигътәй... Сау барәджы урс барәг Хъәриуы хохырдаәм фәсүры. Уый хәрзмә сайы. Хорз уыл цәудзән, мәнә адәм!

Хъомгәстә фенхъәлтой, ай нә хынджыләг кәны, зәгъгә, әмә йә ранадтой. Уый уәддәр мигътәм кәсы:

— Уәлә, уәлә, нә сәрты әрбатәхынц!

Скастысты, әмә дзы — халәттә, әндәр ницы.

Загътой:

— Хәйрәг йә хуылфы бацыд, әмә йын булчыы ном, хуийы къәдзил, «хәрәг» әмә «гәррәтт» зәгъын кәнәм — уәд

хәйрәг йә фындыыхуынкъәй агәпп ласдзән. Иу нә, фәлә къорд хәйрәджы.

Фәлә ләппу ницы загъта.

Адәм әрәмбырд сты. Әрбакодтой дәсныты дәр. Йә хәйрәджыты нәмттә йын йә хъуырәй ласынц, цәмәй сә гәххәттыл ныффыссой әмә сә фәрәтты комыл зынгәй басудзой, фәлә дзы ницы уайы.

Әксәвы сә йемә ахуыдта фәсхъәумә әмә загъта, уәлмәрдтәм амонгәйә:

– Цас адәм сыйстад, руай-бауай кәнүнц. Ис дзы бәхдҗынта дәр. Иу та – стәгдар, афтә зәгъы: «Алцыдәр рохуатмә цәуы. Ницы ис уәләуыл әмә дәләуыл дәр!» Нә йә хъусут? Нә йә уынут?

– Уым дуртә йеддәмә ницы ис. Цыртытә!..

– Раст у, дуне – дур, змисәй райдай әмә къәдзәхы онг...
Стәй та:

– Цомут, әз уын цәссыгзәйтә равдисон.

Әмә сә ахуыдта астыммә:

– Федтат?

– Мах ницы федтам; мәнә – дон згъоры агаджы.

– Раст у: дуне – дон, әртахәй дендҗызмә; уарын, мигъ – иууылдәр дон әмә дон... Цомут дардәр, әз уын цин, масти әмә әхсардзинад бацамонон.

Хус сугтәй арт сәндзәрста:

– Цы уынут?

– Мах уынәм арт, зынг.

– Раст у: дуне – зынг, райдай чысыл стъәлфәнәй суанг хур әмә стъалытәм... Уәлә әрдәгмәй фәсхохмә ныххауд, әмә цы загъта? Мәнә кәрдәг кәуы, йә цәссыг әртәхәй бады, хъамылтә дзыназынц саудардҗытуа. Цы уын зәгъынц? Цы хъусут?

– Ницы. Дымгә сыр-сыр кәны, мигъ әмбәрзы мәйы. Әндәр – ницы.

– Нә, нә! Уыдон зәгъынц: «Алцыдәр – фын. Алцыдәр – мәнг. Фәнды у, фәнды ма у – иу сты фәстагмә. Уыщы фәстагмә та у әгәрон әмә иудадзыг...»

Адәмы бынтондәр бауырныдта, хәйрәдҗдын кәй у, әмә йә, бон цъәхтә кәнын куы байдыдта, уәд бәласмә сбастой. Уый сәм дзуры.

– Сымах уәхәдәг сайд әмә фәлывд стут, әмә мән фәнды, цәмәй рәестуд әмә нывдҗын суат...

— Да махән нә фыдбылыз дә, әмә дын ауадән нал ис! Нә дын дә равзәрд зонәм, нә дә әндәр исты бәрәг ис. Иухатт ныл низ дәр ды руагътай.

— Хурыскастмә мә ныуудзут, әмә уын уә **боныфәстаг** зәгъдзынән...

Фәләй йәм чи хъуыста?

— Да дуне дур хоныс! — әмә йыл дуртә цавтой.

— Да дуне дон хоныс! — әмә йыл дон калтой.

— Да дуне арт хоныс! — әмә йыл зынджытә әппәрстой.

Фәстагмә күирдта:

— Ныр мә ныуудзут, әмә мә уд сисон... Бафәлладыстут сымах дәр, әмә уын тәригъәд кәнын.

Амард, әмә йын уәлмәрдты кәрон дзыхъхъ скъахтой. Иу схъарағгәнәт, иу скәуәг ыл нә фәци. Зәронд ерджененү дәргъәй ләууыд зәххыл. Хур ын йә цәсгоммә әркаст; уый фәстә арв ныннәрыд, тар мигътә базмәлдысты, иу сау тъыфыл дзы йәхи бынмә уәлмәрдтырдәм әруагъта, дымга ыйн йә сыг әрбахаста, әмә адәм диссаг федтой: мигъәй әрхызт барәг урс бәхыл, адәммә дзуры:

— Ацы ләппүйи фәзынд сымах амондән уыди, фәләй йә кәронмә нә бауагътат. Иу мәй ма куы ацарадаид, уәд ыл сәххәст уыдаид әхсәрдәс азы. Уәдмә ыйн дзырд уыди. Уый уә уә цәститәй ракәсүн кодтаид, загътаид ахәм ныхас, әмә диссәттә әрцидаид уымәй; дунейи сусәгдинәйтә уый йеддәмә базоныны равг никәмән уыди. Фәлә уәм әгәр рәхдҗы фәзынд, әмә йә амардтат. Гъеныр стыр фыдбылызтәм әнхъәлмә кәсүт: уә тәригъәд фиддзыстут.

Барәг афтә загъта әмә марды зәххәй фелвәста, уыйадыл мигъты ‘хсәнты сфардәг и...’

Уый хәдуәлвәд арвы астәу фәзынд ног стъалы, Астәуцәджынз, әмә стъалытәй йә алыварс цәлхзылд кәнинц; уый сәсәйраг баци. Ам ын — зәххыл — бынат нә разынд, фәләй йә бадән әппәтәй фәүәлдәр йә рәстуды тыххәй. Уәддәр йә фәд зәххыл бazzад — боны рухсы, әхсәвти тары, къәвдайы, хуры, мигъы, арвы нәрды... Йәхи адәймаджы хузызы нал әвдисы... Әхсәв сау хъәды астәу ололи ныңъцъәхаст кәны, әмә уый дәр уый хъәр у — фехъусән ын ис, фенән ын нәй.

Уыцы ләппү Хуыщауы арәзтәй уыдаид.

Табу йәхицән.

ХУЫЩАУЫ УАЗДЖЫТАӘ

Иу ләг йә бинойнагимә дард балцы рааст кодтой Хъәриуы хохы бынәй. Теркән фале куы фесты, уәд сә Аргъуындайы быдыры иу чидәр әрбаййәфта:

- Уә фәндаг – раст!
- Да хъуыдаг – раст!
- Чердәм, кәңзырдәм?
- Дысон әхсәв нәм әрбадзырдауыди: «Хуыщауы уәзәгмә уын – бар». Әмәй йәм мәнә цәуәм.
- Фәндаг зонут?
- Нә зонәм.
- Уәдә афтәмәй күйд?
- Зәрдаивәй нә кәд уырдәм нә къах фәхәссид. Уый дәр семә бамбал и.
- Гъеныр кәрәдзийән нәхи бацамонәм. Чи стут? – фәрсы та сә дардәр фәндагыл әрбамбәләг.
- Мах – уәлладжырон, дагоймәгтә; мә ном – Увәдз... Увәдзыхъо, мә бинойнаг – Джераппон.
- Әз та – Дәлджины хъәуккаг, хонынц мә Ахаби.

Иуафон сә размә иу күйд фәци, йә зәңг – саст, әмә сә къуылых-къуылыхәй цух нал суагъта. Увәдзыхъо йәм әркаст әмә Джераппонмә дзуры, ай мәнә нәхи Гарапп куы у, нә фәдым радымдта, зәгъгә, әмәй йын йә къахы саст бабаста.

Цалдәр боны фәстә Терк-Туркәй ахызтысты әмә әнусты тәвд бәстәмәе рафтыдысты, – нәдәр дзы дон, нәдәр зайдхал. Бәлләттәм ма хәринаг уыди, фәләе дойныйә скъуыдисты. Увәдзыхъо загъта, ацы сай къәйнаг зәххыл цъай скъахәм, зәгъгә, фәләе Ахаби нә бакуымдта, рынчын дам дән. Әмәй әхәдәгә Джераппонимә хъәбәр зәхх къәртгай афтауын байдыртой тигъджын дуртәй әмә сә уырзтәй. Уалынмә дзы марды стджытә схауди, уарт әмә карды сәстүтә. Фәстәмә сә нывәрдтой. «Рухсаг у, чидәриддәр дә!» – загътой, әруагътой йыл цәссыг дәр, әмә әндәр ран цъайы бынат къахынмә бавнәлдтой. Дон дзы куы схъардта, уәд Увәдзыхъо кәңзейдәр зәронд әдзәрәг хъәууатәй талабәлас әрдавта, цъайы бил ай ныссагъта – ома кәрәдзи баҳуыскъәй хъахъ-хъәной: бәлас цъайы, цъай та – бәласы, әмә фәндагонтән уыдзән – нуазынаен уазал дон, бадынән сатәг аууон.

Уырдыгәй иучысыл куы адард сты, уәд Ахаби әваст фәстәмә фәзылди, мә дыккаг лалымы ма ноджыдәр дон акәнөн,

хәрз дзаг мын нәу зәгъгә; афтәмәй цъайы нытту кодта, ныммында, уый фәстә, йә разы калмы мард фәци әмәй йә уырдәм ныппәрста, чысыл бәласы та йә астәуыл фәсаста. Фәлә диссаг, Гарапп әй бамбәрста, фәсвәдты ауади, калмы мард фелвәста әмәй йә зәххы скъуыды нысхуиста.

Иу ран әрләууыдысты.

– Ай та нә цәмән хъәуү? Нә къәбәртә нын хәры, донәй дәр ын – хай... Ныххурх әй кәнөн! – амоны Ахаби күйдзмә әмәй йә рон халы къубал әлвасынмә.

Увәздыхъо әмәй йә Джераппон нә бауагътой:

– Цәмән әй марыс, уый дәр махау Хуыщауы сферадисонтәй цәрәгтүндөн күйдзмә әмәй үд күни у? Маңыул ын ратт хойраг. Нәхи бар әй уадз!

Аирвәэсты хуыскъ зәххытәй кәрдәгцъәх хъәдбынта. Стыр тәх-дон сын сә раз әрәхгәдта, гуылғәнгә хәрдты хауди әрхы, бахизән ыл нәй. Гарапп үә сәрты багәпп ласта. Увәздыхъо әввахс хъәдәй әртә лыстәг даргъ кәлдымы әрәфтауц кодта әмәе сә иу быләй иннәмә хидән бауагъта. Күни бафале сты, уәд Дәлджеини хъәүккаг хихъуыдыйы аиртәсүнү әффон азгъордта әмәе хиды хъәдтә доны нывзылдта.

Кәйдәр цәххәрадәтти рәэты цәугәйә, Ахаби халсарты хуымәй цалдәр бадырджаны әмәе хъәдвындзы ратыдта. Дзыхмә дзы ницыма схаста – сә уәлхұс бәхәджынта аләууыдысты, екситай әрәвзыстой.

– Әз сә нә уагътон, мәнә адон бавнәлдтой, – Ахаби әрдау кодта ие ‘мбәлтты.

Зәхгәстә сә әлдармә атардтой. Әлдар галуаны кәртмә сә размә әрхызти. Ахаби сыл алы әрәмымсәттә ныккалдта:

– Аңы ләг әмәе ус – цәстфәлдахдҗытә, фәндәгтүл фыбылыз тауынц: скъахынц дзыхъхъ, – исчи дзы әхсәв ныххауа; нысадзынц талмы мыггаг марг-бәлас, – йә дыргътәй адәм мәлой; сәвәрлынц доны сәр мәнг хид, – цәуджытә дзы ныххауой.

Увәздыхъо дәр загъта:

Адаймаг йә цәргәйә хъумамә исты хорз ракәна, әмәе мә бинойнагимә хус быйры скъахтам цъай, йә былыл ын ныссағътам бәлас. Сарәсттам хид... Уыццы цъайы донәй аңы әнамонд йәхәдәг дәр баниста, әмәе йә уә бахъахъәдта. Әрбахызт уыццы хидыл. Афтәмәй наем мурсы бәрц ницәмәй фәкастти. Мах ын йә гәлхәрд уды конд бамбәрстам нә фыщаг сәмбәлды. Фәлә ийн хорз ракәнәм, Хуыщаумә фәндагыл немә кәд исты әрәмбүдид, адәмы хъәр бамбариid әмәе мах дәр

хуыздәр фарны хай уаид, зәгъгә, йә немә рауагътам. Ныр ай уәхәдәг уынут...

Әлдарән йә уынаффәгәнджытәй иу йә фәсчылдым ләу-
уыди хәлиудзыхәй. Әлдар әм хаты:

- Рәстытә сә кәцы дзуры?
- Уәртә уый, – азамыдта Ахабимә.

Ахабийы ауагътой, Увәдзыхъо әмә Джераппоны та къанцы бакодтой, әмә сын хъуамә тәрхон рахастаиккөй. Ахәстытә әмымр хъоргъы бадтысты. Әксәв әмә бон кәрәдзийә нал иртәстой хуыдалынджы. Цәмәй зыдтой, уый хәдуәлвәд әлдармә цыт-
джын уазджытә кәй сәмбәлди: уыдоны цур әлдары нә фәндыйд
иे ‘гъатырдзинад равдисын, адәймаджы уд сыскъуынын, уымә
гәсгә уал дыууә мәгүүрү адзалы сахат әеддәдәр кодта. Уәд
дын сә къәхты бын зәхх бынмә куы нылләбырид әмә дзы куы
ниххауиккөй. Уый разынди раләсән, Гарапп сәм кәй бакъахта.
Әмә мәйдары ралыгъысты. Куыдз сын разәй фәндаг амында.

Бәстәе ныммәрдфынәй. Әлдары галуанәй дзәвгар ауадысты,
дәрдзәфәй сәм рухсы цәст ферттывта. Уый – барәг,
цъәхбәхджын, әнхъәлмә каст се ‘рбацыдмә.

- Мә фәсарц абадут! – дзуры.
- Нә куыдз та?
- Уый дәр!

Бәхмә схызтысты, сә куыдзән бынат не сси, әмә зәххыл
баззад. Тыңг ыл банкъард сты. Уалынмә фәссыфытт ластой. Арвы
кәрон баләууысты. Гарапп дәр сә фарсмә әмуад фәкодта.
Әхсызгон сын куыннә уыдаид, кәй сә нә фәцуҳ и, уый!

Барәгыл – згъәр хәдон, әфсән худ, йә фарсыл – кард баст.

– Әз уыдтән рагон хәстон ирон адәмы фыдәлтәй. Къордәй
Чынгуысханмә уацары бахаудыстәм, әмә нә уый ие ‘фсадыл
бафтыдта. Хәцәнү фәмард дән, – кәй тыххәй, цәй сәрыл –
мәхәдәг дәр ын ницы зонын. Бинонтә мын нә баззади. Ингә-
ны обау – сыйджытгуппар – мын ничи скодта. Сымах мын ме
стджытә ссардтат, фәстәмә сә сәвәрдтат, загътат «рухсаг»,
цәссызджы әртак дәр мыл әрәппәрстат, әмә уыл мәрдтәй
цардаудән кәнүн... Ныр мауал тәрсүт сурәгәй. Уәләе арвыл –
сәууон стъялы – Бонвәрнон, уә фәндаг уымә кәсгә аразут.

– Әз мә зәрдил дарын: де стәгдар фәцагайдатм сабат-бон,
әмә дын афәдзәй-афәдзмә хор әмә дон хәлар кәндзыстәм
мәрдтү сабатизәры, – Увәдзыхъо куыддәр афтә сдзырдта,
– барәг-мәрдтәйдзәуәг әрбайсәфти.

Әмә цәуынта байдытой, цәуынта, сәууон стъалыйырдәм мидәхсәв.

Әррайсом. Кәсүнц; иу бәласы бын ләг хүйссы. Увәдзыхъю йәе райхъал кодта, әмә куы разынид Ахаби! Йә уәлә – әндәр дарәс, фәлә йә цыма фыццаг хатт уынынц, сәхи афтә равдыстый дагоймәгтә. Дәлджены хъауккаг дәр сә әнә базонгә кәм фәци, фәлә йәхи ницымбарәг скодта.

– Кәдәм цәуәг дә, хорз ләг? – фәрсү Увәдзыхъю.

– Мә къупецаг әмбәллтә мә бастыгътой, фәнадтой мә әмә мә мардәнхъәләй ам ныуугътой.

– Цом немә Хүйщауы уәлкъуыпмә, кәд әнәтәригъәд дә, уәд.

Увәдзыхъо хъуыды кодта: «Кәд амә истәуыл фәсмон әрцыд, уәд немә аңаудән ацы фәндагыл әмә йә уд ссыгъдәг үйдән, мах та хъыгдаргә нал, фәлә нын әххуыс кәндзән».

Уайтагъд семә фәңәүәг, фәлә йын әлдары адәм цы әлутон фәндаггәгтә радтой, уыдонәй-иу сусәгәй йә дзыхы баппәрста. Иннәтән сә хәринаг скүинәг, әмә кәрдәджытә – зайдәхал – хордтой.

Увәдзыхъо йәхинимәр тыхсти: «Исты фыдбылыз та нын араздзәни». Ахаби дәр гурысыхотыл бафтыди: «Кәд мә, мый-йаг, бамбәрстый, чи дән... Мәхи фәиуварс кәнон, алидзон...» Уәдмә йын Гарапп ие счъилты нуәртәм фәләбурдта. Ләт ныхъхъәр ласта, стәй йә зонгуытыл әрхауди:

– Ныббарат мын!

– Цәмән ныл галиумә разылдтә, әвзәрәй дын куы ницы фестәм?

– Мә хәйрәдҗы хай мә сардауы: хәрзгәнәгән фыдми кән. Фәлә уын дзырд дәттын... Хатыр...

– Махәй әназым у... Кәд дын ай Уәллаг ныббара... – загъта ма Увәдзыхъо.

Райяфта сә зын рәстәджытә. Иухатты хуызән та рафтысты әндәр къаннағ быдыртәм, зәхх сә къәхты бын сыйгъди, хур сә сәрмә цәхәр уагъта. Ахаби змисыл ныддарты и, кәд – йә фырхинәй, уәддәр ын чи цы зыдта? Увәдзыхъо сәфенд кодта кәддәрау цъай скъахын, сәхәдәг әрфәлдәхтысты скъуыдтә фәндаггәрон... Фәлә цыма хъустыл цыдәр сыйбар-сыбур әрцәуы. Уәвгә кәцәй – ам нәдәр змәләг, нәдәр къудзи. Ногәй та – уынәр, сый-сый. Увәдзыхъо ацы хатт йә сәр фәхъиль кодта әмә аләмәтти ныв федта: сә разы – пакаңонг бәлас, йә быны – донай цъупдзаг агутат... Уый – кәмдәр цы

цъай скъахтой, уйй ам февзәрди, саст тала фәйнәрдәм арах къабузтә ауагъта йә нылләг зәңгыл, алтъамитәй – әләмау... Ләг әмә ус дон банизтой, лалымты дәр дзы ныккодтой, алтъамитә та – сә рифтәгты. Увәдзыхъо Ахабий йә къәхтыл сләууын кодта, цәмәй уйй дәр дон банизтаид, фәлә фәстәмә куы фәкасти, уәд цъай әмә бәлас уым нал уыдысты. Лалымы къах фыдәмбәләджы дзыхы атъиссы, дон хъәләсмә нә, әддәмә ракәлы, тәвд змисыл айсысы. Алтъамитә дәр хъуры нә цәуынц. Афтәмәй ләг әккөйә хәссинаг фәци.

Бирә хъизәмәртты фәстә фәхәецә сты Ерсалымы хъәдбы-диртәм, Чырыстийи къонамә. Стыр, налат доны сәртти та сә ба-хизын хъуыди. Күйд әғъдауәй фәфале уәм, зәгъяә, Увәдзыхъо катайыл күйд бафтыди, афтә дзы хид фестади. Раздәр уал Увәдзыхъо, Джераппон әмә Гарапп бахыстысты. Ахаби әмбисмә куы бахәцә, уәд хид ныххауд, әмә йә дон аласта. Нә бәләттәй йыл бахъыг кодтой, кәд сыл әлдары раз туттә аәримысыди, уәддәр.

Әппынфәстаг, аәrlаууыдысты бәрzonд хохы рәбын. Йә цъупп әврәгътыл ныдзәвыйди, арв рухс къәләттәй хъазыди, әддәг-мидәг әлхытәй-әлхытәй уади. Әргъәу әмә пы-лыстәг асингә әфцәдҗы фәхстыл хәрдмә зилгә сивгъуыд-той. Уйй уыди Хуыцауы уәзәгмә ссәуаен. Әмә хәрзәнционәй сфардәг сты къәпхәнтыл. Сызгъәрин къәсәры цур аәrlаууы-дысты. Рацыдысты Хуыцауы адәм: базырджынта. Загътой:

– Сымах – фыццаг зәххонтә, ардәм чи сәфтыди. Уә номыл уын уә хәхбәсты исказ бон кувәндөн сараздысты. Бахизут ныр мидәмә.

Увәдзыхъо йә худ систа, йәхииуыл дзуәрттә бафтыдта. Джераппон дәр. Гараппимә мидәмә күйд фәцәйцыдысты, афтә сә баурәттой:

- Күйдзән уырдәм уадзән нәй.
- Дард әмә зын фәндәгътыл немә фәтухи кодта, мәләттәй уйй руаджы фервәзтыстәм...
- Ницы гәнән ис... Уәхәдәг бахизут аәрмәстдәр.
- Уәдә не ‘мбалән бынат кәм нәй, уырдәм нал цәуәм, – загътой әмә фәстәмә рацәйздәхтысты.

Уәд сәм Гарапп дзуры адәймаджы дзыхәй:

– Бахизут, бахизут! Стыр фәлварәнты ацыдыстут, алы хуызы дәр разынц уә рәстүд. Әз әңгәг күйд нә дән, нә дән уә Гарапп. Уыцы әхсәв дәр уәм әз бадзыртон. Мән уемә пар-выста хәхты бардуаг.

Уыйадыл зәд фестад, дзәнхъаирд базырджын уәларвыбадәг, әмә сә Хуыцауы къәсәрәй баргъәвта...

Уәләмхасән

Гъе, афтә радзырдтон... Мә фыд Агъна-Увәзды әмә мә мад Джераппон Хадзыгуайы мысын, әмә уый тыххәй. Уә, Увәзд мын цы фәлмәнзәрдә уыд, цы фәлмәнзәрдә! Куыд ныл фыдәбон кодта! Фыргуыстәй йәк къухтә ныууәзәг сты. Урсдоны былмә куы ‘рлыгъыстәм Дагомәй, уәд мын Кәсәгәй мә номдзыд фәндир дәр уый әрбаласта. Сымах мыггагмә цәугәйә мын ай Агънатә мемә нә нывәрдтой. Афтәмәй дзы мә фәстә цәгъидә дәр ничиуал кодта... Цы йәк фәкодтой, уый дәр нал базырдтон.

Иннае ахәм Хадзыгуа уыди. Мә райгуырдыл ай мәнмә цалдәр боны цәуын дәр нә бауагътой Агънатә, чызг нә нал хъәуы, зәгъигә. Әмә Хадзыгуайы бон цы уыди уынаффағәнәг хистәрты раз? Уыцы цалдәр боны кәмдәр фәлдәхтәй ләү-уыд әмә йәк цәссыг донау мызти. Уый фәстә йәк тәригъәд фидәгатай уәлдай аудән кодта мәнныл.

Әгәр-мәгүир сә ныв, сә сурәт дәр нә бazzад мә ныйиар-джытән. Увәзды тыххәй нәхи Балоткәйән Зембатты Андрушкә (уә фыдәй иу аз кәстәр йеддәмә нә уыд) афтә загъета: «Дә цәстомы ‘вәрд Увәзды цәстомы ‘вәрдь хуызән у». Уый раст у. Йәк къухтә дәр уый къухты халдих.

Рухсаг уәнт, әндәр сын мә бон ницы у...

ХИСТАРӘН ЙӘ ФЫНДЗ АМӘРЗ ӘМӘ ЙӘ ЗОНДӘЙ БАФӘЕРС

Раджы кәддәр нә фыдәлтыл – нәртон адәмый мәгүире бон аәртихст: тыхгәнәг знаектә сә хәхты цъассытәм батардтой, әмә сә зәрәдты биләй әсппәрстөй, цәрәнхос кәй нал фаг кодта, уый тыххәй. Уыцы был хуыдтой «хистәрты әвзилән къардиу».

Нарты Батрадз дәр йәк фыд Хәмьцы фәласта әмә йәк расхуиста әхгәд къутуйы. Къуту бәласы биндзәфхадыл фәххәңцид, әмә ләг ауындзәгәй бazzад. Батрадз әм айнағыл ныххылд, хъавыд ай йәк къахәй ныссонымә, фәлә йәм Хәмьц дзуры:

— Хуыщау мæ кæм нæ мары, уым ды цы кæнис?
Батрадз æй уæлбылмæ схаста, къæдзæхы тæрхæгыл ын быннат сарæста, уырдæм ын сусæгæй хæринаг хаста.

Иухатт Батрадз æнкъардæй ссыд. Хæмыц æй фæрсы:

— Цы кæнис? Кæд нæ адæм, мыйяг, базыдтой?
— Нæ, — зæгзы Батрадз. — Нарты фос цагъды кæнинц цыдæр низæй, æмæ уый тыххæй æнкъард дæн.

Хæмыц ын бацамыдта:

— Бирæгъы дæндаг, гæдайы хъуын æмæ мысты къæдзил басудз, сæ сыгъдæттæ сын доны баппар хурьскасты агъоммæ.

Батрадз афтæ бакодта, фос нал зиан кодтой.

Иннаэ хатт дæр та мæтъæллæй ссыд Батрадз.

— Цы бæллæх та æрцид?

— Хор нæ уыдзæн, æвзар йæ быныл баруад, бампылд.

Хистæр ын:

— Фыры хæлцены мысты хъус æмæ хъусхилæг нывæр æмæ сæ хæрæгбæдæн бæласы бын банигæн.

Бакодта та Батрадз уый дæр, æмæ хортæ зайын байдытой фыццаджы хуызæн.

Æртыккаг хатт йæ чемы нæй Батрадз, æрхуымæй æрлæууыд Хæмыцы раз йæ хæринæгты бастимæ:

— Нартыл рын систад, мæлынц.

Ныр та зæронды ныхас уыди:

— Куыдзы фист, уасæджы сис æмæ хуыйы бæркъа чъиссайы æввæрдæй халоны æфцæгыл æрцауындз æмæ сæ Cay хохæй разывытт лас.

Ирвæзыны хос фæци ацы амынд дæр. Батрадзы хорзæх куыннæ бафиппайдтой нарт:

— Нæ ирвæзынгæнæг! Нæ ирвæзынгæнæг!

— Аз нæ дæн уæ ирвæзынгæнæг.

— Уæдæ чи?

— Куы йæ базонат, уæд мæныл зæрдæхудт нæ уыдзæн?

— Нæ уыдзæн.

Æмæ сын радзырдта Хæмыцы хабæртæ.

Нарты дзыллæ уæдæй фæстæмæ сæ зæрæдты билæй нал æппæрстой, уæлдай кад сын кодтой, йæ бадæн – уæле, кусарты сæр æмæ бæрзæй сын сæ разы æввæрдтой, фарстой сæ уынаффæйæ.

Ацы ныхас дæр уæдæй бæззад: «Хистæрæн йæ фындиндз амæрз æмæ йæ зондæй бафæрс».

ЦАРЦИАТЫ СӘФТ

Раджы дам, тынг раджы, нартәй дәр раздәр, Терк-Турчы быдырты әрдымсты әрциатә. Уыданәй чидәр хәйрәдҗыты паддах Бәлгүуры ләппини къәппәгәй әрцахста йә хуым-гәрон, сарыдта йә, йә къәдзиле кәроны йын каконы сыйназ ныссагъта әмәй йә афтәмәй ауагъта.

Хәйрәдҗыты паддах сәм фәфыдәх, әмәй дын иуахәмы, әрциатә сәе еууы хуымы әргүүбыр-әргүүбырғәнгә хәмпәл куыд тыйтой, афтә сәе бахъууды дардата әмәй Хуыщаумә галиу дзырд бахаста: «Ды мән дәлдзәхы хъоргъы нывзылдтай, фәләе далә уыдан әгәр хъал нәе систы: кувыны бәстү дәм сәе чылдымтә әвдисинц!»

Хуыщау дәр сыл Агууры әфсадәй фылдәр тыхгәнәг – Хъархъабайы әфсад – руагъта, әмәй әрциаты быйназгъед кәнин райдытой. Җарциатә хәңгәй адәм нәе уыдымсты, ницы зыдтой, хуым кәнин, хор тауын әмәй фосмә зилин йеддәмәе. Хәңгәнгарз дәр сәм дур әмәй ләдзәгәй уәлдай ницы уыд. Әмәй Хуыщаумә сәе тәригъәд схъардтой: «Уә, куы ницы лаз нәм ис, дәллимоны хъастайы бафхәрдтам, әндәр, әмәй уый та де знаг куы ...»

Раст уыцы сахатыл Бәлгүуры ус Бәлгүура йә ләгимә сау хылтә фәци. «Цәуыл» куы зәгътай, уәд: иу расыггәнаг әмәй дзырдхәссәг адәймаджы уды къоппайыл. Бәлгүуры афтә загъта: «Расыггәнаг әй әз скодтон, әмәй йә уд мә хойраг у!» Бәлгүура та: «Дзырдхәссәг әй әз скодтон, әмәй йын йә уд әз бакайдзынаң!» Куы нәе фидытой, уәд сыл-хәйрәт фылдәрадаң Хуыщауэн загъта, әрциатә сәе чылдымтә барәй нәе сыйдәхтой, сәе еууы хуым әхсәстөй, зәгъгә. Не сфаелдисәг йә сайд бамбәрста («Хуыщаумә дәр иу рәдыйд ис», – фәзәгъинц, әмәй, әвәәцәгән, ардыгәй рацыд), әмәй ма уый сарәзта, әмәй сын сәе уттаң цыысцыысәгтә, дзырдзыраңтә, цыыр-цыырраңтә фестын кодта. Уыдан зәххы хуынчыты айгәрстой, абырыдысты дзы, әмәй афтә баззадысты. Уәдәй фәстәмә сәхи цәттәе кәнинц хәңгәнмә, сәе маңтрайсынмә: әхсәв иуафон уылынг-адәм фестынц, райдайынц хәңгәрзтә аразын – райхъуысы сәе хъасдардҗыты зәлланг, рәстү хыртт-хыртт, хырхыты хәр-хәр, дзәбугты къупп-къупп; сәе кәрдтә, цирхъыты, мыздыратә хафынц сигәцтыл, дауынц сәе мәскүү гәрзытыл.

Айхъусут ма уәдә әхсәвон быдырмә, кәддәра афтә нәу!?

Ам фәстаг ныхас афтә у: Җарциатә, дам, ногәй садәм

уыдзысты. Уый кәд уыдзән әмәе нын цы ‘рхәсдзысты – мәгъя, аәз дәр әй нә зонын. Нә йә фехъуыстон, фәләе Хуыщауы әвастәй нә уыдзән.

МИГЪТЫ БАРДУАГ

Адәм әмәе ма зинтә иумә куы цардысты, уәды дзинәйтә бынтон нәма сыскъуыдзысты. Дыууәты миниуджытә иуәй-иутән әмхәццәйә зилинц сә туджы, әмәе сә хуылфы куы хәйрәг фәсәрдәр вәййы, куы та – адәймаг.

Дыууәты астәу чи фәдзәгъәл, ахәм змәлджытә дәр ис зәххыл. Хәйрәджджын – афтә сә хуыдтой хохы...

Раджы Уәлладжыры комы цард иу әнахуыр зәронд ус. Йә зонд никәимә иу кодта. Йә къәс дәр – хибар ран, хъәугәрон, фахсыл. Къулбадәг ус дәр әй хуыдтой. Ләдҗы фырт йә къәсәрыл никуы бахызт. Йә рудзынгәй, дам-иу әхсәвыгәтты калди цъәх, бур әмәе сырх фәлившәгә рухситә.

Иу стәммә-иу адәмы ‘хсәнмә куы рацыд, уәд-иу сә арвыл мигъты змәлдмә скәсүн кодта. Мигъы къуыбыләйттә дзы зилдүх кодтой, кәрәдзий ‘вдәрзә, стәй-иу дзы ныв февзәрдаид: куы – сырды хуызән, куы та – адәймаджы. Дзырдтой: йәхи бархъомысәй фәзыннынц уыцы нывтә – арс, бирәгъ, рувас, зәронд ус, зәронд ләг...

Тәрсын дзы байдытой адәм, йә фалдзусмә ничиуал цыд.

...Иузаманы дын – диссаг: йә цәрән кәм уыд, уыцы фахс – гаффутт. Фәдбәрәг нал аzzад къәсәй. Кәрдәдҗы хал дәр дзы – нал. Адәм, дам әй сәхәдәг басыгътой, тарстысты дзы әмәе уый тыххәй.

Фәләе уыл нә аскъуыдзаг хабар. Иухатт куы уыд, уәд адәм, арвыл мигъты змәлдмә кәсгәйә, раиртәстөй уыцы зәронд усән йәхи әнгәс ныв... Мигътә әнәрүйнцойә хәлбурцъ-змәлд фәкәннынц, фәләе, дам, ацы сурәт әнәттайгәйә әртә боны фәләууыд.

КАЛМДЗЫККУ

Сәрү хилтә әрдзәтә ‘мә әрдзәтә сты – Елиа дәр сә нә банимайдзәни. Зинтә фәагурынц тар, әмбәхст бынәттә, әмәе сә адәймаг рох никәд вәййы: арәх әй ссарынц...

Рагәттә дзырдтой, кәй райтуырдзән сылгоймаг, дзыккуты

бәстүйе йә сәргәхцыл кәлмитә кәмән арзайдән. Ныйиардыхытә, хистәртә йә куы нә базоной, уәд уыңы фыдаевзар раздәр бәзджын бырај ссәудзәни, стәй куыдфәстәмә маргджын кәлмитә расайдән. Уыңы кәлмитә, цәрдәгәмә налат, заехыл фәйнәрдәм ерысон уыләнтәй хилдзысты, адәмил хаңдзысты, сәхәстәйә сә мардзысты...

Ахәм гуырд куы рантыса, уәд ай бинонтә хъуамә сәхәдәг фесафой, уымән амә уыданы барвәндәй нә рантысти, фәлә рантысти зинты барвәндәй.

Царды диссәгтән кәрон нәй...

ӘДЫЛЫДЗӘФ

Әрыдойнаг ләг фәцәйцыд Елхотмә. Хъәуы сәр ыл амбәлд иу ус – уйын хизынмә раңайскъәрдта сә дәс амә артиссәдз хъазы.

– Хъазтә мын нә рауәй кәндзынә? Әз сә балхәнин цыфәнды аргъәй дәр.

– Цәуылна ауәй кәндзынән, армәст, цас бафиддзынә, уымәй аразгә у хъуыдаг.

– Ратдзынән дын хъазән сомы ‘рдәг.

Уйынтынг хорз аргъ уыд, амә ус цингәнгә сразу.

Әрыдойнаг загъта:

– Уәдә бафидытам сомы ‘рдәкүтүл. Ныр уал дзы исын дәс амә дыууиссәдз. Ссәдз хъазы уал дзы дәумә уадзын, нә дзырд фидар кәй у, уйын аевдисәнән. Аскъәрдзынә сә фәстәмә, амә уыданмә куы фәзыноң, уәд де ‘ппәт ахца дәр иумә райсдзынә.

Әмә хъазты стыр дзуг йә разәй фәкодта.

Ус сәхимә ныххәццә фәстәмә ссәдз хъазимә:

– Цы базар дын бакодтон, нә ләг!.. Ды та ам әнәпайда бадт кәнис.

– Гъы-ы?

– Мә хъазты сомы ‘рдәкүтүл ауәй кодтон иу әдильдәф ләгән.

– Әмә кәм сты де ‘хца?

– Дәлә нә уыныс ссәдз хъазы? Уыдан та ма, йә дзырд фидар кәй у, уйын аевдисәнән ныууагъта. Куы сәм фәзына, уәд се ‘ппәт аргъ дәр иумә райсдзынән.

– Ә, дә сәр дын куыд рачынди? Ацу, амә уыңы фәлитойә дә хъазты фәстәмә раздах! – смәсты ләг.

Ус расырдта әлхәнәдҗы. Уйын йә хъазты кәм амбәхста –

хәйрәт йә зонәг. Йә кәрң иннәрдәм фәфәлдәхта әмә та усы размә фәци.

- Хорз ләг, ам хъазтә скъәргә никәй федтай?
- Нагъа.
- Уәд ды та кәдәм уайыс?
- Мәрдтәм.
- Әңгәр?
- Әңгәр, уәдә мәнг?
- Әмә Сафеткайы нә федтай?
- Куыд нә? Мә фарсмә цәры.
- Әмә куыд у мә иунәг хо?
- Ницы йын у, әрмәст уазаләй тыхсы.
- Уәүү! Уәдә ма йын мәнә мә бәзджын кәлмәрзән демә айс.

Ләг нә разы кодта, фәлә йын хъазты хицау тынг куы нылләгъстә кодта, уәд бакуымдта кәлмәрзән.

Ус раздәхт әмә йә ләгән афтә әппәль:

- Хъазтә нал әртардтон, фәлә мә хо Сафеткайән мә бәзджын кәлмәрзән арвыстон.

Куыд – цы, зәгъгә, йә ләг әрфарста. Уый дәр ын радзырдта.

- Әтт, мә хәсгә мәрдтә куыд уыди, уыцы мәнгард ләг нә бынтондәр куы бастыгъта! – зәгъгә ләг йә бәхы рагъмә сәпп ласта әмә расырдта әрыйдойнаджы.

Уый та уәдмәты схәццә Бехъаны цыифджынмә. Базыдта йә сурәджы. Уым фосгәс – йә цуры, әмә йын зәгъы:

- Дәлә уыцы барәджы уыныс? Уый мә марәг у. Әри дә нымәт, дәхәдәг доныбылмә ацу; әз ай аздахон, кәннод мә куы базона, уәд мә сафдзән.

Фосгәс нымәт авәрдта әмә доныбылмә ныңцыд. Фәдисон әрбахәцца:

- Ди чи дә?
- Фосгәс.
- Хъазтә аскъәрәг, кәлмәрзән асайәджы нә федтай?
- Федтон, федтон! Далә доныбыл ис.

Сурәг йә бәхы уый бар фәуагъта, цыфы ма йә цы тәрон зәгъгә әмә ныууд үыцы ләгмә. Әрхәңцид ыл, ратил-батил ай кәнны: әри дам хъазтә әмә кәлмәрзән. Фосгәс, мәгуыр, радзырдта, йә нымәт иу ләгән куыд радта әмә йә уый ардәм куыд рарвыста – доныбылмә.

Фәдисон ма бәргә фәфәстәмә, фәлә ләг әд бәх, әд нымәт әрбатар.

Куы раздәхт йә хәдзармә, уәд йә усән афтә:

– Цәй, уыңы хъаңтарә әмә кәлмәрзән ферох кәнәм: әз дәүәй хуыздәр бабазар кодтон...

Әмә йын йә хабар радзырда.

ДЫУУӘ ‘ФСЫМӘРЫ’

Царди дыууә ‘фсымәры. Сә иу, кәстәр, сау күист кодта: бәхтыл суг ласта, хүым кодта, алы хъуыддагмә цыди. Хистәр әфсымәр та-иу хәдзары кәнә Ныхасы бадти фылдәр. Уазәгән ёғъдаугәнәг, хъуыддаджы дзуапдәттәг уыдис. Дзырдарәхст, мәлгъәвзаг. Әнәуи әндәр ницы күиста.

Кәстәрмә иуахәмы хардзау әркаст ахәм цард. Загъта:

– Әз дәр нал бакусдынән. Хәдцард фәнды мән дәр.

Суагъта йә бәхты, аскъәрдта сә хизынмә, йәхәдәг Ныхасмә аңыди әмә әрбадти уадзымыс, дзырдарәхст адәмимә. Йә хистәр әфсымәр дәр уым.

Мәхи хорзәй равдисон, зәгъгә, дын адәмән афтә:

– Иу диссаг уын радзурон?

– Радзур, радзур! Хүымәтәджы не ‘рбадтаис дзырдзәугәты фарсмә.

– Зонн хәтәны уытән. Иуран мәхи әруагътон. Мә сәрты цәргәс ратахт әмә дын күы кәнид уәрыччы уаст...

– Ха-ха-ха! – тынг ыл фәхудтысты Ныхасы адәм. – Уый цәттә гәдйинахас у: искуыдәр ма цәргәс уәрыччы уаст фәкән?

Бафсәрмы, багуыздәг ис кәстәр әфсымәр. Уәд хистәр әфсымәр хъал адәммә дзуры:

– Уә фыраңәфендәй худут сымах. Цы диссаг ис уым?

Цәргәс уәрыччы фәцәйхаста, әмә уый уасыд.

Уәд та кәстәр фәненесең:

– Иу әмбисонд-ма уын радзурон?

– Радзур, радзур!

– Цуаны уытән, сәгуыты фехстон, әмә наемыг йә къахы джыдҗыйыл суад, стәй йә хъусы ахызт.

Адәм та йыл фәхудтысты, гәдү ләг дә, Ныхасы рабадыны аккаг наә дә, зәгъгә.

Хистәр әфсымәр та фәцәрәхст:

– Цәүыл худут, әнәфендә?! Мә кәстәр цы сәгуыты фех-

ста, уый йæ фæстаг къахæй йæ фæсхъус ныхта æмæ нæмыг джыдкыйыл суад, стæй хъусы ахызт. Уым диссагæй цы ис?

Адæм загътой:

- Афтæ уыд, афтæ! Эцæг ныхас у!
- Афтæ уыд, афтæ! Эцæг ныхас у!

Уый фæстæ кæстæр æфсымæр исты радзурынмæ йæ ныфс нал баҳаста. Изæрæй сæхимæ йæ хистæрæн дзуры:

— Куыд цардыстæм, афтæ цæрдзыстæм: æз сай куыст кæндзынæн, ды уазджытимæ фынгыл бад, Ныхасы уынаффæ кæн... Иу цыргъ ныхас зæгъын хуым бакæнынæй зындæр у.

ЛÆГГЫДЗУАР

Цардысты-уыдысты хæрзмæгуыр æртæ ‘фсымæры.

Иубон донуадзæн къахтой. Тынг бафæлладысты æмæ, баси-хор кæнæм, зæгъгæ, æрбадтысты сæ цъатайы кæрдзыныл. Уыцы къæбæр, цæхх, дон – æндæр сæм ницы уыди Хуыцауы бын.

Уалынмæ сæм фæзынд иу æнæзонгæ лæг. Бацин ыл кодтой. Сæ дзыхмæ комдзаг нал схастой – уымæн радтой сæ кадавар сихойраг.

Æрбамбæлæг Лæгтыдзуар уыдис, фæлæ йæ æфсымæртæ нæ зыдтой. Ныр сæм йæхи рагром кодта. Зæгъы:

— Сымах хуыздæр царды аккаг стут. Кæй уæ цы исбон хъæуы, уый мын зæгъут æмæ уын уыдзæн.

Хистæр ракуырдта бирæ фос, астæуккаг – бирæ хор. Æртык-каг, кæстæр, ницы куры, фæлæ Лæгтыдзуарæн афтæ:

— Мæ мады ‘фсымæры афæрсон.

Фæцыд æм. Бафарста йæ. Уый та йын ахæм дзуапп радта:

— Хорз ус æрцагур.

Уæлларвыбадæгæн уый куы загъта, уæд æй ахуыдта иу кæйдæр чындахæсæвмæ. Бацамыдта йын:

— Эз уым кувæг фæуыдзынæн, æмæ-иу ды та кувæггагмæ фæцырд у. Кувæггагмæ чи фæразæй уа, уый амонд бауыдзæн чындз.

Æмæ дын, æцæг, Лæгтыдзуар скывтa æмæ кæхç куы ацæйлæвæрдта, уæд æй сиахсаг нæ, фæлæ кæстæр æфсымæр куы айсид.

Стыр быцæу руад уым сиахсаг æмæ æрбафтæг лæппуйы æхсæн.

Лæгтыдзуар:

— Мæнæ фыцгæ аджы фæйнæ уасæджы ныппарут, æмæ фæстæмæ кæй уасæг сгæпп ласа æмæ ныууаса, уый у чында.

Йæ цæнгтæ фæйнæрдæм акодта, йæ јермтты дыууæ уасæджы абадт; рахиз армы – уый радта йе ‘мбалмæ, галиу армы – уый та сиахсагмæ. Уыдон сæ фыцгæ аджы ныппærстой. Галиу армыуон алоپъо, рахиз армы уасæг фæстæмæ сgæпп ласта æмæ ныуусыд.

Рахастой чындзы, уæдæ ма æндæр цы уыдаид!

Ныр цæрынтæ бацайдагъ æртæ ‘фсымæрæн. Алчидæр сæ бахæдзар. Алцы – сæ бар, бæстæ сын – зери.

Иу кæм уыд, уым дын Лæгтыйдуар загъта йæхицæн: «Фенон, кæддæра цы ми кæнынц мæ лымæнлæгтæ».

Бацыд хистæр æфсымæрмæ:

– Мæнæ цы фæрныг дæ, мæнæ! Ацы нард дзугтæй мын иу уæрыччы хъус куы аргæвдис...

– Ам алы цæуæгæн уæрыкк куы ‘ргæвдон, уæд мæ сæр куы бахъуыд!

Бацыд астæуккаг æфсымæрмæ:

– Мæнæ дæм цас хор и, мæнæ! Тæхуды ацы кæритæй мæн дæр иу мæрт куы уаид...

– Ам алы цæуæгæн хоры мæрт куы дæттон, уæд куы ныг-гаффутт уыдзынæн!

Йæ сæр банкьюиста æмæ ацыд дардæр.

Бахоста æртыккаг æфсымæрмæ:

– Фысым næ фæуыдзыстут?

Лæг хæдзары næ уыд, фæлæ ус ракаст. Ныцчин:

– Цæуылнæ фæуыдзыстæм фысым! Уазæг – Хуыцауы уазæг.

Бахуыдта йæ мидæмæ. Хорз фынгтæ йын æрçарæзта: алы хæрд, алы нозт. Минасы уæлхъус ракуывта уазæг. Сывæллоны ацаходынмæ агуры.

– Ам næй.

– Кæм и?

– Дард балцы араст и... Рæхджы næ уыдзæн...

– Агæр раджы næу сабийæн дард балцы цæуынмæ? Лæг йæхæдæг та кæм и?

– Уый зынðæн. Уымæн йæ балц цыбырдæр у.

Ныр сæ бындар – мард. Мад æй næ хъæр кодта. (Фыд та рынчынæн исты хос амал кæнынмæ ацыд, æмæ дын йæ къона-йыл – ахæм æмбисонд).

Уалынмæ лæг йæхæдæг дæр фæзынд, æгасцуайтæ ракодта, рæбинааг уатмæ бауад æмæ – дæ фыдгул дæр ахæм макуы фенæд!..

– Цы фæдæ, мæ дзæбæх фысым?

Уазæджы дзурынмæ лæппуйы фыд хъæлдзæгхуызæй фездæхт:

— Цәй, нә фынджы кой кәнәм.

Уазәг:

— Уый дәр — о, фәлә әз хабәрттә хорз зонын! — баңыд мидәттаг уатмә. Мард сывәллонмә тъахтинмә әргүбырып, йә рахиз арм ыл әруагъта сәрәй къәхтәм: — Әгъгъәд фынай дын у. Рауай әмә ацаход!

Уыйадыл ләппу райгас, худгәйә рауд, уазәджы къухыл хәңгә, әмә ацахуыста бәгәнйи къусәй.

Мад әмә фыды цәсгәмттә хурау ныррухс сты.

— Ды нәм Хуыщау әмә Уастырджиый ‘рвыст дә! — загъта фыд.

— Уәдә Уастырджи әз мәхәдәг дән! — сәзырда уазәг әмә йе ‘цәг хуыз равдыста.

Уыцы уысмыл хистәр әфсымәрән йә хъомрәгъәуттә әмә фысдзугтә дуры цәндәтә фестадысты, астәуккагән йә хоры кәритә фестадысты змисы обәуттә.

Кәстәр та йә бинойнаг әмә сә фыртимә цәргәйә бazzад әмә ма абон дәр цәры.

АДӘМ ӘМӘ ХӘЙРӘДЖЫТАЕ РАЗДӘР ӘМДЗӘРИН ҮҮДИСТЫ

Адәм әмә хәйрәдҗытә раздәр әмдзәрин үүдисты. Фәлә иухатт дәлимон рахъавыд ләгән нуа кәннымә, йе рагъыл ын сбадынмә. Күйдәй дын сразы үйдаид ләг, кәд әмә йәхимә дәр хәйрәдҗы дзинәдтәй фаг хәңцә кәнү!

Фәхъуырәй-хъуырмә сты, әмә йә ләг абырста.

Уыйадыл хәйрәдҗытә дәлдзәхмә аңыдисты. Сәхи әргомәй нал әвдисынц, фәлә ма сә фәнд сәхимә и: хъавынц нә удмә. Цәмәй йәм байрвәзой, уымән алы хин әмә кәлән аразынц. Къахәвәрән сә хъәуы нә буарыл...

Мәнә ныл цы сай тәппитә фәзыны, бызычъитә ‘мә ахәм цыдәртә, әндәрәгөн хилтә дзы хәрдмә куы сләсү, уыдан дәр хәйрәдҗы азарәй әвзәрынц. Уый фәдтә сты. Нә сәм хъәуы әвналын. Нә фәтчы сә кой дәр. Сә кой куы кәнай, уәд зинтәм сидыс: «Рацәут! Рацәут!» Хәйрәдҗы «зәхмә» куы ‘вналай, уәд ын фылдәр кәнү. Маргхъәстә уидәттә дзы мәнә-мәнә кәннынц билцъ суадзынмә...

Хъәуы кувын.

Де ‘ууәнк ратт Хуыщаумә.

Әнәтәригъәд хәдзарвәндагмә хәйрәг фәхъызын нә уәнды.

СИХТЫ ПАДДЗАХ МÆЙЫЛ БАДЫ...

Ацы ус-иу йæ цæсттытæ күыттæр əддæгуæлæ авæрдта, афтæ йæ фыны алкæд дæр уыдта уыциу ныв: адæймаджы худгæ цæстом... Бæрағ нæ уыди: сылгоймаджы сурæт у æви нæлгой-маджы. Дзаг Мæйы хуызæн рухс тымбыл худгæ цæстом...

Ус-иу хæдзары цы рудзынджы раз бадти, уымæн-иу йæ ав-гыл зымæгон чырс-астæрдæй разынд уыцы цæстом, сæрдыгон та-иу авг рагид, æмæ та-иу ыл уæд дæр уыцы хуыз абадти. Донисæны-иу куы 'ргуыбыр йæ гогонимæ, уæд дæр та-иу æй ныууыдта дондæсты...

Усæн йæ сæр сæзæгъæл. Дзурыныл-иу фæлвæрдта уыцы – сих уыд æви цы хæрæджыымæт уыд, уымæ, фæлæ йын дзу-апдæттæг – ничи. Фарста адæмы дæр, кæй ахæсты фæдæн, мæ уд мын чи æууилы, уый, дам, ма мын зæгъүт. Фæлæ зæрдиаг байхъусæг не ссардта. Жууэндгæ дæр ыл нæ кодтой, æндæргæн йæхи фенæг дæр се 'хсæн нæ сæмбæлд.

Уалынмæ бынтондæр сæрра. Баныгæдтой йæ, уæдæ цы уыдаид.

Йæ зæлдæвæрæн бон адæм федтой, æнамонд сылгоймаг кæ-уыл дзырдта, уыцы Цыдæры ныв-бæрджытæ нæудзармыл. Ахæм бæрджытæ хъæу фиппайдтой уымæн йæ ингæны обауыл дæр: зымæгон – миты уæлæ, сæрдыгон – цъæх тауыл... Жæмæ загъ-той: «Ай йæхæдæт уыд сих, нæ мæрдты нын баҳъыгдардзæни сæ дзæнæтмæфæндагыл, скъахæм æй, бавæрæм æй иртæст ран!»

Загътой, бæргæ, фæлæ дзырд бакæнæг – нæй. Тæрсынц: ингæнæй сæм куы стæпп ласа, жемæ сæ куы аскъæфа...

... Афтæ йын сæ бон никуы ницы бауыздæни, цалынмæ Мæйы цæрджытæй æххуыс уа, уæдмæ.

Дунейы сихтæн сæ паддзах Мæйыл бады, æмæ уымæй бар райсын хъæуы...

«НАГÆ! ГУАГÆ! ФУАГÆ!»

(Уæлларвон гага – хъæдур)

Хъæдур Хуыщауæй æрæппаргæ гага у, уый æз нанайæ хъусгæ æрçытæн. Хуыщауы ныдзæвд ыл кæй и, уымæ гæстгæ хъæдур, йæ баҳæрынæй уæлдай, ноджыдæр бар дары лæджы цардмæ. Дæснитæ дæр хъæдурай уымæн фæфæрсынц; кæсынц ын ие змæлд æмæ йæ ныв-фыистытæм æмæ афтæмæй базонынц æрçæу-инаг, рафæлгъауынц нæ фидæн.

Хъәдуры къоппа фынгыл куы райдзәгъдай, уәд ма дә хъус әрдар: гагатәй иу дәр әңцад нә ләууы, сә мидбынаты ныззи-лынц; зилгә та афтә: иутә алы хатт дәр – рахизырдәм, иннәтә та алы хатт дәр – галиуырдәм. Уый диссаг күбиннәе у!

Нана ма нын ҇аестәй куы уыдта, уәд-иу фынгыл хибартмә рауыгъта иу хъәдуры хуыз, иу хъәдуры мыггаг: ацы гагаты, дам, әнәзәгъинаг йә соңәй фәхъәстә кодта, әмә хәрүнмә нә бәэзынц... Гага – тыппыргонд, цъус – дәргъәвләвәс айчы әнгәсән, йе ‘рдәг – тарахуырст, йә иннәе ‘мбис та – урс, сыгъдәг; урсыл – сау стъәлфытә.

Нана дзырдта: «Ай адәймаджы фынгмә әрбахауы хәйрәджы хъомысәй, әмә йә адәймагән тәуы, ахәр, дам мә, ахәр. Хәйрәг та у сыл-хәйрәг. Мәнә ацы тар йә сәрбәттән у, сәр – ҇аегәр, әмә йә ‘мбәхсү; урсыл сау стъәлфытә – уыдон сты йә ҇аестытә, йә дзых, йә фынг. Әххәст никәд вәййы. Куы ҇аестцүх у, куы фынгзхъуг, куы та йыл дзых нәй.

Сыл-хәйрәджы бон фылдәр у, бәттын-бийнмә – рәхсгә-дәр, әмә нәм әй дәлимонтә әрвитынц Тары бәстәй. Нә фыдаәтә сә цыдәр хәсдҗын фесты, әмә уый хыгъдмә. Хизынц, хъахъхъәнәни нә рәдый, нә къуыхцы. Сә ҇аест нәм дарынц галиуфарсырдыгәй. Фисынмә митә – сә цәра. Рәстмә митә – сә ҇аестысынц. Галиуәг гуырд, фыд-зонд дәр уыданы тавицәй у».

Нана-иу ахәм хъәстә-гагаты дурәй дурмә ныңциәл кодта: әнәхъәнәй сә зәхмә (мәрмә) әппарын нә фәтчыди: фәдзых кәндзысты, сзайдзысты нә фыдбылызән.

Нә хәдзарвәндагма хъызәг тыхты хъомыс-иу куы саста, уәд-иу нана афтә дзырдта:

«Цәрдзу-мәрдзуи бәстәй уын раңауыны равг макуы уәд, уә уидаг дзы ныссым-ныммыр уәд! Чыс, чыс, чыса! Нагә! Гуагә! Фуагә!» Әмә та-иу уыңы дзырдта ногәй – фәлхаттә, куы билты змәлдәй, куы хъәрәй.

Нанамә уыди дзинад. Хуымәтәджы йә нә рантыста Иунәг Каддҗын Хуыщау. Табу – йәхицән!

Хәрз къаннает ма куы уыдтаен, уәд ын мә иу фын радзырдтон, дысон, зәгъын, мә ҇аестыл афтә ауади, цима нә гәнахы сисрә-бын хъазыдтаен, дыууә судзины мәм уыд әмә мын сисы хуынчыы ныххаудтой. Уәд мә фыдымад раздәр аджих дзагырау, уый фәстә йә ҇аестытә бацьынд кодта, билтәй – сыйыр-сыйыр, сыйбар-сыйбур, стәй әваст: «Дыууә чызджы дә мәлдзән...»

Уый әңәг рауади бирә азты фәстә... Ладинка әмә мын Лубә

уыдисты мæ хистær Алыксийы дæле... Дзуар мын сæ айста... Мæ зæрдæйы туттæ сыл тæдзынц абор дæр ма... Күы мын рацардаиккой, мæ бон бакæла, уæд нырау судзгæ наæ бадин...

Фæлæ уæддæр Фыны Бардуагæй разы, æртæ судзины мæм кæй наæ радта, уымæй, уыйеддæмæ ме 'ртыккаг чызг Дзерассæ дæр наæ фервæттаид, æвæщæгæн.

БЫНТОН АЕНÆХИН

Кæсгон æлдар æмæ ирон æлдар фæбыцæу сты. Кæсгон æлдар загъта:

- Дунейыл быnton сыгъдæгзæрдæ, быnton æнæхин лæг наæ.
- Иc, – зæгъгæ, загъта ирон æлдар. – Мæнмæ иу лæг фосгæсæй кусы, æмæ уый ахæм у.
- Уый мæн наæ уырны. Фæлæ кæд æцæг ахæм разына, уæд дын æз ратдзынæн фондзыссæдз хъуджы æд рæуæтæ, кæд наæ разына, уæд та мын – ды.

Афтæ рахæснаг кодтой, æмæ кæсгон уыцы фыййауы фæлварынмæ араст и. Йæ чызг дæр – иемæ. Уæтæрмæ йæм бацыд. Ирон æлдары кусæг тынг сбуц кодта уазæджы, уæрыкк дæр ын аргæвста, хорз фынг ын æрæвæрдта. Фæлæ æлдар не 'вналы.

- Цæуылнæ саходыс, адон дæуæн æвæрд күы сты?
- Эз уæд бахæрдзынæн, æмæ, цы зæгъон, уый күы бакæнай.
- Хорз. Табуафси!
- Уæдæ мын уæртæ бæхтæн сæ хуыздæры аргæвд, æмæ уымæй бахæрдзынæн.

– Нæ, уымæн гæнæн наæ. Эз уый наæ бакæндзынæн.

Уæд æлдар афтæ зæгъы:

- Дæс æмæ дыл дыууиссæдз азы цæуы, сылгоймаг цы у, уый наæ зоныс: мæнæ мæ чызг дæ бар фæуæд, æмæ мын уæддæр бæх аргæвд.

Мæгуыр фосгæс хъуыды кæны: «Æцæг, æцæг, мæ цард циу: дæс æмæ мыл дыууиссæдз азы рацыд, æмæ сылгоймаджы тæф наæ базыдтон... Цæй, аргæвдон ын мæ хицауы бæх».

Æлдар æй йæ чызгмæ хибар мусонгмæ барвыста, æмæ йын уæд фыййау аргæвста бæхты хуыздæр.

Дыккаг бон дæр та фæзынд кæсгон æлдар йæ чызгимæ. Фынг та йын ацарæзта кусæг – уæрыкк æмæ ма, цы 'мбæлы, уыдон. Нæ, не 'вналы фынгмæ æлдар.

– Иу хорз бæх ма ис дæ рæгъяуы, æмæ мын ныр та уый аргæвд.

— Уый та куыд? Мæ хицау цы зæгъдзæн, йæ бæхты хуыздæртæй йын дыууæйы куыд фесафон?

— Мæ чызг та дæ бар уыдзæн, æмæ аргæвд бæхы... Зæгъдзына: былæй ахаудысты, кæнæ – бирæгъ сæ аргæвста, кæнæ – дон сæ аласта.

Сразы та фосгæс, аргæвста дыккаг бæхы дæр.

Цас бонтæ рацыд, – чи зоны? – фæлæ дын иу бон æлдар йæ кусæгмæ куы сærвитид: æрцу, дам.

Æмæ рааст. Фæцæуы, æрлæууы, йæ лæдзæг æрсадзы æмæ йемæ дзуры, цима лæдзæг йе ‘лдар у, афтæ.

«Гъы, куыд сты фос?

— Хорз сты, иннæ азтæй – хуыздæр: фыстæ – нард, алкæмæн – иу уæрыкк кæнæ дыууæ, хъуццытæ – æхсырджын, алкæмæн дæр – рæуæд... Хизæнтæ дæр хуыздæр уыдысты аçыйаз...

Фæлæ бæхты кой куынæ уа, уæд бафæрсдзæн:

— Бæхтæ та куыд сты?

— Уыдон дæр хорз сты... Фæлæ хуыздæр дыууæ бæхы дон аласта.

— Ау, куыд сæ аласта? Æмæ уæд æгуыздæджыты куыд нæ ласта?

— Нæ, былæй ахаудысты...

— Æмæ уæд иннæтæ раздæр куыд нæ хаудысты?

— Нæ, бирæгъ сæ баҳордта...»

Цæуы лæг, катай кæны, æрлæууы, йæ лæдзæг æрсадзы, цима йе ‘лдар у, афтæ йемæ ныхæстæ кæны...

Æрхæццæ. Йе ‘лдары фарсмæ бады кæсгон æлдар.

— Гъы, куыд сты фос?

— Хорз сты, иннæ азтæй – хуыздæр: фыстæ – нард, алкæмæн – иу уæрыкк кæнæ дыууæ, хъуццытæ – æхсырджын, алкæмæн дæр – рæуæд... Хизæнтæ дæр хуыздæр уыдысты аçыйаз...

— Æмæ бæхты тыххæй куы ницы зæгъыс... Бæхтæ та?

Уæд радзырдта фосгæс, хабар куыддариддæр æрцыд, афтæ. Фæстагмæ бафтыдта:

— Цæй, æмæ цас диссаг у, лæг йæ каисæн кусæртытæ куы акæна, уæд уый!

Ацы ныхасæй кæсгон æлдарæн фенцон, йе ‘фсарм хъахъхæд æрцыд, æмæ загъта:

— Æз фæхæрды дæн: æнхъæл куыд нæ уыдтæн, афтæ раст радзырдта бæхты сæфт. Фондзыссæдз хъуджы дæу сты, мæ ирон æрдхорд.

— Уæдæ афтæ нæ, – дзуры йæм фæстæмæ ирон æлдар. –

Хәснаггаг мәнә мә кусәгән раттәм. Чындахсәвы хәрдзтә дәр ай куы хъәудзән.

Афтәмәй мәгуыр фосгәс әрхаста кәстон уәзданы чызджы, әмә әлдәртты әмсәр рабадт. Әмсәр нә, фәлә уыдонәй уәлдәр фәци: сә царды уынаффайә уый фәрсын райдытой.

УӘЛЛАДЖЫРОН МӘСЫГАМАЙДЖЫТАӘ

Уәлладжыры комәй цыппар ләджы – мәсигамайджытә – күисстөй түүрдзиаг әлдарән. Уыди сын тәлмацгәнджытә, әлдаримә ныхас куыд кодтаиккой, афтә. Ирәттә түүрдзиагау нә зыдтой.

Самадтой йын стыр фидар. Ие сцәттәйы бон әлдар йә адәмимә әрнымадта, әмә тыңг бирә фәллой бафидын хъуыди күсджытән.

Алдар йәхиуәттән афтә зәгъы:

– Ныр мәсиг – җәттә. Күсджыты ахсәв амарәм, әмә фидын дәр нал бахъәудзән.

Фәлә уыцы ныхас уәлладжырәттәй иу бамбәрста: уый түүрдзиагау зыдта, хъәр ай нае кодта.

Әмә гьеуыцы ләг мәсигдже алыварс әрзылд, кәстытә йәм кәнү, цима йә фыццаг хатт федта. Разылд та иннәрдәм – кәсү әдзынәг. Йә арм амады иу дурыл әрәвәрдта әмә йә сәр әнкүусы.

Федтой йә иууылдәр, әрәмбырд ыл сты.

– Цы кәнүс? – бафарста йә әлдар.

– Рәдүйд әруагътам: ацы дур раст әвәрд наеу, әмә мәсиг кәлгә кәндзән.

– А-а, уый та куыд? Әмә йын ницыуал хос и, әнә мәсиг фехалгә?

Ләг та йә сәр бауыгъта:

– Мәсигаразәнтә мемә куы фәцадаиккой, уәд ай уыдонәй барәвдз кәенин.

– Әмә кәм сты? – скатай әлдар.

– Уыдон нахимә сты – Уәлладжыры, әмә сәм әрвитын хъәуы. Арвит сәм, әлдар, тыңг әүүәнкдҗын адәмы, дәумә әввахсдәр чи уа.

Алдар рабәлләнген кодта йә хистәр фырт әмә йә каисы.

Мәсигамайәг ирон ләг сын фәдзәхсү:

– Уыдон хъазар дзауметтә сты, хұымәтәдҗы сә нә ратдзысты. Фәлә-иу сымах нахимә зәгъут афтә: «Уә фырт фәдзәхста: нә

фидар скъяты бур галы бынаты бабæттут сау галы, сау галы бынаты та – бур галы». Уæд уын ратдзысты мæссыгаразæнтæ.

Бæллæттæ æрхæццæ сты Уæлладжырмæ. Бацыдысты, чи сæ рапвыста, уыдонмæ. Загътой: «Уæ фырт фæдзæхста: нæ фидар скъяты бур галы бынаты бабæттут сау галы, сау галы бынаты та – бур галы». Фысымтæ уый куы фехъуистой, уæд æрцахстой дыууæ лæджы æмæ сæ фидары бакодтой.

Æлдар æнхъæлмæ кæсы – ныр æрбахæсдзысты, уæд æрбахæсдзысты мæссыгаразæнтæ. Фæлæ йæ минæвæрттæ фесæфтысты.

Иуафон баздæхт мæссыгамайæгмæ:

– Цы фесты мæ фырт æмæ мæ каис?

Уый дæр цæттæ уыд:

– Уыцы галтæн сæ хосы цъупп куы раттис, науæд знæт кæнынц...

– Уый куыд æмбаргæ у?

– Уый та афтæ æмбаргæ у, æмæ нын нæ мызд ратт, намæ дæ адæмы нал федтай.

Бамбæрста гуырдзиаг æлдар йæ уавæр, радта кусджытæн сæ мызд уæлдайдынтæй æмæ ма лæгъстæмæ дæр фæцыд Уæлладжырмæ.

ÆРТАЕ АЕМГАРЫ, КÆНÆ ЧИ УÆЗДАНДÆР У

Уæлладжырон лæппу иу чызджы бауарзта Күырттаты. Тынг ræсугъд чызг уыди, дæтгæ дæр ын æй кодтой, фæлæ дзы агуырдтой ахæм ираЙ: файтоны ифтындзgæ дыууæ бæхы – æмхуызон куыд уыдаиккой, афтæ, æмæ сæ иуы ныхасы цурты идонæй ралас, уый фæстæ та йæ иннæмæй баив æмæ та йæ адæмы ræзты баскъæр, ивдзаг куыд нichi базона.

Лæппу нæ артa ахæм бæхтæ. Уæдæ æндæр бæсты бавзарон, зæгъгæ, фæцыди Ногъамæ, уым ын æрдхорд уыдис æмæ уымæ.

Раст уыцы заман ие ‘рдхорд ус ракуырдта, аборн чындзæхсæв фæци, адæм фæйнæрдæм фæивылдысты, дыууæ къайы баззадысты уаты æмæ ныхæстæ кæнынц.

Уазæгæн уыцы хъуыддæгтæ бамбарын кодтой, загътой йын: «Аздæх, лæппуйы дæумæ нæ равдæлдзæн, кæсгæ дæр дæм нæ ракæндзæн». Эрцæуæт зæгъы, мæ ном æм рудзынгæй бадзурут, рацæудзæн, дам.

Үәд ног усджынмә бахъәр кодтой уазәджы ном. Уый – чындэмә кәсгә дәр нал, фәлә рагәпп ласта уазәгмә. Бафарста йә, базыдта йын йә цыды сәр. Әмә уый дәр катай байдыда: уәдә кәм ссардәуа ахәм дыууә әмхуызон бәхы.

– Цом, Кәсәдҗы фенәм. Уым хорз бәхтә бирә ис, – загъта ногъайаг ләппу.

Әмә уыцы фәдыл араст сты.

Кәсәдҗы, фәрсгә-фәрсгә, әмхалдих дыууә бәхән сә фәдыл фәхәст сты. Хәдзары хицауән радзырдтой сә хабар: чи сты, җәмән сә хъәуынц бәхтә. Әлхәнгә дәр сә бакәниккой.

Райстой дзуап:

– Уыцы дыууә бәхы нә ләппүйән мадырвадәлты ләвар сты, әмә син ләваргәнән дәр нал ис, уәйгәнән дәр, ивән дәр.

Әнкъардәй раздәхтысты ләппута. Уалынмә – бәхты къәхты тъыбар-тъыбуру! Иу ләппу сә әрбайяфта:

– Уә хорзәхәй – раздәхут! Уыцы бәхтә мәнән ләвар сты, әмә сә дәттын нә ирон әмгарән ахәм фәрнәйдзаг хъуыдаджы тыххәй.

Фәцин сыл кодта, радта бәхтә, йәххәдәг дәр семә рацыд.

Цәуынц хъәлдзәгәй әртә ‘мгары. Сә зәрдәтә сты рухс: әгайтма ахәм хорз хъуыддаг саразын бафтыди сә къухы.

Дзурынц, дзурынц дардәр, әмә ахәм уынаффә бакодтой: ногъайаг аbon ус әрхаста, ироны хъуыддаг дәр араэйт у, әмә уәдә ацы фәндагыл кәсгонән дәр хъуыддагонд әрцәуәд.

Кәсгон загъта:

– Ацы фәндагыл мә зәрдәмә фыщагдәр чи баңеуа, уый курын!

Афтәмәй дын куы бахәццә уаиккой Куырттатәм. Фәцәуынц, уәлладжырон каистә кәм агуырдта, уыцы хъәуы уынгты. Иу ран дын, мә хур акәнай, уынджы иу рәесугъд чызг къәртаты дон фәхәссы. Кәсгоны зәрдәмә фәцыд. Уыцы са-хат хъуыддаг кәнин байдыда.

Ракуырдта йә, әрхаста йә. Ирон әмә ногъайаг уыдисты къу-хылхәцәг әмә әмдзуарджын. Кәсәгмә чындз куы ныххастой, уәд ләппүйи фыд бафиппайдта ирон әнкъард кәй у, уый.

– Цы кәенис, мәнән әй зәгъ!

Уазәг әй нә хъәр кодта фыщаг, фәлә йын кәсгон әрдхор-ды фыд дзәбәх әрныхас кодта, әмә уәд загъта:

– Цы чындз уәм әрбахастам, уый, әз кәй куырдтон, уый у.

Дардәр радзырдта, уый фырты зәрдәмә куы фәцыд, уәд

йәхи фәнд күйд басусәг кодта әмә хабәрттә афтә күйд раудысты, уый.

Кәсгон ләг хъааст баураәтта, нәуәг уаң адәмән бамбарын кодта, йә фыртмә фәдзырдта:

— Чызджы ахәссут фәстәмә Ирыстонмә. Дәуән уыдзән дәхо, ацы ләпшүйән та — йә бинойна!

Әмә афтә бакодтой...

Гъеныр уыдонәй чи уәздандәр у? Йә ног усы чи ныууагъта әмә лымәнән йә тыхсты фәдыл чи аңыд, уый? Әви, йә нәфәтчиаг зынаргъ ләвәрттә әнәзонгә әмгарән чи радта әмә йә хъуыдаджы чи баңыд, уый? Әви йә уарzon чызджы зонгә-зонын әфсәрмәй әмгары хәдзармә чи ауагъта, уый?

Чи сә у уәздандәр?

Әз ай зонын, фәлә йә сымах дәр зәгъүт...

БАНХЪЫЛОНЫ КОМ

Ныр ай Банхъылоны ком хонәм, фәлә уый хабар афтә уыд.

Комы дымәтгә царди иу ус, халагъуды, иунәгәй. Уыди Дыгураәй рацәугә, Байхъулты чызг, ома — Байхъулон. Әмә адәм уымә гәсгә ком хонын райдытой Байхъулоны ком. Раздәр ын цы ном уыди, уый не 'рыхъуыстон, наә бazzад.

Ныр та адәм уыцы усы дәр рох кәнүн байдытой әмә ком хонынц Банхъылоны ком.

ДЖЕРАПТЫ ХЪАРЦЫГЪАЙЫ ТУДЖЫ СИДТ

Джимийаг ус бадт йә хәдзары дуармә әд чыргъәд — архайд-та йә миагыл. Уәлхәдзар сыхәгты дыууә күйдзы фәхыл сты. Кәрәдзийы тонгәйә, уәлуваддарәни къәйтимә рахаудтой сывәрдҗын усыл. Ус фәмард.

Кодтой ын хист. Уыцы ран зианджынимә цәуылдәр фәбы-цәу Джерапты Хъәрцыгъя.

Зианджын ын загъта:

— Ә, магуса, хәдуагъд щәнгтә!..

— Чи? Мәнә адон?.. — скатай Хъәрцыгъя. Цы-ма сдзырдтаид, уый нал зыдта, әмә мәрдджынән бафидис кәнүнмә хъавыд, сә зиан куытты азарәй кәй әрцид, уыцы хабар, әмә афтә фәкодта:

– Дыууæ күйдзы уæ дзæбæх куы амардтой!..

Зианджын лæг афтæ фенхъæлдта, Хъærццыгъа зæгъы, мæнæ ды хæдуагъд кæй хоныс, уыцы цæнгтæй æз сымах хæдзайраг дыууæ күйдз-адæймаджы дзæбæх куы амардтон, зæгъгæ, æмæ Хъærццыгъайæн йæ хъусыл ныххæцьд æмæ адæммæ ныххъæр кодта:

– Марæг мæнæ Джерапты Хъærццыгъа у! Йæхæдæг афтæ зæгъы!..

Дыууæ туджы бафыста Хъærццыгъа – усы тыххæй дæр æмæ, чи нæ райгуырд, уыцы сывæллоны тыххæй дæр.

Уæдæй фæстæмæ уæлладжырæгтæй исчи йæхи ныхмæ куы фæрæдийы ныхасæй, уæд адæм афтæ акæнынц: «Джерапты Хъærццыгъайау дæхиуыл туджы сидт кæнys?»

ХÆЙРÆДЖЫ АЕЛГЪЫСТ

Цæрукъаты Уыгъалыхъæн хæйрæг ахст уыд. Донмæ-иу æй арвистой æмæ-иу тынг æрæгмæ æрбацьд.

– Цæмæн афтæ кæнys? – фарстой йæ.

– Дон алы низ, алы чъизи ласы, йæ сыгъдæг æрæгмæ рацæуы, æмæ уымæ фækæсын.

Хæйрæджы алы майрæмбон дæр хъуыдис сæрдасæндзæф фækæнын. Иу майрæмбон хæйрæг скатай: сæрдасæндзæф æй чи фækодтаид, нæлгоймæтæй ахæм ничиуал бæззад хæдзары – иууылдæр æддæ ивылды уыдисты.

– Уæдæ, Цæрукъатæ, иударонæй фækæрут, иуæй-иумæ фækæут! – ралгъиста хæйрæг æмæ фæдæлдзæх.

Уæдæй фæстæмæ Цæрукъаты мыггаг счысыл.

ХÆЙРÆГ АЕМÆ «КОКЫС»

Хестанты Аминæт дыууадæсаздзыд чызгæй йæ мадимæ хохæй хæрæгыл рацæйцыдисты. Кæсынц, æмæ сæ фæндагыл хæйрæг йæ сывæллонимæ хъазы. Хæйрæгыл даргъ дзыккутæ, зæххыл ныдзæвыйдисты. Чызг старсти. Йæ мад æм дзуры: «Тæрсгæ макæн!..» АЕмæ хæрæджы лæдзæгæй ныххафт ласта:

– Кокыс! Фæлдышт фæуай, билæй хауыс! Кокыс! Кокыс!

Хæйрæг «кокыс» күйддæр айхъуыста, афтæ йæ сывæллонимæ фæлæбурдта æмæ фæдæлдзæх.

Хæйрæг, дам, кокыс, дзырд гæррæтт æмæ хуыйы кæнæ булчыы къæдзили койæ тæрсгæ кæны.

УСБИРÆГЬ КУЫЛСЫН

Хохы Урсдоны усбираөгъ уыд Аэмбалтәм, Куылсын, зæгъгæ. Иухатт ай Хорыны (зæххы ном) Дзобаты Елдзарыхъо йæ хæрæг хæргæ байяфта амæ йæ топпæй фехста. Фæцæф усбираөгъ. Сæхимæ ссыд Урсдонмæ амæ йæ бинонтæн загъта:

— Цалынмæ мæ цынайат, мæ дарæстæ мын скæнат амæ мæ чырыны сæвæрат, уалынмæ ма схъэр кæнут, амардтæн, уый...

Амæ йæ уд систа.

ХÆСНАГ

Ацы хабар дæр æцæг уыд.

Лæппутæ чындзæхсæвы рахæснаг кодтой: «Ахсæв уæл-мæрдтæм чи ссæудзæн амæ зæххы цурк чи ныкъкъуырдзæн æвдисæнæн?»

Афтæ чи бакодтаид, уый амбылдта æвзиست рон.

Лæппутæй иу загъта: «Аэз цурк нæ, фæлæ мæнæ мæ хъама ныссадзæзынæн фæстаг ингæны цур».

— Йе ‘мбæлттæ аххъæлмæ кæсиңц – лæппу нал амæ нал зыны. Уæд йæ фæдыл ссыдысты амæ федтой: лæппу мардæй хүйссы.

...Хъама йæ фистонмæ ныссагъта зæххы, фæлæ уæлæмæ куы сцæйистад, уæд ай цыдæр нал суагъта. Уымæй афтæ – мæрдтæ йæ сæхимæ ласыңц, фæтарст амæ йæ уд систа.

Цæмæй зыдта, хъама зæххы тьысгæйæ йæ цухъхъайы фæд-джийыл кæй æруад амæ йæхи зæхмæ кæй ныххуыдта.

ÆМБИСÆНДТАË ЗОНДЫ НЫХÆСТÄЕ АЛЫ ХАБÆРТТАË

* * *

Авд азы дзæнæтæй иу боны хур хуыздær у.
 Авд бадты фæстæ дæр ма æгъдауæн бæзз.
 Алцыдær рохутмæ цæуы.
 Амонд йæ бынат не ‘взары – кæмфæнды дæр абаддæн.
 Амæн йæ зæмбын дæр зарын у.
 Амæн йæ зæрдæ йæ уæцъæфы ис.
 Амæн йæ мад Хуыцауы фыртæн кæрçхуыйæг у.
 Амæн йæ ном – Цæттæфыïдбылыз.
 Арсы фæнды, фæлæ æргæс та?
 Аæвændonæй цард нæй.
 Аæртæхцæгъдæн къах.
 Аæфсины нуазæнæн ахсæны хицæн къуым ис.
 Аæфцæтгæрдæг – сойджындæр.
 Балайы фатæй растдæр.
 «Бануаз»-æн сæдæ ‘фсоны ис, «нæ нуазын»-æн – æртæ сæдæйы.
 Бирæгъæн йæхицæй дæр тæрс, йæ хуынкъæй дæр тæрс...
 Бон æхсæвыл бахауди.
 Бон йæхæдæг кусы.
 Быдыр сæракдзабыр у, хох – æрчъи.
 Гал йæ хицауы ныуугъта æмæ, кæдæм фæлыгъд, уым дæр та æфсондзы цур схуыссыд.
 Гаккуыты рынчын.
 Гацьыны бæхтæн се ‘ппæтæн дæр цæфхæдтæ цы ныссаддзына?’
 Гогосты лæгæтау.
 Голлаг – хистæр æфсымæр, хызын – кæстæр.
 Гохайы кæлмæрзæнау – лæзæрдтытæ.
 Гуыбе-дурмæ дæр ма каст и.
 Дардыл фæзил æмæ дæ хæдзар ссарай.
 Дæ къуымбил кæуггæйæ бапир æмæ йæ заргæйæ балвис.
 Дæ равзæрæн зон.
 Дуне дзæгъæл нæу.
 Дуне кæрдзыныл лæууы.

Дысон бæстæ куы сцæхæраджынтае кодтай, æмæ дзы аbon къабускаджын дæр куы нал ис.

Дыууæ знаджы иу фæнд нæ кæнынц.

Джерапты Хъæрццыгъайау дæхиуыл туджы сидт кæнис?

Дзуары бын дæр ма «хæрæг» фæрæдыдæуы.

Дзырд барæг у.

Зæнæджы фауд астæуыстæг сæтты.

Зæрæстон зæхх – дурæппарæн.

Зæронд бæх байраджы цармыл цæхх дæр астæры.

Зæронд царм байрагдзæрттæ бирæ батыдта.

Иргъæвæггаджы мардæн фиддон нæй.

Ирон лæгæн – дзырд, ногъайагæн – дамгъæ.

Ирон лæджы лæвар лæвар нæу.

Искæй сыдзæй родтæм цæуы.

Исты Хуыцауы хæдзар фехæлдтон.

Иуæн йæ цæсты къала бæлас уыди, иннæмæн та – æрду.

Уæддæр, йæ цæсты къала бæлас кæмæн уыд, уйй иннæмæн фидис кæнис: «Уæртæ дæ цæсты – æрду! Уæртæ дæ цæсты – æрду!»

Иубон æмгъуыд – бонвыддæр.

Иунæгæй Хуыцау лæджы куывды дæр ма фæбадын кæнæд.

Исчи «исчи» нæу – иууылдæр Хуыцауæй стæм.

Иу хист скæненæй сæдæ куывды æнцондæр у.

Ихы бын хъарм дон нæ цæуы.

Йæ зæрдæ – бæлоны зæрдæ.

Йæ кауыл ын дур фæкодтай.

Кæд æрс-тох нæ зоныс, уæд æрсытæм ма цу.

Кæмæй дæ? – Дзыгастæй. – Дæлдæр абад!

Кæмæй дæ? – Цæбитæй. – Бæрæг дæ дæ митæй!

Кусартæн æм ие ‘ртæхçæгъдæн къах æрхауди.

Кæрæдзийæн джеджехи кæнинц.

Кæрдзындымæнæй фыдæрвад хуыздæр у.

Кæм уыдтæн æмæ кæм фæдæн? –

Майдыма, мæлдзыг, царды бахаудтæ.

Кудитырын бахæр, Кудиты!

Къуындзейи туғыл тæрхон кодтат?

Къуындзе æмæ Хъанымæты туг дæр ма ахицæн!..

Мард ие ‘гъдау агуры.

Мады къух мәрдтәй дәр әххуыс у.
 Мах мардахуыр стәм.
 Маходзайы хуынд.
 Махыл дын йе ‘ртәх чи нә ныщәгъда!..
 Мәгүйрад фыдбылызәй тыхджындәр у.
 Мәгүры тын даргъәй даргъдәр кәны.
 Мәдтә дәр әмхуызон не сты.
 Мәлгә Хуыщау дәр кәны.
 Мәрдтәйдзог дә, әви?..
 Мәрдты исты куы уаид, уәд ма хъаз, ма!
 Мәңгеләджы җады баҳаудтә!
 Мәхи ләппуйы бәсты мә чызджы ләппу амәла.
 Ницифенәджы къухы – сойджыны къәбәр.
 Рагъәй сағрә җәуы.
 Сау ләдҗы фәсхәрд әгъдау әрфәнды.
 Сағръәй, гоппәй сә баину кодта.
 Сах Самахы дуарәй раздәхти.
 Саппы кәрдәг – сәньячы сағъәс.
 Сәдә хистәй иу куывд хуыздәр у.
 Сидзәрән «цу-ма!» тагъд у, «гъа-ма!» – әрәгмә.
 Симд чи амыдта, уый, дам, йәхәдәг симын нә зыдта.
 Сывәллон паддзах у.
 Сых кәсән у, хъәу – чиныг.
 Търауы фадат ын әрцыди.
 Уасәгыл та саргъ куы авәрдтай!
 Уырыл хуынкъ дур куы нә зайы,
 (уәд (искәй ном) әнәкуырдәй бazzайдзән?)
 Фыдгулы уыгәрдәнәй ма зарын ма хъуыса.
 – Фәззыгон давонәй ма мын уалдзыгон давон баив? – Ма
 баив: фәззыгон давон хос у, уалдзыгон давон – марг.
 Хәдзары – дәлдзиниг, ныхасы – уынаффәхәссәг.
 Хосгәрдән афон халоны дымәгыл дәр ләг хал бәтты.
 Хох нын – җәрынмә, быдыр – хәрынмә.
 Хо хойән рын у.
 Хур бәндәнәй баст нәу.
 Хур зәронд нә кәны.
 Хуссаргәрдәг – къуыстымхал.
 Хуызымы къәйил әрбабадт.
 Хуыщаумә асингә әвәры.
 Хуыщаумә рәдыйд нәй.

Хуыщауыл дәр фая әвәры.
Хуыщау кәссы, әмә – сымахмә.
Хъәды астәу дәр бәлас дзәгъәлы нә калдәуы.
Хъилдзәуагыл хъәлдзәуаг амбәлд.
Цәрәнбонмә иу боцкъа сән нә ласы.
Цоты цот – хәдзарән йә астәуцәджындз.
Цъәззиуы йә күң фәхизай, уәддәр нал снард уыдзән.
Чидәр Мызурәй әнә хәдойнаг күң нал здәхт...

Мәгүйрад әмә фыдбылызы

Мәгүйрад бәласыл фәләссы. Бынәй йәм Фыдбылызы кәссы әмә дзуры:
– Ныр уый бәласәй күң рахая, уәд та зәгъәдзысты: «Фыдбылызы әй әрәппәрст!»

Дымгә мусонгмә күң дзырдаты

Дымгә дымы әмә дзуры Мусонгмә:
– Даур-ма байтом кән: мә муртә дәм бакалон!
– Уә, мәхи муртә мын күң уадзис – дә муртә мә ницәмән хъәуынц.

Хәйрәджы амында

– Мә уалдзыгон давон ма мын фәэззыгон давонәй баив!
– Ма баив: фәэззыгон давон хос у, уалдзыгон – марг, – загъета хәйрәт.

Хәрзгәнәг әмә фыдгәнәг

Хәрзгәнәг цыди, «хәрзгәнәг хорз кәм ссарадта», уырдәм. Фыдгәнәг дәр уырдәм цыди.

Әмә дзы хәрзгәнәг фыд ссарадта, фыдгәнәг та дзы хорз ссарадта.

Уәздандинад

Фәцәйцид дыууә сахъат әфсымәры: сә иу – хуыскъастәу, схъәл, иннә – къуыпсин, гуыбыр.

Амбәлд сыл иу ус:

— Уә, дыууә ‘фсымәры! Иу уә схъәл цәмән у, иннаэ та — гүбыр?

— Нә иу фәткъуытә тыдта, не ‘иннаэ картоф къахта!

Ус уәддәр нә фефсәрмы:

— Әмә ныр та кәдәм цәут?

— Уәзданձинад кәм зайды, уырдаәм. Ниңди дә байрох уыңыр-дыгәй?

Адзал

Иу усән йә мәләт бирәгъәй уыди. Зыдтой йә бинонтә әмәй йә хъахъхъәдтой. Уалынмә сә къухы дәр баftyди уыңы бирәгъы амарын.

Үәд уыңы ус әхгәд дуәрттә байгом кодта, аләма, әз, дам, мән чи хордта, уыңы бирәгъы фенон. Раңыди әмә бирәгъы марды йә къахәй бакъуырдта... Әмә уыйадыл йә уд систа.

Знәгтә

Знаг лиձы. Иннаэ знаг әй суры, йә фәстә хъәр кәны:

— Кәдәм лиձыс, уәддәр дә әйяфғә кәндзынән?

Уый дәр әм дзуры фәстәмә:

— Әз, кәй лиձын, уымәй дәу хъахъхъәнын!

Мад

Дыууә хойы уыди. Иу — әнәзәнәг, иннаэйән — бирә цот. Зәнәгджын хо әнәзәнәгән йә чысыл ләппутәй иуы радта. Уый дәр әй сәхимә акодта, әмә цардысты.

Иухатт ләппуы мад әнәзәнәг хомә фәңыд, бабәрәг сә кодта. Фәстәмә куы раздәхт, үәд әй рафәндараст кодта йә әнәзәнәг хо, кәнгә ләппу дәр семә, афтәмәй. Дыууәйә хәңциң ләппуы фәйнә къухыл. Уалынмә хъәугәрон фәхицән сты. Зәнәгджын хо йә фәндагыл араст, иннаэ хо та ләппуимә йә хәдзармә раздәхт.

Ләппу афтә зәгъы:

— Уыңы усы къух цы хъарм уыди.

Әмә үәд әнәзәнәг хо ләппуы арвыста йә мады фәдыл:

— Ауай, үәдә, мә хур; кәй дә, уый дә: уыңы ус дә мад у.

Саг

Хуыщау къәдзилтә уәрста. Сыртә зыд кодтой иууылдәр. Саг та әнхъәлмә каст йе ‘мгъуыдмә. Фәлә уәздан ләугәйә бazzад.

Иннәтә йыл сәхи худәгәй хастой: саг, дам, әнәкъәдзиләй бazzад.

Саг сын афтә зәгъы:

– Цард къәдзиләй нәү, фәлә сәрәй у. Адәймагән дәр къәдзил нәй, әмә бәсты хищау уый күү у.

Әмә раңыд сәрыстырәй.

Саг раст загъта: къәдзилджынтә әгад рахастой.

Паддах

Иры фыдәлтәм кәддәр стыр афсадәй ныббырстой знәгтә. Җвирихъяу хәст рауад, нә басастьсты ир, ләбурджытә сәхәдәгән лиձәт фесты, кәд бирә фылдәр уыдышты, уәддәр, әмә фидыд әркуыртой.

Диссаг сәм фәкаст, нә фыдәлтә афтә хъәбатыр кәй уыдышты, афтә дәсны кәй хәцьышты, уый. Фидаугә-фидауын знәгтән сә паддах загъта:

– Уә кәцы у паддах, уе ‘фсады хищау, уә раздзәуәг?
– Не ‘фсады раздзәуәг, нә паддах ам нәй ныртәккә, – загътой ир.

– Уәдә кәм ис? Фенын-ма мын ай кәнүн!

Уәд аңыдышты әмә әрбахуытой иу мады әд сывәллон. Мад сывәллоны йә күхтүл бәрзонд систа:

– Мәнә уый у нә паддах, не ‘фсады раздзәуәг!

Фәлварән

Мадән әртә чызджы уыд. Тыхсти сыл – күйд уыдышты, цы уыдышты – әмә сә ахуыр кәнүнмә радта хәрдгәхуыдгәнәг усмә.

Уый сә алкәмән дәр күистаг авәрдта әмә йә чызджытә дәр күйд уыдтайккой, афтә фәнышы банорста әртә айчы.

Бадынц, архайынц сә миагыл. Иучысыл уысмы фәстә хоты кәстәр фәхъәр кодта:

– Әйчитә басыгъдысты! Әйчитә басыгъдысты!

Хәрдгәхуыдгәнәг ус әртә айчы фәнышы кәй ракъахта, йә фәддҗийи йын сә ныппәрста әмә йын загъта:

– Ацу дә мадмә: ды ницәуыл сахуыр уыдзынә.

Къәлеле

Къәлеле адәймаг уыди, фәләе цыиуы хуызы цыди. Әлдармәнных хаста, еууы гага йын никуы радта, әмәе уый тыххәй. Сбадтис-иу әлдары рудзынджы сәрмә әмәе зарыд:

— Къәлеле — әлдары знат!
Къәлеле — әлдары знат!

Әлдар мәстәй хәлди. Йә адәмән загъта:

— Әрцахсүт ай!

Әрцахстой йәе уыдон дәр — Къәлелей. Аджы йәе нышпәрстой. Уый уәddәр уырдыгәй зары:

— Къәлеле! Къәлеле!
Алдары аджы ленчытәй хъазын!

Әлдар загъта:

— Хәргәе йәе кәнын!

Фынгыл ай куы әрәвәрдтой, уәddәр та Къәлеле базарыд:

— Къәлеле! Къәлеле!
Алдары фынгыл ме ‘рагъы нуәрттыл хъазын!

Уалынмәе йәе әлдар аныхъуырдта. Къәлеле әлдары гуыбынәй ныззарыд:

— Къәлеле! Къәлеле!
Алдары гуыбыны фиуджын ахстәттә кәнын!

Әлдар цы акодтаид, уый нал зыдта: адәмә ‘хсәнмә рацәуын нал уәндыд, ныхасы абадән ын нал уыд, йә цәстистә әddәгуәлә нал әвәрдта — Къәлеле әдзух йәе хуылфәй зарыд!

Уәд йәхи акъәртт кәнын кодта. Къәлеле ратахт әмәе әлдары бынтән хицау сси.

Телдурा

Иу ләгмә сәгъ уыди — авдәвзагон. Сыхаг хәрынвәнд скодта уыцы сәгъы. Фәзынд әм давынмә фәсаҳсәвәр. Сәгъ ныхъхъәр кодта йәе хицаумә:

— Телдурा — дуармә! Телдурा — дуармә!

Сәгъы хицау фехъали, рауад әddәмә, фәләе уәдмә давәг фәаууон. Ам куы ничи ис, уәд мәе хуыссын цәуылнае уадзыс,

зæгъгæ, лæг йæ сæгъы æвзаг слыг кодта. Бацыд æмæ схуиссыди. Афынæй, æмæ та давæг фæзынд.

– Телдурæ – дуармæ! Телдурæ – дуармæ! – бадзырдта та сæгъ.

Лæг рауад æмæ та – ницы. Слыг кодта сæгъы дыккаг æвзаг дæр.

Афтæмæй авд æвзаджы дæр лыг фесты. Цæмæй ма сдзырд-таид?

Уæд Телдурæ сæгъы сækкой кодта æмæ йæ ахаста.

«Фæлмæнзæрдæ» фыдыус

Фыдыусæн иу чызг йæхи уыди, дыууæ та йæ лæджы чыз-джытæ уыдышты.

– Аз сидзæртæн хорз дæн: гъа, дæуæн дæр – айк, дæуæн дæр, – зæгъы фыдыус æмæ сидзæр хотæм дæтты фæйнæ айчы.

– Мæхи чызгæн та – ницы... Аermæст ын сымах фæйнæ æрдæджы авæрдзыстут.

Мæдтæ дæр æмхуызон не сты

Донæй хъаймæт рацыд. Дыууæ усы æд сывæллæттæ æрцах-ста. Сæ иу йæ сывæллоны йæ къæхты бын авæрдта, иннæ та йæ йæ сæры астæумæ систа.

Гал æмæ цьиу

Гал æмæ цьиу фæхыл сты. Цьиу загъта галæн:

– Амæ ды мæнæй цæмæй лæтдæр дæ? Ды дæр дыууадæс уæнджы æмæ æз дæр дыууадæс уæнджы!

Сæгъ æмæ бирæгъ

Бирæгъ расырдта сæгъы. Сæгъ куыддæртæй къæдзæхмæ сgæпп кодта, аирвæзт, æмæ бирæгъмæ æрдзырдта:

– Me-e!

Бирæгъ æм уæлæмæ:

– Уый дæхæдæг нæ дзурыс, фæлæ дæ бынат дзуры; дæлдæр куы уаис, уæд дын æз «Me!» фенеын кæнин!

Хинәйдзаг сәныкк

Бирәгъ аәрысмыста сәгъ әмә сәнүччы җәрән. Бахәрынвәнд сә скодта. Баңыд, әмә сә дуар әхгәд разынд.

Үәд бадзырда:

- Уә, ам стут?
- Мә мад ам нәй, фәлә әз ам дән, – радзырдта сәныкк.
- Әмә сыйә куыд дә?
- Стыр сыйә мын ис.
- О, стырсыджын сәныкк, мидәмә мә бауадз!
- Ныртәккә, нә зынаргъ уазәт!

Сәныкк мыртгәйы сырх донәй йәхи ацахуырста, афтәмәй йәм рауда:

– Мидәмә рацу. Стырсыджын сәныкк бирәгъ амардта, әмә дзы дәхәдәт дәр бахәр, де ‘мәллтән дәр дзы айс’!

Бирәгъ уыцы ныхәстә куы айхъуыста әмә сәнүччы «түгәйдзәйтәй» куы федта, үәд фәлыгъди.

«Куырәт мән у...»

Иу мәгуыр усы зианмә җәуын хъуыд. Цы скодтаид йә уәлә, уый ыйын нә уыд, әмә йә сыхаг усәй куырәт ракуырдта.

Зианмә дәр иумә фәңдысты. Үәд мәрдзыгойы астәу куырәты хицау куы иуән фәзәгъы: «Уәртә уыцы куырәт мән у», куы – иннәйән.

Мәгуыр ус әм хъусы, хъусы. Зын ын куыд нә уыд? Иуафон куырәт йә уәләйә фелвәста әмә, куырәты хицаумә амонгәйә, адәмы астәу ныхъхәр ласта:

- Мәнә хорз адәм, ацы куырәт уәртә уыцы усы у!

«Ды кәм уай, уым...»

Цъамадон ус йә лымән дагоймаг усмә уәлкъуыппәй дзуры:

- Зазхәссәны кәм уыдзынә?
- Ды кәм уай, уым.

Кәдмә әмгъуыд кодтой, уыцы бонмә сә дыууә дәр амардисты әмә сын адәм зазхәссән сәхицән скодтой.

Әңгәдәр, сә иу кәм уыд, иннә дәр уым баләууыд.

Саударәг ус

Амард йæ фырт иу үсæн. Тынæй хæдон баҳуыдта. (Афтæ әмбæлд саударәг үсæн: афæдзы дæргъы хъумæ әхсæвæй-бонæй фæдардаид ахæм дæрзæг хæдон әмæ барысчыи бабастаид).

Бафтыд әндæр хъæумæ. Хъазты адæмыл сæмбæлд. Кæнынц æй симын әмæ зарын.

– Нууадзут мæ: мæнæн симæнтæ әмæ зарæнтæ нæй, æз барысчыидарәг-саударәг дæн.

Үæддæр æй нæ уадзынц: «Асим, азар, akaф nemæ!»

– Уæдæ æз куыд зарон, сымах дæр афтæ зарут.

Сразы сты.

Уæд саударәг ус расимдта әмæ базарыд:

«Мæнау тынæй хæдон фæдарут,
Мæнау барысчыи фæдарут,
Мæ зардæй фæзарут,
Мæ кафтæй фæкафут,
Мæ симдæй фæсимут!.. »

Гал әмæ лæг

Иу лæгмæ гал уыди.

Иуахæмы галы хицаумæ фæфæдис сты:

– Дæ гал уæртæ уынджы ныххуыссыд әмæ стын нал комы: фæндæгтæ сæхгæдта!

Үый рауд. Схъæртæ кодта галыл, әмæ куынæ стад, уæд лæг фæгуыбыр кодта әмæ галы фелвæста, фæндагæй йæ иуварс адавта әмæ йæ уым йæ цыппар къахыл авæрдта.

– Үый дын куыд бантыст? – ныддис кодтой адæм.

– Ногзад род ма куы уыди, уæдæй фæстæмæ йæ алы бон дæр мæ къухтыл истон.

– Әмæ уæд рог уыд, фæлæ ныр та?..

– Әмæ йæ уæд æз дæр бон мин хатты истон хæрдмæ, ныр та, – æрмæст иунæг ист...

Карды фистон, кæнæ булчыы таурæгъ

Хæдзарæн иунæг лæппу уыдис. Фæрынчын: йæ гуыбын срысти, тыппыр кодта. Амарди бындар...

Фыд дохтырæн сисын кодта, лæппуйæн йæ гуыбыны цы хъыгдарәг уыдис, уый. Разынð сыйкъайы хуызæн цыдæр хъæбæр.

Мидæгæй рæзыд, стырдаær кодта.

Йæ кардæн дзы фистон скодта фыд уыцы сыкъайы хуызæнæй.

Бирæ азтæ рацыд. Иухатт лæг булкъ хордта. Кард ын булчъы кæрстыимæ фынгыл байрох. Фæстæдæр фынгмæ куы æркаст, уæд федта: фистон булчъы кæрдиҳтыл кæм æмбæлд, уым батадис.

— Уый куы зыдтаин, уæд лæппуйæн булкъ нæ бахæрын кодтаин, — ныккатай кодта зæронд лæг.

Мæнгæн нæ бazzади, булкъ хос у, зæгъгæ.

Уасæгой

Уасæгой фыццаг адæймаг уыди, рæгъяугæс. Абырджытæ йæм æрбалæбурдтой æмæ йын йæ рæгъяу аскъæрдтой. Семæ бæргæ схæцыдаид, фæлæ йæ кард æмæ йæ топп йæхимæ нæ фесты. Ныккатай кодта: «Exx, мæ кард мæхимæ куы фæцадаид! Exx, мæ топп, кæм дæ!. Мæ кард!. Мæ топп!..» Афтæ хъæргæнгæ бazzад. Йæ фырмæстæй æмæ адæргæй маргъ фестади – уасæгой, æмæ ма аbon дæр хъæр кæны: «Мæ кард! Мæ топп!» «Мæ кард! Мæ топп!»

Мæхи – мæхæдæг

Хæйрæджытæ ирон лæджы æрцахстой. Ахынджылæт кæнынмæ дзы хъавыдьсты. Йæ зачьеýæ йын иу хил – ыгъгъ! – зæгъгæ, ратыдтой æмæ йæ фæрсынц:

— Чи дæ?

— Мæхи – Мæхæдæг! – фæкодта ирон лæг, йæ хил фæстæмæ рарæдывта æмæ сæ уымæй нæмынтæ байдыдта. Уæнгæстытæ сæ фæкодта.

Уыдон фæлыгъдьсты сæ паддзахмæ. Хæйрæджыты паддзах сæ иуы фæрсы:

— Цы кодтай, чи дæ фæнадтæ?

— Мæхи – Мæхæдæг.

— Дæу та?

— Мæхи – Мæхæдæг.

— Ацæут уæдæ, кæд уæхи уæхæдæг фæнадтат, уæд уын цы кæнон²

Хин лæджы куывд

Кæмæндæр йæ ус Дзыллæ хуынд, йæ чызг – Ацырухс, йæ лæппу та – Фарн, æмæ-иу искуы æмбырды куы уыдис, уæд афтæ куывтæ:

— Дзыллæ дзæбæх цы уа, ацы рухс кæддæриддæр куыд æрттива æмæ нæ фынгæй фарн куыд никуы фæцуҳ уа, уыцы арфæ уæд!..

Беппа

(Фехъуыстон ай мæ фыд Увæдзæй)

Беппа быдырæй мидæгхохмæ йæ бинонтæн хаста нартхоры ссад къæссайы. Къахвæндæгтыл тынг бастади æмæ иу хъæуы йæ фыды æрдхорд-хæдзары æрфысым кодта.

Фысымтæй йын ие ссадæй систой æмæ дзы сир скодтой. Беппа дæр сæ бафиппайдта. Тынг хъыг ын уыдис æмæ йæ ахастыл фæбæрæг. Уæд фысым дæр фефсæрмыйай æмæ загъта:

— Дæ сирагмæ дын чысыл февнæлдтам...

Уышы дзырдмæ бæлццон ницы дзуапп ратта, фæлæ йæ хъис-фæндыр систа æмæ базарыд:

«Мæнмæ *сираг* куы уаид, уæд ыл,
зæгъы, сбадин, æмæ
Далæ *Дзылаты* рæсугъды мæхицæн
ысчæссин, гъей!..
Мæнæ сæм *Беппайы* ссадæй цы сир и,
цы сир и!.. »

Æмæ фæкадæг кодта, цалынмæ йæ маst цыди, уалынмæ.

Цъæззиу

Цъæззиу у фосхизæн. Ис Уæлладжыры комы, Джимийы зæххыл.

Тынг мæллæг-иу чи уыд, уымæй-иу афтæ загътой: «Цъæззиу-мæ йæ куы акæнай, уæддæр нал снард уыдзæн».

Кæсаг æмæ уæрцц

Кæсаг æмæ Уæрцц уыдысты дыууæ æрдхорды. Фæлæ Уæрцц донмæ нæ цыди, Кæсаг — уырмæ.

Куызд æмæ бирæгъ цæуыл фезнаг сты

Куызд æмæ бирæгъ иумæ цардысты.

Бирæгъ смудтæй нæ зыдта. (Бирæгъ смудтæй куы зыдтаид, уæд никуынал ницы ныууагътаид). Куызд та сыллынк-сыллынк нæ зыдта.

Бирæгъ афтæ зæгъы:

-
- Смудтәй мын бацамон!
 - Цәй, ды уал мын сыллынк-сыллынк бацамон!

Бирәгъ сыллынк-сыллынк күң ақодта, уәд әй Күңдәз афәз-мыңда әмәе йәе асайдта: адәймагмәе сыллынк-сыллынкгәнгә рафардәг.

Әмәе уәд фезнаг сты Күңдәз әмәе Бирәгъ.

Әртәхңәгъдән къах

Иу хәдзары бирәе чындзытә уыд. Сәе иу байуарын әрымысыд. Кәд бирәе бинонта үйдисты, уәддәр хәларәй цардысты, әмәе ус ницы фәрәзта ләджы сардауынән.

Бирәе заманты фәңархайдта, уәд дын иухатт ләгән күң зәгъид:

– Кусартәй дын да ләппүйән раттың үәтәхңәгъдән къах.

Ләг бахъуды дардта, әмәе, әңгәдәр, хәйттә уаргәйә, үәтәхңәгъдәр, фыс әртәх цы къахәй фәңархайды, уый. (Цыма цәгъдә та кәңүйә наә кәңү!).

Әмәе рахицән сты.

Уымә гәсгәе, әнәе ‘фсонәй исчи бинонты цард күң размәнты, уәд ирон адәммәе акәнның: «Сәе ләппүмәе кусартән үәтәхңәгъдән къах әрхайд...»

Үәлгъа әмәе Хъылгъа

Иу хәдзармә әрцид дыууә ног чындзы – Үәлгъа әмәе Хъылгъа.

Загътой Хъылгъайән:

– Къуымты цыдәриддәр ссарай, уыдон әрәмбырд кән әмәе сәе ныссәтт, къултә әркъах, зәронд үсән үәтәхңәгъдән ауда...

Хъылгъа февнәлдта, әмәе мигәнәнтә, дзаумәттә рамбырд кодта әмәе сәе ныммур-ныффәрак кодта, къулы сәрститтә ракалдта, зәронд үсән сәртил фыңғә дон ауагъта...

Загътой Үәлгъайән дәр:

– Нәе хәдзары цыдәриддәр ссарай, уыдон әрәмбырд кән, әмәе сәе ныссәтт, къултә әркъах, наә зәронд үсән сәртил та фыңғә дон ауда!..

Уәлгъа февнәлдта, әмә хәдзары дзаумәттә рамбырд кодта, ныхсадта сәе, къултә байсәрста, чырыәй сәе сцагъта, уый фәстә зәронд усы сәр хуырхәй ныхсадта әмә йә сәрвасәнәй ныффаста.

Чъынды усән цы загъдәуы

– Кәрдзынтаң ма фәстаг әхсәвәр куы уа, уәдмәе фәцәр!

«Авдәны чи ис...»

Иу чидәр сыхаджы род адавта. Аргәвста йә әмә, фәдис куы фәцыд, уәд роды мард авдәны абаста, әрәмбәрзта йә әмә йә узы.

Роды хицау әрбахәецә:

- Нә род фесәфт. Ницы федтай?
- Кәд әз исты федтон, уәд мәнәе авдәны чи ис, уый игәртә бахәрон!..

Давды бон

Иу куырттатаг хәдзары бинонтә давгәе кодтой. Сәе зәронд ус сәрәй цудыд уыдис әмә, цы уыдта, уыдон дзургәе кодта.

Давәггаг гал та әрбаластой. Зәронд усыл кәрдән әрәмбәрзтой, кәстәр чындызитә хъуыләджы дон ныккодтой, «цәгъдыныл» баләууыдисты, аллай-буллай кәнынц. Зәронд ус уәддәр, гал әргәвдинц, уый куыд нә зыдта!

Уый фәстә дын галы хицәуттә, агургәе, адонмәе дәр куы 'рбацәүиккой:

- Нә гал фесәфт, әмә ницы зонут?
- Мах әй аргәвстам! – фәкодта зәронд ус
- Кәд? Кәд?
- Урс кәрдән мыл куы әрыйтидтой, аллай-буллай мыл куы кодтой, гье уәд!

Агурджытә стынг сты, уәдә нын нә гал бафидут, мәнәе нын уәхицәй әвдисән куы ис!

Къәрных-бинонтә та загътой:

- Уый нә зәрондән йә чындыщәуән бон йә зәрдыл әрләү-уыд: урс кәрдән ыл уәд әрыйтидтой әмә аллай-буллай дәр уәд зарыдисты.

«Ахәмән ай наә дәттәм...»

Хъал бинонтән хъал чызг уыд, чындздан. Усгуртыл не 'рвәссүйдисти. Мад-иу дзырдта:

– Аз мә чызджы, йә зәнгтә афтә чи ныхы, ахәмән наә ратдзынән!

Үәд, йә зәнгтыл гәбәр кәмән уыд аәмә-иу сә, аәцәг, ныхгә чи кодта, уый загъта:

– Үәдә ма-иу фәкәсүт, кәддәра йә аәз наә ахәссин!

– Ау, куыдәй! Сәрәнтән куынә дәттынц сә чызджы?!

– Фендзыстәм, – загъта гәбәрзәнг йе 'мбаелттән.

Йәхи рацарәзта аәмә усгур баңыд. Бады, ныхастә кәны. Уалынмә йә зәнгтә схордтой, аәмә афтә зәгъы ныхгәнныхын:

– Аз, йә зәнгтә афтә чи ныхы, уыдонәй наә дән...

Ракуырдта чызджы: йә дзырд сәххаст кодта.

Фыдбылызы дзаума

Топп фыдбылызы дзаума у. Ифтыгъдәй йә куы ссары, үәд архайы, цәмәй тагъддәр фәгәрах кәна. Топпы мидәг гилдз наәй – Фыдбылыз дзы сусәгәй гилдз авәры аәмә агуры, чи йә фехса, ахәм аәдилүйи.

Ч-ты Цывзы

Ч-тәм иу ләг Цывзы хуынди, аәмә сә сылтә цывзыйы ном наә дзырдтой. Ләджы кой-иу куы хъуыд, үәд дзырдтой: «Хъәдурдоны аәппаринаң уәртә кәрты хамут аәмпъузы».

Цывзыйы кой, – үәд та: «Нә судзаг тиуы ма дзәбәхдәр сәүуәрд!»

Ч-ты Амыф

Ч-тә-иу алцыдәр Амыфы аххос кодтой: «Амыф уыди! Амыф та бакодтаид афтә!»

Стәй Амыф куы амард, үәд алкәмән дәр йә аххос рабәрәг.

У-ты зәппадз

У-тә зәппадз амадтой, аәмә куы фәци, үәд сә кәмәдәр чысыл фәкасти:

– Стырдәр куы фәуыдаид!

Уәд – се ‘хсән – иу уәдәгөнд ләг, – уый афтә:
– Ай дзаг уал нын Хуыщау раттәд, стәй та уәд исты уыдзән!

Негор әмә Сауных

М-тәм дыууә әфсымәры уыд: иу Негор, иннә та Сауных.
Сауных Негорән загъта:
– Ды мәхъиагмә сфа-ардәг у, әз та уәртә хистмә бакуый-
ты уыдзынән!
Уый әңәг хабар уыд мән рәстәджы. Сауных әмә Негор
Цъамады цардысты.

Бибойы Тутыры әмбырд

Тутыры әмбырд стыр каджын уыд Дагомы. Агънаты Бибо
йәм цәттә нә уыд. Йә уәларт къәйыл ләууыд хұымәтәджы
әртә задыны. Къуымәл дәр уыдаид хъумә, арахъхъ, чъи-
ритә дәр скодтаиккәй.

Фәлә уымә нал фәләууыд Бибо, ләгты әрбахуыдта. Иу
дзы күнә ис, иннә дзы күнә ис, зәгъгә, хуынд адәм сәхицәй
хәссын кодтой, цы хъуыд, уыдон.

Әмә хорз цәттә чи уыд, уыдонәй фәхуыздәр, фәбәркад-
жындаер йә Тутыры әмбырд Бибойән.

Ләппу куыд фесәфт

Бинонтә гыцыл ләппуйән сәрвәтмә хъуджы аскъәрын
кодтой, цу, әмә, дам ай кәрдәгыл ахиз. Стур знает уыди, иуран
нә ләууыд, әмә ләппу афтә бакодта: бәндәнү кәрон йә хъуыр-
ыл әрбабаста. Иннә кәрон та стуры сыйкатәм фидаргонд
уыд. Хъуг бәндәнүл куы ахәцыд, уәд мәгуыр ләппу ахауд
әмә ныххурх...

Хъуг ай йә фәдымл раласта әмә кәрты баләууыд.

«Каниакк аназ...»

Иннә ләппу та афтә фесәфт: уыди фондазаздыд, иунәг –
йә мад әмә йә фыдән.

Уазджытә сәмбәлд хәдзары, әмә фыд ләппумә дзуры
фырбуцәй:

– Раяй, каниакк аназ!

Саби бауади фынгмә, райста нуазән йә фыды къухәй әмәе йә аддыйн дон – исты әнхъәләй йә дзыыхыл сдардта... Йә хурх ахгәдта әмәе әрбамард.

Кой

Иу ләгән йә кой ничи ницәмәй кодта. Уәд баздәхт әмәе комы астәу доны сәрты хид фехәлдта. Уәдәй фәстәмә йын йә кой әгәр дәр ма кодтой. Әрмәст йә хорзы кой нае – йе ‘взәры кой.

Адәм әмәе хәйрәджытә

Хәйрәджытә раздәр уәлдзәх уыдысты, цардысты адәмимә. Фәлә сыл адәм фәстагмә тых кәнин байдыдтой, әмәе уәд дәлдзәхмә аңдысты әмәе фесәфтысты.

Әфсарм кәңәй рацыд

Иу ләгән йә сывәллон быләй фәңәйхауди. Йә сисын бағсәрмы кодта, фәлә йын йә хәедоныл ныллаууыд, әмәе саби ауындзәгәй ләууыд, цалынмә ныхасәй адәм згъордтой, уәдмәе.

Хох әмәе быдыр

Хыл кодтой Сәракдзабыр әмәе Әрчъи.

Адәм фәрсынц зонынджын ләдҗы:

– Уый та ңәмән афтә у?

– Уый уымән афтә у, әмәе хох әмәе быдыр сиу уыдзысты.

Сәракдзабыр быдыр у, Әрчъи та – хох.

Голлаг әмәе Хызын – әмбәр

Голлаг әмәе хызын хәңзысты. Сә баиргъәвынән амал нае ардтой адәм.

Баңзысты зәронд ләгмә.

– Уый циу? – фәрсынц ай.

– Уый – ахәм рәстәг әрпәудзән, әмәе кәстәр әмәе хистәр бәрәг нал уыдзән. Голлаг хистәр у, Хызын – кәстәр, уәддәр ын нал бардзән.

Тъәндҗы мәй цы загъта

— Аз сывәллоны йә уәл-ләх асәлын кодтаин, ефсы мизын-цъаг уырдыг аләууын кодтаин, фәлә мәм сәрдәй галы комытәфыйас арбацыд.

Ахуыр

Галән фыргуистәй йә бон нал уыд, ныууагъта йә хицауы амә та, кәдәм фәлүгъд, уым дәр ағсондзы раз схүүссыд.

Тугисдҗытә

Дыууә мыггаджы фәтүдҗдҗын сты.

Сә иуы фәсивәд бавдәлдисты амә уацы-мацы ләдҗы тутмә амардтой иннәе мыггагән сә ләгдәры амә әппәлүнц сә хъуыд-дагәй.

Уәд сын зәронд ләг, сә хистәр, афтә зәгъы:

— Сә хуыздәры сын амардтат, фәлә ныр фидаугә та кәимә кәндзыистут?

Ләппуйы адзал

Иу ләппуйән йә мәләт цъайә уыди. Бинотә йә зыдтой амә цъайы къубал бабастой амә хъахъхъәдтой ләппуйы.

Уәддәр аләсти, цъайы бастмә схылди амә уым амарди.

«Кәд цәрәм, уәд – иумә...»

Фехъуистон ай мә сәрхицауәй.

Фәрсәй-фарсмә цардысты хъәздыг амә мәгуыр бинонтә. Хъәздыдҗытә гал аргәвстой, мәгуыртә та хъәдәй мәцкъуытә архастой – әндәр сәм ницы уыд. Дзидзамә архәләг кодтой, амә бинонты хистәр йә ләппуйән мәцкъуытә барвыиста цәрәг сыхәгтән: кәд, дам, цәрәм, уәд – иумә. Уыдон дәр дзиңзафсәстәй аддҗынән ахордтой мәцкъуытә.

Мәгуыр ләг фенхъәлмә каст, кәд сә кусартәй схай кәнижкай, зәгъгә. Фәлә – ницы. Уәд та сын ноджыдәр барвыиста. Хәрд та фесты ацы хатт дәр.

Афтәмәй-афтәмәй мәгуыр бинонтән сә мәңкүйтә иууылдәр сыйхәгты хай фесты әмә сәхәдәг әнә әхсәвәрәй бazzадысты.

«Чи мә ракуырдта, уыдонмә...»

Иу чызджы моймә радтой. Мидхъяуккаг әй ракуырдта. Хәсгәй йә нәма ‘ркодтой.

Ләппу, кәй хәсдзынән, уый фенон, зәгъгә, баңыд чызджы хәдзармә. Дуарәй кәссы, әмә – чызг аг стауы. Сир кәнны, аг стуанай систауы әмә та йә асдәры.

– Чызг, дә мад кәм ис?

Уый йәм, сдәргә-сдәрын, фәрсмә хъоппәг цәстәй ракаст:

– Чи мә ракуырдта, уыдонмә!

– А, дәу чи ракуырдта, уый дәр – дәу хуызән!

Аздәхт ләппу әмә хъуыддаг фехәлдта.

Фәлдисәг

Иу хәдзар фәлдисинәгтә скодтой, фәдзырдтой сә сыйхат зәронд ләгмә. Уый фәлдисы фынг.

Гәдү фынджы бынты руай-бауай кәнны, йәхи хафы зәронд ләдҗы къәхтыл. Уәд уый фәмәстү гәдымә:

Әцитт, ды дәр ацы мардән фәлдышт фәү!..

«Абе куы ‘рбацәуа...»

Бәрәгәхсәв иу сидзәргәс аертә кәрдзыны скодта. Цалынмә фыхтысты, уәдмә сәм сывәлләттә бакәс-бакәс кодтой, фәлә куы раңаэттә сты, мад сә уәддәр нәма дәтты: кувын, дам сә хъәуы, мәнә Абемә фәдзурәм.

Әрбахуыттой сыйхаджы. Фынджы раз арбадт әмә уал ракуыны агъоммә иу цъусдуг ныхәстә кәнны әфсинимә.

Кәстәртәй чидәр:

– Гыцци, афтә куы загътай, Абе куы ‘рбацәуа, уәд хәрдзыстәм!

Уәд зәронд ләг цармә скаст, «Хуыщау!», зәгъгә, фәкодта әмә дзуры бинотәм:

– Гъеныр ләбурут!

Хәйттәе уарәг

Әххуырст хәринаггәнәг әлдары бинонтән карк уары. Базыртәе стыдта әмәе дзуры чызджытәм:

– Ахәрут, әмәе амонды базыртыл атәхат!

Къаҳтәе дәтты ләппутән:

– Ахәрут, әмәе үәргәвидар уат!

Сәр дәтты әлдарән:

– Ды не ‘ппәты сәр дә, әмәе дын сәры хай.

Әхсинән әвәры зәрдә:

– Ды та нә зәрдә дә. Зәрдиаг цард фәкән дә бинонтиам!

Фәстагмә карчы мәрд систа:

– Йай ма дзы ис, әмәе уый та – мәхи!

«Мәлгә әз кодтон...»

Иу хәдзары дыууә рынчыны уыд. Тыхст уыдысты, әмәе дзы иу амарди. Бинонтәе уый койыл куы фесты, уәд, уымә кәсгәйә, иннае рынчын бакодта:

– Кәсүт-ма адонмә: мәлгә әз кодтон, афтәмәй уый кой куыд кәнинц иууылдәр!..

«Куы ма дзы уайд...»

Хәдзары тынг рынчын хуыссыд. Мәләг удән әнтыйды цымгә йеддәмәй йәе разы цы авәрдтаиккай, уый нә уыд.

Әркодтой йын, әмәе йәе ацымдта.

– Ацымдзынә ма дзы?

– Куы ма дзы уайд...

Уәд стонг бинонтәй иу фәхъәр ласта:

– Куыдзы ус, куыдзы туг дын фестәд! «Куы ма дзы уайд, куы ма дзы уайд»-әй цымд фәци!

Иу ләг бәх йәхи куыд бакодта

Әмбисонды хорз бәх уыд кәмәдәр. Тынг ын әм әрхәләг кодта иу ләг. Цәмәй бәх йәхи бауыдаид, уый тыххәй йәхи чызг скодта. Чызджы дарәсы йәе федта бәхы хиңау әмәе йәе курыныл ныллаууыди.

«Чындз» куы хастой, уәд сыхәгтәй иу, къуытты ләг, дзуры чындыхәсджытәм:

– Нән у! Нән у!

Үйдон афтә банхъәлдтой, кәд «мән у» зәгъы, фәлә уый та «нәл у» әмбарын кодта.

— Ау, куыд дәу у, мах әй хәсгә куы кәнәм, уәд?! — худтысты йыл.

Фыццаг әхсәв «чындз» загъта йә күмтән:

— Мәнән мә закъон афтә у: кәрты әдсаргъ бәх бабәттәд, цәугә мәм ма-ма ‘рбакәнәд, фәлә уал дуары зыхъхырәй йә сәр әрбадарәд.

Бакодтой афтә... Ләг дуары зыхъхырәй йә сәр әрбадардта, «чындз» ын әй дуарәхгәнәй әркъуырдта, цәттә бәхыл абадт әмә афардәг.

Чынды әфсин әмә хинәйдзаг уазәг

Иу ус уазәг нә уагъта йә хәдзармә. Уәddәр иуахәмы ләг кәйдәр бахуында.

Загъд кәны, замана кәны әфсин, хәңзы ләгмә, цәмән, дам, тыххуында кәныс, мидәгәй цы ис, уымән куы ницы зоныс.

— О, хорз ус, — зәгъы уазәг, — әз не ‘фсины нә бафәрсгәйә, нә хәдзармә ләг куы бахонин, уәд хәңгә нә, фәлә мә маргә дәр акәнид.

— Дә цәрәнбон бирә ‘рбауа, уазәг! Ди зоныс әфсинән аргъ кәнин. Ай та тыххуында кәны йә хәдзармә.

— Әмә ус — кәм цы уыди, кәм цы нә уыди — иууылдәр сә әрхаста. Нәртон фынг әрбацараЙста уазәгән.

Чындытәй чындыдәр

Сыхы цард тынг чынды ус. Цынә хуызы йә фәлвәрдтой, фәлә къәрттәй цъула не ‘ппәрста.

Әрхъуыды ма йын кодтой афтә:

— Дә куызды л... ма нын авәр!

— Әмә дзы мә кәфой куы сәрдин — мә куызды л...-әй!

Фыдыус

Фыдыус нә уарзта йә ләдҗы ләппуйы, әмә дзы фервәзынвәнд скодта. Йә мизг ын әндахәй бабаста әмә йын «амиз, амиз» кәны. Саби бынтон әнахъом уыд, кәуын йеддәмә сдзурын дәр йәе бон нә уыди... Ныттышыр, йә мисындзәг атыдта әмә амард.

Цәмәй амард, уый ләг зонгә дәр нә бакодта.

Хәзгүлдар ус

Иннае ус та хәзгүл дардта.

Куыд дзырд уыдысты, уымә гәсгә хәзгүл әрбацыд, фәлә ацы хатт ләг хәдзары разынд. Ус, хәзгүл әй куыд хъуса, афтә хъәрәй базарыд:

— Агуысс, агуысс!

Хъуыррутт, дысоны бирәгъ,

Ләппуйы фыд ам ис, ам!

Ләппуйы фыдмә кард ис, кард!

Әддаг дәр хабар бамбәрста әмәй йәхи айста.

«Уазәг, дәумә куыд кәсы?..»

Уазәджы раз ус йә ләджы сәр арынгхафәнәй әрдаудта әмәй йә пырх акалд.

— Уазәг, уый дәумә куыд кәсы? — йә сәрыл хәңгә фәрсы ләг.

— Уый ницы у. Мәенүл ахәм цәфтә бирә уайы.

Хорз әй федтой. Райсомәй сәхимә куы цыд, уәд ләтмә дзуры уәлбәхәй:

— Иу бон дәр иемә мауал фәцәр: бахәрдзән дә!

Ус ма уый дәр расырдта, фәлә барәджы цу ‘мәй ды айяф!

Цинәй – зианмә

Дыууә сывәллоны – чызг әмәй ләппуйы – ныйиарджытә рагацау бафидытой: сә кары куы баңауой, уәд нае сабитә бинонтә бауәнт, әмәй хәстәджытә уыдзыстәм, зәгъгә.

Иуафон ләппу чызджы әрхаста. Чындызәхсәвү адәм гаджидәуттә фәуагътой: «Авд ләппуйы әмәй сын иу цъях чызг куыд райгуыра, хорзәй куыд базәронд уой...»

Уыцы заманты-иу чындызәхсәв ахаста аәртәе боны, суанг къуыри дәр. Ләппу бафәллад уал боны әнә хүйссәгәй. Йә мадән загътара, әмәй йын уый къәбици иу къуымы бауат кодта. Ләппу уадидәгән тарф фынәй аци.

Ног усдженны әмбәлттә уый куы базыдтой, уәд сә ахъазын әрфәнди... Жәнә нозты хъәстә дәр кәм уыдаиккөй уәдә. Уыцы зымәгон уазалы къәбицмә къәрттайы дзаг ихджын дон бахастой әмәй йыл әй бакалтой. Ләппу йә тарф фынәйә сонт хъал фәци, сонт гәпп фәкодта әмәй уыйадыл йә зәрдә аскъуыд...

Цин зианмæ раивтой. Бæстæ марой сси.
Чындызы марды цурмæ бакодтой, уый йыл йæхи æркъул кодта æмæ йæ зæрдæйы кард фæтъыста.

Адæм сын иу чырын скодтой, иу ингæны сæ банигæдтой.
Гъе, ахæм бæллæхтæ дæр цыди.

Марды хæрзтæ куыд фыстæуыд

Иу лæппуйæн йæ мад базæронд æмæ йæ тæсчыы нывæрдта, сækкoy йæ кодта æмæ йæ хæссы кæм къуыпп, кæм дзыхъхъы.

Фæндаггон сыл амбæлди:

- Уый цы хæссыс?
- Мæнæ мæ мад базæронд, хорз мын уыд, æмæ йын йæ хæрзтæ фидын: ме ‘ккой йæ хæссын кæм къуыпп, кæм дзыхъхъы.

Уæд ын фæндаггон афтæ амоны:

- Кæд дæ мадæн йæ хæрзтæ фидыс, уæд æй лæгмæ ратт.
- Лæппу катай кæны: «Ныр ай куы ныззокъо, уæд дзы чи цы кæны, куыд æй раттон лæгмæ?»

Уалынмæ дын æм зæронд ус тæскъæй куы ‘рдзурид:

- Лæппу, уыцы лæг дын куыд зæгъы, афтæ бакæн.

Ног чындыз æмæ йæ хицау

Дæллагхъæуæй Уæллагхъæумæ ног чындыз лыгъди.
Æрбамбæлд ыл фæндаггон лæг.

- Кæдæм лиздыс, цы ‘рçыд?’
- Мæ хицауы дзабыртæ ластон, æмæ мæ тъ... фæирвæэти.

Уæд ын лæг афтæ зæгъы:

- Цæмæй ма дын æй Уæллагхъæуы дæр фехъусой, уырдæм уый тыххæй тæхыс?..

Сауджыны амында

Сауджын лæгты ардыдта:

- Уæ устытæм ма хъусут. Цы уын зæгъой, уый иннæрдæм кæнүт!
- Иу чидæр уыцы æмбырды næ уыд. Ныр æрбацыд сауджынмæ:
- Абон хорз уынаффæтæ бакодтат...
- О, бацамыдтон сын хорз зонд. Дæуæн дæр зæгъын: дæ усмæ ма хъус!
- Уæдæ мæ бинойнаг абон афтæ зæгъы, сауджынæн, дам, næ нардæр фысы ратт.

Сауджын фәңзырд:

– Амә ахәм дзәбәх усмә байхъусын әмбәлү...

Дзыхджын усгур әмәй җәхү аккаг чызг

Иу усгур ләппү, цыргъдзураг, чызджытәй никәуыл арвәссүйд. Аз, дам, хъуамә мәхи хуызән – дзыхәй дәсны чи уа, ахәм – ракурон. Фәләй йә нә ардта.

Иу хәдзармәй ийн бацамытой: уыдоны чызджы ма бавзар. Амә сәм бацыд. Рабадти. Хәринаң ын скодтой. Рахастой әйчытәй дәр тәбәгъы.

Уазәг әйчытәм әркаст әмәй афтә зәгъы:

– Мах арвыл стъялытә иу фылдәр вәййынц.

Чызг дәр әркаст тәбәгъмә әмәй дзуапп радта:

– Мах арв дәр афтә у, фәләй мигъ куы рацәуы, уәд стъялытәй иу аууоны фәуын дәр зоны.

Усгур загъта: «Мәхицәй цыргъдәрыл сәмбәлдән гъенер!»

О, әмәй цы загътой дыууә адәймаджы?

Устур тәбәгъыл тәвд айчи фәдмә гәсгә базыдта, иу аик ма дзы әвәрд кәй әрцид әмәй уым кәй нал и. Чызг та ийн афтә бамбарын кодта: тәбәгъ мә кәстәр хо рацәйхаста әмәй әйчытәй иу сусәгәй ахордта.

«Къазна тыхджын у...»

Бадилаты Хъәрәгъәцәй куы асырдтой, уәд ма дзы рынчынта әмәй мәгуыртә бazzадысты. Се ‘пләт хъәздыг нә уыдысты уыдон дәр. Фәдисты фәстә Хъарманәй мацы-уацы ләппутә бацыдысты әмәй Зехъеты Хъуыбадыйры рынчынәй йә хуыссәнуаты байяфтой. Йә бынәй ийн ластой йә тобан, әмәй син Хъуыбады афтә зәгъы:

– Ци кәнтә, биццеутә?.. Къазна тухгин әй!..

Ацы ныхас уәдәй бazzад.

Хъуыбады афтә йә зәрдә дардта: паддзахы адәм та ссәудзысты әмәй, Бадилаты чи хъыгдардта, уыдоны бафхәрдзысты.

Мардахуыр

Нана мын әй дзырдта...

Дагомы иу хәдзарыл зиан әрцид. Судзаггаджы уәлхъус хъарәг кәнүн хәдзары зәронд ус:

— Мах мардахуыр күйнәе стәм, мардахуыр, мәе бон, уәд нырцы кәнәм...

Уым уыдис Бурдзиуты Гәләбү. Уый хәәдзарыл зиантә арәх цыд. Хъарәггәнәджы ныхәстәе йын стыр хъыг фесты әмәе әнәдзургәйә баңыд, чырыныл схәңүйд, әргъәвүйәйе ‘ккөймә.

— Уый цы кусыс? Цы кәнәс?

— Мах уәдәе мардахуыр стәм, әмәе йәе нәхимәе хәсссын!

Аххуырст

Ч-ты Дзәдзетәм аххормаг азы цардис иу аххуырст, йәе ном – Иван. Хәәдзармәе йәе мидәмәе нәе уагътой: әхсәв-иу хүйссыди бәхтү цур зымәгәй, сәрдәй. Хәринаг дәр ын әеддәмәе ләвәрдтой. Күиста әнәе мыздәй, гүйбыны хәрдүл.

Бирәе азты фәстәе аххуырст сәхимәе цәүүинвәнд скодта. Мысыд йәе мад, йәе фыды. Уыдан Уәрәсейи цардысты. Дзәдзе йын фәндаггаг нәе радта, кәд ын Иван цыфәндү бирәе күиста, уәддәр.

Иван әвиппайды фәрүинчын йәе тъәнгтәй. Мәлйини къахыл ныллаууыд. Хүйссыд сарайы, нартхорхойән кауыл. Нәе сых хъус-хъусы дзырдтой, кәд ын йәе хәринагыл исты ныккодтой әмәе уымәй фәрүинчын, зәгъгә. Сыхәгтә йәем сәе цәст дардтой. Мах дәр-иу ын исты бадавтам.

Иучысыл күү фәсәрән, уәд та йәе фәндаджы кой райдыдта, фәләе та йын фәндаггаг нәе ләвәрдтой ныр дәр. Уәд махмәе әрбаңыд, әмәе йын уәе фыд әртәе сомы радта, әмәе Иван Уәрәсемәе аңыд.

Уый фәстәе йәе хабар сыхъуист, амарди, зәгъгә. Алыхуызы дзырдтой: чи – «йәе гүйбынәй амард» загъта, чи та – «топп сыгъдәг кодта әмәе йыл феваст». Фәләе иу ныхас әмхүйизон кодтой: «Хүйзәр ын күү уыдаиккой ам йәе фысымтә, уәд абор әгас уаид, бындар дәр сын уыдаид».

Аххормаг аз ахәм аххуырст цард Агънаты Хадзыбатыртәм дәр, йәе ном – Виктыр Герасимов, фәләе йәе уыдан хи бинойнагыл нымадтой, әфсымәр сын сси, хәстәдҗытән дәр – хәстәт. Иро-нау сыгъдәг базыдта... Хадзыбатыр ын уыйфәстәе бинойнаг дәр әрхаста – Габанты Бадтайы чызджы. Амәе Виктыр фәстәдәр Бесләнүхъяуы әрцард. Күиста милицәйы. Хәсты фәстәе йын йәе хъуыддәгтән ницигуал зонын, кәд әгас у, кәд нәу, уәддәр.

Гъе, уый та дын дыгуу аххуырсты хабар.

Дыккаг ус

Дзәдзе дыккаг ус аәрхаста, йә фыщаг ус – Ф...он Гзәти дәр сәхимә уыд, афтәмәй. Уый сә хъуыди зәнәджы тыххәй. Уыцы адәймаг махмә әрәфтыд гуырдзылы әффәрдәй. Уыцы рәстәг бирә адәм фәхаяттара. Әвәджиауы дзәбәх адәм. Ацы сылгоймаг дәр уыд ахуыргонд. Касти џавәрдәр бәзджын чингуыты. Гзәти-иу ын сә ныттуаратә кодта. Нәүаег ус-иу махмә сусәгәй аәрбауад, дәу-иу (Алыксандры – ред.) йә хъәбысы фелвәста. «Уә мә гыщыл Алыксы!» – загъта-иу къуыдайраг зәхтәй. Ие ‘фсымәр Алыксы хуынди, кәмдәр ын зын раны уыд, хәсты, әвәццәгән, әмәй ын кой арәх кодта.

Фәләй ың рәхдҗы асырдтой. Уыди хорз адәймаг, уыцы хәдзары нә, фәләй – хуыздәр бынаты аккаг.

Йә хабар ма ын дардәй хъуыстам: әндәр мой скодта, райгүрд ын аәртә ләппүйи. Уый Хъәдгәроны уыд, әнхъәлдән. Уым сын, сә ног ныщцаугәйә, сә хъуццытә дәр адатвой.

Дзәдзе куы амард әмәй Гзәти дәр куы ‘рзәронд әмәй цәстәй хорз куы нал уыдта, уәд-иу алъбон куыдта: «Цәмән әй асырдан ынды чынды, ныр бынтон иунәгәй куы баззадтән...»

Пагәты Солә

Цъамазон Пагәты Солә Елхоты быраныл суари нә бафыста, фистәгәй цыд доны әмәй ың Терк аласта.

Соләйи хо Паго (Гыгы) ие ‘фсымәры мардыл афтә хъарәг кодта:

«Дур-нывәрзән, змис-гобан,
Кәсаг-мәрдзыгой, халон-хъәргәнәг...»

Арынды уәлхъус – топпы гәрах

Нәхи Тотырбет – Саучызджы ләг – Инджентәй Цъамадмә ссыди Мысойтәм. Йә каистә уыдысты. Ныщцин ыл кодтой, мәнә нә сиахсы федтам, зәгъгә.

Тотырбет топп хәдзары къулы ‘нцой әрәвәрдта, сбадти әмәй ныхәстә кәны. Ног чынды арынгимә архайы: фысымтә сиахсән кодтой хәринаг. Сә чысыл ләппү Күйдзор топп райста, рауил-бауил әй кәны ың къухы... Уалынмә – гәрах! Чынды уәларынг аәрханды. Дә фыдгул уыйай бауәд.

Фәлә судзгә бәлләх цы уыд? – ләппу дыууә уды байсәфта: уыцы сылгоймаг уыди сывәрджын...

Уым чысыл ләппу цы аххосджын уыди? Топпимә хәдзармә бацытә, уәд ын йә гилдз сис!..

Дзегуыдәйы тәригъәд

Чындзхасты рәстәджы-иу фыдхъәзтытә дәр кодтой...

Иухатт, әз ма гыцыл чызг уыдтән, уәд Дагомы ахәм хабар әрцид: хъал фәсивәд ног чындызы сыхәгты сарайы дәлбазыр бамбәхстор. Чындыз, мәгуыр, зымәгон йә тәнәг дзаумәтты суазал әмә фәрүнчын. Нициуал хос ын әрцид – дохтыртә ныры хуызән кәм уыди?.. Әмә чынды амарди. Йә ном хуынди Дзегуыдә.

«Дзегуыдәйы тәригъәд» – ахәм ныхас уәдәй баззад.

Темырыхъо

Не ‘ппәты кәстәр хо Раццәйы С-тә әрхастой, әмә йын тынг әвзәр уыдисты, – алцәмәй дәр әй әфхәрдтой, сә къәхты бын әй ныккодтой.

Уалынмә Агънаты Темырыхъо кәцәйдәр схәццә, фехъуыста хабәрттә. Фалә-ма, мә хойы мын чи хъыгдары, әз уыдоны абәрәг кәнон, зәгъгә, драгуйнаг топп – йә къухы, хъатара – ие ‘фцәгыл, афтәмәй рагәпп ласта әмә С-ты акомкоммә Урсадоны бил әрбадт әмә сә гәрах кәнин байдында. Сә кулдуарыл сын топпы наемгуытәй ныффыста йә ном – «ТЕГО».

С-тә удаист фесты, ләгәй, усәй әddәмә ракәсын нал уәндысты. Бирә заманты сә кулдуар аивын дәр нае банифс кодтой.

Афтәмәй ма Раццәйы дәр кәм хъыгдартаиккөй!

Агънаты Сәна

Агънаты Сәнайы-иу сә бинонтә расырдтой әмә-иу, мәгуыр, уый дәр хиуәттәм бацыд. Йә цәстмә-иу ын дардтой: ‘Бон-изәрмә кәй дыууә тарвазы ‘хсәнәй нае ракәсдзынә, иу ахәм нал ис».

Цыма-иу барәй ракаст искәй къәсәрәй! уәд ай күйдзы тард ма кодтаиккой.

«Аңхъәлдән, Быхцион амард...»

Сәнайы марды хабар кәнынмә арвыстой хосдзаутәм. Ссыди, бон-изәрмә уым фәци, стәй фәстагмә загъта: «Аңхъәлдән, Быхцион амард...»

«Фәдис! Хъарианән ләппу райгуырд!..»

Иннаэ хатт та Сәнайы арвыстой ләппулы райгуырд фехъусын кәнынмә (Агънаты чындыз – Хъараты Сәнайән ләппу куы райгуырд, уыцы бон). Рагъәй ныккаст хосдзаутәм әмә ныхъхъәр кодта:

– Фәдис! Хъарианән ләппу райгуырд!..

Агънаты Сабан әмә Хестанты Тәтәри

Агънаты Сабан тынг әеррынчын. Уәләмәе систын йәе бон нал уыд. Хъәуы ләгтәе йәм Хестанты Тәтәрийы барвыстой, әмә йын уый загъта:

– Уәләмәе сист, Сабан!

Сабан афтәе бакодта:

– Күйд ма мәе стын кәнүт, әз мәнәе мәлгәе куы кәнын...

Дзыхджын бәргәе дә, Тәтәри, фәләе дәм кәд зонд нәй, уәд дыл җаєстытә дәр нал ис?

Сәгъы мехъхъ бирәгъян – худәг. Исқәй рыст никәмә хъары.

Гызи

Касатәм уыди иу хуыщауылгъыст ус – Гызи, чызгәй – Хестанты чызг. Чындыздан чызг дәзы чындызы җәуын нәе уәндыйд, устур – ус курын. Хуыщауыл дәр фая сәвәрдтаид.

Касаты Илас, номдзыд зәронд ләт, дардта рипс-куырәт. Гызи йәм җәуыл хәрам уыд, уый ничи зоны, фәләе уыцы хъуымацәй балхәдта әмә дзы баҳуыдта даргъකъах хәлаф, скодта йәе әмә, Илас цы ныхасы бадт, уый рәзты рацыд. Илас ныхас ныууагъета, йәе куырәт раласта әмәе йәе никуууал скодта.

Гызи ма афтәе кодта: исқәмә-иу хуийынмә радтаид дзабыр,

нымәтхуды билтә, куырәт рәттауинаг әмә әндәр исты куыстаг, уый фәстә-иу әй фәстәмә сыхәлдә әмә-иу әй йәхәдәг бахуында.

Үәвгә мәгуыр уыд. Исчи-иу ын сылы куы радта, хуырх, цыхт, уәddәр сә-иу фаугә кодта, чъизи уыд, зәгъгә.

Иуахәмы Гызи куыроймә ацыди. Хәәдзармә нал зынд. Йә чындз әм фәңцид куыроймә әмә үым мардәй байяфта.-Хъәу фәдисы әрцидысты, марды раҳастой. Хәсгә-хәссын Дагомы фәсивәд марды къаҳбынта хъыдзы-хъыдзы кодтой – афтә әхсизгон сын уыд йә амард. Нығәнгә үә бакодтой Дауджыты (зәххы ном), дыууә дуры астәу, цәмәй макәмә зындаид. Йә чындз әм алы бон дәр кәуынмә цыд уырдәм. Әвәццәгән, уымән хорз уыди.

Дзыртой, Гызийи, дам, маргә ачынд. Әмә афтә уыдаид.

Зазхәссән бон Гызийән үә чызг уәлмәрдтәм әләм, куыд вәйиы, уыңы хуызы нә ауагъта: ныттыдта үә әмә бәгънәг ләдзджытә арвыста. Куы дзы фәхынджылағ кәнөй, уымәй тарсти.

Әнәуи та афтә хъуыди: әләмәй чысыл ратон, ләппутәм әй ратт, уыдон бәхтыл дугъы уайынц, чи сәрәндәрәй үә тонынц, иннәтән дәр дзы дәттынц.

Хастой ма әләмимә тырыса дәр. Тырыса уыд алыхуизон: куы сау, куы урс, куы әрдәгурс-әрдәгсай, куы әрдәгсирх-әрдәгурс...

Гәлиры Мутакан

Рәсугъд чызг уыди Габанты Лизә. Мой кәннынвәнд әм нәма әрциди.

Бицъоты Гәлир әм бәргә хъавыди, фәлә үин куыд ба-куымдтаид: фыдуында ләг уыди, цәститә – зылынта, үә дәндәгтә дәр. Бибо хуынди, фәлә үә адәм фә-Гәлир кодтой. Афтәмәй үә хо Фаты әмә үә мад – Борсәты чызг, куыртатаг, – тынг рәсугъд уыдисты.

Цъамады хъалтә, Гәлиры хәстәждытә, дыууадәс сомәй балхәдтой Лизәйи фыдыко Сәркъәуы. Хъузон сын нылләууыд. Баца-мында: Лизә абон сәхимә, Мидәггаг Уыналмә, здәхдзән Дагомәй – үә мадырвадәлтә Хъаратәм, үә фәндаг та Цъамадыл у.

Аскъәфтой Лизәйи Цъамады хъалтә Гәлирән. Ахәм рәстәжды куыд вәйиы, афтә – бафидытой дыууә мыггаджы. Фәлә уым цәрүни аккаг не скодта Лизә, үә зәрдәйи фидыд

нæ уыди. Бирæ сæм нæ фæуыдаид, уæд баныхас кодта Габанты лæппутимæ: куыд рацæудзæн, кæм æм æнхъæлмæ кæсдзысты.

Гæлир куы бафынæй, уæд Лизæ дынджыр мутаканыл дзаумæттæ скодта, сæрбæттæн дæр ыл æрбабаста. Нывæрдта йæ Гæлиры фарсмæ. Йæ дамбаца йын систа æмæ дуар рахгæдта. Се ‘рвадæлты лæппутимæ куыд дзырд уыд, уымæ дæр нал фæкаст, фæсæмбисæхсæв ахызт Æхсæртыл. Æхсæртæ, зæгъгæ, уыцы хъæды ацæуын адæм боныгон дæр нæ уæндыдысты: цæстыл-иу дзы исты æнæ ауайгæ нæ фæци, алы хъæлæстæ дзы хъуыста адæймаг. Лæг дзы хæйрæджжын кодта.

Йæ мад æмæ йæ фыды хæдзармæ ныщыд. Дыууæ азы фæса-ди зæрдæнизæй æмæ амард.

Æнæуарзонæй, æвændonæй цард нæй.

Сабан цы загъта

Ды ма (Алыксандр – ред.) сывæллон уыдтæ. Челæхсаты Сабаныл уæд фондзыссаэдз азæй фылдæр цыд, æмæ-иу мах хæдзармæ куы ‘рбафтыд, уæд-иу демæ хъазыныл сси, ныхæстæ-иу дын кодта.

Гæмæ иухатт ды пецы фарсыл æвзалыйæ цьиуы ныв акод-тай. Сабан æм куы ‘ркаст, уæд нæ бинонтæн дзуры: «Мæ ныхас уæ зæрдыл бадарут: ацы сывæллонæй исты æнæ рауайгæ нæй».

Нæ дугъон Айлор

Диссаджы саргъы бæх нæм уыдис – Айлор*, æнахуыр рæсугъд, тæлтæт, хъандзалтыл араэzt, йæ хъуынныварц та – сатæгсай. Нæ хæдзары лæгтæ йæ тынг бирæ хорæй балхæдтой Хестанты Хъай-сынæй. Уымæ та Германы хæстæй æрбафтыд.

Айлорыл бадти, мæ тиутæй ма æгас чи баззад, уыдонæн сæхистæр – Хъасболат. Æйтт, æвзыгъд барæг уыд, дугъæтты раз-заг, фæдисæтты фыццаг. Уыцы рæстæджы абырæг арæх уыд, уайтагъд-иу фæдис фæцыд, æмæ Хъасболат, топпадзагъдæнгæ, тæхы сæ разæй... Искæмæ хъазт, куывд, чындинхаст ис, уæд-иу къæлидормæ асинтыл сгæпп кодта, уаты-иу фæмидæг æмæ-иу хуынимæ ратæррæтт ласта.

Æмæ æмбаргæйæ та куыд æмбаргæ уыд Айлор!

* Айлор – æвæцæгæн орёл.

Иухатт мах рәэсты бәхтү дон нуазынмә әрбацәйс-къәрдтой бәхгәстә. Феррайау сты әмә уадау әнтъәрдтой размә, уынджырыг үәлвонг систой. Ам дәр та – разәй Айлор. Уым сыйхәгты сывәллоны әрбацәйәйәфтой, әнә фыдбылызәй йын аирвәзын әнхъәлничиуал үыд уыңы туылфәнү, фәлә Айлор сабиый фарсмә цәхгәр аләууыд, әмә бәхрәгъяу йә фәйнә фәрсты аивылд.

Адәм ыл сәе цәст әрәвәрдтой, хъәбыстә йын кодтой. Нә хәдзары хистәртә бәхән цәстдзыдәй тарстысты әмә йә алы дугъмә нә уагътой, әвзәр адәм-иу әй, әңгә, фәңгәстдзыд кодтой.

Дугътә-иу арахдәр үыдысты Урсдоны бидыры, Әрыдоны зәххытыл, Бесләнүхъәуы тъәпәнты... Дугъы чи нә архайдта, үыдон дәр-иу әд бинонтә үәрдәттү, бричкәтү аңыдысты кәсүнмә. Әрыдоны ахәм стыр дугътәм ацы хатт барләвәрд нә үыд Хъасболатән. Уәд үый Айлоры бричкәй байфтыгъата, афтәмәй араст и. Бардҗытә күү алвәстүй, үәд мәтиу Айлоры бричкәй фефтыдта, фәсте сә асырдта (бәхән йә хамут дәр йә хъуырыл баззад, афтәмәй)... Уайтагъд сә баййәфта, дзәвгар аразәй... Адәм әм ныххәррәтт кодтой хәстәтмә фенүнмә... (Ахәм рәстәг-иу бирәтә әримысыдысты Цәрүкъаты сахъ Темырболат әмә йә хорз бәхтү).

Күү зәгъын, Айлор дугъон үыд, фәлә йә үәрдоны, бричкәй, файтоны дәр ифтыгътой. Йә ласинаг ласта әнәнкъуысгә, ңыма ленк кодта, уыйау, цалхы хъинц дәр дзы нә райхъуыстаид...

Уәддәр ын йә бирә миниуджытә мах нә федтам. Хәстон бәх үыд, әмә ын йә раздәрү хабәртә әмбисондән хастой: йә цәф барајджы-иу рапаста хәсты бидырай; ләг йе рагъәй рапауд, зәгъгә, үәд-иу йә цуры ләууыдаид, цалынмә әххуыс-гәнәг фәзындаид, үәдмә; топпәхст-иу күү стынг, үәд-иу зәххыл әрхуыссыд, цәмәй йә аууонәй – әдас ранәй – барәг әхса... Әмә ноджы әндәр хабәрттә. Топп әмә үйл карды цәфтәй ностә дәр үыди, фәлә йә үыдон фыдуынд нә кодтой...

Фәлә Айлорән йә мәләт тәригъәддаг рауад.

Колхозтә күү базмәләйдысты, үәд бәхтү иу ранмә әртүм-был кодтой, хәдзарон каст сәм нал үыд, ныррауут сты, систад сыл гәбәр, бахәңцид сыл манхъа. Бидыры-иу ахаудысты әмә систын нал фәрәзтой. Афтә әрфәлдәхт Айлор дәр Әхсынцъыты фале таггәрон. Мә кәстәр тиу Геор-иу әм уырдәм цыд дон әмә хойраг дарынмә. Фәлә Айлор ницыуал хордта. Мә конд цәкуытә әмә къәлуа дәр нал хордта. Иу

изәр Геор афтә: «Абон Айлор мә фәстә йә сәр разылдта; раздәхтән әм, әмәй йә цәссыгтә калдысты...»

Дыккаг райсом әй мардәй баййәфта.

Нә байраг «Кучкә»

Хъасболаты байраг «Кучкә» хуынди. Дзугкойты Пъауыләй йә балхәдта. Уый ахәм дзәбәх уыд, әмәй йыл адәм сә цәст әрәвәрдтой.

Иухатт кәрты ратәх-батәх кодта әмәе уынгмә цыргъмых кауы сәрты агәпп ласта, йәхицәй бирә бәрзондәр кауы сәрты.

Фәстәдәр әй хохмә рәгъяумә аскъәрдтой.

Уыңы рәстәдҗы колхозтә аразын байдыртой. Мах ләг хъәу-советы хицауәй күиста. Әмәе колхозмә чи нәе күимдта, уыдан хъәды әмбәхстәй бадтысты, уырдыгәй топпытәй дәләмә гәрәхтә кодтой.

Хъасболатмә рәгъяуәй хабар әрцыд: «Тагъд рацу, дә байраг цыдәр кәнен...» Фәләе йәе уә фыд нәе ауагъта: «Сайгә дә кәненц, лыгъд адәм дә амардзысты».

Фәләе уәддәр лыгъд адәм сә масть райстой: байраджы сәфтәдҗы бынәй, йә хәфсы, рекәйи зәгәл ныкъкъуыртой. Байраг нал бәzzыд. Уый фәстә амарди.

Йә тәригъәд фәхәссой, кәд әй цәуыл фесәфтой – әгомыг хайуаны! Әмәе цы нәе кодтой. Нәе хъәуы тәккә мәгуырдәр ләг Хестанты Гәдойы та колхозы ныхмә радзурын кодтой, афтә, дам, зәгъ әмбырды: «Мах колхоз нәе хъәуы!» Әмәе загъта.

Уыңы бонты мах хәдзармә хъәдәй әрләбурынәй тәссаг уыди, әмәе-иу ахсәв сымахимә – мә сывәлләттимә – нәе нык-кәндү әмбәхст уыдтән, – кәд ма йә хъуыды кәнис дәхәдәг дәр. Уә фыд та-иу кәмсәмлтимә әмәе партионтимә хъәугәрәттү хъахъхъәдтой – Магаты Иссә, Дзбойты Габрушкә, Бутаты Барис, нәхи Геор әмәе Хъасболат дәр.

Тәхудиаг

Иухатт рувынәй әрбацәйцыдыстәм. Быдыры иу әнахуыр барәг, хәрзаив, цәхәртәкалгә сцәйцид әмәе хъәуырдәм йә бәх фәцарәзта. Мә сәрыхицауы кәстәр хо Дзедзи афтә:

– Тәхудиаг нәу, ахәм барәг кәй хәдзармә бацәудзән!

Уалынмә барәг мах кулдуарәй күы бараст уайд. Уый уыди

нәхи Темырболат, мә тиу. Дзедзи йе ‘фсымәры нал базыдта. Темырболат уәд әрцыд кәңәйдәр йә балцәй.

Темырболат уыди стуыхт ләг. Йә сахъдзинад хъуыстгонд уыди дәрдтыл.

Бәх

Мә кәстәр тиу Геор ма чысыл ләппу куы уыд, уәд ай бәх хизынмә арвыстой. Уый Урсдоны доныл Хъәрәгъәцмә бахызт аәмә йә уым, уәлбыл, къәхтәбастәй ауагъта.

Иуафон йә уәлхъус барджытә аләууыдысты аәмә йә фәрсүнц:

- Кәй ләппу дә?
- Цәрукъаты Хъәрәсейы.
- Аәмә дын ай кәй бәх у?
- Нәхи Темырболаты.

Темырболаты кой куы айхъуыстой, уәд ницүуал сдзырдтой аәмә аңыдысты. Уыдан уыдысты бадилаты фәсивәд гәрзифтонгәй. Геор бәх хызта сәз зәххыл, аәмә йә фәрсгә дәр уый тыххәй кодтой.

Афтә тарстысты бадилатә Темырболатән йә койә дәр.

Байцаты әфсымәрты сәфт

Әнәуи та тынг уәгъуыр уыдысты бадилатә, налат, карз. Байцаты дыууә ләппүйи дәр куыд байсәфтой ницәй тыххәй...

Әфсымәртә дыууәйә дәр афицертә уыдысты. Службәйә ссыдысты, аәмә хистәр, бәхтән кәрдәг ракәрдон, зәгъгә, хиирхәфсәгая фалдонмә бахызт уәрдоны. Цәвәгәй цалдәр риуыгъды куы ракодта, уәд аәм бадилатә фәзындысты аәмә йә, на зәххыл цәмән кәрдис, зәгъгә, топпәй нылгәрахтәй кодтой.

Фәдисы рацыд инна ‘фсымәр, аәмә уый дәр уыцы ран амардтой.

Байцатә дыууәизәрастәу дыууә марды әрбаластой уәрдоны.

Доны – ләдҗы мард

Махәй уәлдәр цардысты бадилатә – Урсдоны донаен йә рахиз фарс.

Иу райсомраджы наем әрбадзырдауыд, нәхи ‘рвадәлтәй

чидаер: дон, дам, нуазынән нал бәэззы. Цәмән, цы хабар у? Рабәрәг, әмә – бадилатә доны ләджен мард ныппәрстой.

Уыдан Абысалтә уыдысты. Маргә кәй акодтой, уый та сә күсәг уыд, кәңондәр ләг, бынтондәр цыма туркаг кәнә персайнаг уыд. Тынг ай ныфғыдуынд кодтой, йә цәсгомы цъар дәр стыгъд уыди. Әвәццәгән ыл сә сылты тыххәй сә зәрдә фәхудт.

Цалдәр боны дон фәхастам уәлозәй, ләджен кәм ныппәрстой, уыцы быннаты уәлейә.

Йә размә бабадтысты

Темырболаты размә бирәйә, әнәхъән цыппәрдәсәй, әд топпытә бабадтысты хиды бын әмә пыхсыты. Уыдан бадилатә уыдысты. Семә ма – әндәр адәм дәр, сә хъузәттә. Хъавыдысты Темырболаты амарынмә.

Темырболат уымән цы зыдта, әмә, цәцәйнаг абыраеджы размә тугисдҗытә куыд бабадтысты, әмә сыл йәхәдәг куыд фәуәлахиз, уыцы зарәг заргәйә, йә бәхыл хъазгә, баивгъуыдта хидыл. Хъавдҗытәй иу дәр йә быннатәй нә фезмәлыд.

Ацы хабар уый фәстә уыданән сәхицәй ракой әмә адәмил айхъуист.

Джигул

Уәд мын иу сывәллон йеддәмә нәма уыди.

Хъазахъхъ ёрбацыдысты, урс хъазахъхъ кәй хуытой, уыдан, әмә хәдзәрттә джигул кодтой, агуыртой гәрзтә. Кәмә ссардтаиккй, уыдоны әнә фыдбылыз нә уагътой, маргә сә кодтой.

Мах кулдуармә дәр фәзындысты, әвәццәгән, нымыгъдәй. Мах хәдзары ләгтә ацы царды уагыл куыстой, әмә хъазахъхъ дәр ахәмтә агуыртой марынмә. Фәлә ләгтәй хәдзары никәй феййәфтой: уыдан фәсвәд уыдысты, әмбәхст.

Мә ходыгъд Дзедзи фондзәхстон топп къәбицәй раскъаefта әмә йә кауы талачъиий ногуард митыл дәргъәй-дәргъмә авәрдта.

Әмә хъазахъхъ ницы ссардтой.

Уыцы бон Агънаты Хадзыбатыры ўесимәры семә акодтой, әмә фесәфт, йә кой, йә хъәр нал райхъуист. Әхсәрдәс азы дәр ыл нәма цыд. Уырыссагау дәр ницы зыдта.

Йә мады хъәбысмә йә фехстой

Хъарманы мәрдзыгой здәхтысты Салыгәрдәнәй. Әрдәгфәндагыл сәм хъәдбинаәй рагәппитә кодтой бадилатә, – сәе сәртә басылыхъыты тыхт, – әмә фәдардтой топпитет: «Змәлгә дәр мачи фәкәнәд! Амардзыстәм!» Бекъойы-фыртыл йә мад ныххәңцыд, ныттыхст ыл... Бадилатә йә йә мады хъәбысмә бағәрах ластой.

Сәе хъавд уымә уыди. Йә мад ыл куынә ныххәңцидаид, уәд афтә дзәгъәлы йәхи сәғын наә бауагътаид. Бекъойы-фырт стражникәй куыста, сәрән ләппу уыди. Бадилатә дзы исты маст зыдтой, кәнә та йә тугмә амардтой... Мыггадән сә хуыз-дәрмә бахъавысты.

Уыңы боны змәсты уыдис уә фыдыфыд Хъәрәсе дәр. (Йә дәндәгтә йәхицәй фәрриссәнт!) Хъамайы ләбурды йә цонг дәр фәңәф.

Барджытә сәе куыст куы бакодтой, уәд әрбайсәфтысты. Семә бирә уыд әлхәд ләгтә.

Цы кәнүт, Уәлладжыр?

Змәест куы райдында ацы әрдес сәрүл, уәд махон әмә үе ‘мбәлтә сырх тырысатимә рацу-бацу кодтой бәхтыл. Бадилатә сәхи әрләгъез кодтой. Үрс тырысатимә рацыдисты әмә загътой: «Цы кәнүт, Уәлладжыр? Дыгур наә ехсы бынаәй цыдисты, фәлә сымахимә хорз куы фәцардыстәм...»

Фәлә дзы фидыд нал рауд. Лидзгә сын әрцыди Хъәрәгъәцәй.

Стыр, райдзаст хәдзәрттә сын уыди. Уыдон куы бazzадаикой, уәд дзы алы хәдзар дәр скъолайән бәззыд. Фәлә сәе басыгътой: фәстәмә та куы ‘р҃әуой, уымәй тарстысты. Махләг сәе судзын наә уагъта. Бәлцовкаә әмә хырхәйфадән дәр уый наә бауагъта судзын, әмә ма абор дәр кусынц.

Ног рәестәджы

Ног рәестәджы та бадилатә зынын байдытой. Дәлә горәты дәллаг сыйхы куы әрдыштәм, уәд наә фарсмә – Дыса – уый дәр бадилатәй уыди. Бакуйә кәңәйдәр әрбаңыд. Паддзахы заман үе ‘фсымәр пъырыстыфәй куыста.

Царды койтәм-иу мын Дыса афтә загъта:

– Ныр уә пысунәты дәр гауызтә күй ‘р҆цауыгътат әмә дыгай-әртүгай машинәтә күй дарут, махмә та файтонәй уәлдәр күй ницы уыдис, уәд нә цәуыл фесәфтәт?

Сугъары бәх

Бытъеты Сугъары цъәх бәхы хъазахъяг фәцәйласта. Мах ләг кәңәйдәр сцәйцыд әмә йыл хәрхәмбәлд фәци. Хъазахъягмә топп фәдардта, байста бәх, фәлә ләджы ауагъта – маргә йә н’ акота.

Мах ләг бәхы йә разәй ракодта йә хицаумә.

Уәдәй фәстәмә Сугъары хәдзар махимә лымән рахаста.

Дә фыд (Алыксандры фыд – ред.) ма хъазахъяг къәрныхтәй байста урсойнаг Әгъуызарты галтә. Уыцы ха-бар Әгъуызарты Хәчъассәйы фырт Мәрзахъул йәхәдәг дәр арәх күй фәдзуры...

Нәхи Хадзыхъыз

Нә тыхстыл-иу нәхи Хадзыхъыз әдзух махәй тыххәй дәр хүйән машинә әлхәдта. Әз ма дзы цы куыстон? Хорхъуаг уыдыстәм, әмә йә зәрдә дардта, әвәццәгән, мән бауыздән, зәгъгә. Йә ныхас-иу афтә уыд:

– Машинәтә бирә дәр ис, фәлә зонгә машинә күй нә уа... Зонгә машинә хъәуы, зонгә!

Уымәй афтә – йә къухы күй бафта, уәд уымән дәр афтә хүйдән.

Йә фырт Г... цуанон ләг уыд, әмә нә уый та топп агуырдата. Фәбадт-иу мә хуыссәнуаты цур, фәныхәстә-иу кодта, рынчынфәрсәт күйд вәййы, афтә, гъе, стәй-иу әппинәрә-джиау сәзүрдтаид:

– Уыцы фондзәхстон...

– Цавәр фондзәхстон? – тынг хъыг мын уыд, әмә- иу карзәй бафарстон.

Уәд мәнәй цәй топп агурыс? Не сәфты фәстә нәм зәгәл күй нал ныууагътой, уәд ма хәңгәрзтә дардтам?

Хадзыхъызән йә чызг пысылмонхъяуккаг ус, – уый та дын дә къухтәй дә фыды басылыхъ күй къахта, ләгдыхәй йә иста... Уәд дә кәд басылыхъ хъәуы, уәд ай скән дә дыууә къухәй. Кәд нә зоныс, уәд та әнцад сбад.

Æнгүйрстуан

Г-ты Хъ-ы гыццыл чызг сә сыхәгты усән се ‘нгуырстуан авәрдта. Фыд уый куы базыдта, уәд аәм кәртмә топпимә рагәпп ласта әмәй йыл, әнгүйрстуан цәмән радтай, зәгъгә, топп фәкодта..

Ахәм фыдбылыз ракән!.. Дәләмә дәр, уәләмә дәр – әнгүйрстуан!

Дж-ты Маса

Маса уыди сидзәргәс. Аңы цардыуаг куы райдыдта, уәд аәм хицауда сә цәст дзәбәх дардтой, хъәуы әмбырдтәм дәр ай араәх кодтой. Уый кәйдәртү зәрдәмә нә цыд, әмәй йыл ал-цитә мысыдысты, цәсты йә аeftыдтой, зарыдысты йыл:

«Дж-ты Маса,
Дә карк ныууса!..»

Мах ләг йә фарс хәецыд, Масайы аәфхәрын нә уагъта.

Уәд ай йә уд сисын бауадз!..

Мә хо Чабәе, Агуыбейы мад, цардәй ницы федта. Хуымәтәджы адәймаг нә уыди, бәргә... Фәндырәй, къухәй – мәнәй дәсныдәр. Әз кәй нә кодтон, уыдон дәр уый кодта. Аргъ-ауттә дәр хуыздәр зыдта.

Цәрукъатәм раджы аәрцид. Сабазджери хорз ләг уыд, фәлә сә хәдзарыл зиантә бирә цыд. Әвзәр тифы заман сә аестдәс амард. Мә хойы цот иууылдәр, Агуыбейә фәстәмә, уәд аивгъуыттой... Чызджытә ма йә фәстә бazzадысты Чабәйән. Иу дзы – бынтон чысыл. Рынчын сабийән йә дзыхы цы акодтаик-кой, уый нә уыд. Авгәй йын бардәйи къуымәл адартой әмәй йә сомдта... Йә фыд Сабазджери уый куы федта, уәд баудыг, ахауди. Чызг дәр – нал, йәхәдәгәт дәр – нал.

Фәлә мә игәртә тынгдәр цәуыл хәлениң? – мә хо куы марди, уәд ай ье ‘фсин, Бицъон Чабәе, байтардта: «Чындыз, дә цәстәй цы уыны? Дә цәстәй цы уыны?»

Уәд ай йә уд сисын бауадз!.. Цы дзы уыдта мәрдтә? Йә игәртә йын уыдта?..

Бесолон

Уататы Хъæвдын æрхаста Бесолты Цæппойы чызджы. Ног чындз фæндырæй цæгъдын йеддæмæ Хуыцауы бын æппындæр ницы зыдта.

Үæд иу хатт Дагомæй Цъамадмæ йæ фарастаздзыд лæппуимæ фæцæйцыд, фæндагыл лæппуйы фæсонтæ фæхоста, æмæ сывæллон Цъамады уынджы тут сомдта æмæ амард...

Үйд фæстæ чындзы сæхицæй байуæрстой.

Бесолон-иу арахъхъ куы уагъта, уæд-иу ын Цъамады лæппутæйæ арахъхъ донæй аивтой агуайæны мидæгмæ.

Бесолон-иу мæстыйæ афтæ: «Гъæ, мæнæ божымойты хъæу!» – æмæ-иу ын уыцы дзургæ-дзурын искæй куыдз йæ къухæй йæ кæрдзын кæнæ йæ гуыл аиста.

Ахæм адæймæгтæ дæр æрæйяæфтон.

Къутæроны хæфс

Уырымты ус, Къутæрон, мæ фыд Увæдзæн, иу бæгæны ануаз, зæгъгæ, хъæзын къус дзагæй рахаста. Нуазы Увæдз æмæ, къусы бын куы сзынд, уæд дзы хæфс агæпп ласта.

Ус фефсæрмы æмæ ма афтæ сфæрæзта: «Нæ бæгæныйы тъæпæнæг уымæл ран ис, æмæ...»

Дон зымæгон

Дон-иу нæ уыд зымæг... Аermæстдæр иунæт суадон Къæргъæнты. Амæ-иу Цъамадæй фос дон нуазынмæ Дагоммæ бæхтыл скъæрын бахъуыди.

Цагъайы-фырт

Хъараты Микъолоз æмæ Бæтæйы, дыууæ æфсымæры, рæстæй Сыбырмæ ахастой... Ацы хабар тынг дардыл у, дзургæ дæр æй арæх куы фæкæнын, фысгæ дæр æй ныккодтат... Чидæр кæмдæр быдры хъазахъхъаджы амардта, æмæ адона ‘фсон фæци... Мæ фыдыхо Агънаты Сæнæхъыз Микъолозæн лæвæрд уыд, æмæ куырдуаты баззад, фынндæс азы фæбадт, Микъолозы æрцыдмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ.

Адәм кастысты, әмәе йә агурын байдыдтой. Фәстагмә йә Дағуры комәй Цагъатә күирдтой, фәләе йә маҳонтә нә радтой, уыңы хәхты фәндәгтыл, дам, чи фәңгәудзән? Әмә Цагъайы-фырт уәд әндәр ус әрхаста, йәхәдәг үйін фәстә Амырыкмә афтыд.

Фәстәмә күң ‘рыздәхт, уәд Агънатәм әрбаңыд әмәе загъта:

– Сымах мын уәх хойы нә радтат, фәләе уыл әз уәддәр стырзардә нә дән, мәхицән уәх хәстәгыл нымайын.

Олискәе

Хъараты Тепса дыккаг усән Уырымты Олискәйы күң күирдәтә, уәд ын ай Уырымтә сәхәдәг нә уагътой:

– Ай адәймаг нәу, хәдзармә баудзынмә нә бәэззы.

Уәд Тепса:

– Цытәе дзурут, әз сырд күң сахуыр кәндзынән!

Фәләе йә хабар афтәе рауд, әмәе йә Олискәе хъәусаветтыл әрзилын кодта, Тепсайы зәронд ус Полийы та сәхәдзарәй сургәе кодта. Сыхәгтыл зылд әмәе сын мыздыл къухәй нартхор згъәлдә: машинәйәе уәлдай нә уыд – уайтагъд-иу голлаг айдзаг згъәлд нартхорәй...

Үйін фәстәе йын цыдәр райгуырд. Цы уыд, уымән раиртасән нә уыд: нә үйіл сәр, нә – къәхтәе. Адәм әм диссагән уынынмә цыдысты.

Олискәйы рәстәджы Тепсатәм цард иу әххуырст әмәе әвиппайды цыдәр әрбаци. Цы фәци, үйін абон дәр ниши зоны...

Калм

Уәд ма ды (Алыксандр – ред.) хәрз чысыл уыдтәе: къахыл нәма уадтәе, дә фазыл бырыдтә...

Әз нә даргъ сарайы фәтдзәгъдәнәй къуым бил цагътон, сыхәгты устытә Гзәти әмәе Госәгъя та нымәт уәрдыны күист кодтой. Ды нә цуры хъазыдтәе зәххыл әмәе иу сахат, цы ‘рбадә, үйі ниши базыдта. Сарайы къуымты күннә зындтәе, уәд уынгмәе раудатән. (Стыр уынг раздәр мах рәзтү цыди, махәй Челәх-саты ‘хәен). Гъемә уынгмәе күйдәр раудатән, афтәе ныхъхъәр кодтон. Иннәтә мәе хъәрмә разгъордтой... Ды уынджы дә фазыл хүйссыс, дә ныхмәе стыр калм йәхі хәрдмәе систа әмәе дәм әрхъяв-әрхъяв кәнен... Ды дәр әм кәсис.

Нæ хъær ӕмæ нæ цъæхахстæй калм фæтарст ӕмæ алыгъд.

Уыцы калмы уый фæстæ нæ къутуыы бын чидæр федта. Лæгтæйыл æртигул сты, топпæй дæр ӕй фехстой, фæлæ та цыдæр фæци.

Афтæ-иу бирæ азты дæргты рæстæгæй-рæстæгмæ фæзынð, амарыны хъомыс бын нæ уыд, ӕмæ зæрæдтæ дзурын байдытой, бардуаг у, зæгъгæ. Ахæм ныхас дæр уыд: йæ фенеын – фыдбылыз, зианмæ цæуы.

Мæ файнуст Бутиан дæр ӕй федта. Бутиан Салыгæрдæнмæ куы алыгъд, уæд йæ фæстæ хæдзары ног цæрæг Бекъойты Лизæ дæр ӕй федта – иу хатт цæхæрадоны, иннаэ хатт – уынджы, дурдзæнды кæрон. Фæлæ æрцæфмæ нæ лæууы – æрбайсæфы...

Нæ уазæгдоны каубыдыл калмы хæрв баззад, авд сагъд миҳыл æххæссыд. Цымæ уый нæ уыдаид?

Ныр ыл цымæ хæдзары ног хицæуттæ – Сосрантæ – никуы амбæлдысты? Куыд хъусут?..

Фæлдыст

Черчестæ ӕмæ Мадзатæ туджджын уыдисты. Ӕмæ Мадзатæ Черчесты Микъолозы фондз-æхсæзаздзыд лæппуыы æрцахстой, уæлмæрдтæм ӕй акодтой, афтæмæй йæ цыртыл ныффæлдыстoy сæ мардæн, уый фæстæ йын йæ хъус саджил лыг фæкодтой...

Ахæм фыдмитæ дæр-иу цыди.

Гæды

Газитæм Цъамады уыди нæл гæды. Гæды фынгмæ февнæлдта ӕмæ йын хæдзары ‘фсин йæ сæр ныкъкъупп кодта: гæды йæ гæндзæхтæ бацагъта ӕмæ уийадыл фæци.

Нæ йæ хъуыд цæвын. Цæрæгойтæм – фосмæ, мæргytæм – æгъятыр уын хорз нæу. Уд кæмæн уа, уый хъыгдаргæ нæу. Ӕнæбары алцыдæр æрцæуы, фæлæ барæй фыд цæмæн кæнис, тæригъæды цæмæн цæуыс?

Ӕмзораты Ӕмзор ӕмæ Азаухан

Ӕмзораты Ӕмзор ӕмæ Азауханы таурæгъ дæрдтыл у. Ныртæккæ йæ мæ бон радзурын нал бауыдзæн: бафæлладтæн. Ӕндæр хатмæ йæ уадзæм. Фæлæ дын уæддæр зæгъон: куы амардысты, уæд сæ банағæдтой афтæ – Ӕмзоры Теркæн йæ

фаллаг фарс, Азауханы та – ацы фарс. Сæ ингæнтæй талатæ сзад æмæ кæрæдзимæ доны сæрты батасыдысты æмæ афтæмæй бæндæнау кæрæдзиуыл сыздыхтысты.

Кæд мæрдты исты ис, уæд ма æз дæр мæ сæрыхицауыл кæд уым фембæлин. Äгæр раджы наэ фæхицæн кодтой, æгæр раджы ацыд.

Мæ цæстытыл уайынц

Мæ цæстыл уайынц нæ хохаг бынæттæ.

Урсдонæй схиз æмæ – Цъындыси, мах зæхх; ис дзы алы хъæддаг гага...

Уырдыгæй Дагоммæ ссу æмæ – Цъæлхон...

Уырдыгæй бацу Дымыкъамæ. Ныр хъæд у. Уым-иу кусæг фос хызт, алы дидинджытæ дзы, лулæйи хуызæттæ дæр. Бæлццон адæм-иу дзы семæ рахастой искуы æдде æвдисынмæ... Махæн дзы – Дымыкъайы сæрмæ – хуым уыд...

Иннаэ зæхх – Хъугомы, хуынд «Иласы хуым». Уырымты Иласы, цъамадаг... Иласы мæхæдæг дæр хъуыды кæнин...

Джими. Цъæззиу. Äнæбын цад.

Цъæззиу – уыгæрдæнтæ, фосхизæнтæ. Фыдæлтæй ахæм ныхас баззад: «Цъæззиумæ йæ куы акæнай, уæддæр нал снард уыдзæн». Уый дзырдтой исты цауд, æнæзæрдæдаргæ адæймаг кæнæ фосы къахцы тыххæй...

Зианджынæй – хæдзарæн дзул

Хист кæнин зын уыди. Мæ фыдымад Уырымон, йæ ном – Уасиа, баурæдта иу æгъдау. Мæхæдæг æй æрæйїæфтон: Дагомы нæм-иу (æнхъæлдæн, æртыккаг сабаты хисты заман) зианджын хъуамæ æнæуи хистæй уæлдай скодтаид хæдзарæн дзул. Йæхæдæг-иу чи næ ацыд уыщы дзул хæссынмæ, уый та-иу йæ сывæллоны арвыста.

Æмæ мæ фыдымад Уырымон Хъараты Газийы хисты раныхас кодта дæклады хуызæн афтæ: «Ацы хъуыддаг ныууадзæм – ацы дзулы конд! Мæгуыр зианджын адæймаг ма хæдзарæн дзул çæмæн кæна?»

Сразы сты Дагом, æмæ уæдæй фæстæмæ. ныууагътой хæдзарæн дзулы конд.

Уыщы заманы ма мæ фыдымад дзырдта – «Сывæллæтты хистмæ маял хонæм!» – афтæ дæр.

Мæ фыдымад бирæ фæцарл, фондзыссæдз азы, дыууадæс азы та куырмæй фæудхар кодта. Ныгæд та Хъарманы уæллаг уæлмæрды у. Йæ ингæн бæрæг нал у, ничиуал æй зоны.

Лæджы хуызæн ус уыди, æмæ адæмы зындзинадæн кæрон скодта.

Æмæ уæдæ уый цавæр хуынд уыди, исты Елиайы куывдмæ цыдystы? Хистмæ цу æмæ ма сывæллæтты дæр демæ акæн! Уый тынг æдильыдзинад уыди – дзулы конд дæр æмæ сывæллæтты хуынд дæр.

Гуыдын æрцахсæг – хистгæнаæг

Уый мæхæдæг нæ федтон, уый хъусгæ фækодтон.

Дагомы хъæугæрон иу уырдыг ис – Урсы сæр. Хуытдой ма йæ Лемпи-къух – уыцы уырдыг. Арах цыдтæн уымыты, уым нын хүм уыди махæн. Уырдыджы-иу галты разæй цæуын хъуыди, уром сæ, науæд-иу згъоргæ кодтой бынмæ. Уым-иу ласæн-гæнджытæн æз хæринағ хастон.

Хъуыстон адæмæй, нæ бинонтæй, мæ фыдымадæй (уый рæстæджы уыдис уыцы æгъдау), Лемпи-къухы сæрæй, дам-иу зианджын стыр дзул раугъта. Бынæй лæгтæ лæууыдсты, уыцы дзул-иу сæ чи æрцахста, уый кодта хист. Дзул-иу скодта зианджын, стыр гуыдын. Уыцы æгъдау мæн заманмæ не ‘рхæццæ.

Уæллæмхасæн:

- Æмæ зианджын йæхæдæг нæ кодта хист?
- Куыннæ кодтаид, уæдæ, дзул чи ‘рцахса, уымæ кастанаид?
- Кæд, мыйяг, æнæхицау мæрдты тыххæй уагътой дзул Лемпи-къухæй?
 - Энхъæл нæ дæн. Афтæ хъуамæ ма уыдаид.
 - Уæд та кæд, зианджынæн хист кæннын æнцондæр уа, уый тыххæй уыдис уыцы æгъдау?
 - Уый нæ зонын. Афтæ нæ фехъуыстон. Цы фехъуыстон, уый загътон.

Мæрдты æрцидмæ

Марды ‘гъдауæй ма ахæм уыди, мæн зонгæйæ: абор майрæмбон – лауызгæнæн, иинæ майрæмбон куы ‘рцæуа, уæд – фæстаг лауызгæнæн; уæд, дам, фæсте чи бæззад мæрдтæй, уыдон æрцауздystsы. Джыджына къахынмæ сты уыдон, зæгъгæ, дзырдтой нæ зæрæдтæ. Æмæ-иу мах Дагомы уынгтæ ныммарзтам, ауылты

здәхдзысты, зәгъгә. Дзаумәттә дәр ничи әхсадта, дон ничи ракалтаид уынгма: сә раз цъыф кәны.

Хәринаг-иурагацу скодтой хәдзәрттә, ома раджы әрцәудзысты. Уыцы ‘хсәв-иу хәдзары астәу цәджындыл уәлиау сауыгътам хызын хәринәгтимә, цәджынды рәбүн та-иу фадхос әмә цыргъ фәрәт нывәрдта хәдзары хистәр: мәрдтә, дам, ардыгәй та сугмә цәудзысты әмә сын – фадхос се ‘рчъитән, хъәддзауы хардз, кусәнгарз.

Уыдәттә нә цыдысты мә фыдыфсымәр Муццәйы зәрдәмә әмә дзырдта: «Фәрәттәй кәрәдзий куы ныщцәгъдой, уәд та?»

Уыцы бонты хистәртә нә уагътой исты аәртъупп кәнын, әрцәүн мард сывәлләттә дзәнәты бәласыл бадынц әмә куы аәрхауой.

Марxo

Муццәйы зәрдәмә нә цыд марxo дарын дәр. Афтә-иу загъта:

– Марxo, мәнә маx кәй хәрәм – хъәдур, картоф – уыдон сты. Марxo кәй хонәм – дзиңза, цыхт, сойаг, алы дзәбәхдзинад, – уыдон марxo не сты.

Фәстәдәр ног хицауд мархойыл разы нал уыди, әмә Муццәйы ныхас дәр уымә цыди, – уый тыххәй мә зәрдил ләууы.

Дзыцца дзуры

(йә мәләтмә ‘ввахс)

(Ацы ныхас кодта 1977 азы 29 мартаиы 11 сах. әмә 40 минутыл. Дзыцца амард 1977 азы 18 майы 0 сахаты әмә 55 минутыл).

Афтә-иу дзырдтой: «Цәстыхау авд әлхынцы бакә әмә мәнә ацы дзыхъхы (дзыцца амоны йә галиу армы хистәр әмә амонән әнгуылдзы саггоммә) дон ахәсс, әмә, дам, дә мәрдтә райгас уыдзысты...»

Куыдәй райгас уыдзысты?.. Ничима райгас... Никуы ничи райгас...

«Дәгъәл мә гоппы къәдзы и»

Ләг әмә ус гал аргәвстой. Ләг кәдәмдәр ацыд. Ус хәдзары баззад. Къәбицы дәгъәл хорз бамбәхста, йә дзаумәттә раласта әмә аәрхуыссыд.

Дыууә давәдҗы дзиңзатә ахәссынән ницы амал артой.

Фәстагмә бавзәрстөй афтә: дуармә гәдытау «ми-иау» ныу-
усысты. Ус нәма бафынәй. Радзырдта әddәmә:

Додой уә сәр кәны, дәлә гәдитә: дәгъәл мә гоппы къәдзы и!

Давжыты дәр уый күү хъуыдис. Ус күү бафынәй, уәд сә
иу иннаїы хәдзары рудзынгәй әд голлаг ауагъта бәндәныл.
Мидәггаг къәрных бавдәлд әмә усы сәрбәттәнәй дәгъәл
систа, къәбицы дзидзатә голладжы авгәдта, йәхәдәг дәр
дзы ныхызт. Әдде цы къәрных уыдис, уый уәззау күү бан-
къардта, уәд, ныр дзидзатә ам сты, ме ‘мбал та ма мә цәмән
хъәуы, зәгъәгә, голлаг сласта, йе ‘ккой йә баппәрста әмә
лидзы. Голладжы ма ләг дәр ис, уый нә зыдта. Хъәугәрон
әй күйтә расырдтой.

– Уәлдәр схәң, кәннод мә күйтә хәрынц! – фәхъәр кодта,
голладжы чи бадти, уый.

Иннае къәрных фәтарст. Голлаг феппәрста. Йе ‘мбал голла-
гәй рахызт, систа дзидзатә әмә фәаууон.

Афтидәй чи аzzад, уый уәд фәстәмә раздәехт. Ус ма фынәй
уыд, йә дзаумәттә ийин скодта әмә дуармә сбадт. Хәдзары хи-
цауы әрбаңаңауугә ауыдта әмә йәхи кәуәг акодта усы әфсон.

– Цы кодтай? – фәрсү хәдзары хицау.

– Цы ма кәнен, нә дзидзатә нын фәхәссинц къәрныхтә.

Ныр йәхәдәг – къәрных, фәлә йә хәдзары хицау цәмәй
зоны, йә ус ай әнхъәлы.

Ләг фәсапар кодта фәдисы, агуры: никү ‘мә ници. Бафәл-
лад әмә зәппадзы йәхи адаргъ кодта. Афынәй, йә дзых хәлиу,
афтәмәй. Уалынмә, дзидзатә кәй әккй уыдысты, уыцы
къәрных дәр әрбаңыд зәппадзмә. Ам мын әдас уыдзән,
зәгъәгә, бахызт мидәмә. «Марды» зыххъыр дәндәгты ‘хсән
сойын цырагъ ныссагъта, ссыгъта йә. Рухсмә рауын-бауын кәны
йә дзидзатә.

Сойын цырагъ хәдзары хицауы былтыл күү ‘ртагъди, уәд
фестъәлфыд. Къәрныххән йә уә фәтахт. Алыгъд.

Ләг ракаст, әмә дын мәнә – йә кусарты дзидзатә! Рахаста
сә йә хәдзармә.

Уәдмә дәр ма иннае къәрных йә дуармә бадти усы дзаумәт-
ты. Ләг ын голлаг йә разы әрәппәрста:

– Гъа, ма сә байрайай, мәнә дә дзидзатә!

Хәдзармә күү фәци, уәд къәрных дзидзатә афардәг код-
та. Усы дзаумәттә дәр ахаста.

Уәдмә ус дәр райхъал. Ләг усы мидәгәй куы байиәфта, уәд хорзау нал фәци.

– Цы кәенис, наә ләг, цы кодтай? – афарста ус.

Уалынмә базыдта, әнә дарәс әмә әнә дзиңзатә кәй бazzади.

Уый дын «ми-йау» әмә «дәгъәл мә гоппы къәдзы и!»!

Сәбәкки

Мад чыриитә кәены сарайы цәлгәнәны. Сәбәкки арынгмә кәссы. Мад уал ын хицән зырна афыхта, Сәбәкки йә ахордта. Мад хәдзармә цәмәдәр бауади. Сәбәкки арынгмә февнәлдәтә, цыхты әүүәрст аскъәфта әмә йә кәрты ахордта.

– Сәбәкки, уә Сәбәкки?

– Цы кәенис?

– Цыхты әүүәрст цы фәци?

– Нә зонын, наә федтон.

– Джиуырчч-джиуырчч! – сырддонцьиу бабызмә дзуры. – Күйд сайы! Max әй иууылдәр уынгә куы фәкодтам, күйд әй аныхъуырдта, уый. Айфыщаг мын мә ахстон уый фехәлдта!

Тапп-тапп! – бабыз хъазмә дзуры – Мә ләппыны къах мын асаста.

– Гәэз-гәэз! – хъаз гогызмә дзуры. – Мәнүл дәр дуртә әхста, әмә фәчемпа дән.

– Дзортт-дзортт! – гогыз уасәтмә дзуры. – Мә къәхтә мын бабәтты, мәстәй мә фәмары.

– Хъи-хъра-хъу! – уасәт каркмә дзуры. – Хъиладзагъед мыл сисы.

– Хъуытт-хъуыттад! – карк гәдымә дзуры. – Мә къуырттәй мә асырдта, әмә әйчытә фәләхъуг ысты.

– Ми-йау! – гәды күйдзмә дзуры. – Мә къәдзиләй мә ныззывывт ласы.

– Хәпп-хәпп! – күйдз сәгъимә дзуры. – Мә хәринаджы цымгәйил мын цәхх аскъәры, әмә йә нал баҳәрын.

– Мехъ-мехъ! – сәгъ фысмә дзуры. – Мә фәдәг мын әрдүңци, әмә мә сәнүикк әххормагәй фәуасы.

– Мрә-рә! – фыс хъугмә дзуры. – Мә сыйкъа мын дурәй ныххоста, әмә мә сәр сәзәгъәл и.

Му-му! – хъуг хуымә дзуры. – Даргә йә аз кәенын, афтәмәй мын ме скъәт наә сәрфы.

– Хъох-хъох! – хуы бәхмә дзуры. – Тәвд фәнык мын ме рагъыл ныккәнни.

— Ми-гъи-гъи! — бæх хæрæгмæ дзуры. — Мæ къæдзил мын æнгүүры хъистæн тындæй фæци æмæ къудайæ баззадтæн, бындз ма цæмæй сурон?

— Охъи-охъи! — хæрæг уынгмæ хъær кæны. — Фæдис! Мæнæ — быны сæфт!

Мæгуыр гугуччы сæфт

Мæгуыр гугуччы ахстон æд къуыртт сисы хуынкъæй рап-пæрстæуыди.

Мæгуыр гугукк сырддонцъиуы цур хъарæг кæны:
Гукк, гукк,
Гукк, гукк,
Гуккыгы гугукк,
Гукк-гукк-гукк!
(2 хатты)

Сырддонцъиу дæр скытда æмæ гугуккимæ хъарæг кæны:
Джиртт, джиртт,
Джиртт, джиртт,
Джиуырчы джы-джы,
Джиртт-джиртт- джиртт!
(2 хатты)

Гугукк ныр та бабызмæ баздæхти æмæ æнкъардæй бауасыди. Бабыз дæр скытда æмæ йемæ хъарæг кæны:

Бапп, бапп,
Бапп, бапп,
Баппыбы бапп-бапп,
Бапп-бапп-бапп!
(2 хатты)

Гугукк хъазмæ дæр бардиаг кодта. Хъаз дæр скытда æмæ йемæ хъарæг кæны:

Гæз, гæз,
Гæз, Гæз,
Гæззызы гæз-гæз,
Гæз-гæз-гæз!
(2 хатты)

Хъаз дæсны амæ зонынджын уыди. Йæ цæссыг асæрфта амæ гугуккæн афтæ зæгъы: «Дæхи мауал хæр. Дæ хъыгыл дын алчи наэ фæрисдзæни. Ныр баздæх амæ андæр искуы дæхицæн ног ахстон скæн, ног къуыртт нывæр, амæ дæ зынтæ ферох уой. Дæ бахъыгдарæджы искаed бон дæ тæригъæд æйяфдзæни».

Гугукк ам йæ хъус не 'рдардта, хъæдбынмæ атахт амæ бæласы ныллаёт саггомы сбадти. Куы æрæхсæв, уæд талынджы ныхъхъарæг кодта:

Гукк, гукк,
Гукк, гукк,
Гуккыгы гугукк,
Гукк-гукк-гукк!
(2 хатты)

Дардæй йæм рувасы уаст хъарæггæнæгай æрбайхъуисти:
Гъæу, гъæу,
Гъæу, гъæу,
Гъæууууу гъæу-гъæу,
Гъæу-гъæу-гъæу!
(2 хатты)

Гугукк ахъуыды кодта: «Хъаз рæдигæ кæны... Сырдтæ дæр ма мын мæ хъыгыл хъыг куы кæнынц», амæ та уынгæг зæрдæйæ бахъарæг кодта. Рувас гугуччы хъæрмæ хæстæгæй- хæстæгдæр цыди... Гугукк ма иу хатт æрдæг «гукк» фæкодта амæ уыйадыл фæссыпп и.

Рувас мæгуыр гугуччы ахордта!..

Усгурæн – дзуапп

Лæппу ус куырдта амæ цыди чызджы хæдзармæ. Йæ хъуыддаг фæндон наэ уади: «о» дæр ын наэ дзырдтой, «нæгъгъ» дæр ын наэ кодтой.

Мæнæ та сæм бады, амæ чызджы фыдимæ ныхæстæ кæнынц арты цур.

Уалынмæ фысым систа йæ тамакойы чъисса, раскъуыдта гæххæтт, дымæн сиздыхта, æхсидавыл æй ссыгъта амæ спъæртт кодта.

Уæд усгур дæр бапъирозты къопп систа, иу бапъироз дзы

сласта, систа спичкәты къопп дәр әмәе ссыгъта йәе дымән. Чызджы фыд ын ләмбынәг фәкаст йе змәлдмә, уый фәстәе загъта:

— Дәуән махмәе чызг нәй: ды хәдзар никуы скәндзынә... Мәнә цәттәе зынгыл куы ссыгътаис дә тамако, уәд әндәр ләг уыдаис...

Сугъарты чызг

Бытъәты Сугъары хәдзайраг гыцыл чызг әнахуыр хузызы фесәфт.

Рагон хохаг хабар у уый. Уыцы чызг суадоны цурмае йәехи найынмә бацыд, раласта йәе дарәстәе әмәе сәе дурыл әрәвәрдта. Әваст зилгәдымгә рацыд, сабийи фелвәста уәлвонг, әмәе йәе уәдәй абонмә никуунал ници федта. Йәе дзабыр ма йын ссардтой...

«Иунәг кадджын Хуыңау ай йәхимә фәхаста!» — загътой хистәртә.

Бытъәты хәдзарвәндаг-иу куываттәе кодтой уыцы чызджы номыл.

Дәсныйән йәе фәрсүндзәг бафәллад

Әндәр комәй Уәлладжырмә аербафтыд иу хәтәнхуаг, магусайә цәлуарzon ләг; әвзагәй — хәрзарәхст. Фәцәуы иу хъәуы Ныхасы рәэсты, афтәе дзургә:

— Хорз ләгән фысым чи фәуыңдзән?

Бахуындәй йәе уыдис, уәдәе цы!

Уазәджы хорз уыныңц йәе фысымтәе.

Фәндыд сәе, бәргәе, сәе ног зонгә цәуыл хәст у, уый базонын, фәләе әфсәрмы кодтой. Ноджыдәр куы анызта, уәд үе ‘взаг райхәлд, алы хабәрттәе кодта, әмәе йәе уәд хәдзары хициау бафарста..

— Әмәе дәхәдәг цы куыстгәнәг дә?

Ләг аджих, нәе зыдта, цы зәгъя, уый. Афтәе куыд загътаид... мәе ахсәнә фәдым цәуын, ләвар кәм цәуыл фәхәст вәййын, уый хәрын әмәе нуазын? Әрәджиау сраңыгъта:

— Әз дәсны дән.

Ныр ыл ноджы тынгдәр цин кәнүн райдытой. Сәе чындыз

әнхъәлцау уыдис, әмәе йә күйинә бафарстаиккой, цы дам нын уыдзән: чызг әви ләппу?

Фәсмон әм әрцид, мәхи дәсны цәмән схуыдтон, зәгъгә. Йә нозт дәр әрбайсәфт фыркатаи. Фесты, әддәмә руайы, фәстәмә әрбаздәхы. Зәххы скъуыды дәр абырыдаид, фәлыгъдаид, фәләе йын иуварсмә фәчъилгәнән нал уыд: дзуапп әнхъәлмә йәм кастысты әмәе йемә әмдзугәнәгау кодтой бинонтә.

— Цәй, зәгъ нын әй. Бындар нын куы зәгъай, уәд дын дәхи номәвәрәг дәр скәндзыстәм.

«Дәсны» йәк къәхтыбынәй ныууләфыд әмәе загъта:

— Әддәмә аңауын – әмәе чызг вәййы, мидәмә әрбаңауын – әмәе ләппу.

Уәдмә дын йә фысымты чындызән, аңаң, дыууә фаззоны – чызг әмәе ләппу – куы райгуырид.

Хъәубәсты әмәе әддәдәрты дәр диссагән атаусы ацы «дәсныйы» хабар. Цәуын әм райдытой фәрсынмә.

Раздәр афәнд кодта фәлидзын, фәләе йыл алырдыгәй хуынта куы ныккалдой, уәд уыдонәй фәиртәсын йә цәст нә баярзта, йә гуыбыны тәригъәди нә баңыд. Адәмән загъта, зын фәрсән, дам мын уыд мәе фысымты чындызән, мәе фәрсындызәг бағәллад, әмәе уал бауләфон, уый фәстәе уе ‘ппәтән дәр бағәрсәндинән, зәгъгә.

Цалдәр боны ма фәрсыләй аңарди, гъестәй фәлыгъъ.

Әндәр ран та амал кәндзын...

Муцә – дәсныфәрсәг

Иннае дәсныйы хабар Агънаты Муцәимә баст у. Рынчын уыд әмәе нә дуармә бадт мәе фыдыфсымәр. Әрбаңауы къамәйфәрсәг.

Муцәйырдәм:

— Мәе арм мын айсәрд әмәе дын дә сомбон зәгъон!

Муцә:

— Әз сомбон цы бауыздынән, уый бәрәг нәй, фәләе дын әз дәхи сомбон зәгъздынән: абонау дәс азы фәстә дәр адәмь сайгәйә къәбәрамал кәндзынә...

(Къамәйфәрсәг дзурәджы цүрәй фесхъиудта).

—... кәд дә дә гәдү ныхәсты тыххәй дурәй ниши амарса, уәд!..

Сонт ныхас әмә хъамайы рәхуыст

(Чындызы ардыңдәй)

У-ты хәедзары әрцид ацы әвирхъау хабар, быдырмә, Урс-доны былмә, куы ралыгъдысты, уәд.

Дыууә ‘фсымәрәй иу хъәдәй әрласта суджы уәрдон, ба-цыд хәедзармә; йә фынгыл – хъәдурдоны къус, әмәй үә цымы.

Иннае ‘фсымәр кәртәй цыдәр галиу ныхас әрбаппәрста амәй үә ныхмә, ләвархор дә, зәгъгә, ахәм хуызы. Хъәддзау рауд әмәй үин хъамайә үә тъәнгтә ракалдта...

Уый М-оны ардыңдәй уыдаид. (М-он уыд У-ты У-ейи биной-наг. Афтә-иу сәе ардыдта кәрәдзиуыл).

Е-зә

(Мәләг удәй үә гуыбынән спайдада кодта)

Ағынаты Надзыкка (Хестанты ус) үә мәләтдзаг рынчын куы ‘рци, уәд әм бирә адәм хуынта әмә ләвәрттимә рынчынфәрсәг цыдысты. А-ты Е-зә уый базыдта әмә нынуагъта үә хәедзар Алагиры, Хъарманмә әрбаңыд әмә әрбадт Надзыккатәм, нае къабаз тыхст у әмәй үә цуры уон, зәгъгә, уый әффсонәй. Афтәмәй хуынта хордта әмәй нуәзта дзәвгар рәстәджы.

Афтә ма әрхъуыдигәнгә уыдзән!

Иу фәзилән ма дзы ахәм ис: Е-зә, зәронд ләг, рынчыны хәедзары ис, хуынхәсджытәй-иу уый чи базыдта, уыдан сәрмагонд хуын кәнә ләвар хастой Е-зәйни номыл дәр. Иу әхстән дыгай тәрхъустә фәлдәхтой!

Уалынмә Надзыкка бинтондәр мәлйны къахыл куы ныл-ләууыд, уәд әй үе ‘рвад фәуагъта әмә Алагиры бамидәг.

Фәләй үә диссаг цы у? – алагираг мәрддзыгоимә Е-зә нә уыд. Не ‘рбаңыд Надзыккайы мардмә.

Е-зә ма уымәйразмә афтә бакодта. Зыдта мә хо Чабәйи ләппу Цәрукутаты Агуыбейи әрбаңыд Бухарәй. Зәронд нымәтты тыхтәй үә әрбайяфта Агуыбе:

- Уаих, Е-зә! Ахәм хуызы цәмән бадыс?
- Мә уәләе цы скәнен, уый мын най...

Әмәй үин Агуыбе дарәстә балхәдта.

Уый уыди хәстү размә.

Ацы мадзалај Е-зә арәх пайда кодта.

Фыруәздан

Фәлә ис фыруәздан дәр.

Црайуаг Бутаты Гәсса дәр Сыбырмә хаст уыд. Уый уд махоны удаёй раздәр аскъуытой. Йә амарды фәстә бинонтәй пасилкә әрцыд.

Үә фыд әй (Гәсса Цәрекъаты хәрәфырт уыди), гом нә бакодта, фәлә йә Гәсайы бинонтәм сәрвиста: «Пасилкә фәстәмә арвитәм?..»

Гәсайы фырттә – цардәгас. Сә иу – Гале – ацы хабар алы фембәлды дәр радзуры.

Дыууә Афәхъойы

Хохы урсойнаг Дз-ты Афәхъо әмә уынайлаг Ц-гты Афәхъо дыууә әрдхорды уыдысты. Уынайлаг хъәздыг уыд, а йе ‘мном та – мәгуырдәр, әмә хәләг кодта исмә, кадмә. Уымә гәсгә, Ц-джы фыртән йә бинойнаг куы амард әмә йе ‘рдхорды әвзорң чызг Д-йы усән куы әрцагуырдта, уәд ын әй радта. Афтәмәй ног усдженән бирә зәнәг уыд, уыдонәй үалдәр – сә фыдыусәй хистәртә. Дз-ты чызг рауд тынг әнамонд, уайтагъд ингәны хай баци. Дыууә ләдҗы та адәмь ‘хсән фәхудинағ сты иу – йә сывәллон-чызджы зәрөнд чьеңбрайән кәй радта мулчы тыххәй, иннә та – йәхі зәнәгәй кәстәр чи уыд, ахәмь кәй әркодта, әфсармы хъәстәй үәм нә разында, уый тыххәй...

Ләгәты баджытә

Адәм-иу хосгәрдәны рагъыл хос карстой, Д-тә та-иу ләгәты әрбадтысты әмә-иу уым ныззарыдысты.

Афтәмәй сыл магусайы ном сбадти.

Увәдзы бардзырд

Агънаты Асланән уыд әртә цотджын фырты: мә фыд Увәдз (йә бинойнаг Джераппон Хадзыгу), астәүккаг Гуыргъохъ (йә бинойнаг Хъариан С-на), кәстәр Муццә (йә бинойнаг Уатиан Кика). Хохы дәр, Дагомы, әмә быдыры дәр, Урсдоны доны был Хъарманы, әртә әфсымәры әд цот цардысты иумә. Аслан раджы ахицән, фәлә бинонты сәр Уырымон Уасиа дәр куы амард, уәд уынаффә әрхауд Увәдзмә.

Иу изәр Увәдз йе ‘фсымәртән загъта:

— Ахсәв рагацу бахуыссут; райсом нә тынг раджы балцы җәуын хъәудзән. Кәдәм, уый сомбон базондзыстут. Ныр уәрдәтты рәвдзмә әркәсүт, әмә — хуыссәнуәттәм!

Сәумәйә мә фың раздәр фестад, райхъал кодта иннәты дәр. Сәе уәрдәттә куы әррәвдз кодтой, уәд сын Увәдз карзәй:

— Ныр алчи йә бинойнаджы ракәнәд, сәвәрәд әй уәрдона әмә йә җәгатмә аласәд. Әз мәхәдәг дәр кәнын афтә.

Әфсымәртә хорзау нал фесты, фәлә сын әнә әххәстгәнгә нә уыд хистәры бардырд. Әмә цалынмә уыцы змәлд кодтой, уәдмә хъомәмбырдгәнән афон дәр әрци (хъомләууән нә тәккә цур уыди); әмә адәм бафиппайдтой Агънаты әнахуыр змәлд; әрбамбырд сты. Хиуәттә дзы уыд бирә. Уыдон әрзыдтой хабар, әмә сә баураәттой.

О, әмә хъуыддаг уәвгә та афтә Җәмән рауади? Файнус-тыйтәй астәүккаг чи у, уый, Гуыргъохы ус, сә раз ахста иннә дыууә усән, змәста сын сә цард, схәецә кодта стыр хәдзар-вәндагән йә иумәйаг сабыр къона...

Хъариан әвирхъау әфхәрдта суанг йәхи җоты дәр. Чысыл ницәй тыххәй дәр-иу сугәй кәнә ләдзәгәй саунад скодта йә кәстәр Бәзейән. Хыдзыр сын сәйгә уыд, иучысыл үүдүд, әмә кәд мады әфхәрдәй фәсахъат, уәддәр бәрәг нәй... Суджы фастагәй-иу ын йә сәр фәхоста.

Ацы цауы фәстә бинонты цард әрсабыр.

Челәхсаты Елдзарыхъо

Елдзарыхъо йә бәхуәрдон фәндаджы былмә баздәхта әмә кәрдәт кәрды. Йә уәлхъус аләууыдысты бадилаты сәрәнтә.

— Ай маx зәхх куы у, уәд ам цы кусыс?

— Мәнәе, зәгъын, фәндаджы был мә бәхән кәрдәдҗы цъупп...

Нал әм байхъуыстый, ехсәй йә әрцавтой, загъд-замана систой.

Уый дәр сабыртә әмә әгуызджытәй нә уыд: аккаг дзуапп сын ләвәрдта, җәвәгәй ауылән кәнын кодта барджыты. Фәлә уыдан къордәй тыхджындәр уыдысты...

Уыцы сахат Нарты къуылдымыл хъәдәй әрцәйцыдысты уәлладжырон әвзонг ләппутә. Федтой хъуыддаг әмә Хъарманмә фәфәдис сты: «Елдзарыхъойы бадилатә марынц!»

Бадилаты хъәуы бакомкоммә Урсдоны доны галиу фарс

цардысты Агънатә, Черчестә, Дзбойтә, Касатә, Щәбитә, Челәхсатә, Дзобатә, Уырымтә, Щәрукъатә әмә иннә уәлладжырон мыгәргәтә. Сә ләгтә топпадзагъд систой бадилаты хъәуыл. Фаллағтә та – ацырдаем.

Агънаты Темырыхъо фәфәдис Уәлладжыры коммә.

Цас раңыдаид, – наә зәгъдзынән, фәлә Дагом, Іынад, Быз, Тәмискъ, Инджынта, Зынцъар, Мызур, Холист, Нузал, Джими, Урсон, Къора, Донысәр, Уынал – уырдыгәйтү рахәцәд дыуае-фондзыссаедз барәдҗы. Банхъылоны комы дымәгмә ‘ввахс, Фәрвбы-ны, сә размә ратахтысты цалдәр ләдҗы урс тырысатә тилгә:

– Бафидытам! Бафидытам! Хәңзын нал хъәуы!..

Фәдисәттә бадилаты хъәуы сәрмә былгәрәттә әр҆цахстой, наә сәттынц:

– Мах хәңгә кәнәм! Мах хәңзынмә раңыстыстәм!

Махуэттәй әвзәрст ләгтә әмә бадилатәй дәр зынгә минәвәрттә баләгъстә кодтой, әмә фәдисәттә зынәй әрсабыр сты.

Худәгән баззад Темырыхъойы ныхас:

– Цәуылна хәңәм? Уәдә ма фәдисы йедән фентъәрдтон?

Комдзог

Ч- ты Дз-е наә сыхаг уыд. Арах цыдыстәм кәрәдзимә. Фәлә наә зәрдәтә әмхуызон наә уыдисты.

Иуахәмы уә фыд әвзәрста йә гәххәттүтә. Кәңцидәрты-иу дзы аппәрста бирондон ведрамә. Уыцы сахат Дз-е әрбафтыйд әмә ләмбынәг әркаст йә фысымы архайдмә... Гъестәй бавдәлд әмә-иу әппәрст гәххәтт фелвәста әмә-иу ай амбәхста...

Уый фәстә фехъуыстам: Дз-е кәмәдәр әвдиста уыцы гәххәттүтә (йәхәдәг чинигәй наә зыдта) әмә фарста:

– Адонәй Ибырхийи ныхмә спайдагәнән ис? Щәмәндәр сә сәфта, әвәңгән ыл истәмәй комдзог цәуынц...

Сыгъдәгәй дәр дын дә усимә хуыссы...

Уыл дәр наә хицән кодта Дз-ейи фыдархайд.

Кохозты размә уә фыд зәххытә барыны әмә уарыны куистмә бар дардта, әмә йыл иухатт Дз-е хъастмә ныңцыд Дыгурлы районы хиџаудмә:

— Уәлә мын Цәрекъаты Ибырхи зәххы хай әрлыг кодта, цы ‘мбәлә, уымәй фылдәр, әмәй йә бафхәрын хъәуы...’

Уым — әмбаргә адәм, хахуыргәнджытәй чи стыхст, ахәмтә, әмәй хъәстгәнәгән загътой:

— Сыгъдәгәй дәр дын дә усимә хүиссы, әмәй дын уый тыххәй радта фылдәр зәхх.

Сыхаг л...ахәрәгай фәци әмәй лидзәгау ракодта хиңауы уатәй.

Дз-р

Нәе каудуары цур ләууын, әмәй цәхгәрмәуынджы У-ты Дз-р хъәлдәгүхүизәй әрбатындзы. Фәләууыд, фәрсъ:

— Әццәй, дысон Ибырхийы әрцахстый?

— Нәе, — зәгъын, — ахәм хабарәй ницы ис.

Ләгән мәй дзуапп иу хъыг фәци, әмәй диссаг. Цәсгомы хүиз аивта, ницыуал сәзүрдта әмәй уәртә фәцәүәт.

Уәд ай цымәй цәмән хъуыд маҳоны әрцахст?

Ләг знон – иухуызон, абон – әндәрхуызон

Махонән ие ‘рцахсыны размәй нәем тынг арәх цыд сыйн-дзыхъәүккаг Г-ты Нәуәг. Зәрдиаг ныхас-иу кодтой, сәе тохы дәр цымәй үыйсты, афтәй нәем каст.

Махоны цы бон акодтой, уый хәдразмәй дәр нәем үыйдис Нәуәг, бирә фәбадт, бирә фәнхас кодтой, газеты дәр фәкастысты, сывәлләттү дәр кәсүн кодтой.

Әмәй та нәем нәе дараәджы әрцахстән ие дыккаг бон фәзынд Нәуәг. Кәртү әрбацәйцид, әмәй аз афтәй күү сәзүрдтон, «Дысон маҳоны акодтой... Күү ницы аххос әм үыйд, уәд ай цымәй цәмән акодтой?», уәд ләг әвиппайды фәстәмә фәзылд. Афтәй ма дзы айхъуыстон:

— Күүд цәмән? Нарсудя нәе үыйд әви?

Ахәм әнәтәригъәд цәмән сты

Ай та нәе дараәгән ие ‘рцахсты фәстәй кәңидәр бон үыйд.

Сыхы иннәе устытимә нәе үйнджы фәцәуы К-ты Оля, әмәй мәм кәртмә хъуысы ие хъәлдәг хъәләс.

— Гъы, ны-ыр куыд у-у?!— дзуры, махырдәм йә сәрәй амонгайә.

Адәм ахәм әнәтәригъәд цәмән сты, уый бамбарын мә бон никүи баци.

Фидиссаг йә сәр схъил кодта

Мәнә хъәувәдисы аеппәты фәстә чи баззад әмә афтә чи ныхъхъәр кодта: «Бәх чидәридәр у, уый йә ләгыл бадгәуәд, әмә — мә фәстә! Уырымты бәхты абырджытә фәтәрынц!..» — уыцы Дзикайы фырты хабар уын кәнин. Дз-ты М-м йә фыдаәлтәй ноджы «сгуыхтәр» рахаста. Цалдәр карз худинаджы дзы райхъуист, йәхәдәг — фидиссаг, уәддәр дын иу әмбырды (Ә-ты Б-йы чындзәхсәвы) афтә куы бафәразид мә хистәр ләппу Алыксандән:

— Әз кәм уон, ды уырдәм макуы цу!

Ома — ды адәмы знаджы фырт дә, әз та — царды хицау. Афтәмәй әгас бинонтәй мах кәрдзын цас фәхордтой раздәр заманты! Дз-ты М-м афтә бакодта уыцы хәдзары хистәр сылгоймаг Е-йы ардыдәй. Ацы сылгоймаг уыд нә дарәдҗы сафдҗытәй. (Йә хәдзармә та мә ләппу афтәмәй бафтыд: кәй әрхастой, уыцы чызгимә Алыксандр иу скъолайы куиста ахуыргәнәгәй, әмә, се ‘мбалән әгъдуа кәнгәйә, къордәй әрцыдысты. Уәдә куыд вәйий! Быщәумә йә хъус әрдардта Бекъойты Петыр, хорз, әмбартә ләг. Уый загъта: «Цом ардыгәй: адон дәу фесафыныл дәр бакусдзысты...» Әмә йемә раңыд).

Цы рәстәдҗытә скодта, әвәдза! Ници чи уыд, уыдон сә сәртә схъил кодтой, адәмы хуыздәрты та сафгә фәкодтой! Афтәмәй дын цард хуыздәрмә куыд разила?

«Мұцъыритә»

Хорз Бакодтой сә фыдми знәгтә. Ахст әмә хаст фәци нә дарәг. Фәлә йә ууыл дәр нә уагътой.

Ц-ты Сафонка, хохы дәр әмә быдыры дәр йә фыдаәлтимә хорз кәмән фәцардыстәм, уый мәм әрбаңыд, йәхи ныууәздан кодта әмә зәгъы:

— Ибырхийы адрес нә куы уайд, мах дәр әм ныффиисиккам. Ныфсытә авәрын дәр хорз у. Ратт-ма мын йә адрес.

Мæ зæрдæ йæм галиуырдæм фækъæпп кодта. Бамбærстон сын сæ хъавд. Зæгъын:

– Аз фыссын дæр куы нæ зонын. Адрес дæр мæм кæцæй и?..

Мæнæй уæлдай дæр сын адрес раттæгничи фæци.

Уæд, æвæццæгæн, чи йæ ærbарьыста, уыдон посты кусæджы балхæдтой, – цæмæйдæриддæр – базыдтой, цы сæ хъуыдис, уый. Амæ, Сыбырмæ чи фесæфт, уымæ ныффыстой: «Дæ бинонтæ дæ фæстæ иууылдæр фæцагъды сты».

Ацы хъуыддаг цалдæр хатты ærbайхъуыст маҳмæ.

Сæ иу афтæ уыд... Адæм зонаг сты. Рахъæр сты уæ фыды сафджыты нæмттæ дæр. Сæ иуæн, йæ хæдзар нæм æввахсдæр кæмæн уыд, нæ къонамæ – цæуаг, мæ кæстæр тиуæн «лымæн» чи уыд, уымæн мæ хо Раццæ уайдзæф кодта, сæ сыгъдæг уд сын куы зоныс, уæд сæ байсағыныл цæмæн бакуыстай, зæгъгæ. Къ-йы фырт ын ахæм дзуапп радта:

– Амæ уæлæ сæхи ‘рвадæлты лæппу (...) Ибырхимæ, дæ бинонтæ дæ фæстæ фæцагъды сты, зæгъгæ, ахæм писмо куы арвыиста...

Уыцы лæппуйæн ныффыссын кодтой, кæнæ та уый номæй арвыистой ахæм гæххæтт. Уыйас æй ардытой, æмæ нæм æртхъирæн кодта: «Ныммуцъыритæ уæ кæндзынæн!». Ныр ацæргæ лæг у, бирæ цыдæртæ бамбærста, фæлæ йын зын дзурæн уаид уыдæттыл, æмæ йæ фæрсын нæ хъæуы. Йæ ардауджытæ уæд бирæ æмæ æвзагджын уыдисты. Сæ иу ацы лæппуйæн дæр йæ фыды сафджытæй уыд, ноджы ма хъæуы лæгтæй бирæты сафæг дæр. Лæгмарджытæн дзырдхæссæгæй куыста.

Писмо уæ фыд райста, нæ райста, уый тыххæй ницы сыхъуыст йæхицæй. Ахæсæз мæймæ æгас нал уыд, йæ хæринағыл ын урс марг кодтой æмæ йæ афтæмæй амардтой. (Къодоты Георгий йæ разы уыд, æмæ, Сыбырай куы сыздæхт, уæд нæм хабæрттæ дзурынмæ цалдæр хатты ærbæцыд).

Уый уын ныронг никуы загътон... Не ‘рвадæлты лæппуйæн йæ фыд кусæг лæг уыд, йæ сай фыдæбонæй скодта хæдзæрттæ, алы цардамал. Колхозтæ куы базмæлышты, уæд сæ ныхмæ уыд. Амбæхстæй дæр бадти хъæды. Хабар чердæм цæуы, уый маҳон зыдта, æрцæуын æй кодта, æмæ æхсæвыгон сусæгæй фембæлдышты Дз-ты Елдзарыхъойы хæдзары. Дзырдта йын, дæхи равдис закъонмæ, хотыхджын кулактимæ æмбæхстæй мауал бад, æмæ дын хицауд ныббардышты, науæд фесæф-дзынæ. Нæ байхъуыста. (Дыууæ лæджы ныхасмæ аивæй йæ хъус бадардта фысымты ус Ч-сон Аду. Уый мын æй рафæзмыдта).

Әмәе ма йын куыд бахатыр кодтаиккой? Уә фыд та йә сафәг нәе, фәләе йе ‘ххуысгәнәг уыд. Закъоны сәрты дәр ма ахызт йәе фервәзын кәнүни тыххәй.

Раст ләгән зын ңәрән у.

Цәрукъаты Иван

Йәе зәрдәе ныл чи не сивта, уыдонәй уыд Цәрукъаты Иван. Нәе тәккә тыхстыл нәем хорәй фәкаст. Рагәй дәр әназым әмәе сәрән адәймаг уыд, рәестзәрдәе.

Хохы, Инджынты ма куы цардысты, уәд Кәхңгәнән боны нәхи Бодзи әмәе Микъалайән (Джеорджийы фырт) иу бол иумәе кодтой кәхц, чидәртә фәхыл, кәрәдзимә хъаматә сластой. Иван сын сәе хъаматә байста әмәе сын сәе дуртыл фәхоста.

Цыбыр, фәләе тынг фидар адәймаг уыд уәнгәй дәр – тыхы къәртт кәй фәзәгъынц, раст дураппы хузызән.

Амырычы дәр уыд, әмәе йәе хабар йәхицәй раздәр әрбасыд: фәндәгтә арәзтой, сәе размә дур фәци, машинәйә ассонын хъуыд, ахәм стыр дур; арвыстой машинәмә дәр, фәләе йе ‘рбаңыдмә Иван уыцы дур йәе сынағәй аппәрста.

Уәд дын әем сахарәй рог хәдтулгәйи әрхәецә bogæltty хистәр: циркмәе йәе хуыдта, әхца, дам, амәй бирәе фылдәр исдзынә, баракты нал хуысдзынә. Иванимә кәрәдзийи не ‘мбәрстой. Махон афтә фенхъәлдта, кәд әем йәе хъару бавзарынмә әрцыд, әмәе дынджыр ләгмәе февнәлдта, әрфәлдәхта йәе хуырыл. Амырыкаг не смәсты, фәләе тынгдәр ныйичъи ләппүйил. Тәлмаңгәнәг дәр сын фәци, әмәе Иван куы базыдта, мидәттаг дзаумәтты хәзын хъәудзән, уәд нал сразы.

Хуссайраг ирәттә

Нәе ныл атигъ кодтой хуссайраг ирәттә дәр, гуырдзыйы ‘фхәрдәй ардәм чи ралыгъд, уыдон – Бекъойтә, Гәззатә, Ко-кортә, Әлбортә, Гаглоитә, Цъәрриттә, Бәгъиатә... – зәды хузызән адәм. Сәе ног әрлидзгәйә сын уәе фыд тынг баххуыс кодта ңәрәенбынәттә скәнүнмә, не ‘хсән әрцәрүнмә, әмәе йәе нәе ферох кодтой. Уыцы рәестәг хуссайраг лигъдәтты бирәе хъәуты әффхәргә кодтой, сәе мәгуыр муртә сын давтой, стыгътой сәе.

Махон сәе хъаҳхъәнгә кодта. Сәе сәрый мәләтдзаг хәстмәе дәр әрцыд. Мәңг бәлшәвиччытә, әңгәдзинадәй та – бандиттә, хицауады номәй тәләт кодтой хъәуккәгты фос. Хус-

сарәй әрлидзæг Бекъойтæм уыди стыр гал; уый сын ласынмæ хъавыдысты. Се 'рыгон рæсугъд чызг Н-ый куы федтой, уæд бауæндыдысты афтæ әрдомын: Кæнæ – гал, кæнæ – чызг (фæхынджылæт кæнынмæ). Ахæм цъаммайраг хъуыддаг баурæдта, чи фесæфт, уый. Уыцы мæнг-бæлшæвиччытимæ раздæр урсыты ныхмæ иумæ дæр хæңдыдысты. Ныр ын разындысты тækкæ карздæр знæгтæ. Марынмæ йæм баңдысты селсаветмæ, фæлæ уæ фыдæн стьолыл бухархуды бын йæ дамбаца ифтыгъдæй лæууыд, æмæ сæм йæхæдæг фæраздæр.

Иннаэ хатт фæсæмбисæхсæв бæхтыл уæ фыды амарынмæ әрбалæууыдысты нæ кæрты дæр: «Ибырхи, әddæмæ-ма ракæс!», фæлæ та ацы фæнд дæр лæг зыдта, ифтыгъд фондзæхстон æмæ сæм дамбацаимæ рауад, сæ раздогмæ йæ номæй сдзырдта, стæй фæрсы: «Циу, цы хабар у?!» Пъадвалы рудзынгæй фондзæхстоны хæтæл радардта Цæрукъаты Алихан: «Ибырхи, чи сты, чи, уыдон?» Фæсхæдзарæй кæртмæ рагæппитæ кодтой Цæрукъаты Хъасболат, Цæрукъаты Георгий, Дзбойты Саулох, Дзбойты Саулæг... Әхсæвон барджытæ уавæр хорз бамбæрстой, æндæр цыдæр æфсæнтæт акодтой æмæ аздæхтысты.

Уыдон уæдæ әцæг адæмы знæгтæ нæ уыдысты?

Дзæуджыхъæуы сын Ирыстоны æппæт партиинæйты æмбырды тæрхон дæр рахастой. Әмбырды хицау та дзы уæртæ хуссайраг дзæбæх лæппу уыд – Дзадтиаты Алыксандр.

Халæттæ æмæ холы

(Марды риуыл кафæгай)

Халæттæ холымæ лæбурæгау ныл сæхи ныщçавтой нæ дарæджы сæфты фæстæ.

Зынцъарæй æргæпп ласта Ц-ты Т-ны ус З-он. Тæфæрфæс дæр – нæ, мидæмæ дæр – нæ, афтæмæй уынгæй мæ хуыссæнуатмæ минæвæрттæ æрвитгæ, уæ сæгъты мыггаг, дам, мах дзугæй уыд, æмæ æхца æриут. Афтæмæй мах ницы фехъуыстам, ницы зыдтам. Сæгътæ дæр рагæй нал дардтам... Райстам æфстай, радтам.

Иннаэ ахæм – Ч-ты У. Әмбæрзæндурутæ хæсджын дам нæ стут. Ницы та зыдтам нæ сæрæн. Хæстæджытæ, зонгæтæ æмæ æцæгæлæттæ-иу әрбаңдыдысты, кæй сарайæ цалдæр цæсты хъуыди, кæй агуыридуртæ, кæй – æндæр исты фæпайда. Суанг дзы

ахәмтә дәр уыди, дыргъәләстә скъахынмә чи бавнәлдтайд... «Уә даргъ бандон!», «Уе стыр стъол!», «Уә англисаг дзәбу!», «Уә къахәйзилгә хуыйән машинә!», «Уә пылыстәгхъәддҗын хәрынкъа!», «Уә куыройы фыдтә!», «Уә бирәгъахсән къәппәг!» – афтә-иу нымадтой, цы нәм зыдтой, цы нәм федтой, уыдәттә. Хицауад нын әрлыг кодта наә зәхх. К-ты ус әмә иннәтә-иу, әнәуи базиантә кәнынәй уәлдай, бәләстәм дәр сәргъәвтой сәныччыты, къалиутә дәр-иу әрцагътой фәрәттәй.

Сыхаг хуымгәнәг-иу гутоны фәэзилән наә дыргъәләсты бынмә әрбахаста, нәудзар-иу барәй фехәлдта. Рудзынгәй мәлләг хъәләсәй адзур, әндәр мә бон ницы уыд. Сымахәй әмбәхстон алы знаггад, Җәмәй фыдгулты ахаст ма әмбарат.

Иу нәхи бынтон хәстәг, чи фесәфт, уый зианы бон уә къәхты нывтә систа, къахыдарәсәй әмә сәм уәләдарәсәй әз фәкәсдзынән, зәгъгә, дыууссәдз туманы дәр ахаста, хордам сын балхәндзынән. Абоны онг дәр ницыуал федтам. Уый наә, фәлә ма мын йә ус, чысыл-ма бахъәуа, мә кәстәр Таймуразы ма бабын кәна. Иуцасдәр сәм фәци Алагиры, әмә ма йә уд амәлтәй әрбаирвәэт. Зианы фәдыл-иу Алагиры чи сәмбәлд наә хъәуккәгтәй, уыдон-иу мәм, фәстәмә әрбаздәхгәйә, әрбауадысты әмә, катайгәнгә, дзыртой: «Сәфы уә ләппу, тагъидәр әй әрбакәнүт!» Әмә Алыксандр горәттәй ууылты әрцид, Таймураз әй куыддәр ауыдта, афтәйын йә уәраг әрбахъәбис кодта әмә йә уәгъд нал суагъта, цалынмә йемә рааст, уәдмә. Уыцы изәр наә сарайы дуарәй куы ‘рбахызтысты, уәд мә зәрдә ноджыдәр бауазал: сывәллон – ңылләйи калмай фәлурс, бындызы уәз дзы нал уыд. Цәхәрадоны-иу әй йә ңылләртыл әрләууын кодта әмә йын хәмпәл тонын кодта, мардта йә сыйдәй. Әңгәр ын куыста йә амәлныыл, мәнә уый размә дәу мидәгхочы (Н. хъәуы) әндәр амәлтәй куыд мардта, афтә. О, уыцы ңәхәрадон уыд Алагиры бәстастәу, сис-быру – йә алфамбылай, хәдзәрттә – хъәдин, фәлә хорз. Йә ләг ахст куы фәци, уый фәстә та хәсты куы фәмард, уәд ус ныффалгәрон кодта фәллой; фыңғаг ын чидәр йә зәххыл стыр хәдзәрттә әрцарәзта (әрмәст авд мини райста чысылбәркад әхцайә), уый фәстә, Җәмәндәридәр ма ауайгәнән уыдис, уыдон ауәй кодта әмә сә баҳордта. Зыбыты иунәг дзаума – хуыйән машинә ма базад хәдзары. Иу дәокумент, иу гәххәтты гәбаз, иу къамы мур –

ахәмәй дәр ницыуал. Әгәр-мәгуыр сәм йә ләдҗы, кәддәры сгуыхт барәджы, фыщаг фәдисоны, керменисты... сурәт дәр нә баззад. Уыдан ныр уәхәдәт мәнәй хуыздәр зонут.

Чи фесәфт, уый әвзәр нә цард Хъ-ты Т-ччы хәдзарвәндагимә. Т-кк Хъарманы йә хәдзар Сохиты Тепсарыхъойән куы ауәй кодта әмә Алагирмә куы алыгъд, уәд дәр не ‘нгомдзинад нә фехәлд. Уә фыд дыууә хорз әрттиваг сынтәджы балхәдта, әмә уал әрбаласынәввонг ләууыдысты Т-ччы хәдзары. Фәлә сә уыдан дәр нал радтой нә зианы фәстә.

Адәм куыд фәивынц, куыд фәкъәссавәлдәхт вәййынц, уый диссаг у!

Уә газеттә ‘мә уә чингүүты куыд фәфәзмут, уымәй йә зонын, махәй фылдәртә кәмән фесты, ахәмтә – бирә: сә дардҗыты сын амардтой, сә бинонты та сын фесәфтой Сыбырмә, әмә ма сә кәд искуы-иу гага аирвәзт, уәд – хорз. Махәй фәд дәр нал бazzадаид – уыцырынчын әмә әнәбон уыдыстәм. Ләттә дәр мах ләгәй хуыздәртә фесәфт.

Йа, иунәг каддҗын Хуыщау, ахәм бәлләх мауал әруадз!

Зианы бон Ағынаты Сәхәм дәр зәрдә бавәрдта фәкәсынәй, әмә йә дзырд әххәст кодта. Сәхәм Хуыщауы сконд ләг уыд. Хәстү райдианы фесәфт. Уацары баҳауд. Йемә ма уыд ираettә. Хъахъянәг иу ирон ләппүйи тынг надта ехсәй. Сәхәмы сыгъдәг зәрдә нә ныбыхста уый тәригъәдмә кәсүн. Нәмәдҗы ехс байста әмә йын дзы йәхшиуыл ахъаззаг әрцид.. Әмә ма уымән удәгасәй раирвәзән уыд? (Уыцы ахстытәй чидәртә сәмбәлдүйстү сә къонатыл. Хабар дәр уыдан әрбахастой. Мәнмә дәр афтәмәй әрбахәеццә. Цымы ирон ләппу Уәлладжыры комәй уыд, йә нәмәг та – олгинскәйаг ирон... Сымах сә-иу хуыздәр сбәрәг кәнүт).

Бынтон әндәр хуызы йәхи равдыста мә фыды иннәе әфсымәры фырт А. Ә. Хохы ма иу хәдзары куы цардыстәм, уәд, чысылтәй, хуымтә рувгәйә, йәхи сайдта куыстәй, уайтәккә-иу къәпи әрәвәрдта әмә-иу хихъуыдый ‘фсонәй дард, аууон ранмә аңыд. Афтәмәй ивгүүйиын кодта бон. Уыцы хуызы сәвәрдта йә цард кәрөнмә дәр. Махоны фесәфтәй абонмә уый ацал-ауал азы нә къәсәрәй нал әрбакаст. Уәй нә кодта фыдгулты цәстмә. Тарсти, «враг народәтәм» хәстәг җәмән цәуыс, зәгъгә, йын исчи куы бауайдзәф кәна. Афтәмәй нә райгуырдәй фәстәмә – иу хәдзайраг, хохы дәр әмә быдры дәр – иу цары бын. Уымәй размә та бирә азты дәргүз

йæ хъуыддæгтæ аразæг – уæ фыд. Фæсæмбисæхсæв дæр-иу æрбаҳоста, сыстын-иу кодта лæджы хæрз чысыл, хæрз ницæйаг хабары дæр. Фæстæдæр азты иннæрдæм, ома – махырдæм æххуыс куы бахъуыд, уæд næ зыстæй здахгæ, æлхынцъæрфыгæй «нæгть» кæнгæ, дыккаг хатт æм куыннæуал банифс кæнай, афтæ. Йæхи дардта афтæ, цæмæй, мах фарс кæй næу, уый адæм уыной, фиппайой, зоной. Гье, Барисы дæр, йæ дыууæ синæй дæр сахъат чи у, уый мын зымæгон тыххæй æрвыста Дзæуджыхъæуы сæрмæ электрыстанцæйы донмарæн къахынмæ. Алыксандрæн загътон, бафæрс-ма йæ, цæмæн ын афтæ кæны, уымæй. Эрбаҳæцца мæм Э-ы ахæм дзуапп: «Уадз, æмæ авзар!» Цы ма нын æвзарын кодта цымæ?!

Йæхæдæг никуы ницы бавзæрста зынæй æмæ næ бавзардæн. Мæнæй афтæ, уæлæуыл бæзайдæн цæргæ. Фæлæ æз куы амæлон, уæд-иу, абабау, ма бакæнут, кæй фæдзурут, уый: худина-джы уайдзæфтишæ-иу æй ма асурут næ кæртæй. Уый хатыр-иу ын бакæнут: иууыл Агънатæ дæр хорз сты. Алчи дæр хорз у. Искуы-иу гæлхæрд нæм фæзыны, æмæ уый диссаг næу. Цард сæ æхсæдгæ цæуы йæхæдæг.

Æ-н та йæ накъазан йæхи уæлæ и. Мæнæ æнæтæригъæд, рæстæй сæфт адæм куы сраст сты, махон дæр сыгъдæгæй куы разынди, уый фæстæ бæргæ æрбацæуид ме ‘фсымæр, фæлæ нал уæнды. Ацы æмбисонд бирæтыл æрцид. Сæхи ныл атигъ кодтой, рæстдзинад уæй кæнынæй сæ цард арæзтой, марды риуыл кафæгай. Эмæ та ныр уыдонæй (кæнæ сæ цотæй) бирæтæ ногæй æххуысагур цæуынц сымахмæ. Эмæ сын æххуыс дæр кæнут. Уый мæнæн хъыг næу. Мæхæдæг дæр уымæ куывтон. Фæлæ се ‘хсæн ахæмтæ вæййы, уæ ныхмæ раздæрты калмы марг æвзагæй чи архайдта, ныр та уемæ зæлдаг æвзагæй чи дзуры.

Ахæмтæн бар ратт, уæд та сæ фыццаджы хъуыныхатт равдисиккой.

ХЪАРДЖЫТÆ

ҮÆ, МÆ ДЫУУÆ АËДЗАРД ХУРЫ...

(Агънианы хъарæг йæ чызджытыл)

Үæ, мæ дыууæ гыццыл аëдзард хуры,
 Кæсгæ дæр нæма скодтат, афтæ мын иумæ
 цæмæн аныгуылдыстут?

Үæ, цæмæй мын райстат Алардый зæрдæхудт,
 Цæмæн уæм фезнæт и?
 Сырххулон Аларды уæ кæдæм адavта?

Үæ, Ладинка, æртæ азы йеддæмæ дыл нæма цыди,
 Афтæмæй мын дон дæттынхъом куы фæдæ!..

Дæ сау дзыкку-иу дын æлвнынымæ æвгъяу кодтон –
 Ныр сау сыджыты бын куы балæзæрди...

Үæ, мæ Лубæ, дæуыл мын дæс мæйи дæр нæма сæххæст,
 Къахæй нæма ауадтæ, дзурын нæма зыдтай...

Үæ, Ладинка, дæ номæвæрæг Хъараты Огка дыл
 йæ рустæ ныттыдта,

Үæ, Лубæ, Хъараты Сæна дыл йæ уæрджытæ фæхойы,
 Үæ, мæ хо Раццæ та уыл йæ дадалитæ ныррæдывта!..

Мæнæ уын Дзбойты Хадзыгүа фæрдгүүтү хал скодта,
 Мæнæ уын Фардзинон-Гзæти дзæнæтү цынутæ
 хæрдгæйæ хуыйы...
 Мæнæ уын Дзугиан-Госæгъя чысыл гуылтæ сфыхта, –
 Ма-иу сыл фæхыл ут, уæ, мæ фæрстæ уын фехæлой.

Үæ, Ладинка, дæ уд исгæйæ дæр ма
 Дæ дзыккуты лент агуырдтай, –
 Ныр дын дæ фыд мæнæ цас лентытæ æрбахаста!..

Үæ, Лубæ, мæ бон,
 Дæ уд исгæйæ, «гага-гага» кодтай, –
 Ныр дын мæнæ цас гагатæ æртыдтон!..

Ауайут, ауайут, мæ бон ныккæла,
 Жæк къухыл хæцæгæй,
 Ауайут, ауайут, мæ зынг ахуысса...
 Ма-иу фæдзæгъæл ут!

Уә, Ладинка, Лубә цәуынхъом нәу –
 дә хъәбисмәй йәс сис,
 Афонмә уә размә раңауы нәхи нана.
 Ауайут, ауайут, мә уды къалиутә,
 Афонмә уә размә раңауы нәхи баба дәр...
 Загъд уәм күы кәной, ме ‘дзард къонатә:
 «Афтә раджы цәмән рафтыстыт ардәм,
 Нырма уәхи дәр күы нәма ныхсадтат,
 Нырма уә сәртә дәр күы нәма ныффастат,
 Нырма уә хүйссәнтә дәр күы нәма систат,
 Нырма доныбыләй доны бедратә дәр күы нәма схастат,
 Нырма чиныджы кәсын дәр күы нәма базыдтат,
 Нырма кърандасыл хәцын дәр күы нәма арәхсүт,
 Нырма уә хәрдгәбыдтә дәр күы нәма скодтат,
 Нырма уә фәндирәй дәр күы нәма ацагътат...»
 Фәстәмә уә здахдзысты, – сымах нә комдзыстыт,
 Гъестәй уә сә хъәбисы ныттухудзысты...
 Уә, мә фәрстә фехәлой, цы ма уын кәнон,
 Мә бон күы ницы у, кәуын-дзыназын йеддәмә...

О, УЫЦЫ САУ БОН...

(Хъарәг Цәрукъаты Темырболатыл)

Әз ацы хәдзары ног чындз уыдтән...
 Абон дәр ма мә цәстыл уайы, мә цәстыл:
 Йә сау чырыны ие ‘рфгуытә нылхынцъ кодта,
 Йәхи ныттар кодта, –
 Йә мәрдон фәлысты афтәмәй хүйссиди.
 Разәй нә – фәстәрдыгәй йә фәсонтә топдзәф,
 Йә къухтә – дәндагдзәфтә,
 Йә фырмәстәй – йәхи тынд...
 Йә цәсгом ныттар и йә сау чырынау,
 Арв дәр талынг уыд, талынг,
 Хур нә кости.
 Ахәм барәг никуы уыд ацы Иры дзыхъхъы, –
 Арв дзы нәрын нә уәндыд,
 Зәхх дзы әнкъуысын нә уәндыди,
 Маргъ атәхын нә уәндыди.

Кæсæджы – йæ бирæ хæлæрттæ,
 Цæцæн æмæ Мæхъхæлы бæстæйы дæр...
 Се ‘взæгтæй дæр дзурын зыдта.
 Иу ын домбайы зæрдæ уыд,
 Иннæ – сывæллоны.
 Бадилаты æлхæд адæм ын
 Йæ сывæллоны зæрдæ фæсайдтой...
 Ууыл адæм куыд фесты!..
 Ингæнмæ ауадзын æй сæ бон нал уыд...
 Уæдæ адæймаджы уд цытæ ныффæразы!
 Мæ бон йæ кой кæнын нал у...

МÆ ЦÆГАТ

Мæ нана Уасиа,
 Мæ баба, мæ Увæдз,
 Мæ дзыцца Хадзыгуа, –
 Зæллангдзых уыдыстут,
 Бæмбæгай, уæзæткъух.
 Мæ хистæр – мæ Чабæ,
 Йæ дæле – мæ Кæди –
 Мæ хурдзæсгом хотæ,
 Мæ саудзыкку хотæ.
 Аз та уын – æртыккаг,
 Нæ мыл бацин кодтой...
 Мæ кæстæр – мæ Надо,
 Йæ фæстæ – Тотыргег –
 Мæ фыццаг æфсымæр,
 Йæ фæстæ – мæ Рацæ,
 Йæ дæле – мæ фаззон
 Дыууæ æфсымæры...
 Уæ дыккаг къуырийыл
 Ахуыссыд уæ артдзæст
 Анæ номæвæрдæй...
 Цыппæрæм æфсымæр –
 Мæ гыццыл – мæ Хату,
 Де ‘вдæймаг азыл
 Де стъалы æрхауди...
 Нæ дæсæймаг кæстæр –
 Мæ гыццыл Дунетхан,

Цыппар азы дәр дыл
 Әххәстәй нә рацыд...
 Әмә әхсәз хойә,
 Цыппар әфсымәрәй
 Әрызадтән иунәг әз
 Сәйгәйә уә быныл...
 Әз раджы – кәуинағ,
 Кәуинағ – гъеныр дәр...
 Дунерафәлдисәг,
 Рәстытә нә кәныс:
 Иуы ма мын дзы уәddәр,
 Уәddәр куы ныууагътаис,-
 Иууылдәр сә куы айстай!..
 Гъендәр ма цы зәгъон?..

АГЬНИАНЫ ХЪАРӘГ СӘ КӘСТАР ХО РАЩ҆АЙЫЛ

Уә, мә мады зәнәджы фәстаг зынг
 Нә къонайыл ахуыссыд.
 Уә, мә иунәг хо Рацца,
 Ды дәр та мә әнә хай
 Дә цәссыгтәй фәкодтай.
 Чи ма судздзән мә ингәны уәлхъус арт,
 Чи ма мәм җәудзән сабатизәрты?
 Уә, мә Рацца,
 Чи ма мыл ныхъхъарәг кәндзән? –
 Кежа дәр куы нал ис Маткәты,
 Фатъи дәр куы нал ис Бытъәты,
 Зәгәлты Марийа дәр – Хъыбызон?!

Уә, мә Рацца,
 Рынчынәй мәм горәты кәронмә
 Нә уынгәг хъәдын къуыммә
 Хъәуәй сәфтыдтә,
 Әз дәр – сәйгә;
 Әхсәвбадән мә уәлхъус фәкодтай,
 Дәхиуыл бәргә фәхәңыдтә мәнмә;
 Бәргә дә урәдтон – аңыдтә,
 Мә хәдзар багуыздәг уыдзән, зәгъгә.

Дæ тиуы бинонты бæсты
 Ёртхъирæны мæйы уазалты
 Мардмæ дæу арвыстой,
 Ёмæ суазал дæ тæнæг дарæсы –
 Нал систадтæ хуыссæнæй...
 Ды мын ног чынðæй дæр цы зынтæ федтай:
 Дæу куыд æфхæртой С...тæ;
 Не 'рвад Темырыхъо сыл – Агънаты –
 Топпадзагъд куы систа!
 Ёмæ уый фæстæ дæр
 Дæ тиуы бинойнаджы митæ, куыстытæ,
 Дæуæн куы кæннын кодтой! –
 Сæ хуым рывтай, дзаума æхсадтай,
 Суг састай, фосмæ зылдтæ, куыроймæ уадтæ,
 Уыдæттæ æгъгъæд нæ уыдзыты, æмæ ма дæ
 Зиантæм дæр сæ бæсты æрвыстой фærссаг хъæутæм.
 Уæ, мæ мæгуыр хо,
 Цардæй ницы федтай мæнау!
 Дæу ўеддæмæ нæ сæрыл сдзурæг нæ уыд.
 Дæ роны нын къæбæр хастай
 Ёхсæвыгæтты сусæгæй,
 Нæ дарæджы нын куы фесæфтой, уæд.
 Ныр та дæуæй дæр бавдæлон дæн,
 Ныуагътай мæ зыбыты иунæгæй.
 Уæдæ нæ мад, нæ фыд – Увæдз æмæ Хадзыгуа –
 Мæнмæ цæуылнæ фæдзурынц,
 Сæхимæ мæ цæуылнæ ахонынц?
 Уæдæ æз мæ нанамæ цæуылнæ хæццæ кæннын?
 Дæу ахуыдтой, дæумæ фæдзыртой.
 Ма-иу раҳъаст кæн – сæ зæрдæ рисдзæн,
 Дæнæты бадæны банкъард уыдзыты, –
 Хорз, зæгъ, цæрынц уæлæуыл бæсты.
 Уый-иу сын ма зæгъ:
 Цæрдтæй дæр нæ дæн æмæ æдзæрдтæй дæр нæ дæн.
 Нæ зонын, нæ зонын, – Хуыцауæн цы кодтон,
 Ёппæт æвзаринаг æз цæмæн æвзарын?
 Мæ хъарæг дæр дыл мæ хуыссæны кæннын,
 Дæ чырыны раз æрлæууын мæ бон нæу.
 Уæ, уыцы удхæссæг, ды дæр мæм тæргай дæ?
 Ды та мæм уæдæ цæуылнæ зыныс?..

Мæ бон ныккалди уæдæ, мæ сау бон –
Раццæйы мæрдæй...

ХЪАРАЕГ ДЗИБОККАЙЫЛ

(Агънианы хъарæг УСФСР-ыи стуыхт артист
Цæрукъаты Тотырбеджы фырт Алыксандрыл)

Уæ, сау бон дыл ныккодта, Саучызг, сау бон:
Де ‘ртæ сыйгъæрин портийы дæлдзæхы хъоргъы
Куы аирвæэтысты, уæд ма дын цы кæнæм!..
Æхсарджын Æхсарбет дын трактырыл фæцъист.
Хъамбулджын Хъамболат танкæйы басыгъди, зæгъынц,
Æппæтæй æххæст Дзибоккайы та дын
Горæты машинæ ахауын кодта.
Цы зæд сæ ралгъыста, цы дуаг сыл рахатти,
Æви хорз лæджы мæлæтæн ахæм уаг ныбаст и?
Уæ, Дзибокка, цæмæн асайдтай дæ мæтуыр мады,
Балцы дæн, зæгъгæ? – балцы куы нæ дæ...
Уæ, де ‘нæуарзгæ уд ахæм балцы фæцæуа.
Горæты тиатыры дæумæ чи кasti,
Дæумæ чи хъуыста горæты астæу ыстыр ныхасы,
Уый ныр цы уыдзæни æнæ дæу, Дзибокка!
Æмырæхгæд у дæ бæзджын хъæлæс,
Аркъаяулхъывд – дæ дзæнхъа дæндæгтæ,
Афтæмæй дæр дын дæ ныхас хъусæм,
Дæ радиойæ худын мæ хъустыл уайы...
Уæ, мæ гыццыл тиу, афтæ куы загътай,
Æз, дам, дæ мæлын нæ баудзæнæн,
Уæд ныр мæ разæй кæдæм ацыдтæ?
Уæ, Дзибокка, дыщæджы бон нæм æрцæуинаг уыдтæ.
Дыщæджы бон дæм æнхъæлмæ кастыстæм,
Æнафонмæ дæм æддæмæ нæ хъус куы дардтæм,
Ды нæм нæ фæзындтæ, уæ уайх фæуай! –
Æндæр кæдæмдæр дæ дæ фыдбылыз асайдта.
Адзалы фæндагыл, дам, мыд ныччынд и...
Ныр æнæ дæу мæ мæлæн бон къахыр уыдзæни,
Сау сыйжыт мыл куы нал бакалдзынæ,
Æмбис фæуыдзæн мæ мæрдзыгой дæр.
Мæ цыппар лæппуйы дæ чырыны цыппар тигъмæ

Аурлæудæй куы лæууынц, æрхуым куыд куы кæнынц.
 Цæуылнæ сæ акæныс Чермены фæдисы?
 Хæсанæйы фæдисы сæ цæуылнæ акæныс?
 Адоны мыггаг, цы гуырды ныгæнүт!
 Инджынты мæссыгæн йæ бындур базмæлыд,
 Йæ гаччы ма йæ чи сбадын кæндзæн?
 Адоны мыггаг – кадавар мыггаг,
 Сæ цæджынðзтæй та иу рафæлдæхти.
 Уæ, судзgæ фæбадат, сæ чынðзытæ, –
 Раेहджы сын ахæм гуырд куы næ ныйярат.
 Цæргæстæ тæхдзысты,
 Уадымгæ сурдзысты, –
 Уыдоны æвзыгъдæр семæ нал уыдзæн.
 Бæлæттæ тæхдзысты,
 Хор-нæмыг уидззысты, –
 Дæллагхъуыры даринаг семæ нал уыдзæн.
 Ёрсдæттæ кæлдзысты,
 Сæгуытты ласдзысты, –
 Уыдонæй Дзаццийæн æрцахсæг нал уыдзæн.
 Хъарманы фæсивæд
 Тиатыр æвдисдзысты, –
 Уыдонимæ дæр Дзибокка нал уыдзæн...
 Дæ худæн цæстытæ,
 Дæ саумил уадултæ,
 Дæ мылаз æрфгутæ –
 Сау сыджытæн хæринааг байсты, дæдæдæй, мæ бон!
 Ёз мæхиуыл куы кæуын: дæу фаг цæссыгтæ
 кæмæ разындзæн.
 Ёз мæхиуыл куы кæуын, Дзибокка-ныгæнæг
 кæмæн нал уыдзæн...
 Мæ тынгдæр куыд та дæуыл у, Саучызг, –
 Йæ фæстаг хъæбулæй мын чи бавдæлон и,
 Йæ уазал къонайы сау чи фæбаддæзени...
 Ехæ, ехæ, мæ зæрддаг!..

ЦЫБЫР КУЫВДЫТÆ

Абон та Хуыщауы рухс бон у, аәмә ныл дзәбәхәй аңауәд. Мыкалгабыртæ Сидамонтæн цы ‘ххуыс бакодтой, уыцы аххуыс мах дәр курәм нәхицән, аәмә нын ай саккаг кәнәнт.

Рæстæйы ‘хсæвы скұывд (скұуыддзаг). «Ахсæв Рæстæйы ‘хсæв у... Рæстæ – Бараджджын хъуыддæгтæ рæстмæ скæны, аәмә мах хъуыддæгтæ дәр рæстмæ цы сараза, уыцы амонд нæ уәд!»

Хæйрæджыты ‘хсæвы скұывд: «Амонд фыссæг сты, аәмә хорз амæндтæ ныффыссæнт... Хорз ныvtæ ныууадзæнт!..»

Хуыщау, ахъаз бакæн.

Хуыщау, табу дæхицæн.

Хуыщау, мæ сабитæ – де уазæг.

Хуыщау, не знæгтæ нæ къæхты бын ныммæлæнт.

Хуыщау, нæ фыдгулты фæндиаг нæ ма фækæн.

Хуыщау, хорз æртах æрæппар.

Хуыщау, хорз рæстæг скæн.

АРФӘТӘ

Абоны хицау дын байахъаз кәнәд.
Абоны хорзәх дә уәд.
Арфәйаг у.
Бәгәнныйы зәйтә дын ахъаз бакәнәнт,
сә хорзәх дә уәд. Бирә фәецәр.
Дә галы рагъыл айк күйд ләууа.
Дә фос – бирә.
Дә мад әмәе дә фыды фәндиаг у.
Дә фыңгулты фәндиаг ма фәу.
Де знаг дын баләтгад кәнәд.
Де знаг – дә къәхты бын.
Донарәхән – дә цард.
Дзаджджын гуыл – дә хай.
Дзәбәх у.
Дзаг армәй бацәр.
Зәрдыйрай у.
Кәй бон у, уый хорзәх дә уәд.
(Зәгъгә у әрмәст хуыцаубоны).
Ләгтыңзуар дын ахъаз бакәнәд.
Ләппу дын райгуырәд.
Мыкалгабыртә Цәразонтән цы арфә ракодтой,
уыцы арфә сымахән дәр ракәнәнт.
Рәствәндаг у.
Саг амар.
Сәрылхаст фәу.
Уастырджи дәм йә рахиз цәстәй ракәсәд.
Уастырджи дә йә рахиз базыры бын дарәд.
Уастырджи – де ‘мбал.
Фосы Фәлвәрайы хорзәх дә уәд.
Харә-хуырә – дә фос.
Хетәг дын арфә ракәнәд.
Хетәдҗы дзуары хорзәх – дә хай.
Хорзыл амбәл.

Хорзәй байрәз.
Хорз байрай.
Хорз ус – дәх хай.
Хохы зәйтә ‘мәе дын быдыры дауджытә
ахъаз бакәнәнт.
Хуыздәр фәу.
Хуыцау дәе паддзах скәнәд.
Хуыцау дын хорз ракәнәд.
Хуыцауы уазәг у.
Цал къуырццы әркодтай, уал хорзы дәе уәд.
Цал нуазәны радтат, уал хорзы уыл әрцәуәд.
Чырыстыиы уазәг у.
Чырыстыиы хорзәх дәе уәд.

СОМЫТАЕ

Абонаистән.
 Абонардыстән.
 Арв мәй йә дурәй аеркүуырәд,
 кәд аз уымән исты зонын.
 Ацы зәххәй дын сомы кәнын...
 Ацы цәхх-кәрдзынәй дын сомы кәнын...
 Дә л... – мәй дзыхы, аз дын уый куынә бафидон.
 Дзуаарардыстән.
 Зәдтыстән.
 Ләгтыйдуарыстән.
 Кәд мәңг зәгъын, уәд куыройы аргъячы астәу
 мәй сәр цыист.
 Мәй зәнәджыстән.
 Мәй мәрдтыстән.
 Мәй дзых бамыр уәд, кәд аз раст нә зәгъын.
 Мәй фыдыстән.
 Ме ‘дзард ләппүйыстән.
 Ме ‘нәрайгуыргә цотәй дын ард хәрын...
 Пахуымпарыстән.
 Уастырджистән.
 Уәд жәнә бындарәй аzzайон.
 Уәд ме ‘сүинаг амәләд.
 Уәд мәй Хуыцауы фыдәх уәд.
 Уәд мәй Хуыцау мауал суадзәд.
 Уәд сидзәрәй аzzайон.
 Уәд галиу хъисыны фәхәтон.
 Хасәхъо мын амәләд, кәд афтә нәу.
 Хетәджы дзуарыстән.
 Хетәджыстән.
 Хуыцауыстән.
 Хуыцауардыстән.
 Хъуыраныстән.
 Чырыстийыстән.

УАЙДЗӘФТАӘ

Адәммә-ма акәс.
 Адәмы иу хатт бафәзм ды дәр.
 Әнәуәрст донәй дә хәдзары дон цәуылнае ис?
 Ә, дә раттәг маңыуал ратта!
 Ә, мәгуыр – дә бон!
 Гачьынырдәм та куы ныцавтай.
 Гәр, кай бигә дәр никуы федтай?
 Гъеныр дын худинағ нау?
 Дә дзырдән хицау ценнә дә?
 Дәхиуыл уәләмә схәң, гормон!
 Иу хатт ма рәстырдәм фәрәди ды дәр.
 Уәд исчи афтә кәнә?
 Уәздан ләг уә цурты дәр никуы рацыд:
 дәумә дзы иу мур куыд нае фәци?
 Уә, нәнәй, нәнәй!
 Уә хъәуы хъәусавет дәр нае уыд!
 Хәрәг сфысса!
 Хәрәг ратәра де ‘ртәрәг!
 Хистәрәй уәддәр фефсәрмы уыдаис.
 Худинағ дын фәуәд.
 Худинағ, худинағ!
 Цыма дә рәуәд дә хүйлфы ныммард,
 уый каст куы кәнәс.
 Чи та ма йә бинонты сәр әрхъуыды кәнә.

ФИДИСТА

Адон Сымакотә сты, Сымакотә.
Алчи – күисты ләуд, ды та – уынгон.
Æ, æввонгхор.
Æ, æнаæхæлафы фырт.
Æ, æнтуырстуан раттыны тыххәй
йæ сывæллоны чи амардта.
Æ, бæлоны гаккукк чи хуыдта.
Æ, бынмиз.
Æ, бынхор.
Æмæ ды де знаджы дæр куынæ зоныс.
Æмæ ды уынгты куы баззадтæ.
Æмæ ды дæхи дæр куынæ æхсыс.
Æмæ ды дæ мадæн хист дæр куынæ скодтай.
Æмæ ды ссадсус куы дæ.
Æнахъæл!
Æнæхсæст!
Æ, гæбæррагъ!
Æ, гæбæрдымæт!
Æ, гуыбындзæл, кæрдзынхъус.
Æнæ сабæтtag ратгæйæ хисты фынгыл чи бады.
Æ, магуса!
Æнæ хуындæй æмбырдтæм чи цæуы.
Æ, дæлæмæдзыд!
Æ, куыдзы хъæвдын.
Æ, тæргайгопп.
Æ, хæдуагъд.
Æ кæркхъус.
Æ, хъуджы ‘фсон йæ хæрæджы чи ныргæвста.
Æ, сæ Бынатыхицау кæмæн фæлыгъд.
Æ, Сæмæт!
Æ, суртæгæнағ!
Æ, хуыскъастæу!

Ё, сæ чындың йæ быны кæмæн ранкъуиста.
 Ё, йæ фыды сыйдæй чи амардта.
 Ё, рувасæй бирæгты ‘фсон чи фæтарсти.
 Ё, фæдисы фæсте чи баззад æмæ афтæ чи хъæр кодта:
 «Бæх чидæриддæр у, уый йæ лæгыл бадгæуæд, æмæ – мæ
 фæстæ!»
 Ё, хистæй къæбæртæ чи давы.
 Ё, цъиудуц!
 Ё, цъупхортæ!.. (Ёвзист доны тылд хъамайы тыххæй
 адæймаджы æппараентæ чи баҳордта, уыцы лæджы мыг
 гагмæ хауы).
 Ё, Чыситæ!
 Ё, йæ быныхъæр кæмæн райхъуист.
 Ё, йæ л... нæмыг чи агуры.
 Бобыкайау дæ горæтаг фысымы уаты
 куы ныббадтæ ды.
 Дæ арахъх – Терчы дон.
 Дæ дуарæй уазæг куы никуы ракаст.
 Дæ разы ма дæхимæ ‘ркæс.
 Дæ сыйст топпы хъæр куы кæны.
 Дæ фынды дурын уасæны хуызæн.
 Дæүæн «тъæнгты магъз» дæр магъз у.
 Ды – дзурынмæ Бæго, кусынмæ – Гæдой,
 хæрринмæ – Микъала.
 Дыууæ гæдыйы кæм фæхыл уой,
 уый дæм бынат куынæ ис.
 Ды гæбæрдымæг куы дæ.
 Джими – донли.
 Емынæйы цæф!
 Иу карк дыууæ фыхы чи кæны.
 Йæ кусарт балкъоны чи акодта,
 мачи дзы фæхъæстæ уа, зæгъгæ.
 Лæппутус!
 Лæппуты фæдæгъд!
 Мæлæты маргъ.
 Мæлæты хабедзен.
 «Нæ мад, нæ мад!» – фæкодтат, афтæмæй йын цыртæн
 къæцæл дæр куынæ ныссагътат!

О, ды мын Хъарсы фидар басастай.
Сылваз!
Сылкъи!
Сылтъунг!
Сыффытт!
Тъангхор!
Уæ мыггаг – дыуудæсæй бæхы аргъ!
Уæртæ æнæджелбетт.
Уæртæ хъыртмадзан.
Хæйрæджыты фæтдзæгъдæн!
Хæффындзхор!
Ходон лæгæн – чъисса, уадз æмæ йын рисса.
Цыбырхъуыр чи у!
Цы – дæ ас, цы – дæ конд.

ÆРТХЪИРÆНТАË

Апирадзынæн дæ.
 Апæртт йеддæмæ мын нæ дæ.
 Аз дæ ныддымдзынæн.
 Аз дын схос кæндзынæн.
 Аз дын фенен кæндзынæн.
 Амæ Гуфтæйыл нæ цæудзынæ, Гуфтæйыл!
 Амæ дæ фæстæмæ ардæм нæ хъæудзæн!
 Базыгсаст дæ фækæндзынæн.
 Гæркъайы хуынчы дæ аласдзынæн.
 Дæ бинæй дын рухс суадздынæн.
 Дæ биныххæр дын райхъуысын кæндзынæн.
 Дæ гуырæй райгæ у.
 Дæ дзуака дын асæтдзынæн.
 Дæ мукъу дын аздухдзынæн.
 Дæ сær дын асæтдзынæн.
 Дæ къубал дын сыздухдзынæн.
 Дæ пьирийыл хæц, кæннод дын æй аиваздзынæн.
 Дæ тыл дын баппардзынæн.
 Дæ фазыл дæ абырын кæндзынæн.
 Дæ хос мæ къухы ис.
 Дæ цъондыр дын сыздухдзынæн.
 Де ‘фсæры къæдз дын ныммур кæндзынæн.
 Додой, додой!
 Додой мын дæ сær кæны,
 Дымгæмæ дæ сдардзынæн.
 Дымд-далагъан дæ бакæндзынæн.
 Маймули дæ ацараздзынæн.
 Ма кæ, ма!
 Мисты хуынкъ туманæй агурдзынæ.
 Пасилкæтæ æрвитын кæдæм хъæуы,
 уым дæ бамидæг кæндзынæн.
 Сар мын дæ сær кæны.
 Сасираэй дæ балуардзынæн.
 Судзины хуынчы дæ аласдзынæн.
 Уæрдæхай дæ сыздухдзынæн.
 Фæлæуу, æз дын базондзынæн.
 Фыры сыкъайы дæ баздухдзынæн.
 Чи – куыдз, чи хæрæг: мах чи хъыгдары, уый ма йæхи
 равдисæд!

ÆЛГЬЫСТЫТА

Амонд ма фен.
Афтари фæу.
АЗимаг фæу.
Аларды дæ адава!
Аларды дæ ахъулон кæнæд.
Арвы фыдæх дæ фæдыл – æфтыд.
Абонаи фыдæх ссар.
Æлгьыст фæу.
Æвдиу дæ фæхæссæд.
Æнæнтыст æрбау.
Бындзытæ дæ бастæрой!
Бирæгъы амæддаг æрбау.
Бæхæй мын фæхæт.
Быныл баззай.
Былар – дæ фæдыл æфтыд.
Бындар дæ ма баззайæд.
Гандзайы амæддаг бау.
Галиу хъисыны фæбад.
Дæ бындур ныzzилæд.
Дæ къонайыл ма сæмбæл.
Дæ бæрзæй асæттæд.
Дæ дуар сындзæхгæд скæн.
Дæлдзæх фæу.
Дарæг дæ ма уæд
«Дон-дон» фækæ.
Дæ сустæ арæсиæнт.
Дæ артæнтæ фækæл.
Дæ рондз фækæл.
Дæ туджы фæмæц.
Дæ ныв фесæфæд.
Дæ фазыл фæбыр.
Дæ къухыфыдтæ фæхæр.
Дæ дзыкку фæтон.
Дæ хуыздæр амæлæд.
Дæ хъæбул дæ фæхъæуæд.
Дæ быныхъæр райхъуысæд.

Дæ мард дын æрхæссæнт.
 Дæ мад амæлæд.
 Дæ артæнтыл фæхæц.
 Дæ тъæнгтæ фæкал.
 Дæ бындар фæу.
 Дæ зынг ахуыссæд.
 Дæ арт баузал уæд.
 Дæ былыцъæрттæ фæхæр.
 Дарæг дæ ма баззайæд.
 Дæ мæрдты къоти бахæр.
 Дæ туджы фæзгъæртæ фæкал.
 Дæ уд схауæд.
 Дæ уд сис.
 Дæ бинонтæй фæхъу.
 Дæ хурхы уадынðтæ арæсиæнт.
 Дæ хъæбулты фыдтæ бахæр.
 Дæ фыдгулы фæндиаг фæу.
 Дзæгъæл баззай.
 Емынæ – дæ хурхы.
 Емынæ дын фестæд.
 Емынæ – дæ гуыбыны.
 Емынæ дæ адавæд.
 Иуай-иумæ фæцæут.
 Иунæгæй баззай.
 Иударонæй фæхæт.
 Кæлмытæ – де ‘мдзæрин.
 Куыдзы туг баназ.
 Куыдзы туг дын фестæд дæ хæринаг.
 Кудитырын бахæр.
 Куырм бау.
 Кæрдзынты фыдæх ссар.
 Мæ фæхъхъау фæу.
 Мæрдты йын бæхæй фæхæт.
 Ме ‘нæуынон фæу.
 Ма байрæз.
 Ма бахъомыл у.
 Ма дын бантысæд.
 Мæ фыдæх ссар.
 Ма дæ байрадæуæд.
 Ма байрай.

Ниугæ баззай.
 Ниугæ фæбад.
 «Ниу-ниу» фækæ.
 «Нæй» – дæ сæр.
 Рухс ма фен.
 Сау талæу дæ адавæд.
 Сынðзæхгæд – дæ хæдзар.
 Сой макуы фен.
 Талæу – дæ хай.
 Тары фæу.
 Уæргастæй дæ куыд фенон!
 Уæд мын ды ныммæл...
 Фыдбылыз – де ‘мбал.
 Фыдвæндаг фæу.
 Фыдæххæл дыл бафтæд.
 Фыд-чындзы фæцу.
 Фыдæххæс дæ байяфæд.
 Фыдгулы фæндиаг – дæ сæр.
 Халон дын дæ цæст акъахæд.
 Халон дын дæ хæйттæ ахæссæд.
 Хæлгъон-хæйрæг дæ куыд агура...
 Хæйрæг дæ фæхæссæд.
 Хæринæтæн ма фæстаг æхæвæр куы кæной,
 уæдмæ фæцæр.
 Хуыщауы фыдæх ссар.
 Хуыщау дæ мауал суадзæд.
 Хæйрæджыты амæддаг – дæ сæр.
 Хæсгæ мард æрбау.
 Хæр-хæр фækæн.
 Хурхоры Уастырджи дæ æркъуырæд.
 Хъуырауы дæ ныттъистæуæд.
 Хъоргъ – дæ бадæн.
 Хъыпы – дæ хурхы.
 Цард ма фен.
 Царæftyд фæу.

УЫЦИУ-УЫЦИУТАӘ

*(Адон йеддәмә фыст не ‘рцыд
Агънианы бирәе уыциу-уыциутәй).*

Аком-аком – сырх худдышынта. (*Уагъылытә*).

Ам – цъыкк, уым – цъыкк, Абейы къуылдымы – әртәе цъыччы; Тырмоны ‘фцәгәй агәпп ласта. (*Зәрватыкк*).

Армы цәуы, уәрмү – нәе. (*Зәлдаг*).

Ахъыры сәрак – тымбыл тыхтытә. (*Фиу*).

Әддәмә дзы раңауән нәй, мидәмә йыл бахизән нәй. (*Гұры-дыр*).

Әнәе удәй – адзал. (*Йәз дзуапп фыст не ‘рцыд*).

Әнәе удәй – удиңәг. (*Раззаджы вариант*).

Әнәе удәй – минәвар. (*Фыстәг*).

Әнәе удәй – уәдәмбал. (*Ләдзәг*).

Къаҳгә къодах – гәбына халас. (*Царв*).

Нәе доны – айрағ. (*Бәхы цәфхад*).

Нәе уәлвәйнәг – чъирийы әрдәг. (*Мәй*).

Нәе урс бәлон – нәе фәрсагыл. (*Сывәллон*).

Нәе фәсдуар – ләугә чындз. (*Цъылын*).

Нәе хъазтә райсомәй донмә ауадысты әмәе дондыптырәй әрбаудысты. (*Ведратә*).

Нәе чысыл мәсигәй фәздәг цәуы. (*Лулә*).

Тар хъәды – гүымы бирәгъ. (*Сыст*).

Үәларвмә – дыууә топпәхсәдҗы, дәларвмә – цыппар. (*Хъут*).

Ү иу, уыци иу – дыууадәс, уыци дыууадәсәй алчида – цыппар, уыци цыппарәй алчида – авд. (*Аз, мәйтә, къуырятә, бонтә*).

Хуынкъәмбәрзән – хәринаг. (*Фысы дымәг*).

Хъандырохо хохмә бафардәг. (*Арс*).

НИЗТЫ НÆМТТÆ

Артæннiz
Æндыснæг
Богъырдахъ
Бохъырда
Бынцъырттæг
Былар
Гæбæр
Гæгæвду
Гуыбыннiz
Доннiz
Дзæдæлæг
Дзиðзырma
Егъyæу
Емынæ
Есыка
Иgæрниz
Кæркниz
Къоти
Къuæræх
Къуыдилы
Манхъа
Михъырда
Нозтæхçыл
Омына
Ризæг
Рондза
Рудыкк
Рын
Сафрон
Сон
Стæгниz
Сутыр
Сынкъадæгъ
Талæу
Тарниz
Таппуз

Тæппæлæг
Тæфыцыикк
Титтыби
Тиф
Тугниз
Тъæнга
Уыдырны
Фаднiz
Фадынæг
Фæзгъæрæг
Халер
Хæбуз
Хæргæхæлмаг
Хъихъира
Хъихъхуыфæг
Хъомрын
Хъотыр
Хъуырниz
Хъылма
Хъыпы
Цæгæр
Цудына
Цъэммонд

ÆМДЗÆВГÆТÆ
ЗАРДЖЫТÆ
ДЗЫГУЫР НЫХÆСТАÆ

МÆ ФÆНДЫР

Мæ фыд Кæсæджы æххуырст уыди,
Кæсгонау дзурын хорз зыдта.

Ысхаста мын Налцыгæй
Фæндыр æмæ æргъæу чырын...

Æз цы хъазты нæ ацагътон,
Уый адæм хъазтыл нæ нымадтой.

Фæндыркъухæй мæ бонтæ
Дагомы уæлдагъ арвыистон...

Адонмæ чындзы куы цыдтæн –
Мæ фæндыр мемæ нæ нывæрдтой.

Цыма мыл дуне баталынг, –
Мæ уд мæ хъуырæй ласт æрцид.

Æвзагласт маргъ ма куыд зара?
Къæхтæлыг саг ма куыд уайа?

Ме ‘дзард чызджытæ мæ ферох сты... –
Мæ фæндырыл кæугæ кодтон...

Исчи фæндыры кой ыскæнæд –
Мæ зæрдæ ныр дæр ныссæххæтт кæны.

Искæцæй фæндырдзагъд æрбайхъуысæд, –
Цыма кæмдæр мæ уд дзыназы.

ÆНХЪÆЛМÆ КÆСЫН

Мæ цæстытæ – дуармæ,
Мæ зæрдæ – фæндагыл,
Мæхæдæг – хуыссæны...
Æнхъæлмæ кæсын, –
Рынчын мад уæдæ
Æндæр цы кæна!

Уæ иу æрбацыд,
Уе ‘ннæ ‘рбацыд...
Фæндзæм та кæм и?
Уый дæр зындзæни?

Бирæ цыдæртæ –
Зæрдæлхæнæнтæ.
Уæ иу мын мæ къух сæрфы,
Уе ‘ннæ мæ къах хъарм кæны.
Æз уæ хъуамæ
Мæхæдæг рæвдаун.
Мæ нывæрзæны уын
Хæйттæ нывæрдтон.
Уæхи хæйттæй уын
Хæйттæ æвæрын...

УÆ, Мæ НЫЙЙАРДЖЫТæ

Мæ фыд – Увæдз Агънаты,
Мæ мад – Хадзыгуа Джерапты –
Рухс цæсгом, рухс зæрдæ, –
Рухсаг ут!
Ацы хур уемæ – мæрдты.
Ацы арв уемæ – мæрдты.
Ацы хоры гага – уæ разы...
Ацы сыгъдæг доны къус...
Æз – уæ астæуккаг цъæх чызг,
Уæ фæстæ абон дæр кæугæ кæнын:
Сымах йеддæмæ
Сæрлыхæцæг нæ зыдтон,

Сымах йеддәмә
Рәвдауәг нә зыдтон...
Адәм нә – зәйтә уыдистут.
Ам әрбадтыстут, фәстәмә атахтыстут!
Уә ингәнтә мын – кувәндонау;
Мә фәстә сәм чи ңаудзәни?
Чи ма сә сардзән?
Иу хорзәх хъуыди Хуыщауәй:
Раджы, раджы фәлтау
Уә фарсмә ныгәд күй ‘рцыдаин, –
Ме ‘взаринағтә нә бавзәрстаин!
Мә фыд – Увәдз,
Мә мад – Хадзыгуа,
Мә фәрстә уын фехәлой,
Мә бон нал у, –
Мә дзых ныихгәнон!

НЫББАР, МАХӘЙ ЧИ ФЕСӘФТ

Дә даринәгтә – фынәй.
Мәйдар әхсәв дә кәдәмдәр акодтой:
Дә къәхтә ныхсадтай,
Дә цыыннатә скодтай,
Дә сабитәм ма радгай ныккастә.
Аңытә сыгъдәгәй
Аңу ‘мә ма ‘рцуы фәндагыл.
Дә даринәгтә – фынәй,
Нә зоныңц – цы фәдә...
Дзыртон «әр҆аудзынә», бәргә.
Баззадтә уазал Сыбыры.
Әз хуыссәны әрсадтән;
Мә хо Рацә нын
Йә роны кәрдзын хаста,
Цәбиты Мәхәмәт – картоф.
Нәхи Иван – нартхоры тәскъ,
Сонихан – бызгъуыртә.
Әз абон дәр сәйын, мә дзыкку сурс и...
Аңытә сыгъдәгәй –
Дә ном әрьиздәхти сыгъдәгәй,
Дәхәдәг – нал.

Дæ басылыхъхъ ма æвæрд у,
 Мæ нывæрзæны йæ дарын.
 Дæ уд мæрдты сыгъдæг уdtимæ байу.
 Зæд уыдтæ – атахтæ.
 Ныббар, чи фесæфт!
 Дæ ном дзурын мын нæ фæтчы.
 Хуыссæны сæйын.
 О стыр Хуыцау, цы ныл æрçыд,
 Ды йæ уæд та зæгъ!
 Табу дын уа!

НÆ МÆРДТÆ

(Мæрдты куадзæны бон)

Нæ зæронд мæрдтæ
 Мæ зæрдыл лæууынц,
 Нæ ног мæрдты дæр
 Мæ фыны федтон.
 Нæ зæронд мæрдтæн –
 Хицæнæй рухсаг.
 Нæ ног мæрдтæн дæр –
 Хицæнæй рухсаг!
 Ацы азы
 Фыццаг хорæй сын,
 Нæ сæууон донæй –
 Ныххæлар кæнон:
 Мæ фыд Увæдзæн,
 Мæ мад Хадзыгуа,
 Нæ зæронд лæгæн,
 Ме ‘фсинæн дæр –
 Мæ уды къоппа
 Дæнгæл кæммæй уыд..
 Сæ наемтæ мын
 Дзурæн куынæ ис.
 Мæ цыппар æфсымæрæн,
 Мæ фондз хойæн,
 Мæ дыууæ чызгæн –
 Мæ чысыл Лубæ,
 Мæ Ладинка.

Æмæ сæ фыдæн –
Рæстæй чи фесæфт,
Сыбыры мит
Мæрдзаг кæмæн уыд...
Мæн дæр-иу уæдæ
Ма ферох кæнæнт
Мæ цоты фæстæ
Мæ цоты цот дæр.
Нæ зæронд мæрдтæ
Мæ зæрдыл лæууынц,
Нæ ног мæрдты дæр
Мæ фыны федтон.

МÆ СÆРЫХИЦАУ

Ацы цардыл удуæлдайæ
Хотыхкъухæй фæтох кодтай.
Æз дын фæндаг рæвдз кодтон.
Хъазахъх-иу дæ агуырдтой.
Æз дæр æд авдæны сывæллон
Сау хъæдмæ лыгъд уытæн, –
Мит куы уарыд тъыфылæй...
Уый адæм хорз зонынц,
Фæлæ йæ кой ничи кæны.
Ацы цард ралæууыд –
Хъæусаветы фæкуыстай,
Адæмæн зæхх байуæртай;
Стыр фæндаг – Хъарманæн;
Скъола дæр сарæстай,
Демæ – Саулох Дзбойты.
Уый адæм хорз зонынц,
Фæлæ йæ кой ничи кæны.
Хъæды æмбæхст кулæктæ
Дæ марыныл зылдысты;
Æз æхсæв ныккæндты
Мæ сабитимæ ныгъуылдтæн...
Уый адæм хорз зонынц,
Фæлæ йæ кой ничи кæны.
Дæу иу æхсæв дæ къуымæй
Дæ фынæй сабиты цурæй акодтой...

Рæстæй кæмдæр фесæфтæ, –
Дæ ном дын схуыдтон «Чи фесæфт»,
Уый адæм хорз зонынц,
Фæлæ йæ кой ничи кæны...
Дæ фарн дæ цотæн бæззади,
Æндæр мулк дæм нæ разында,
Фыдгулты фæндиаг нæ фесты,
Рæстыл сæхи хъарынц...
Уый адæм хорз зонынц,
Фæлæ йæ кой нæ кæнынц.

ÆВЗÆРЫ ХИН

Æвзæры хин –
Хæрæгуаргъ.
Иувæлдах нæ –
Дывæлдах!

Уæлæ хуымы –
Къæпиджынтæ.
Дагом æмæ
Инджынтæ.

Сæнайы фырт –
Къæппытæ.
Къæпи дурыл –
Тъæппытæ.

– Ам цы хуиссыс
Хуымгæрон?
– Охх, рынчын дæн,
Цы кæнон!

– Цом, бахæрæм
Нæ гуыдын.
– О, нал риссы
Мæ гуыбын!

УЫРЫМОН УАСИА

Сывæллон цæргæ нæ кодта,
 Зæронд та мæлгæ нæ кодта.
 Ме ‘фсымæртæ – æдзæрдтæ,
 Мæ чызджытæ – æдзæрдтæ.
 Мæ фыды мад Уырымон
 Фондзыссаðз азы фæцарди,
 Дыгууадæс азы куырм уыди.
 Цы фæдзурын, – уымæй фехъуистон,
 Аæмæ мæ мад, мæ фыдæй.
 Уый – Уырымон Уасиа –
 Нæ Уæлбыл ныгæд у,
 Нæ Хæрманы уæлмæрдты...

ИНДЖЫНТЫ КÆХЦЫ БОН

Дагом æмæ Цъамад
 Аæрцыдисты Инджынтæм,
 Аæрцыдисты хүннимæ.
 Рейагæнгæ, рауай-ма,
 Дæ гоппайыл – дæ гуцца,
 Хæрдгæбыдæй гоцора.
 Дæ таккыл та дæ гала –
 Аæвзиست æмæ сызгъаerin.
 Налхъуыт зæлдаг – дæ цаца,
 Хуры тынтæй – ие ‘ндахтæ.
 Стъалытæ – цæппузыртæ.
 Бабайы фæндиаг мын уай,
 Нанайы фæндиаг мын уай.
 Дæ хъамайы сæр – пылыстæг,
 Дæ хъыримаг – цæхæрдзых,
 Дæ бæх – уадсур, мигъбарц,
 Дæ цæст – цæргæсæй уынагдæр,
 Де уæхсчытæ – хъæриутæ.
 Уæлладжыры дæ фидар –
 Цæрукъаты мæсгүйтæ.

ЧЫЗГӘЙ ТЫНТАӘ ФӘУӘФТОН

Чызгәй тынтаә фәуәфтон,
 Хәрдгәбыдтәк кодтоң;
 Чызгәй фәндүр фәңагътон –
 Уәлладжыр мын – әвдисән...
 Чындызы цыдтән кәугә:
 Мә фәндүр мын наә нывәрдтой.
 Мә тынуафән цы фәци,
 Мә судзин аәмә ме ‘ндах,
 Ме ‘нгуырстуан, мә хәсгард?
 Мә фәндүр та кәм бazzад?
 Кәуын сыл ныр дәр ма
 Рынчынәй, зәрондәй.
 О, мәгүүр мәе бон,
 Мә уә семә фәтакти!

ХӘЕСТ РАДЖЫ КУЫ ФӘЦИ

Уә Агуыбе,
 Мәе хойы иунәг,
 Хәест раджы куы фәци!
 Уә Сәхәм,
 Ме стыр әфсымәр,
 Хәест раджы куы фәци!..
 Әдде чи хуыфы? –
 Кәд Агуыбе дә?
 Әдде цәуы къәхты хъәр...
 Кәд Сәхәм дә?..
 Даур наә гом кәны...
 Нәдәр – хуыфын,
 Нәдәр – къәхты хъәр...
 Уә мә игәр фехәла,
 Уә фәндаг цы даргъ ныцци!

СИДЗÆРТАË

Æххормаг не стæм:
 Кærдзыны мæтæй
 Æфсæст ыстæм.
 Бæгънаëг дæр не стæм:
 Арвы тынæй
 Æмбærзт куы стæм.

Æнæкъæс не стæм:
 Алкæй хæдзар дæр
 Нæ хæдзар у.
 Æнæ мад не стæм:
 Алкæй мад дæр
 Нæхи мад куы у.

Æнæис не стæм:
 Æрвон хур мах у –
 Зæрин-цæхæр.
 Æнамонд не стæм:
 Æрмæстдæр ма нын –
 Кærдзыны къæбæр!

ДЖЫЗÆЛЫ СÆРМÆ ХъАХЪХЪÆДУР

Джызæлы сæрмæ – Хъахъхъæдур;
 Мæхъхъæлон къæпи мын балхæнут,
 Хæргæйи куыстæй мæ хъахъхъæнут!
 Хохы цъуппыл – сырчъийи дзуг;
 Галтæ мын уæрдоны сифтындзут –
 Хъæдтæ калын мæ бар уадзут...

Джызæлы сæрмæ – Хъахъхъæдур
 Бæхыл мын саргъ авæрут,
 Цуаны цæуын, гъа-мардзæ!
 Сау къæдзæхмæ ауайон,
 Кærдгæ дуртæ æрдавон
 Æмæ мæссыг самайон!..

АГЬНАТЫ СӘНӘХЪЫЗЫ ЗАРАГ

(Скъуыддзәгтә)

– Нал фәразын фатеры бадын...
 Ма байрайат уә сикъо галәй,
 Ма байрайат уә сохъхыр хъугәй!
 Нал фәразын фатеры бадын!
 Дәлдзәх фәуай, цард, дә заманти�ә!
 Дәлә машинә, кәдәм сә ласыс
 Сау хъадамантимә!
 Машинәйи будкә зәгәлтыл ләууы –
 Мәнән Микъолоз мә зәрдыл ләууы.
 Ма байрайай дә нымәтхудәй,
 Нал фәразын фатеры бадын!

Микъолоз дәр аәм дардәй куы дзуры:
 – Гандзайы къупең мәгуырај тәрсы –
 Мә уынгәг ныхас Сыбырај хъуысы:
 Денджызы хъазау дә урс дәллагхъуыр,
 Дә хъусдзәджы конд – рухс мәйи къахыр,
 Хуссары калмау – дә сау аерфугытә,
 Стъалыты халау – хәэзна фәрдгүйтә,
 Бикъо-хъәдурау – дә сау цәститтә...
 Аңа дәу фенгәйә, кәдмә цәрдзынән?
 Дәуән, Сәнәхъыз, уәлингән къахын,
 Сыбыры къуымты мә игәр хафын...
 Дәуән дә цәссыг дә риутыл кәлы,
 Мәнән мә цәссыг ам митыл сәлы...
 Ой, рәстәг уәдә цәй сабыр цәуы!
 Ме ‘фсымәр Бәтә мә фарсмә кәуы.
 Дәумә Сыбырај мә зынтә дзурын,
 Мә каис Увәдзәй хатыртә курын...
 Быны сәфт фәуай, фыдбылызы стъаршин!..

– Уә, Гаги, Гаги, кәй ракурон! –
 Пагәты Дзаба, уә, быллы Дзаба
 Афтә куы зәгъы:
 – Наниты Софи – л... агъдыфарс, –
 Ныр ма дын, Гаги, кәй ракурон?

Бедзәйы прошка – драгуны бæх, –
 Ныр ма дын, Гаги, кæй ракурон?
 Хъараты Сæна – адæджы дæргъæн, –
 Ныр ма дын, Гаги, кæй ракурон?
 Уæртæ Бурдзиуты Кесæмæ куы бацæуин...
 Ныр ма дын, Гаги, кæй ракурон?
 Рæсугъд Гасги тæбын æруагъта, –
 Ныр ма дын, Гаги, кæй ракурон?
 Пагæты Дзаба
 Бурдзиуты дуармæ йæ был æруагъта, –
 Гъер ма дын, Гаги, кæй ракурон?
 Уæ, биллы Дзаба ус ракуырдта! –
 Бурдзиуты Кесæйы, мæнæ диссæгтæ!

УАЙДЗÆФТЫ ЗАРÆГ

Уари нæм куы ‘рцыди,
 Уаринаг уæд фестæм, гъей!

Цопан нæм куы ‘рцыди,
 Цоппайаг уæд фестæм, гъей!

Хъази нæм куы ‘рцыди,
 Хъазинаг уæд фестæм, гъей!

Заре нæм куы ‘рцыди,
 Заринаг уæд фестæм, гъей!

Сури нæм куы ‘рцыди,
 Суринааг уæд фестæм, гъей!

Хузи нæм куы ‘рцыди,
 Худинааг уæд фестæм, гъей!

Сафе нæм куы ‘рцыди,
 Сафинаг уæд фестæм, гъей!

АГЬНИАН ЙÆХИ ЗÆНÆГÆН СÆ НОМЫЛ ХЪАЗГÆМХАСÆН ЦЫ ЗАРЫД

Алыгка-былыгка

Алыгка-Былыгка,
Кау бийин нæ зыдта,
Йе ‘нарæхстыл фækуыдта,
Йæ къухы фыдтæ ныххырхта...
Дзедзыры фырт ын æй ысбыдта.

Барис-Дырис

Барис-Дырис,
Иу бæх æм уыдис,
Хъæдмæ йыл цыдис –
Фækодта йæ æмбис...
Фæдис! –
Давды йын фæцис!

Дзерассæ

– Нæртон чызгæн – нæртон ном:
– Дуне дзыллæ æрхонæм!
– Дæ хал ысхауд, Хæчъассæ!
– Цы ном дæм ис?
– Дзерассæ! –
Ацы номджын – фæзминағ:
Гыгы кæндзæн йæ мийаг –
Кæрдинаг уа, хуынаг;
Уый йæ мадмæ хъусдзæн:
Ног мæйæ ыйн – хъусдзæг.

Балоккæ-Локкæ

Балоккæ-Локкæ,
Дæхи фæрөг кæ;
Дæ дарæс феппар,
Доны ныггæпп кæ, –
Уым и кæсæгтæ, –
Æрцахс мын тъепа!

Ма ку!

Ма ку! Ма ку! Ма ку!
Бухарæй дын –
Бухайраг,
Мæскуйæ дын –
Мæскуы рон,
Харбинæй дын –
Хæрдгæбыд,
Кæсæгæй дын –
Кæсгон бæх...
Рæсугъд чызг та –
Нæ сыхы!
Ма ку! Ма ку! Ма ку!

МЕ ‘РГЬÆУ ЧЫРЫНЫ ЦЫТАË ИС

(Сывæллæтты æвзагæй)

Ме ‘ргьæу чырыны
Цытæ ис?
Рабызыртт кæн,
Бызырттæг.
Æркæс, мæнæ –
Дæ цаца,
Дæ гуцца дæр,
Дæ дзында,
Ноджыдæр ма –
Дæ гала!
Дæ уæлæ сæ
Акæн
Æмæ кæртмæ –
Гудзи:
Уæртæ – хъо-хъо,
Хъи-хъы-ри!
Æмæ хъуыдадт –
Хъа-хъа-хъа!
Уæртæ: гæз-гæз,
Биби дæр,

Әмәе дзортт та –
 Дзортт-дзортт-дзортт!
 Уәртәе уәркө –
 Әм-рә-рә.
 Уәртәе дзыги –
 М-гъе-гъе!
 Уәртәе муму –
 Муммытә.
 Уәртәе пысо –
 Хуыррытт фындыз.
 Цу, аәрцахс ай,
 Абад ыл!

МА КУ, МА КУ, МАУАЛ КУ!

(Сывәлләетты әвзагәй)

Ма ку, ма ку,
 Маял ку!
 Айс дәе хъазән,
 Даә диdi,
 Даә гиссо ‘мә
 Даә биби!
 Ма ку, ма ку,
 Маял ку!
 Мәнә – баппа,
 Мәнә – гуыппа,
 Уый та – гага,
 Уый та – гүкку.
 Ма ку, ма ку,
 Маял ку!
 Ай дын – дзыкки,
 Ай дын – акки.
 Гүкку фәдзацци,
 Акки фәдзацци.
 Әмми акән,
 Гуыппа акән!
 Даизууа уасы:

«Дзыкки гәуы!»
Коко сыкъайә
Дзәппи кәны.
Мамм «мәнә дән»
Әрбадзырдта.
Гъәу-гъәу ай
Асырдта.
Рабызыртт кән
Мә гәбимә. –
Хъәбыс әмә
Гәбо дын!

ОЛЕТАЕ ‘МАЕ ОППЫТАЕ

Олетәе ‘мә оппытә,
Уәләе хъоппәг – хъоппытә!
Кәркусәг дәр – дидинәг,
Цыиудзәхәра, чыринаң.
Зила, зила хъуырмәджы,
Мамазила күирмәджы.
Ракәс дә дзәццытәй,
Бахуд дә гәццытәй!
Цал дын ысты? Дыууә сты!
Дыууә не сты – артә сты!
Къуыбыртт әмә къыбырттәг.
Ахиз зәхмә, быйырттә!
Адзортт-дзортт кән уәләмә,
Дагомы рәгътыл уәләмә!
Ратъәбәртт кән дәләмә,
Инджынтырдәм дәләмә!
Гәды тылдта къуыбылой, –
Азылд къулы, фәбынәй.
Къәбыс әхсир ысдәрдта –
Йә къоппа йын ыскъуырттай!
Хъаз әд баби әрбаңауы,
Рализд ардәм – хәцы дыл!

ЦЪИУ-ЦЪЫБЫРТТАЕГ

«Цъиу-цъыбырттæг,
 Цъуыы сæрæй цы уасыс?»
 Цъиу-цъыбырттæг:
 «Цъæлы муртæй мын
 Авæрут!» –
 «Цъиу-цъыбырттæг,
 Цъæнуты дын
 Дæ ахстон
 Эвзæр халон фехæлдта!
 Дæ къуыртт дын
 Бахордта!»
 Цъиу-цъыбырттæг:
 «Цъиу-цъиу-цъиу!»
 Пæрраст!

КÆРДÆГДЗУАН

(Сывæллæтты æвзагæй)

Дагомы – кæрдæг – цæрæн хос.
 Сойджын кæрдæг, къуыстымхал.
 Нанайы хъæбысы – чысыл хур,
 Чысыл гыгы, гыкъына.
 Ай – дзындзалæг, дуду у,
 Ай – хъоло, гыхха у,
 Ай – пысыра, бызза кæны,
 Цъылинаджы цъар хохо кæны.

СУБИЙЫ ХЪÆД

Скъопп, скъопп, ыскъуда!
 Скъуда мын æрдавут.
 Субийы хъæды – давæттæ,
 Скъуда мын æрдавут.
 Дзывылдар нын æртахти,
 Зæрватыкк дæр, гугукк дæр.
 Хуымафон у, хуымафон.
 Пысыра дæр фæбæззыд...

Скъуда дәр ыскости –
Скъопп, скъопп, ыскъуда!
Субийы хъәды – ыскъуда,
Скъопп, скъопп, ыскъуда!
Мәнә – давон! Давон у?
Уый давон нәу – талакъо!
Скъопп, скъопп, ыскъуда!
Ай – талакъо, нә бәззы.
Талакъо нәу – давон у!

ЧИ ЦЫ КУЫСТА

Дада тәскъ быдта,
Нана кәрц хуыдта,
Мә фыд хъәд ласта,
Мә мад цыхт ахста,
Мә хо гуыл кодта,
Нә фыркъа хыл кодта,
Нә хъуг цъәл хордта,
Нә гал цәхх домдта;
Сәгъ бәлас ахсыдта,
Нә куызд ай фәссырдта.
Әз хордтон, әууылдтон,
Сәндәг ёмпылдтон.

АТЫН-БАТЫН

Атын-батын Самасур,
Самасурән – Хъәрунц,
Хъәрунцән – Даккона,
Дакконайән – Къәзион.
Уый сә хъуджы аәрдыгъта,
Ләгәй ахсыр бамбәхста,
Ләг аәм ахсәв систад,
Йе ‘мбис ын банозта,
Къәртайы аәрдәг акалдта,
Уый гәдү басдәрдта
Әмә йәм куызд ләбурдта.
Ләг ахсәвигон
Хуыскъфәрәкмә адымдта.

«АВД ХОЙЫ»

Арваастәу симынц «Авд Хойы»:
 Хистәр – Адзәдзә,
 Үйрыдзәдзә,
 Ципци,
 Уәрдахъ,
 Дәдәкк,
 Уәдәкк,
 Үйдон кәстәр – Къәбәда.

ЕДЫЧЬЕ-ЕДЫЧЬЕ

Едычье-едычье –
 Думар-дычье,
 Кәфтыры кәфой –
 Рахау-бахау,
 Әлдары сәр –
 Дыууә дихы,
 Җопаны сәр –
 Хъәнтә-мәнтә,
 Емейи зыввыйт –
 Ацы ран!

ЗӘРВАТЫКК ЦЫ ЗӘГЬЫ

Ус – дыууәдзырдон,
 Ләг – иудзырдон.
 Кәд гәды ныхас кәнын,
 Уәд куыройы әргъәсчы астәу
 Мә сәр – цъи-
 и-
 ист!..

ГАКК-ГАКК, КУЫДЗЫ ГАКК

(Сывәллон хъәбысы узгәйә)

Гакк-такк,
 Куыдзы такк,
 Куыдзән дәр ай
 Нә дәттәм.

Бирæгъæн дæр æй
Нæ дæттæм!
Гакк-гакк,
Куыдзы гакк.
Куыдзы гакк æй
Ма хонут! –
Хохы сæрты
Йæ гæпп у.
Быдыры та –
Йæ тъæбæртт.
Фурды фале –
Йæ зыв-зыв.
Арвы кæрон –
Йæ гуыртт-гуыртт.
Гакк-гакк,
Гыццыл гакк,
Мæ хъæбысæй æрзæбул.
Афынæй кæ,
Мæ хъæбул!

«ЫГЬЫ-ЫГЬЫ!» – ЗÆРОНД ЛÆГ

- Ыгьы-ыгьы! –
- Зæронд лæг.
- Кæм уыдтæ?
- Аэлдаратæм.
- Цы сæм хордтай?
- Карчы фыд.
- Мæнæн та?
- Къусчи.
- Къусчи куынæ и!
- Гæды йæ ахордта.
- Гæды кæм и?
- Бæласы сæр.
- Бæлас кæм и?
- Фæрæт æй акъуырдта.
- Фæрæт кæм и?
- Цъайы ныххауди.

- Цъай кәм и?
- Сәгъ ай анозта.
- Сәгъ кәм и?
- Бирәгъ ай ахордта.
- Бирәгъ кәм и?
- Топп ай амардта.
- Топп кәм и?
- Уый та уәлә нә къулы!

УЙЙ КӘЕУГӘ НӘ КӘНЫ

- Мәнәе саби фәкуыдта!
- Уый кәугә нә кәны:
- Кәсәг әмәе Ногъаймә
Фос кәнынмә күы цәуы –
Йе ‘мбәлттәм күы сиды.
- Мәнәе саби фәкуыдта!
- Уый кәугә нә кәны:
- Кәсәг әмәе Ногъайы
Фәфос кодта бәхрәгъяу –
Фәдисимә күы схәңд.
- Мәнәе саби фәкуыдта!
- Уый кәугә нә кәны:
- Кәсәг әмәе Ногъайә
Әрбаскъәрдта бәхрәгъяу –
Сә къәхтыхъәр әрбайхъуист.
- Мәнәе саби фәкуыдта!
- Фен-ма: күид у йә бын та...

АГКО ӘМӘЕ БАГКО

Агко хъәдур ысфыхта,
Багко йын ай ахордта.
Уәд ай Агко асырдта.
Багко хъәуәй алыгъди,
Хурхор-къуиппыл ысуади,

Соппәрьирдәм фәзылди,
Цәхджын суарәй анызта,
Мәстәндоныл бахызти,
Мәссыджы цур ныббадти;
Фадауы дын мәкъуылы
Раст узынау бамбәхсти.
Мах Багкойы әд мәкъуыл
Багаләджы әрластам:
Далә ләууы нае кәрты.
Адзур-ма йәм рудзынгәй:
«Лидзгә, әвзәр Багкоса! –
Әрбаңауы Агкоса!»

САГӘН – КЪУЫРЦЫ

Хъара – хъистым,
Гәбыты Габо,
Сырхән – дзуар,
Әгънәг – әфтыд,
Сагән – къуырцы!

КӘМӘЙ ДӘ?

– Кәмәй дә?
– Дзәбитәй.
– Бәрәг дә
Дә митәй.
– Куыд ысты
Мә митә?
– Дәлитә,
Уәлитә.

АРИКЪА-ДРИКЪА

Арикъа-дрикъа,
Дырма хиза,
Пе-елули, пе-елули!

Пандыры сәрфән
 Къайау – тути,
 Хъанхъыло – ламаз,
 Къукъыри – сардахъ,
 Дон – хъырди.
 Уәрәйди!

ХЪАЗӘН ФИДИСТАӘ

Цъамад – цъәлхор,
 Дагом – дәлгом,
 Къора – къордәй,
 Донысәр – донласт,
 Урсдон – урсцәст,
 Инджынтә – инджынхор,
 Зынцъар – әдцъар,
 Холист – хом мыст,
 Джими – донми,
 Ынаал – мәңг хъал.

ЧЫЗА

*Цәсты арфәтә. Кодта сә рагон дәсны ус Чыза,
 Донысәры хъәүәй, йәк мыггаг кәмәй уыд, уый ничиуал зоны.*

Ту-ту-ту! Чыза!
 Дәлдзәх-суадон дә рын фәласы, –
 Әз уый федтон.
 Әз уәлхур стъалы федтон,
 Арвы дуар гомәй федтон.
 Калмы комы хәфф федтон!..
 Ту-ту-ту! Чыза!
 Чи дын батых кодта, –
 Карды комыл – йәк фәндаг,
 Айчы хъузджы – йәк хәдзар...
 Фәздәгдәзәуән – йәк хүйссән,
 Арты астәу – йәк бадән...
 Ту-ту-ту! Чыза!

НОГ РАЙСОМ – НОГ БОН

Сау барәджы урс барәг фәсүры. –
 Сә иу – ахсәв,
 У иннә – бон...
 Хур цәхәр-бәхыл ссәуы!
 Рудзынгәй арвы цъәх уынын, –
 Къәдзәхтә артдзәгъдән уадзынц.
 Цыиу цъыбыртт кәны.
 Ләдзәгәй сыйнтаңжы къух хойын:
 «Фестут уәләмә!
 Кәрчыты раудзут,
 Хъуджы аскъәрут хъоммә!
 Скъоламә уын ма байрәджы уәд!»
 Бон та мыл аәрцыди, ног бон!
 Фарн аәрхәссәәд,
 Зәрдәрай бафтауәд!
 О, хурзәрин!..
 Дысоны фылдынта – афтари!
 Дысоны хорз фынта рәестмә разиләнт:
 Мә нанайы та федтон, Уасиайы, –
 Цыдәр тыхтон аәрбахаста.
 Цыдәртә нын байуәрста...
 Ахсәвы хорз фынта рәестмә разиләнт!
 Сахаты хъандзал базылдтон,
 Ардыгәй райсоммә ифтыгъд у,
 Бонимә әмдзу кәндзәни...
 Ахсәвимә әмдзу кәндзәни...
 Уасәг къәсәры ‘дде ныууасы –
 Чидәр нәм аәфтдзәни абон.
 Ләгтыйдуар, хорзкъах уазәг ай фәкән!

РАГОН ЗАРӘГ

Мә нана Уасиайы фарстон: «Куыд иу цагътат?» Уәд мын уый афтә разарыд:

- Хъаз әмә Черә, Бегъя – Бечыр!
- Хъазы чызг Гуагә – налат хәйрәг.
- Бирәгъ дәр дзы йәхицән тәрсы!

-
- Хъаз әмәе Черә, Бегъа – Бечыр!
 - Хъа-азы чызг Гуагә – винычи, дала-ачи!
Оу, дәләләй, тох, Ба-аби!

 - Хъаз әмәе Черә, Бегъа – Бечыр!
 - Хъазы чызг Гуагә – хъәддаг пысыра.
Калм дәр ма дзы йә хүйнкъмә лидзы.

 - Хъаз әмәе Черә, Бегъа – Бечыр!
 - Хъа-азы чызг Гуагә – винычи, дала-ачи!
Оу, дәләләй, тох, Ба-аби!

ДӘЛИМОНЫ ЗАРАГ

Адәймагән райгуырди дәлимон; куыддәр райгуырд, афтәе къонайыл абадт, фәнык барын байдыдта әмәе зарыд:

Дәлдон кәсаг, уәлдон арт!
Додой кәны Гыщцийы арт, –
Мәнмәе къонайы былмә чи кәсдзән!
Ай мын – райсоммә, ай – иннәбонмә,
Ай – иннәбонмә, ай мын – райсоммә!..
Дәлгом кәнон – уәлгоммә,
Уәлгом кәнон – дәлгоммә.
Мәе рахиз цыд – галиумә,
Мәе галиу цыд – рахизмә.
Нәе бәркад къуым – әбәркад,
Әнәнизиән – рыны уәнгәл.
Мәе къәрта та – әнәбын.
Әнәе донәй баддзыстәм,
Әнәе сәнар – әнәе арт,
Әнәе куырой, әнәе ссад.
Хәрәдҗы кой мын ма скәнүт,
Хуыйы къәдзил мәм ма ‘вдисут: –
Авд дәлдзәхы – мәе бынат.
Мәе ном хуийны Хәлгъон-хәйрә!

НЫМÆТУÆРДДЖЫТЫ ЗАРÆГ

О æна!

Нанамæ мын чи бадзурдзæн?

О æна!

Цъæх мигъы бын – цъæх барджытæ.

О æна!

Мæ фæрдгутæ – тъахтины къухыл.

О æна!

Мæ басмахъхытæ – тъахтины бын.

О æна!

Цъæх мигъы бын – цъæх барджытæ.

О æна!

Мæ цæнгдарæн – саджы сыкъайыл.

О æна!

Мæ къухдарæн – næ тæрхæгыл.

О æна!

Цырддæр февнал, сæрæн чызг!

О æна!

Ауæрд, ауæрд næ нымæт!

О æна!

Цъæх мигъы бын – цъæх барджытæ.

О æна!

Кæд дæ курæг се ‘хсæн ис...

О æна!

Йæ ехсы къæрцц ардæм у.

О æна!

Йæ бæхы гæпп ардæм у!

О æна!

Нæ фæлæ дæ ма аскъæфæд!

О æна!

Ацы нымæт де ‘рмдзæф у.

О æна!

Демæ дын æй ратдзыстæм.

О æна!

Хурбоны уый – уæ хураууон.

О æна!

Уаргæ бон – уæ халагъуд.

О æна!

Зымæг та – уæ хъарм хæдзар.
О æна!
Уæ сабитæн – хъазæн уæзæг!
О æна!

ЛЕЗИЙЫ ЗАРÆГ

Ацы зарæг мын скæнын кодта Агънаты Бибо йæ ус Дзбон Лезийыл; æз ын æй зарыдтæн æмæ йæ фæндырæй цагътон, Бибо та мын хъырнгæ кодта.

Дзбойты Лезинка –
Гъа-гъы-гъы!
Куы рацæйцæуы –
Гъа-гъы-гъы!
Сырх басмахъыты –
Гъа-гъы-гъы!
Хъинц-хъинцгæнгæйæ!
Гъа-гъы-гъы!
Йе ‘фсин Уырымон –
Гъа-гъы-гъы!
Уымæн куы зæгъы: –
Гъа-гъы-гъы!
– Салбар ма бахуый!
Гъа-гъы-гъы!
Салбар хуыйгæйæ, –
Гъа-гъы-гъы!
Авд уæд судзины, –
Гъа-гъы-гъы!
Лези асæтты.
Гъа-гъы-гъы!
Йæ лæг Бибо, дам, –
Гъа-гъы-гъы!
Æнæ салбарæй, –
Гъа-гъы-гъы!
Уæд куы бæззайы. –
Гъа-гъы-гъы!
Бибо та æз дæн –
Гъа-гъы-гъы!

Уыцы хәрзхъәдән –
Гъа-гъы-гъы!
Йә сәры хиңау. –
Гъа-гъы-гъы!

АГУЫСС, АГУЫСС, ХЪӘНДЗИЛӘГ..

(Авдәны зардыхытәй)

Агуысс, агуысс,
Хъәндзиләг!..
Дә мад Әлдараты быләй
Ахауди.
Агуысс, агуысс,
Хъәндзиләг!..
Уәргүүин баслыхъ ма дын
Чи скәндзән?
Агуысс, агуысс,
Хъәндзиләг!..
Чи ма дын бауәрдзән
Урс нымәт?
Ма тәрс, ма тәрс,
Хъәндзиләг!..
Әз бауәрдзынән
Урс нымәт.
Ма тәрс, ма тәрс,
Хъәндзиләг!..
Ыскәндзынән дын
Уәргүүин баслыхъ.
Агуысс, агуысс,
Хъәндзиләг!..
Дә мад Әлдараты быләй
Ахауди...
Агуысс, агуысс,
Хъәндзиләг!..
Уәлә уәлдагыл
Кәркусәг фәзында.
Агуысс, агуысс,
Хъәндзиләг!..

Уый кәркусәг нәу –
Дә мад кәд у!
Ма тәрс, ма тәрс,
Хъәндзиләг!..
Дә мад әгас у,
Әрызгъоры дәм!

РЕУА

(Сывәллоны къухтыл узгәйә)

О реуа!
О къуылых реуа,
Кәдәм цәуыс?
О реуа!
Музучы дуармә
Мән хъуыддаг уыди.
О реуа!
Музучы дуармә –
Асантьури.
О реуа!
О къуылых реуа,
Кәдәм цәуыс?
О реуа!
Цәрвтә хәрән –
Дә сау пъири.
Б-ба!

ӘРСОЙ ӘМӘ КӘРКОНӘГ

(Авдәны зарәг)

Әрсой әмә
Әрситә.
Ало-ло кә,
Гүйсситә.

Кәркай әмә
Кәрчитә.
Ало-ло кә,
Гүйсситә.

- Эрсой дæ ‘ви
Эрсонæг?’
- Кærкой дæ ‘ви
Кærконæг?’
- Эз дæн Эрсой,
Эрсонæг.
- Эз дæн Кærкой,
Кærконæг.
- Эз дард уыдтæн –
Мыдтæдзуан.
- Эз дард уыдтæн –
Нæмыгдзуан.

Мыд нæ хъæуы
Куадзæнмæ,
Нæмыг –
Хуымы садзынмæ.

ДЗЫЩЦАЙЫ ЗАРÆГ НОГГУҮРДЫЛ

(Йæ фæстаг зарæг)

Йай мах у,
Йай гыццыл у ‘мæ нæхи у,
Ханты Ханиффæ у.
Кæмæн æй дæттæм?
Никæмæн æй дæттæм:
Йай мах у,

Йай гыццыл у ‘мæ нæхи у,
Æнæнiz у ‘мæ цæринааг у,
Ханты Ханиффæ у –
Йай, йай, йай!

Амæн æфсымæр уыдзæн – Амбет,
Иннаэ ‘фсымæр уыдзæн – Умбет,
Æмæ æртыккаг æфсымæр – Арамбет.
Ацы дзыхæй сын заргæ кæндзæн,

Ацы гүккытәй сын әмдзәгъд кәндзән,
 Ацы гәккытәй сын кафгә кәндзәни.
 Уыдон та йә буцән дардзысты,
 Уыдон ай әфхәрын нә уадздзысты,

Уыдон ай чындыз дәр ратдзысты.
 Йай гыщыл у ‘мә нәхи у,
 Йай Ханты Ханиффә у.
 Йай, йай, йай!

ДӘ РЫНТАЕ МЫН АЛИДЗОЙ

(Агъниан йә рынчын хистәр зәнәгән цы зарыд)

Дә рынтә мын алидзор,
 Дә хүйссәнәй мын фестай, –
 Нә күйдз дыл цин кәндзән,
 Нә гәды дын аргъяу кәндзән. –

Уәд нәм Касаты Пыси хъәргәнгә
 әрбаңаудзән:
 «Исты мын фенут уә къәбицы, мә рагон,
 каистә,
 Әви ай Цәрукъаты Хъәрәсейы
 хәедзар нал у!»
 Уәд нәм Созайты куырм Муссә уәлә
 Урсдонәй,
 Ләдзәгәй йә развәндаг старгә,
 әд хъисфәндир әрцәудзән,
 Цәбиты Гәгка иу къахы фындыл кафдзән,
 Уырымты Хъайти әмбисәндә хәсдзән,
 Челәхсаты Муссә кусарт акәндзән,
 Хъараты Бәтә кувәт уыдзән,
 Бытъәты Сугъар заргә ныккәндзән;
 Әрыдонәй нәм нә хәрәфырт
 Уататы Бибо ссәудзән,
 Хохәй та нәм нәхи Уане рахәцә уыдзән...
 Дә рынтә мын айсәфой,
 Дә хүйссәнәй фәгәпп ласай.

Нæ хъуг дæм йе ‘взаг æрбадардзæн,
 Нæ сæгъ дæм æрбаусдзæн. –
 Уæд нæм мæ хо Рацæ хуын схæсдзæн,
 Сонихан та нæм Бирæгъзæнгæй рацæудзæн.
 Байон æмæ Борæйон дæр ам уыдзысты.
 Бытъеты Фатъи йæ дзыхæй фæндыр
 цæгъдзæн,
 Поли нын Сæнайы кафт фæзмдзæн.
 Аæз мæхæдæт чъиритæ ракæндзынæн,
 Уырысхъыз кувгæ кæндзæн,
 Ади «оммен» кæндзæн...
 Уæ, дæ рынтæ мын фесæфой...

РАДЖЫ БАДÆГ – АЕВÆСМОН

Нарæг астæу – гуырвидауц, гъей!
 Раджы бадæг – аевæсмон, гъей!
 Гогызы мард дæ – дæ фæсрон, гъей!
 Гогызы мард дæ – дæ фæсрон, гъей!

КÆХЦГÆНÆН БОНЫ СОЙЫ ЗАРÆГ

Сойгæнджытæ вæййынц сылгоймæгтæ. Сæ иумæ ис лæдзæг,
 уый дзы къæсæр хойы, æмæ се ‘ппæт иумæ зарынц:

Сой цæуы, сой!
 Уæлæ къулыл – дидитæ,
 Сой цæуы, сой!
 Рахæссут нын чъиритæ,
 Сой цæуы, сой!
 Фидæнмæ дæр ардæм цæуы,
 Сой, сой, сой!
 Уе ‘фсин къуыммæ фæлидзы!
 Сой, сой, сой!

Æфсини лидзыны коймæ куы ‘рхæцæ вæййынц, уæд æфсин
 сойгæнджытæн рахæссы хардз.

ГӘДЫ-ГИДА – ХИНӘЙДЗАГ

– Гәды-года, кәм уыдтә?
 – Саухъәды фәзылтән,
 Бикъо-хъәдур хордтон,
 Дзедырәгдзуан кодтон...
 – Хинайдзаг дә, хинайдзаг:
 Дә мукъутә – миләйдзаг.
 –...Хамасатәм баудтән,
 Тамасатәй раудтән, –
 Бәгуы-мәгуыр не сты,
 Мыстыты бын фесты.
 Мыст дын дзенкъор фәдавы.
 «Иу нәмыг мын авәр!»
 «Гәды хорәй нә цәры».
 «Уәдә мә цот цы хәры?»
 «Цот дәр дын ис? Сә нәмттә?»
 «Къәрцхъус амә Гәрәмтә;
 Хъармы хүйссынц әмвәрстәй...
 Цом-ма, фен сә дә цәстәй –
 Кәддәра мын цы хәрынц,
 Сихор, цымә, куыд кәнынц», –
 Хонын мысты нә комыг.
 Фелвәстон ай мә комы!..

ХЫЛ

«Гогызы хәринаң» –
 Цъәх кәрдәг,
 Әнә сыфтә
 Лыстәг зәңг.

Әз ай хыссәйыл
 Куы кәрдын,
 Не стыр кәхцы сә
 Әууәрдын.

Дзортты цынутә –
 Әххормаг.
 Уасәг сын хәры
 Сә холлаг.

Гогыз февзәрдис
Йæ цуры.
Уасæг зыдæй
Лæбуры.

Гогыз уасæджы
Æркъуырда,
Кæрты къумты йæ
Æрсырда.

Цал цæфы ‘мæ йын
Цал дзæхсты! –
Уасæг арæдæнг,
Рамæсты!

Дзиццы-бога
Хъуырæй-хъуырмæ! –
Кæрæдзи næмынц
Кæдæй нырмæ!

Худынц сыл
Кæрты цæрджытæ:
Уæныг дæр, хъуг дæр,
Кæрчытæ.

Къæбис хылгæнджытæм
Бауади –
Фæстæмæ хъис-хъисгæнгæ
Раудади.

Нæ сай фыркъа сæ
Ауыдта,
Йæхи сæм дардæй
Равзылдта.

Ахæм тъæпп фена
Дæ балгъитæг!
Гогыз цæхæрадоны
Бамидæг.

Уасæг та уынджы
Стæлфыди. –
Нæ фыркъа, гъе, ахæм
Тызмæг уыди!

КЪÆПЗОР

Хъарийы къуымæл –
Æгæр туаг.
Махæн Къæпзор –
Цыдæр хъуаг.

Дæлæ комы –
Хæлын барæг! –
Хæлын цæмæн? –
Хъæдын барæг.

– Кæдæм цæуыс,
Архъепп-арчепп?
Йе ‘дзæфхад бæх –
Фæчепп-фæчепп.

– Цы ма уыдзæн
«Хæрзконддæр»?
Дæхи хуызæн –
Дæ дот дæр!

КЪЕЗА

Къезайы сæрвæтмæ арвыстой,
Хосдзаутæн, дам, чъиритимæ...
Хосдзаутæ загътой хосгæрсты:
– Ам чъириты цыхт цы фæци? –
Чъирийы был – къæцæллæй хуынкъ,
Къеза йын йæ цыхт рацъырдта...
Къеза, дам, чызгæй ахæм уыд!

Къеза зәппадзы бамбәхсти,
Барәг йә рәзты фәцәйцыд,
Къеза йәм йә сәр радардта, –
Ләг дәр фәсонт и, сәрра и...
Къеза, дам, чызгай ахәм уыд!..

НИКУЫ НИЧИ, НИЧИМА!

Цәстыхау авд әлхынцъы
Куы бакәнай,
Къухы саггомы
Дон куы ахәссай,
Авд хохы сәрты
Куы ахизай –
Райгас уыдзысты дә мәрдтә!..

Нә бакәндзынә цәстыхау
Авд әлхынцъы,
Нә ахәсдзынә
Дон дә саггомы,
Нә ахиздзынә авд хохән
Сә сәрты, –
Нә райгас уыдзысты дә мәрдтә!
Кәд чи райгас
Әниудәр? –
Никуы ничи,
Ничима!

ЦӘХӘРА ФЫЦЫНЫ ЗАРАГ

Мәнә футәг, лебәда,
Дүгүсыыф дәр, хуырхәг дәр,
Цыиудзәхәра, ләджирттәг,
Кәрвәдзәг дәр, дзынdziләг,
Пысырайы мад дәр – семә.
Пысыра йәхәдәг цы фәци?

— Ёз мәнә дән, мәнә дән!
 — Да судзаг дә, нае хъәуыс!
 Ис дәм әмбәхст судзинтә!
 — Гъа, иу судзин дзы дәүән дәр!
 Ёз хомәй дәр куы бәззын,
 Ёууәрцыйә куы бәззын,
 Чырийы хуылфы куы бәззын!
 — Хуыздәр фәуай, пысыра,
 Мә раздарәны фәдджимә
 Рауай уәдә, әнәнтыст!
 — Тъупп-тъупп!
 Тъупп-тъупп!
 — Цы хойыс?
 — Фәлвых кәрдәг фәйнәгыл,
 Арынгхафән — мә къухы.
 — Рафыц, рафыц, мә цәхәра,
 Туаг хуырхы дә стауын.
 Сәгты фиу дыл ныппарон,
 Ёхсырысәр дыл ныккәнон,
 Рафыц, рафыц, мә цәхәра!
 Хуры чызг дәр дәумә кәсү!
 — Хуры чызг — дзыккаәфсәст,
 Уәд ма мәнәй цы кәнү?
 — Дзыкка та циу дә разы?
 Рафыц, рафыц, әнхъәлмә
 Мә сабитә дәумә кәсүнц,
 Нә гәды дәр, нае къәбыс!

ДЗЫККА ФЫЦЫНЫ ЗАРӘГ

Равдыл, равдыл,
 Мә дзыкка!
 Ме ссад зәры,
 Ме стуан уайы
 Зилгә-милгә
 Дыууәрдәм:
 Фылдәр-фылдәр —
 Рахизмә,
 Къаддәр-къаддәр —
 Галиумә.

Δæ бærkad нын –
Комы дзаг,
Алкæмæн дæр –
Комдаг.

Уæле-уæле
Урсдон и,
Къора æмæ
Донысæр.
Фæдзурут-ма
Адонмæ,
Æрхонут-ма
Ноджыдæр
Цъамад æмæ
Инджынты.

Равдыл, равдыл,
Мæ дзыкка!
Нæ хъуг хызти
Цъæззиуы,
Хос ын карстой
Лæг-зиуæй
Кæрдæгæн
Йæ бæзджынты;
Йæ ривæддон –
Бæрзджынты;
Йæ доны нозт –
Суадон:
Йæ хъомгæс та –
Радон.

Равдылд, равдылд
Мæ дзыкка!
Йæ сойдзæстæй
Хур кæсы,
Хуры фарсмæ
Мæй зыны.
Æппæты фаг –
А бærkad!
Ныр мæ цонг дæр
Бафæллад...

НÆ САУ ФЫРКъАЙЫ ЗАРÆГ

*Агъниан æй зарыд
йæ кæстæр сывæллонæн*

Нæ чысыл уәрко сидзæр уыд,
Æхсыр ын дардтам – курæггаг.

Касдонæй цард, хъæрмхуыппæй,
Хордта хъæдур, дзærна дæр.

Иухатт къуымы – къыбыртт-къыбыртт,
Йæ хъуыры фæбадт карчы стæг.

Нæхи Бодзи йæ дыстæ
Æргæвдынмæ батылдта.

Хæбæц-хæбæц, дзойтæгæнгæ,
Сыстад уәрко уалынмæ.

Йæ адзалæй фервæзти,
Цæргæ баззад, мæгуырæг...
Цы фыркъа сси næ уәрко!
Бакæс æм – иууыл сæр уыди!

Æлвыйдæй – къаннæг уәрццы йас.
Сыкъатæ та – цæййæстæ!

Сыкъатæ та – паказдыхт,
Уырынг-уырынг, дурхъæбæр.

Мæстыгæр уыди næ уәрко:
Фыццаг фæнадта гæдый,

Стæй та – уасæг, гогызы
Æмæ næ куызд Гараппы...

Дæу дæр, мæ хур, Таймураз,
Ме 'рбацыдмæ ныххоста.

Ныфсджын уыди нæ уærко –
Уынджы-иу хъомты асырдта.

Асырдта-иу бæхты дæр...
Дондзаутæн дæр сæ дон калдта.

Иубон та сыхæгтæм бауади,
Къутæроны фысæн – сай дæрæн;

Иннае сыхæгтæм бауади –
Сæ рæуæды сын ныппырх кодта.

Хæдзары хицау рафæдис:
Топпæй фехста, – тæрсæн æхст.

Фыркъа дын дзы ма фæтæрса! –
Гæрахырдæм фездæхти...

Уый чи федта – дис кодтой,
Худæгæй дæр мардысты.

Дзырдтой: нырма фыркъа у,
Куы сыстыр уа – абабау!

Уæд Азæмæт, нæ хъæуккаг,
Нæ быны бабадт алыбон:

«Рauæй йæ кæнут!..» – æмæ йæ
Йæхирдыгæй фækодта...

Хъæдкалджытæн завхоз уыд,
Уыдонæн æй аласта.

Уый адæмæн цы хъыг уыд...
Мæ зæрдæй йыл фæриссы...

Цы фыркъа сси нæ уærко! –
Æлвæдæй – æрмæст уærццы йас.

Сыкъатæй йын – паказдыхт,
Уырынг-уырынг, дурхъæбæр.

Уæ, нæ уærко-хъæбатыр,
Фырæй уыдаис фырдиссаг!

ДӘНДАГИВД

– Дә дәндаг та
 Күы рахауд!
 – Нәе, нәе! Мыст ай
 Ахордта.
 – Кәцы дәндаг,
 Дә кәцы?
 – Ме ‘взәр дәндаг,
 Мә хәлын.
 – Уәдә ма дын
 Кәм уыдзән?
 – Мыст ног дәндаг
 Ратдзәни!
 – Цавәр дәндаг,
 Цы хуызән?
 – Хъәбәр дәндаг,
 Цыргъ къәпсыр!

УӘРІЦЦ

– Уәріцц-былдыхъхъ
 Хурхәтәнтә.

Уәріцц-былдыхъхъ,
 Хуым фәбур и.

Уәріцц-былдыхъхъ,
 Мәнәу згъәлы.

Уәріцц-былдыхъхъ,
 Гән ныххус и.

Уәріцц-былдыхъхъ,
 Зәхх фәхалас.

Уәріцц-былдыхъхъ,
 Хәхтыл – ног мит.
 Мыст, мә мызд мын!

Мыст, мæ мæрт!
Цæй, хæрзбонтæ!

Үæрцц-былдыхъхъ! –

Æмæ – пæррæст!

УЙЙ ХУЫССÆГ У

Бæласы цъуппæй уыг ратахти, –
Уый хуыссæг у:
Ало-ло кæн,
Афынæй!..

Кауы сæрты куызд æрбахызт, –
Уый хуыссæг у:
Ало-ло кæн,
Афынæй!..

Дуары хуынкъæй мыст æрбалæст, –
Уый хуыссæг у:
Ало-ло кæн,
Афынæй!..

Нæ пецы сæр гæды стымбыл, –
Уый хуыссæг у:
Ало-ло кæн,
Афынæй!..

Дæуæн дæ авдæн сабыр узын, –
Уый хуыссæг у:
Ало-ло кæн,
Афынæй!..

МАЙРÆМЫКАРК

– Атæх, атæх мæ уæлкъухæй
Зынджы къæрттау мигъы сæрты.
Арвы кæрон – де ‘рбадæн.
Атæх, – дымгæ наёма дымы,

Атæх, – къæвда нæма уары.
 Дымгæ дæ фæхæсдзæн
 Авд хохæн сæ фæстæмæ,
 Къæвда дæ фæласдзæн
 Далæ фурды астæумæ.
 Рахизырдæм куы атæхай, –
 Дæ мадырвадæн лæппу гуырдзæн,
 Галиуырдæм куы атæхай, –
 Дæ хæрæфыртæн чызг гуырдзæн!
 Пæррæст – æмраст фæтæхыс!
 Лæппу æви чызг гуырдзæн?
 Сæ дыууæ дæр, – фаззæттæ!

НОГБОНЫ ‘ХСÆВЫ

- Ногбоны ‘хсæв – басылтæ.
- Уазалæй мын басыдтæ.
- Дæ мит æрцæгъд. Мидæмæ!
- Дæхи пецыл ахъарм кæн.
- Басылтæ дын куы скодтон –
- Дедатæ ‘мæ бибитæ.
- Деда кæм и? – Күйройы.
- Бабыз кæм и? Доны был.
- Уасæг кæм и? – Кауы сæр.
- Карк та кæм и? – Таунæгыл.
- Бæх та кæм и? – Хъæд ласы.
- Хъуг та кæм и? – Хъугомы.
- Фыркъя кæм и? – Хизынмæ.
- Къæбыс кæм и? – Кулдуармæ.
- Гæды кæм и? – Мыист ахсы.
- Уæдæ ардæм нал цæуынц?
- Күйиннаæ, күйиннаæ! Мæнæ сты –
 Пецы хуылфы бур фыхæй.

ДЗÆГУИ

Мæнæ уын – Дзæгүи,
 Дæлæ уын – Дзæгүи,
 Уæлæ уын – Дзæгүи,
 Фале дæр – Дзæгүи,

Цары дэр – Дзæгуи,
Уæрмы дэр – Дзæгуи,
Аджы цур – Дзæгуи,
Фæнычы – Дзæгуи...
Дæхи ныхс, Дзæгуи,
Исты кус, Дзæгуи!
Дæдæй, Дзæгуи!..

ЧИ ДЫН ЦЫ РАТДЗÆН

Къахæй ауай,
Уынгмæ азгъор,
Тæх быдырмæ,
Доны былмæ!
Ратдзысты дын:
Зæхх – цъæх дзабыр,
Хур – сырх хæдон.
Хох – йæ урс худ,
Мигъ – йæ нымæт.
Боны рухс –
Дæ цæсгомыл,
Æхсæвы тар –
Дæ цæсты сау.
Дадамæ дын –
Хъыримаг, –
Донайы хæстæй
Æрхаста.
Мæ тиумæ дын –
Саулох бæх, –
Хъарсæй йæм
Æрбафтыди.
Кърандас, чиныг –
Дæ фыдмæ, –
Ростовæй дын
Бисхаста.
Мæнмæ та дын –
Зæрин дзырд:
Авдæны зарæг,
Фæндырдзагъд!

КЪАЛМОДЗ

Къәлмодз әрцыд тәнтәхәудәй,
 Сарайы астәу әрхүиссыд.
 – Картофы цъәрттә йын авәрут!
 – Әмә хәргә нал кәны.
 – Доны къәрта йын авәрут.
 – Әмә дон дәр нал нуазы.
 – Әнәхъән къуыри кәм уыди?
 – Боба йыл похци фәласта,
 Тезо та йыл – цъыхыры,
 Тубуци та – дойнаг дур.
 – Әмә йә уәрдон цы фәци?
 – Әртә дихы йә акодтой:
 Сәмән – Бобайән,
 Дыууә цалхы – Тезойән,
 Тубуцийән – йә гуыффә.
 – Әмә уәрдон кәйдәр күы уыди! –
 Рынчын Нохдары Зәгәлты,
 Әмә нын фиддон күы фәци!..
 Уәдә Къәлмодзән цы кәнөн?
 Сынтаңжы къухыл ныххәен,
 Акәсон әм рудзынгәй...
 Дәлә, мәгуыр, цы ‘нкъард у –
 Йә фынды зәххыл әруагъта,
 Йә цәсты бын цәссыгвәд.
 Гъә, мә зәрдә дын фехәла,
 Ма кү, Къәлмодз, мә уәныг!
 Ахәр, мә хур, дон ана!

Әмә Къәлмодз мә дзырдәй
 Хәры, мәгуыр, хуысгәйә,
 Картофы цъәрттә сивырәй,
 Дон та нуазы къәртайә.
 Да тәригъәд!.. Нә тәригъәд!..

ЧЫЗДЖЫТЫ ЗАРӘГ

Арвы буц чызг
 Ацырухс.
 Кыс, кыс!

Мигъы буц чызг
Къәвдаккә.
Кыс, кыс!

Хур æркæсæд,
Къәвда уарæд.
Кыс, кыс!

Хур – къәвдаджын,
Къәвда – хурджын.
Кыс, кыс!

Хұымтæ – саухал,
Кәрдæг – сәвдҗын.
Кыс, кыс!

Хъугæн – хизæн,
Сæгъæн – хизæн.
Кыс, кыс!

Нæ қуывдмæ уæ
Хонгæ кæнæм:
Кыс, кыс!

Ис уæлибæх,
Ис æртхурон,
Ис æмыс!

НÆ КАРК – ХЪУЫДАДТ!

«Хъахъа-хъа,
Айк мæм ис!» –
Хъær кæны нæ карк.
«Хъуыдт-хъуыдадт,
Хъуыдт-хъуыдадт!» –
Афтыдта та айк.
«Хъахъа-хъа!» –
Айк æфтауын
Каркæн тухи,

Цъимас у.
 «Хъуыдт-хъуыдадт»,
 Йæ ахæрын
 Ёнцон æмæ минас у!

УÆ, МÆ БОН, ЦЫ КÆНОН

Mæ рагон зарджытæй

Мæ судзин къухы сæтгæ кæны,
 Мæ цæссыг зæхмæ тæдзgæ кæны!..
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!
 Куыд ныууадзон æз ацы цар,
 Ацы къæсæр, ацы дуар?
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!
 О бæппу, кæдæм мæ сурис?
 О дзыцца, куыд ницы дзурыс?
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!
 О мæ Увæдз, мæ Хадзыгуа,
 Низы хай уын макуы уа!
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!
 Сæнæхъызау мæ фæндырæй
 Къуымы зарын уынгæгхъуырæй.
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!
 Искæй хæдзар фыдæбон у,
 Искæй къух, дам, сындзтонæн у.
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!
 Уæ чызг кæмдæр куыд цæрдзæни?
 Фæстæмæ уæм фæкæудзæни.
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!
 Мæ къабайыл – æгънæджытæ,
 Мæ цæссыгæй – сæхтæджытæ,
 Уæ, мæ бон, цы кæнон!

РАГЗÆРВАТЫКК

Саджилдымæг рагуазæг,
 Кæцæй фæдæ рагуалдзæг?
 Мартъи йæ маst калдзæни,
 Нырма мит дæр уардзæни.

Мæ зærватыкк, цы фæуай,
Миты бын мын куы фæуай!
Дурын пең нæм ис, æмæ
Раңу хъарммæ мидæмæ!
Нæ куызд баст у скъæттраңын,
Гæды ахст у тæсчы бын.
Ам дын – бынат, уæлтарваз
Æлыг-хæдзар æрцараз!

УЫТЪЫРСИН

Уытъыр-Уытъыр-Уытъырсин!
Уытъырсин, дам, ус куырдта.
Донысæрæй Цъамадмæ
Лæвæрттимæ баңди:
Чызджы мадæн – хъæз ерджен,
Чызджы фыдæн – ламаздыхъ,
Чындзагæн та – сæхъис тын.
Уытъыр-Уытъыр-Уытъырсин!
Уытъырсин, дам, æнафон
Йæ хуыссæнæй фестади,
Топп афтыдта йе ‘фцæгыл,
Йæ кайыстæм бахъуызыд,
Сæ хъуджы сын раскъæрдта,
Сæ хæрæг сын раласта.
Куызд ай фæсте расырдта.
Давæг æм топп фæдардта.
Гæрах – фæлæ февгъуыдта.
Дæ балгъитæг уйайу уæд! –
Куызд ай рындзыл æрбырста.
Бæстæ – фæдис, давæджы
Адæм рындзыл æрцахстой.
Хæрæг фæстæмæ – цыппæрвад,
Хъуг дæр йæ фæдыл ныйгарц и.
Уытъыр-Уытъыр-Уытъырсин!
Уытъырсин ус кæд хæссы?
Чындзхæссæг нæ нæ хоны?

МÆ ХУЫЛЫДЗТАË – ДÆУ

Авд боны ма –
 Куадзэнмæ!
 Донгуыронмæ
 Уайдзынæн.
 Авд хатты
 Найдзынæн!
 Къоти-хæлмаг мыл
 Нæ хæцдзæн!
 Урс хæдон –
 Мæ уæлæ.
 Ног дзабыртæ –
 Мæ къæхтыл!
 Дон ихау у,
 Уазал у.
 Мæ къабæзтæн –
 Сæ гæртт-гæртт,
 Мæ дæндæгтæн –
 Сæ гæрцц-гæрцц.
 Халон, ратæх
 Ауылты!
 Мæ дзаумæттæ мын
 Рахæсс!
 Дæ суртæ – мæн,
 Мæ хуылыштæ –
 Дæу!

ЦЪИУ АЕМÆ АЕХСÆЛЫ

Цъиу аехсæлыыл
 Абадти.
 Аехсæлыысынди
 Йæ къахы фæнхсти.
 – Аехсæлы, аехсæлы!
 Зæгъ-ма, мын, цæмæн
 Рæхойыс мæ къах?
 – Цæфхад дын садзын.

Үәд цъиу әхсәлыйыл
Әрлыдта.
– Цъиу, цъиу! Цәмән мыл
Әрлыдтай?
– Әхсәл, әхсәл!
Цәфхад садзыс,
Әмә дын сихор дәттын!

АЕХСӘЕВ ФЫНӘЙЫ РАЗМӘЕ

О стыр Хуыңау,
О Бынатыхиңау,
Батәргъәд кәнүт!
Аңы сывәлләттә –
Үе уазәр!
Фыдахсәв маул скәнәд...
Мәе бон ницы у...
О стыр Хуыңау,
О Бынатыхиңау,
Райсом ныл дзәбәхәй сбон уәд!
Табу уын уәд!

ХЪАЭЗТЫТАЕ АМ ГАЛ ХЫЗТИ

(Сывәллоны әнгүйлдзтыл амонгәйә)

Ам гал хызти,
 Ам дәләмә ратылди:
 Ай йә аргәвста,
 Уый йә бастыгъта,
 Уый йә сфыхта,
 Уый йә байуәрста.
 Амән хай нә фәци әмә –
 Хъаст кодта,
 Хъыллист кодта...
 Хъаст кодта,
 Хъыллист кодта...
 Уәлә цары –
 Цәхджын мыст...
 Хъыдзы-хъыдзы...

АС-БАС

(Хъаэт. Гыщыл ләппутә кәрәдзийы уәхсчытыл әрхәңцынц, сә къаҳтә әмиист кәннынц әмә зарынц, цәлхзылдгәнгә).

Ас-бас,
 Циу нә ас?
 Куртә-муртә,
 Чысыл муртә.
 Сах-самах,
 Әфсымәртә
 Загътам мах.
 Ас-бас,
 Куртә-муртә,
 Чысыл муртә,
 Худгә хуртә!
 Сах-самах!

УСГУР

(Хъазт. Сабитә уыгәрдәнү се ‘мбәлттәй иуән дидинджытәй худ скәнүнц, ңәуынц йә фәстә әмәз зарынц).

Къаппа-къоппа –
Къәбәлдзыг.
Нә усгур, дам,
Бынмәдзыд.

Йә бухархуд –
Дидинәг.
Йә ираәд нын –
Фидинағ.

Тамас-тумас,
Тәмәчъи.
Йә буц дарәс –
Сәмпәрчъи.

Гакк-гукк, уәдә,
Гакк-гукк.
Дзәдуыйы йын
Раттут!

ГӘДЫ ЛӘГ

(Къухы әнгүйләдзтыл хъазт амонгәйә)

Әртә чызджы
Худ хуыйынц,
Цыппар ләдҗы
Тәрхон кәнүнц,
Гәды ләг сәм
Хъусгә кәны,
Әддәмә сын
Сә дзырд хәссы,
Тәрхон-ләгтән
Сә фәнд халы.

Дыууæ куыдзы
Холлаг хæрынц,
Кæрты дуармæ
Къæпп-къæпп кæнынц.
Мæнæ ды дæ –
Гæды лæг дæ:
Дыууæ куыдзы –
Хæпп!

«УАРИТÆ» АЕМÆ «ХЪРИХЪУППЫТАË»

(Гыццыл чызджыты хъааст)

Гыццыл чызджытæ дыууæ къорды фæвæййынц. Иутæ сты «хърихъуппытаë», иннаэтæ – «уаритæ». Хърихъуппытаë» сбадынц нæууыл кæрæдзийи фæстæ. Алы фæстебадæг дæр раззагæн йæ рæмбынкъæдзыл хæцы, аэмæ сæ цæнгтæ иумæ размæ-фæстæмæ кæнынц, афтæмæй дзурынц:

– Хъи-и-но-но!
Хъырруй-хъырруй!
– Хъи-и-но-но!
Хъырруй-хъырруй!

Уæд иннæ къордæй – «уаритæй» – иу æрбацæуы, цима æлвисгæ кæны, йæ цæнгтæ афтæ змæлын кæнгæйæ. Дзуры:

– Уæ Созырхъо,
Уæ Созырхъо!
Не ‘фсин тынг рынчын у,
Æмæ ма нын цырагъы къодах авæрут!

Раттынц ын иу чызджы. Куы йæ фæцæй кæны, уæд йæ фæстæ иу исчи азгъоры, куыдзы рæйд фæзмгæ:

– Гъæу-гъæу!
Гъæу-гъæу!
Mayал нæм æрбацу:
Сом хуссармæ тæхæм,
Ахсæв нæ фæндаг æлвисæм,
Æмæ нæзы цырагътæ нæхи хъæуынц!

Уый фæстæ «хърихъуппытæ» систынц, кæрæдзи фæдджи-
тыл ныххæцынц æмæ халæй цæуынц, заргæ:

– Хъупп-хъупп, хърихъупп!
Хъирруй-хъирруй!
Хъупп-хъупп, хърихъупп!
Хъирруй-хъирруй!

«Уаритæй» иу йæхи æрбаскъæры, фæлæ «хърихъуппыты»
раздзог йæ къухы хæцьил дары æмæ йæ уымæй суры:

– Аэ нал хъазын!
Аэ, гæды уари – хомдзидзахор!
Аэ нал хъазын!
Аэ, гæды уари – хомдзидзахор!

Иннаæ чызджытæ йæ фæстæ куы иуырдæм алидзынц, куы
иннæрдæм. Уæддæр сæ «уари» иугай «аскъæфы». Кæй «аскъæ-
фы», уый «уаритæ» æндарæны бакæнынц; сæ цæнгтæй кæрæдзи-
уыл хæцгæйæ, тымбыл быругонд саразынц æмæ «хърихъуппы-
ты» уым дарынц.

Кæд скъæфæгыл «хърихъуппыты» раздзог хæцьил æрбасæр-
фа, уæд ахст «хърихъуппытæ» суæгъд вæййынц. Кæд ын нæ
бантыса, уæд иугай се ‘ппæт дæр баҳауынц æндарæнмæ, æмæ
хъазт фæзи.

Ныр та раивынц кæрæдзи.

«УÆЛЕ-УÆЛЕ КÆЙ КЪУХ И?»

(Хъазт)

Сывæллæттæй исчи æргуыбыр кæны (уый у «бæх»), иннæтæ
йын йæ фæсонтыл сæ тымбыл къухтæ кæрæдзийы уæлæ
æрæвæрынц æмæ зарынц:

– Уæле-уæле
Кæй къух и? –
Йæ базонын –
Дæ тухи.

Гуыбырәй ләуу,
Гуыбыртә.
Мәстәй кәнис
Тыппыртә.

Уәле кәй къух ис, уый куы нә базоны, уәд ын йә фәсонтә
фәлмән цәф кәнинц әмә та зарынц;

— Царв хәрай,
Мыңд хәрай, —
Къәлуайә нын
Ферхәцай.

Хәлтъамәтә
Хом ысты.
Задын дәр дын,
Хомыс дын.

Уый фәстә сә къухты әвәрд аивынц әмә та ногәй зарынц
«Уәле-уәле»...

«Бәх» куы базоны, уәле кәй къух ис, уый, уәд ай уый
раивы, әмә та хъазт райдайы ногәй.

ДЫУУӘ-ДЫУУӘ, ДЫУУАДӘС!

Хъазт. Ләеппутә сә кәрдтә, әхсырфтә кәнә әндәр исты
циргъягтә зәххыл әрәвәрынц әмә алчи йә комкоммә ләууы.
Йә хал кәмән схауы, уый йәхион сисы әмә йын йә фындызәй
хъәбәр зәхх — кәнә фәйнәг исты — әрцәвы рәхойягау. 12
цәфы-ныкъәты кәмән нә рауайы, уый — әмбылды. (Дагомы,
Цъамады әмә Инджынты ацы хъазт кодтой къәцәлын
кәрдтәй).

Дыууә — дыууә,
Дыууадәс!
Кәд ыскәнөн
Дыууадәс,
Уәд
Дә кард
Әд кәрддзәм —
Мән!

ΔЗИУ-ΔЗИУ

(Хъазджытæ йæ кæнынц, хистæр æмæ амонæн æнгуылдзыты ныхтæй кæрæдзи къухты уæлцъарыл хæцгæйæ).

Δзиу-дзиу,
Δзиу-дзиу,
Δзиууатæ,
Æхсыргуртæ,
Хъиуатæ –
Пæр-р-рæст!

Δзиу-дзиу,
Δзиу-дзиу,
Сырх зымтæ,
Δзылытæ ‘мæ
Чъырттымтæ –
Пæр-р-рæст!

Δзиу-дзиу,
Δзиу-дзиу,
Δзиудзæлæг.
Бæласы сæр –
Хуымæллæг. –
Пæр-р-рæст!

Δзиу-дзиу,
Δзиу-дзиу,
Бæгæны
Сатана сын
Куы кæны. –
Пæр-р-рæст!

Δзиу-дзиу,
Δзиу-дзиу,
Халон фæрасыг! –
Уыссиу! –
Пæр-р-рæст!

ИУ, ДЫГУУӘ!

Иу, дыгуә!
– Күйд дә, цы дә?

Әртә, цыппар!
– Цәрын ләвар!

Фондз, әхсәз!
– Да къух әрхәсс!

Авд, аст!
– Әрцыдтә ахст!

Фараст, дәс!
– Гъеныр уәдә къанңәй кәс!

ӘМБӘХСДЖЫТЫ ХЪАЗТ

Алдым-былдым,
Былдаца,
Терыкк-тыррыкк,
Темирхъан.
Тугъана ‘мә
Дзантемир,
Астан әмәе
Астемир...
Гудзи-гудзи,
Гудзитә!
Бамбәхстыстут
Къудзиты,
Дүртү аууон,
Әрхыты, –
Ссардтон уә!
Рахизут!
Гу-у-кк!

МÆХИ ТЫХХÆЙ...

Мæхи тыххæй уын цы радзурон?.. Кæй уын фæдзурын, уыдон дæр мæхи тыххæй сты: кæй фехъуыстон, цы федтон, цы бавзærстон, – уыдæттæ.

Фæлæ мæ нæ уадзут, æмæ уын цы кæнон?

Райгуырдтæн Уæлладжыры комы – Дагомы; мæ мад – Хадзыгүа (Джераппон), мæ фыд – Увæдз Агънаты. Кæрдзындæтton уыдысты нæ бинонтæ, зæхкуыстгæнæг. Иу цары бын уыдыстæм – мæ фыды æфсымæртæ јæд цот; сылыстæг – бирæ; бинонтæн се ‘пæты хистæр æмæ се ‘пæты сæр уыд Уасиа, мæ фыды мад, – Уырымон. Рагон уыд Уасиа, хъуыды ма кодта Шамилы хæст; Елхотырдыгæй фæдис куы фæцыд, Шамил æрбацæуы, зæгъгæ, уæд Уасиа, гогыз йæ дæлармы, афтæмæй иннæ бинонтимæ Ёрыдонæй лыгъди Астымы хъæдмæ. Уый мын йæхæдæг дзырдта. Чындзы хæрз æрыгонæй æрбацыд Агънатæм, Дагоммæ. Чындзы цæуы, уый дæр нæ зыдта... Аслан та уæд урсæмхæццæ лæг уыди.

Иууылдæр Уасиамæ хъуыстстой – нæлæй, сылæй – нæ бинонтæ. Хъæубæсты дæр йæ дзырдæн бынат уыди.

Æз мадæн æртыккаг чызг уыдтæн. Уыдыстæм афтæ: Чабæ, Кæди, æз, Надо, Тотырбег, Раццæ, дыууæ фаззон лæппуйы (дыууæ къуырийы йеддæмæ нæ ацаардысты), Хату (амард авдаздзыдæй), фæстаг чызг Дунетхан (æртæ азы æмæ йыл æрдæг раццыд). Гъемæ ма æксæз чызг æмæ цыппар лæппуйæ иунæг æз дæн. Бынатмæ сæ ничи рахæццæ, цот дæр сæ никæмæн баззад Раццæйы зæнæгæй фæстæмæ. Чабæйы лæппу Агуыбейæн дæр ма кæмдæр цыдæр къахç ис.

Æртыккаг чызг уыдтæн, æмæ куы райгуырдтæн, уæд мыл тынг баҳъыг кодтой, фæкуыдтой, дзиизи раттын мын нæ бауæн-дид мæ мад, дæлджинæг ран мæ нывæрдтой кæмдæр. Фæлæ Хадзыгүа, мæ мад, фын федта... Ёррæдзæ-мæдзæ кодта, æмæ йæ цæстытыл ауад Цæбиты Темболат; уый загъта: «Дæлæ уый уæлæмæ цæуылнæ исут? Уый фæстæ фендзынæ!..» (Æмæ, æвæццæгæн, арах уымæн мардысты мæ мадызæнæг). Уæд мæм бинонтæ, цæмæйдæр тæрсгæйæ, уæлдай хорз кæсын райдыдтой, буц мæ дардтой. Уæлдай та мыл аудыдта нана.

Аргъуан, къæнцылар – Дагомы уыдысты. Тæрхондон дæр

үым уыди. (Уыйфæстæ сæ Уыналмæ ахастой). Скъола дæр дзы уыд – Дагомы. Ахуыргæнæгæй та дзы Агънаты Гамбол куыста. Нæхимæ æрбацыд æмæ загъта, уæ чызджы мæм æрвитут æмæ йæ сахуыр кæндзынæн, æхца фидын дæр уæ нæ хъæуы, зæгъгæ. Иунæг бон ссытæн скъоламæ Хъараты Лизæимæ (Садуллæйы чызг). Хуыртæй баннымадтам ссаæдз, æмæ ууыл мæ ахуыр фæцис. Дыккаг бон мæ нал ауагътой нæ хæдзары лæгтæ, худинаг у, зæгъгæ. Уый фæстæ Цъамады фæзынд сылгоймаг-ахуыргæнæг – Хъуылаты Милка. Фæлæ æндæр хъæумæ чызг куыд цыдаид уыци рæстæджы?..

Цума кодтон. Гогызтæ-иу хызтон Галдуры къæдзæхы рæбын. Мусы-иу, найгæнгæйæ, галты сærбосыл хæцытæн. Алы хохаг куыстытæ...

Фылдæр нанаимæ æрвыистон мæ рæстæг. Иухатт фын федтон: цыма хъазгæ-хъазын сисы хуынчы мæ дыууæ судзины аирвæтсты. Нанайæн æй дзырдтон, æмæ афтæ бакодта: «Дыууæ чызджы дæ мæлдзæн...» Уый æçæг рауад бираæ азты фæстæ...

Æнтыдæн йæ уазал цъæртæ хордтам, Агънаты Верæ мæ тæгæнамæ басхуыста æмæ мæ сæры царм фæстæрдигæй алопъо, басыгъди. (Хъамайы цæф дæр мыл ис, фæлæ уый фæстæдæры хабар у...)

Чысылæй къуымбили куист фæзмыдтон.

Гæдийæн ахæм дзабыртæ бахуыдтон иухатт, æмæ адæм дис кодтои. Райдыдтон хуыйын дæр. Мæ мад Хадзыгуа æмæ мæ хо Чабæ къухæй дæсны уыдсты. Куы – нымæтуæрдджытимæ, куы – тынуафджытимæ... Тын уафын хæрз дзæбæх базыдтон хохы. Цухъхъа, куырæт, хæдбын дзабыртæ, сæрак дзабыртæ, зæнгæйттæ... – хуыйын алцы дæр базыдтон. Хæрдгæйы куистмæ дæр бавнæлтон; басылыхъхъы гоцоратæ, дамбацайы бостæ, хъуымбылтæ кодтон.

Фæндырæй цæгъдын мæм тынг цыд, фæлæ мын фæндыр нæ уыди. Бурдзиуты Айсæтмæ астамонæнджын фæндыр уыд, уымæ-иу баудтæн æмæ-иу дзы ахуыр кодтон. Нæхи хæдзары фæндырæй зыдтой мæ хистæр хо Чабæ (къах-къухтыл дæр-иу кафыди), мæ мад Хадзыгуа æмæ мæ фыды æфсымæры ус Кика (Уатиан). Нæ сыхаг Касаты Ислам дæр дæсны арæхст.

Нæ цуры Цъамады хорз цæгъаджытæ уыди, хорз кафджытæ. Цъамад – стыр хъæу, уазæг сæм тынг араæ æфтыд, дуканитæ дæр дзы дыууæ уыди; дзаумайы араæт дæр уырдыгæй цыди... Иумæйаг куистты, чындзхастыты хъуыстон цъамадаг цагъд.

Мæ цагъд куы снывыл, уæд мæ хуыдтой æмбырдтæм цæгъдынмæ æмæ зарынмæ... Күрттаты комæй æрбацыд дзуар-агурджытæ. Мах дзуары бæласæй къалиу кæнæ тала ахастаиккoy æмæ йæ фале, сæхимæ ныссагътаиккой. Дагомы дзуары бын уыдоныл адæм æрæмбырд сты. Мæн уырдæм схуыдтой æмæ мæ ацæгъдын кодтой. Æвæццæтæн, фыццаг хатт уæд ацагътон адæмы 'хсæн.

Хъуистон Къостайы кой. Хоранты Созырыхъо, дам ын марг бадардта. Йæ зарджытæ йын зарыдысты.

Уалынмæ ралыгъдыстæм быдырмæ – Урсдоны доны былмæ. Хъарманмæ. Уæд мыл цыдаид фындаæс азы. Ам ноджыдæр базыдтон фæндырæй, хуыздæр кодтон алы мийаг. Бахъуыд-иу мæ алыхуызон куыст. Ме стæг фидар næ рапаста, фæлæ лæджы куыст дæр кодтон хос кæрдыны онг. Нæ хæдзары ма баззад иунæг нæлгоймаг – мæ фыд Увæдз. Уый куыд фыдæбонджын уыд, куыд фæлмæн!.. Йæ æрмттæ фыркуыстæй ныууæзæт сты. Нæ хæдзарыл мæ цуры цы зиантæ 'рцыд, уыдон уыдысты ссæдзæй фылдæр. (Цæрукъаты мытгагмæ дæр афтæ бирæ зиантæ федтон).

Нана дæр быдыры амард. Фæцарди фондзыссæдз азы, фæстаг дыууадæс азы та куырмæй фæцарди. Таурæгътæ, аргъæуттæ 'мæ æндæртæ фылдæр нанайæ райстон. Мæхæдæг дæр хъуистон, уыдтон, мысыдтæн... Алы бон дæр сæ куы фæдзурын...

Мæ царды фæстаг азтæ æрвитын хуыссæны, рынчынæй. Дыу-уиссæдз азы æгæр у хуыссæны, æнæбонæй...

Мæлгæ алчиidæр кæны, – уый диссаг нæу, фæлæ рæстæй фæцæрын у диссаг. Æмæ мæнмæ тæригъæд нæй...

АГЬНИАН ЗЫНÆМБАРÆН ДЗЫРДТАЕ КУЫД АМЫДТА

Азækъæн кæнын – ныңыцъæл кæнын (искæй, исты), айсæр-дын.

Азмæц – зины хай, дæлимон. Фыны, дам æй фæрсын чи бафæ-раза, уымæн цы зæгъя, уый вæййы æцæг – хорзæй, æвзæрæй. Азмæц, дам, йæхæдæг дæр фæзæгъы исты, фыны кæнæ æнæуи дæр йæхи куы базонын кæны, уæд, æмæ йæ дзырд æрцæуы.

Араðæнг – асырх, ахъулæттæ (цæстом, адæймаг).

Асаpar ластa – фæраст, азгъордта.

Апыскъуылтæ кодтой – апырх, акъабæзтæ кодтой.

Æмыс – нартхоры ссадæй къæйыл фых чьири хуырхдоны змæстæй.

Æнахуылон – ацы ныхас фосимæ баст у. Афтæ-иу загътой далысай: «Æнахуылон далыс».

Æрмхæцæн – къухы хæцæн (зæгъæм, лæдзæгыл).

Æрхъистæ – муртæ, гæппæлтæ, гæбæзтæ.

«Гогызхæринаг» – æнæсыф кæрдæджы мыггаг.

Глуron къус – ирон конд рæсугъд къус. Кæмдæр мидæгхохы уыдис хъæу – Глур, æмæ сæ уым кодтой. Афтæ йæ зонын.

Гуту-худ – фæлмæн гопджын худ цъындайæ, гæппæлæй.

Джибынтæ – бæзджын къахыдарæс.

Дзæвгæрттæ – бирæ.

Дзигло – гыццыл хæххон цъиу; ам – æнæбон, тæригъæддаг.

Зери – амоны: ис, хъæздыгæзинад; арæх; алцыдæр – бирæ, парахатæй. «Бæстæ – зери» – ома алцыдæр дзы ис парахатæй.

Зырна – ам: тымбыл гуылгонд.

Ерджен – хъæз кæнæ мæцъыйæ конд хуыссæн, æмбæрзæн.

Катитæ – хæдзары даргæ дзабыртæ, хуымæтæг конд.

Кæстаугæнджытæ – лæтгæдгæнджытæ.

Кодзы къæхтæ – Годзы къæхтæ фехъусут, фæлæ уый раст нæу – Кодзы къæхтæ хъуамæ дзурæм. Кодз – йæ ном, уыцы лæджы кæддæр бахизын бахъуыд, зæххы бынæй чи стыдта, ахæм фыцгæ доны сæрты, æмæ æрхъуыды кодта саджил хъæдтæй

къәхтә, сарәзта сә әмә афтәмәй бахызти. Иннә адәм дзы афтәмәй хизын байдыдтой.

Кудитырын – расыггәнагән-иу загътой: «Кудитырын бахәр!» Уыд мыггаг – Кудитә; быныскъуыд фесты җавәрдәр маргхъастә нозтәй (сә нәлгоймәгтә).

Къанц – ахәстон.

Кърепи – дуармә быңауәвәргә хъәд. Нана-иу нә дуармә кърепи – дынджыр нәэзы быңау – әвәрдта (Агънаты чызджытән скъәфынәй тәссаг рәстәджы).

Къыстымхал кәрдәг – ставд зәнг, «сойджын» кәрдәг.

Магъылы – сырды мыггаг, маймулитәй. «Магъылыай хәрдмә хай!» – загътой-иу хорз кафәджы тынгдәр сцырын кәнныны тыххәй.

Миаг – күистаг.

Надәр – цауддәр, къаддәр, чысылдәр.

Ныссукаңца – ныссалд, ныххъәбәр.

Ныффәсхъытә – ныддихтә, ныссәстытә.

Сапсәттәнтә – гуырмыыххъ дзабыртә. Афтә-иу загътой: «Иу әвзәр сапсәттәнтә йә къәхтыл акодта».

Снарц – цыргъонд мих.

Сылджир – цъаммар сыл.

Талакъо – әвзәр, судзаг кәрдәджы мыггаг, уындәй давоны хуызән.

Тауынәг – къуыртт.

Тәуын – стауын, әппәлын.

Тигъгә-уигъгә – ома: тилгә, сасирәй луарәгау; тигъын – луарын.

Үәлуваддарәнтә – ахәм хуызы йә фехъуыстон: «Нәзы үәлуваддарәнтә басыгъдысты». Дуары хай уыдысты – афтә йә әмбарьын.

Фәджыгъы кәннын – фәрәхойын, фелхыскъ кәннын.

Фәсапар кодта – фәраст и, фесхуиста.

Фәсхъ – къәртт, фарк.

Фәчемпа – фәкъуылых.

Фыдәххәс – фыдран. Дзырды мидәг афтә: «Фыдәххәсы баҳауд».

Хәкъуындела – кәндысы сәр.

Хәрәджы изза – сындар; дыууæ хүзүй сындар у, – иуы дзы адәймаг хәры, фәләе ивдзагәй æвзәрдәры – хәрәджы изза куы бахәры, уәд омгә кәны адәймаг, йæ сәр дзы риссы.

Хъуындзых – æвзәр адәймаг.

Хъыртмадзан – æрыгонәй чи ныгтуыдзәг вәййы, уый. Зәронд адәймагмә нæ хауы.

Хъырды – зын ран; тухи; катай, уынгәджы ран; уынгәджы уавәр... Фәзәгтыңц: «Абонсарәй нæ фос әндарәны хъырды кәнүнц...», «Нæ адәм хъырдыны баҳаудысты...»

Цәхтәр – егъау мигәнән.

Цъимас – тухи, хъизәмар.

АГЬНИАНЫ ХЪАРӘГ 1937 АЗЫ

Дудгæ фæбадай, цы заман, цы дуг дæ! –
Уары ныл арвæй цæссыг æмæ тутæ.
Саумæр сæ баудæст, дуне сæ самæст.
Ивылы бæстæтыл сай фыдæх, сай маst.
Хъарджытæ, маройтæ... Нал хъуысы зарын.
Минтæй næ хуыздæрты рауыгъта Cay Рын.
Фидиссаг сай лæгтæ хизынц уæлæмæ.
Царды цалх разылди, тулы фыддæрмæ.
Аххос næхи у, næ сафæг – næхæдæг:
не ‘нæцæстуарzon, næ хæрам, næ хæлæг...

Стыр Хуыщау Нарты фæкодта æвæд.
Махæн næ тæрхон фыддæр у: ФыІДВÆД.

Хъодзаты Ахсар

СÆРГÆНДТАË

Разныхас	4
<i>ЦÆРУКЪАТЫ Алыксандр. Нæ мад Агъниан</i>	6
Аргъæуттæ	
Тæфсы фырт Фæныкгуыз	15
Сызгъæрин кæрц	26
Лæгтыдзуары цъæх бæх	40
Уайыджы Тыджы Деуыка, йе ‘фсымæр Æндонæхсар æмæ сæ къæбыла Апханакъибойы аргъау	47
Кауна	55
Мæгүыр лæг æмæ Саудзи	57
Æлдараты Джугъесойы дзæргъ	58
Хæдтæхджытæгæнæг æмæ сызгъæринкусæг	59
Гыккыца	72
Æлдараты Гуыргъохъойы чызджы калм куыд ракуырдта . .	77
Сызгъæрин фæткъуы	81
Ацырухс	83
Мыр-мырагджын, гæнби æмæ къутуби рувас	85
Цæххы мæсыг æмæ мыды мæсыг	87
Сырдтæй ирæд	88
Æхсæмæр	89
Мады къух мæрдтæй дæр æххуыс у	129
Кард – дæ тъыл, дæ фистон!	130
Йæ дзуаппы – йæ мæлæт	131
Таурæгътæ	
Сæнæхъыз	133
Уæрæда	136
Мады æлгъыст	138
Чъырамады бадæг	138
Фæйнæгфарс саби, кæнæ къуытты куыд сдзырдта	139
Тæригъæд ис	140
Туччери дæм фæцæуы!.	141
Хæйрæг æй ралгъыста	142
Усбираæгъ	143

Инджынты хъяу куыд равзәрд	144
Цәрүкъа хәйрәджы хүм куыд расайдта	144
Агънаты уәйыг Гагыздо әмәе сә мәсиг	145
Дон әмәе кәрдзын	147
Ләгән йә райгуырд әмәе йә амәләт	148
Сарсакъайы таурәгъ	149
Хуыщауы уазджытә	154
Хистәрән йә фынды амәрз әмәе йә зондәй бафәрс	159
Царциаты сәфт	161
Мигъты бардуаг	162
Калмдзыкку	162
Әдымыздәф	163
Дыууә ‘фсымәры	165
Ләгтыйдзуар	166
Адәм әмәе хәйрәджытә раздәр әмдзәрин уыдышты	168
Сихты паддзах Мәйыл бады...	169
«Нагә! Гуагә! Фуагә!»	169
Бынтон әнәхин	171
Уәлладжырон мәсигамайджытә	173
Әртә ‘мгары, кәнәе чи уәздандәр у	174
Банхъылоны ком	176
Джерапты Хъәрццыгъайы туджы сидт	176
Хәйрәджы әлгъыст	177
Хәйрәг әмәе «Кокыс»	177
Усбирағъ Куылсын	178
Хәснаг	178
 Әмбисәндтә, зонды ныхәстә, алы хабәрттә	
«Авд азы дзәнәттәй...»	179
Мәгүйирад әмәе фыбылыз	182
Дымгә мусонгмә куыд дзырдта	182
Хәйрәджы амынд	182
Хәрзгәнәг әмәе фыдгәнәг	182
Уәздандзинад	182
Адзал	183
Знәгтә	183
Мад	183
Саг	184

Паддзах	184
Фæлварæн	184
Къæлеле	185
Телдура	185
«Фæлмæнзæрдæ» фыдыус	186
Мæдтæ дæр æмхуызон не сты	186
Гал æмæ цьиу	186
Сæгъ æмæ бирæгъ	186
Хинæйдзаг сæныкк	187
«Куырæт мæн у...»	187
«Ды кæм уай, уым...»	187
Саударæг ус	188
Гал æмæ лæг	188
Карды фистон, кæнæ булчы таурæгъ	188
Уасæгой	189
Мæхи – мæхæдæг	189
Хин лæджы куывд	189
Беппа	190
Цъæззиу	190
Кæсаг æмæ уæрцц	190
Куыдз æмæ бирæгъ цæуыл фезнаг сты	190
Æртæхçæгъдæн къах	191
Уæлгъя æмæ хъылгъя	191
Чъынды усæн цы загъдæуы	192
«Авдæны чи ис...»	192
Давды бон	192
«Ахæмæн æй нæ дæттæм...»	193
Фыдбылызы дзуума	193
Ч-ты Цывзы	193
Ч-ты Амыф	193
У-ты Зæппадз	193
Негор æмæ Сауных	194
Бибойы Тутыры æмбырд	194
Лæппу куыд фесæфт	194
«Каниакк аназ...»	194
Кой	195
Адæм æмæ хæйрæджытæ	195
Æфсарм кæцæй рацыд	195

Хох аэмæ быдыр	195
Голлаг аэмæ Хызын – аэмбær	195
Тъæнджы мæй цы загъта	196
Ахуыр	196
Тугисджытæ	196
Лæппуйы адзал	196
«Кæд цæрæм, уæд – иумæ...»	196
«Чи мæ ракуырдта, уыдонмæ...»	197
Фæлдисæг	197
«Абе куы ‘рбацæуа...»	197
Хæйттæ уарæг	198
«Мæлгæ æз кодтон...»	198
«Куы ма дзы уайд...»	198
Иу лæг бæх йæхи куыд бакодта	198
Чьынды æфсин аэмæ хинæйдзат уазæг	199
Чьындытæй чьындыдæр	199
Фыдыус	199
Хæзгулдар ус	200
«Уазæг, дæумæ куыд кæсы?..»	200
Цинæй – зианмæ	200
Марды хæрзтæ куыд фыстæуыд	201
Ног чынdz аэмæ йæ хицау	201
Сауджыны амынд	201
Дзыхджын усгур аэмæ йæхи аккаг чызг	202
«Къазна тыхджын у...»	202
Мардахуыр	202
Æххуырст	203
Дыккаг ус	204
Пагæты Солæ	204
Арынджы уæлхъус – топпы гæрах	204
Дзегуыдæйы тæригъæд	205
Темырыхъо	205
Агънаты Сæна	205
«Æнхъæлдæн, Быхцион амард...»	206
«Фæдис! Хъарианæн лæппу райгуырд...»	206
Агънаты Сабан аэмæ Хестанты Тæтæри	206
Гызи	206
Гæлиры мутакан	207

Сабан цы загъта	208
Нæ дугъон Айлор	208
Нæ байраг «Кучкæ»	210
Тæхудиаг	210
Бæх	211
Байцаты æфсымæрты сæфт	211
Доны – лæджы мард	211
Йæ размæ бабадтысты	212
Джигул	212
Йæ мады хъæбысмæ йæ фехстой	213
Цы кæнут, Уæлладжыр?	213
Ног рæстæджы	213
Сугъары бæх	214
Нæхи Хадзыхъыз	214
Æнгүйрстуан	215
Дж-ты Маса	215
Уæд æй йæ уд сисын бауадз!.	215
Бесолон	216
Къутæроны хæфс	216
Дон зымæгон	216
Цагъайы-фырт	216
Олискæ	217
Калм	217
Фæлдыст	218
Гæды	218
Æмзораты Æмзор æмæ Азаухан	218
Мæ цæстытыл уайынц	219
Зианджынæй – хæдзарæн дзул	219
Гуыдын æрцахсæг – хистгæнæг	220
Мæрдты æрцыдмæ	220
Мархо	221
Дзыщца дзуры (йæ мæлæтмæ ‘ввахс)	221
«Дæгъæл мæ гоппы къæдзы и»	221
Сæбækки	223
Мæгуыр гугучы сæфт	224
Усгурæн – дзуапп	225
Сугъарты чызг	226
Дæснийæн йæ фæрсындзæг бафæллад	226

Муцдæ – дæсныфæрсæг	227	
Сонт ныхас æмæ хъамайы рæхуыст	227	
Е-зæ	228	
Фыруæздан	228	
Дыууæ Афæхъойы	229	
Лæгæты бадджытæ	229	
Увæдзы бардзырд	229	
Челæхсаты Елдзарыхъо	230	
Комдзог	231	
Сыгъдæгæй дæр дын дæ усимæ хуыссы...	231	
Дз-р	232	
Лæг знон – иухуызон, абон – æндæрхуызон	232	
Ахæм æнæтæригъæд цæмæн сты	232	
Фидиссаг йæ сæр схъил кодта	233	
«Муцъыритæ»	233	
Цæрукъяты Иван	235	
Хуссайраг ирæттæ	235	
Халæттæ æмæ холы	236	
 Хъарджытæ		
Уæ, мæ дыууæ æдзард хуры...	240	
О, уыцы сау бон..	241	
Мæ цæгат	242	
Агънианы хъарæг сæ кæстæр хо Раццæйыл	243	
Хъарæг Дзибоккайыл	245	
 Цыбыр куывдтытæ		247
Арфæтæ	248	
Сомытæ	250	
Уайдзæфтæ	251	
Фидистæ	252	
Æртхъирæнтæ	255	
Æлгъыстытæ	256	
Уыциу-уыциутæ	259	
Низты нæмттæ	260	
 Æмдзæвгæтæ, зарджытæ, дзытуыр ныхæстæ		
Мæ фæндыр	262	
Æнхъæлмæ кæссын	263	

Уә, мә ныйиарджытә	263
Ныббар, махәй чи фесәфт	264
Нә мәрдтә	265
Мә сәрыхицау	266
Әвзәры хин	267
Уырымон Уасиа	268
Инджынты кәхцы бон	268
Чызгәй тынта фәуәфтон	269
Хәст раджы күү фәци	269
Сидзәртә	270
Джызәләс сәрмә Хъаҳъәдур	270
Агънаты Сәнәхъызы зарәг	271
Уайдзәфты зарәг	272
Агъниан йәхи зәнәгән сә номыл хъазгәмхасән цы зарыд	273
Алыгка-Былыгка	273
Барис-Дырис	273
Дзерассә	273
Балоккә-Локкә	273
Ма ку	274
Ме ‘ргъәу чырыны цытә ис	274
Ма ку, ма ку, мауал ку!	275
Олетә ‘мә оппытә	276
Цъиу-цъыбырттәг	277
Кәрдәгдзуан	277
Субийы хъәд	277
Чи цы күиста	278
Атын-батын	278
Авд хойы	279
Едычье-едычье	279
Зәрватыкк цы зәгъы	279
Гакк-гакк, куызды гакк	279
«Ыгъы-ыгъы!» – зәронд ләг	280
Уый кәугә нә кәнү	281
Агко ѡмә Багко	281
Сагән – къуырцц	282
Кәмәй дә?	282
Арикъа-дрикъа	282
Хъазән фидистә	283

Чыза	283
Ног райсом – ног бон	284
Рагон зарæг	284
Дæлимоны зарæг	285
Нымæтуæрджыты зарæг	286
Лезийы зарæг	287
Агуысс, агуысс, хъæндзилæг!..	288
Реуа	289
Æрсой æмæ Кæрконæг	289
Дзыццайы зарæг ногтуырдыл	290
Дæ рынтæ мын алидзой	291
Раджы бадæг – æвæсмон	292
Кæхçгæнæн боны сойы зарæг	292
Гæды-гида – хинæйдзаг	293
Хыл	293
Къæпзор	295
Къеза	295
Никуы ничи, ничима!	296
Цæхæра фыцыны зарæг	296
Дзыкка фыцыны зарæг	297
Нæ сай фыркъайы зарæг	299
Дæндагивд	301
Уæрцц	301
Уый хуыссæг у	302
Майрæмыкарк	302
Ногбоны ‘хсæвы	303
Дзæгүи	303
Чи дын цы ратдзæн	304
Къæлмодз	305
Чызджыты зарæг	305
Нæ карк – хъуыдадт!	306
Уæ, мæ бон, цы кæнон	307
Рагзæрватыкк	307
Уыттырсын	308
Мæ хуылыдзтæ – дæу	309
Цъиу æмæ æхсæлы	309
Æхсæв фынæйы размæ	310

Хъæзтыæ	
Ам гал хызти	311
Ас-бас...	311
Усгур...	312
Гæды лæг	312
«Уаритæ» æмæ «Хърихъуппýтæ»	313
«Уæле-уæле кæй къух и?»	314
Дыууæ-дыууæ дыууадæс!	315
Дзиу-дзиу...	316
Иу, дыууæ	317
Æмбæхсджыты хъазт	317
Мæхи тыххæй	318
Агъниан зынæмбарæн дзырдтæ куыд амыдта	321
<i>XЪОДЗАТЫ Excap.</i> Агънианы хъарæг 1937 азы	324

Цъары фәрстыл:

2. Агъниан.

3, 4. Джыккайты Мураты иллюстрацитæ Агънианы чиныг «Мæлæвар»-мæ.

* * *

*Шеф-редактор
Корректор
Дизайн
Компьютерный набор*

*Ирида КОДЗАТИ
Заира КАРАЦЕВА
Залина ГУРИЕВА
Марина КИРГУЕВА*

* * *

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

*Журналы цы əрмæг рацæуа, уымæй əндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

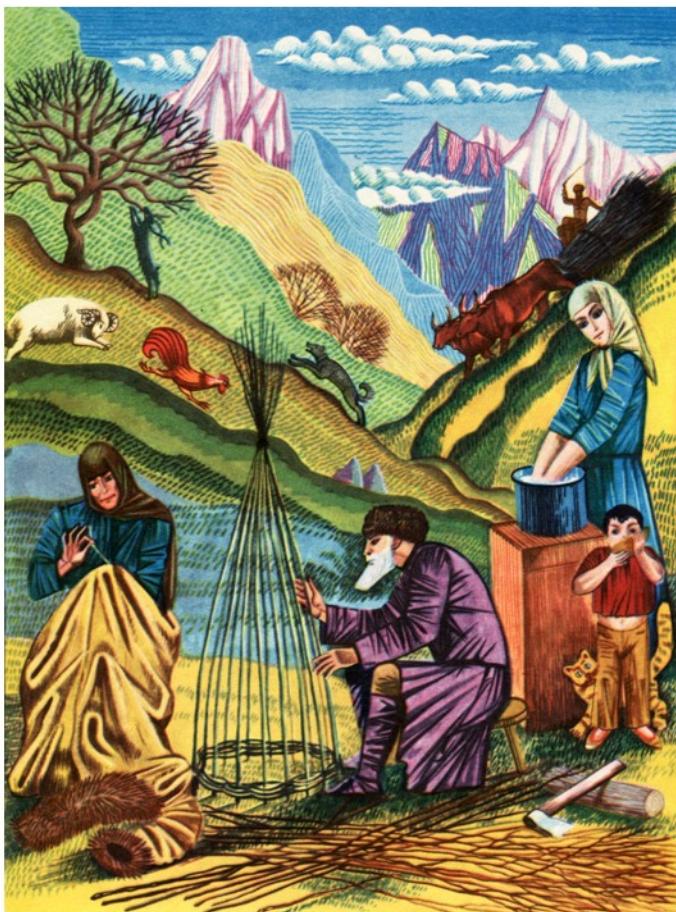
*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæгуы, уыдан редакци рецензи нæ кæнны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

*Учредитель и изатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; ответсекретарь, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 15.10.15. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzr. Печать офсетная. Усл. п. л. 21,67. Учетно-изд. л. 20,35.
Тираж 1300 экз. Заказ № 450. Цена свободная. Выход из печати 30 октября 2015 г.*

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247